

76 kop.

K. SIMONOV

- SÖDVRIKS EI SÜNNITA

SÖDVRIKS
EI
SÜNNITA

KONSTANTIN SIMONOV

SÕDURIKS
EI SÜNNITA

ESIMENE RAAMAT

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · TALLINN 1969

V 2
S 54

Originaali tiitel:

Константин Симонов
СОЛДАТАМИ НЕ РОЖДАЮТСЯ

Роман

Советский писатель
Москва 1965

Tõlkinud L. Hiedel ja O. Samma

Kunstiliselt kujundanud Ilmar Torn

Симонов Константин Михайлович
СОЛДАТАМИ НЕ РОЖДАЮТСЯ, т. I
На эстонском языке
Оформление И. Торна
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja M. Varik.
Kunstiline toimetaja A. Jõers
Tehniline toimetaja V. Alev
Korrekторid L. Golberg ja R. Kotkas.

Laduda antud 15. X 1968. Trükkida antud 13. II 1969. Trükipaber 54×84/16.
Trükipoognaid 24,5. Tingtrükipoognaid 20,4. Arvestuspoognaid 21,80.
Trüklarv 30 000. Tellimise nr. 1778. Trükikoda «Punane Täht». Tallinn,
Pikk t. 54/58. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Hind 84 kop.

7-3-2
198-67

ESIMENE PEATÜKK

Polgukomandörid lahkusid vana-aastaõhtu koosviibimiselt diviisikomandöri juurest. Viimasena läks 332. polgu komandör major Barabanov¹. Serpilin surus tähendusrikkalt vaikides tema kätt: ma tean, et sa võtad veel juurde, aga ära sa liiga võta, said aru, Barabanov...

Kuigi see tal kangesti keelel kibeles, jättis ta selle siiski valjusti ütlemata. Teine on ikkagi polgukomandör. Kui sa lased inimesel harjuda mõttega, et sa tema enda vastutusvõime peale ei looda, võib ta kaotada sellegi, mis tal on.

Külaliste vastuvõtt oli toimunud staabiülema polkovnik Pikini juures — kõige ruumikamas muldonnis, kus oli nari kohal seinal isegi kodunt saadetud vaip. Teisi teele saates ajasid ka Serpilin, Pikin ja poliitase-täitja polgukomissar Berežnoi kasuka selga ning läksid kolmekesi välja värske õhu kätte.

«Täpselt kakskümmend kolm. Uusaasta vastuvõtu esimene etapp läks ilusti korda, viivitust ei tekkinud,» ütles Pikin kasuka käist ülespoole nihutades ja taskulambiga kella vaadates. «Kui Kremli kellad lööma hakkavad, on iga mees oma polgus ja tõstab tuju, nagu jaksab!»

«Tahaks küll, et mõni mees vähem jaksaks,» ütles Serpilin. «Barabanov teeb mulle muret...»

«Ooh, küll Levašov teda vaos hoiab,» arvas Berežnoi.

«Eks ole, hoiab see Levašov sul küll!»

«Eino, kaks kanget vastamisi...»

¹ Selles raamatus, kus autor jätkab romaanides «Relvaven-nad» ning «Elavad ja surnud» alustatud lugu, on tegelastele pandud väljamõeldud nimed ja sõjaväeosadele tinglikud numbrid nii nagu eelmisteski raamatutes.

Serpilin ei ütelnud midagi: ta ei tahtnud ei vaielda ega rääkida. Tahtis vaid niisama sõnatuna seista talveõise taeva all ning tajuda tema kõrgust ja pühalikkust.

Ümberringi oli vaikus, ainult tasane tuisklume vihin kostis kõrvu. Volga ei paistnud siia, ta puhkas jääkaane all, õige kaugel siit, teispool vasakut rindetiiba, kuid Serpilin tajus sel hetkel ometi tema nähtamatut olemasolu — tema külma hingust, tema avarust ja tema taga ääretuid lumelagendikke, kus lumised, hangetuisanud teed on lõotsuvatele tuultele valla ja lumele heidetud jõhvkarvana peenike raudteeharu läheb Krasnõi Kutist Eltoni poole, kus on sügav tagala ja hospitalid...

Eespool oli Stalingrad, mis jäigi sakslastel lõplikult vallutamata ja mida nüüd juba kuus nädalat piirasid meie väed. Seal, jäises rõngas, asudes kaitstes määratul, kahesaja kilomeetri pikkusel ringjoonel, istusid sakslased — kakskümmend kaks diviisi —, istusid ja ootasid! Serpilin kujutles väga hästi, mida võivad inimesed piiramisrõngas oodata: nad ootasid meie rünnakut, ootasid abi, ootasid läbimurdmise käsku, imet, hukatust — kõike korraga.

Meie aga pole pärast novembri- ja detsembrilahinguid enam kolm nädalat rünnanud — kogume jõudu. Ja täna, uusaasta-ööl, on siin, Stalingradist loode pool, sõja liikumist õige nõrgalt kuulda. Eesliinil prahvatab üksik miin, täriseb lühike kuulipilduja valang, siis kostab õige vaikselt, kauge ohkena tugeva plahvatuse kõmin sakslaste territooriumilt, piiramisrõngast, ja siis on kõik jälle vaikne.

Määratut sõjategevust tema täies ulatuses ei saanudki õieti kujutleda. Kuid Serpilin, kes seisis vaikust kuulatahes rõnga selles sektoris, kus asus pealetungi ootel tema diviis, kujutles selgesti, missugune on see öö seal, kus sõda on praegu kõige tõsisem, — lõunas, poolel teel Rostovi, lagedas stepis; või siis edelas, samuti stepis, Tatsinskaja all, või Voroneži rindel, mis lõikab kolmsada kilomeetrit siit eemal, Tšértkovo ja Millerovo kandis sakslastel ära tee tagalasse.

Seal oli sõjal bensiini ja suitsu, põlenud raua ja püssirohu lõhn; seal läks sõda roomikute raginal ja kuulipildujate tärinal edasi, langes kõhuli lumme ja tõusis tule

all jälle küünarnukkidele ning põlvedele, roomas räheldes lumes või tormas kaheda «hurraa», vängete vandesõnade ja sosinal öeldud «ema» saatel edasi, jättes selja taha, ärasõtkutud ning tahmunud lumele kasukate ja sinelite laike.

Seal, kus käis täna kõige tõsisem heitlus, polnud meeste teadvuses uusaasta-öö olemas: neil ei olnud seda üldse meeski.

Serpilin oli sõjamees ja teadis, et sõjas ei joosta ühest kohast teise — otsima paika, kus palavam: sõjas oodatakse oma aega. Ta ei saanud praegu olla oma diviisiga seal, keset maaväringus vappuvat Lõuna-Venemaa tasandikku; ja olgugi et ta mõistusega ei alistunud seda laadi mõtetele, tundis ta süda ometi kõiki kaugusest kostvaid kohutavaid ja juubeldavaid tõukeid. Ja seda reetis ka tema hääl, kui ta pika vaikimise järel lõpuks ütles:

«Jah, meil on siamaani vaikne...»

«Ega meilegi ei tohiks täna öösel vait olla, peaks ikka sõdima!» ütles Berežnoi.

«Noh, eks sa mine eesliinile ja pane kuulipilduja tööle! Siis on vähemalt poliitaruandesse midagi panna: aktiivne lahingutegevus, sõdime hoolega, ei vahi niisama, ei kaota võitlusindu...» soovitas Serpilin irooniliselt.

Berežnoi sõnad pahandasid teda. Ikka veel on inimestel see rumal mood eesliinile ronida, ja kui seal on parajasti vaikus, tuld anda, mis ei jää ju ometi vastamata; just nagu oleks sõduritel sellest vähe, mis neile nagunii osaks saab. Berežnoi nimetab seda «aktiivsuse tõstmiseks», tegelikult aga on see lihtsalt poisikese tegu. Ja kaugeltki mitte eakohane: mees saab varsti nelikümmend täis! Kui kaua see veel kestab, see heameel iseenda vapruste üle ning oma ja teiste eluga mängimine selle kinnituseks!

«Kas ma's sellest räägin, Fjodor Fjodorovitš?» ütles Berežnoi. Ta pidi juba ägestuma, aga sai siiski endast võitu.

«Millest siis, Matvei Iljitš?»

«Ma rääkisin üldiselt...»

«Mis tähendab «üldiselt»? Kas sina soovid täna öösel pealetungi alustada? Mis, kas teatame armeejuha-

tajale ka või hakkame omapead pihta, küll nad toetavad?»

«Mis puhul sa nüüd mulle peale hüppad, Fjodor Fjodorovitš, pühade puhul või?» urises Berežnoi vastu.

«Hüppan sellepärast, kulla sõber, et eile armeejuhataja juures nõupidamisel ma juba kuulsin seda hiilgavat ideed, et täna öösel võiks natuke mürtsu teha ja sakslastel vana-aastaõhtu kihva keerata. Seega ka meil endil. Kuulsin seda ja hakkasin vastu. Minu arvamine on niisugune, et kui uusaasta-ööd tõsiselt pealetungiks kasutada, siis on see mõistlik mõte. Aga kui teha lihtsalt mürtsu, siis peaks mõtlema iseendale ja sõduritele, ei maksaks neil seda ööd ära rikkuda. Sakslased muuseas ei pühitsegi uusaastat nii vägevasti kui jõule. Oleks pidanud jõululaupäeval mürtsu tegema. Õnneks toetas mind sõjanõukogu liige. Kõrgemal pool alles sain asja joonde, nüüd hakkad sina altpoolt pressima.»

Muheldes pimeduse varjus, võttis Serpilin Berežnoil ümbert kinni ja patsutas talle südamlilikult õlale.

«Ära nüüd pühade puhul pahanda, muidu oleme aasta otsa tülis! Vaatame veel, kas igal pool peetaksegi vaikust, armeejuhataja jättis selle diviisikomandöride otsustada.»

«Naabrid on küll siamaani vakka,» ütles Pikin.

«Nemad olid Batjuki juures ka mõlemad vakka,» tähendas Serpilin. «Alles siis, kui ma vastu vaidlema hakkasin ja Zahharov mind toetas, sain ma nende näost aru, et nemad on ka vaikusepidamise poolt.»

«Ei tahtnud vaidlemisega Batjukil südant täis ajada,» salvas Pikin.

«Sa arvad, et mina tahtsin?» küsis Serpilin. «Eks minagi ole ainult inimene, istusin seal ja ootasin, et mõni teine võtaks esimesena sõna.»

«Kakskümmend kolm, kümme minutit,» ütles Pikin, kui oli jälle taskulambiga kella vaadanud.

«Sina küll jumalat ei karda, ma näen. Varsti hakkad tuledega sõitmagi...»

«Ah, pole neil praegu selleks mahti.» Pikin viipas käega sinnapoole, kus asusid sakslased. «Kas lähme sisse? Külma hakkab...»

«Palun lahkesti mulle külla,» ütles Serpilin. «Kuu-lame Kremli kellad ära, joome teed...»

«Minge teie, ma tulen kohe järele,» ütles Pikin, «ma lähen korraks kodunt läbi.»

Ta keeras tagasi oma muldonni poole, Serpilin ja Berežnoi aga läksid Serpilini muldonni.

«Ptitsõn, tehke meile teed,» ütles Serpilin oma käskjalale, kui tema ja Berežnoi läbi muldonni esimese ruumi läksid, mida ta naljatamisi «saunaesikuks» nimetas.

«Saunaesikus» asus Ptitsõni nari, mille ette oli riputatud telkmantel, ja isetehtud ahi, mille teine külgi oli muldonni tagumises ja tähtsamis ruumis.

«Mis, kas hakkamegi tõesti teed jooma?» küsis Berežnoi, kui nad laua äärde istusid.

«Hakkame jah. Kui Pikin mu plaani luhta ei aja. Ega sa ei solvunud, et ma sind tema juuresolekul läbi võtsin?»

«Mis vahet seal on, kas tema ees või mitte. Pikin ja mina oleme teineteist igas olukorras näinud, meil pole teineteise ees saladusi!»

«Seda'nd küll,» ütles Serpilin.

Aga endamisi mõtles ta, et ta poleks küsinudki, kas Berežnoi solvus või ei solvunud, kui poleks olnud seda asja läbiviidud muudatust Berežnoi positsioonis: ta oli enne diviisikomissar, nüüd aga, pärast ainujuhtimise käskkirja ilmumist, sai ta poliitasetäitjaks. See käskkiri oli Serpilini sügavaimat veendumust mööda täiesti õige samm, see pani veel ainult «d»-le punkti peale, kehtestas ametlikult selle olukorra, mis sõjas nagunii oli tegelikult välja kujunenud. Ja kui see käskkiri muutiski mõne komandöri ja poliitöötaja vahekorda, siis ehk ainult seal, kus see komandöri nõrkuse või vastastikuse mittemõistmise tõttu oli ennegi väär ja kahjulik sõja seisukohalt, mis pole ju ometi Vana-Novgorodi veetše! Jumal tänatud, tema ja Berežnoi puhul oli asi korras. Aga ta tundis siiski, et Berežnoil on südamepõhjas kahju juba noorest peast omaseks ja kalliks saanud «komissari» nimetusest. Isegi kõige parema vahekorra puhul teeb selline teenistusala positsiooni-muudatus omajagu haiget.

Ei tea, kas Berežnoi aimas, millele Serpilin mõtleb, või mõtles ta parajasti ka ise sellele, igatahes ütles ta, kui oli veidi aega lauas istunud:

«Ära sa, Fjodor Fjodorovitš, selle pärast küll muret tunne, et ega ma oma uuel positsioonil viimati ei solu. Võta teatavaks, et meile, poliitöötajatele, teevad nimetused kõige vähem muret!»

«Kuidas ma pean seda võtma?» küsis Serpilin. «Et teie, poliitöötajad, olete idee eest väljas, aga meie, juhtiv koosseis, unistame ainult nimetustest ja auastmetest? Kas nii?»

«Voh, see on juba teine jutt, nüüd tunnen ma sind jälle ära!» hakkas Berežnoi naerma. «Voh, nii me hakkamegi jälle teineteise kallal närima! Muidu tuli mulle viimasel ajal juba ette, et sa kipud mind vati sees hoidma nagu munast tulnud tibupoega.»

«Või vati sees!» muheles Serpilin piinlikkust tundes ja küsis siis hoopis seda, mida ta oli juba ammu mõelnud küsida: «Aga kuidas polkude poliitasetäitjad ka uue olukorraga rahul on?»

«Mis seal ikka. Peavad olema, kui on partei käsk. Ainult Levašov käis minu jutul, palus end kohe, kui uued nimetused maksma hakkavad, rivikohale määrata, tema ei taha Barabanovi juures asetäitja olla, kisuvad kogu aeg nagu kass ja koer. Ja miks mitte, temast saaks tubli pataljonikomandör!»

«Võib-olla rohkemgi kui pataljonikomandör,» ütles Serpilin mõtlikult, «ainult et kahju on polku nii heast poliitöötajast ilma jätta. Liiatigi kui Barabanov jääb polku juhtima.»

«Kas ta jääb?»

«Ära sihi hella kohta! Sa tead ju, et mind sunniti väe-voimuga! Näed siis — annad järele, ei hakka vägikalt gast vedama, aga pärast ei saa ööd otsa und: mida su patt võib veel maksma minna? Alustada pealetungi polgukomandöriga, kelle sisse sul on vähe usku, — see on nagu konnasilm hinge peal.»

«Ära riku ilmaasjata oma tuju, Fjodor Fjodorovitš,» ütles Berežnoi, «meil on tubli diviis, üks Barabanov veel suppi ei solgi...»

«Ära ütle midagi!»

Käskjalg tõi veekatla, teekannu ja klaasid.

«Nii on lood, komissar,» ütles Serpilin, oodates, kuni käskjalg on välja läinud, ja nimetades Berežnoid vanast harjumusest ikka veel komissariks. «Ma olen enda peale

vihane, et ma Barabanovi üldse võtsin. Esiotsa ta päris meeldis mulle, ma lootsin, et armeejuhatajal on õigus ja et mina olen eksinud, aga nüüd tuli välja, et ta peale kõige muu joob ka veel! Mis sa siis enam loodad! Kas sa tahad kangemat või?»

«Kangemat ikka. Pärast sellist juttu peabki tõesti paljast teed jooma,» naeris Berežnoi.

«Ongi Pikin platsis,» ütles Serpilin, kes istus näoga ükse poole. «Mis sul seal on?»

Pikin võttis kasuka seljast ja pani šampanjapudeli piduliku žestiga lauale.

«Tõesti üllatus!» ütles Serpilin.

«Mulle ka,» ütles Pikin ja istus laua äärde. «Naine sai sünnipäevaks kellegagi saata, aga ma hoidsin alles. Kas teeme lahti?»

«Ootame nüüd siiski ära, kuni kell kakskümmend neli saab,» soovitas Serpilin. «Joo seni teed.»

«Ma parem ootan,» ütles Pikin. «Anna see kokkuvõtte alla, mille sa meile ette lugesid, Fjodor Fjodorovitš, ma tahan oma silmaga näha...»

Serpilin pistis käe vormipluusi taskusse ja võttis sealt mitu hoolikalt tiheda kantselei-käekirjaga täiskirjutatud paberilehte. See oli «Meie vägede kuuenädalase pealetungi kokkuvõtte», mis oli Moskvast saadetud ja diviisi radistide poolt üles kirjutatud. Selle ettelugemise algaski täna vana-aastaõhtu koosviibimine. Kopeerimis- ja paberitööstuse abil paljundatult anti see kõigile polgukomandöridele kätte, et neist tehtaks polkudes ja pataljonides öö jooksul võimalikult palju koopiaid ja jagataks hommikul sõduritele laiali, ilma armeeajalehe saabumist ära ootamata.

Selle mõjujõudu võis Serpilin hinnata iseenda järgi. Mitte ükski töö maailmas ei valluta inimest nii jäägitult kui sõda. Ja ometi, kui ta luges täna esimest korda kuus nädalat kestnud lahingute kokkuvõtet, mitte veel valjusti, vaid ainult silmadega, tajus ta korraga nende sündmuste tõelist ulatust; see oli muidu jäänud nagu igapäevaste murede varju, mis vaevasid hommikust õhtuni diviisikomandöri pead. Tema diviis oli ainult pisiosa sellest tõesti määratu suurest, mis oli toimunud viimase kuue nädala jooksul ja oli toimumas edaspidi. Selles teadmises ei olnud aga kübetki alaväärsustunnet;

vastupidi, see oli meeltülendav tunne, et sa oled küll tibatilluke, aga ikkagi vastuvaidlematu osaline selles kolossaalses ürituses, mis praegu ei mahu veel teadvussegi, mida aga kunagi nimetatakse selle kohutava ja hiigelsuure sõja ajalooks.

Miks kunagi? See ongi juba ajalugu.

«Säh, loe veel kord,» ütles Serpilin, lükates teeklaasi kõrvale ja nihutades kokkuvõtte lehti Pikini poole.

«Meie vägede pealetungi ja õnnestunud läbimurde tulemusena on Stalingradi rajoonis ümber piiratud järgmised Saksa väekoondised ja väeosad: 14., 16. ja 24. tankidiviis... 71., 76., 79., 94., 100., 113., 297...» luges Pikin, ja Serpilin, kes istus käsipõsakil laua ääres, kuulas nii, nagu kuuleks ta seda alles esimest korda.

Pikin luges ümberpiiratud ja hävitatud Saksa diviiside numbraid, puruks lastud või ära võetud suurtükide, lennukite ja tankide arve, kilomeetrite arve, mille võrra olid edasi liikunud Stalingradi, Doni, Edela ja Voroneži rinde väed Stalingradist lõuna, põhja ja lääne pool, Doni kesk- ja ülemjooksul, Kalitva ja Tširi ääres, Donimaa ja Kalmõkkia lumistes steppides...

Pikini monotoonne hääl kõlas pühalikult ja karmilt, Serpilini südames aga toimus midagi kummalist. Ta ei istunud enam käsipõsakil laua ääres, vaid seina ääres, kaugel Berežnoist ja kokkuvõtet lugvast Pikinist. Ta oli eemale nihkunud, nagu oleks ta tahtnud mõlemat meest terasemalt vaadelda. Nõnda see oligi.

See, mida ta Pikini ettelugemisel praegu kuulis, oli nagu kauge kõmin, nagu midagi ähvardavat ja paisuvat, mille taustal võisidki ainult tekkida mõtted oma diviisist ja neist kahest mehest, kes tema ees istusid.

Selleks, et kõik oleks praegu nii, nagu Pikin parajasti luges, pidi nende diviis varem, enne seda tegema kõik, mis oli tema osaks määratud. Ja kui ta poleks seda teinud, siis poleks see kõik, mis praegu oli, teoks saanudki.

Jah, praegu ta seisis ja ootas oma aega, teised aga tungisid veres ja suitsus sumades peale. Kuid selleks, et nad võiksid nüüd, talvel, pealetungile asuda, oli tema diviis kogu suve ja sügise miljonite kuulide, kümnete tuhandete mürskude ja miinide tule all, teda litsusid maadligi tankid, mis sõitsid üle kaitsekraavide, teda

kaevasid elusalt maa sisse pommid. Ta taganes ja ründas jälle, ta loovutas positsioonid, pani vastu ja loovutas nad jälle, ta jooksis verest tühjaks, sai täiendust ja jooksis uuesti verest tühjaks...

Serpilinit peetakse komandöriks, kes oskab mehi säästa. Aga mis tähendab «mehi säästa»? Neid ei saa ju üles rivistada ja rindelt minema viia, sinna, kus ei tulistata ega pommitata ja kus neid ei tapeta. Sõjas mehi säästa tähendab kõige rohkem seda, et sa ei saada neid mõttetult surmaohtu, vaid saada nad kõhklematult surmaohtu paratamatuse korral.

Aga see paratamatus — tõeline, kui sul oli õigus, või näilik, kui sa eksisid, — on sinu ja su südametunnistuse otsustada. Siin, sõjas, ei ole sellist võimalust, et sa võiksid enne loo prooviks läbi mängida — algul ühtemoodi ja siis teistmoodi, nii nagu peab. Siin, sõjas, ei ole mustandit, mille sa võid katki tõmmata ja uuesti puhtalt ümber kirjutada. Siin kirjutatakse kõik verega, kõik, algusest lõpuni, «a»-st kuni viimase punktini...

Ja kui sa astud oma võimu piiridest üle, voolab veri, ja kui sa ei kasuta oma võimu paratamatuse korral, voolab samuti veri. Kes aga määrab sinu võimu piirid? Sest sagedamini kui ülemused või halvemal juhul tribunal, kes määrab need tagantjärele, teed seda sina ise — sel hetkel, kui sa käsu annad! Ülemustele on tagantjärele tähtis see, millega asi lõppes — võidu või kaotusega, ja mitte see, mida sa mõtlesid või tundsid, kui sa oma võimu piiridest üle astusid või vastupidi, ei kasutanud oma võimu.

Nii mitmedki otsused ja käsud, mille järgi Serpilinil oli tulnud suvel ja sügisel tegutseda, tundusid talle nüüd ebaõigetenä, põhjendamatuena, mitte küllalt mõistlikena. Kuid kokkuvõtte näol oli põhjendus nüüd ometi olemas, sest see tõi võidu, mida kuulutas praegu Pikini monotoonne hääl, kes oli juba lõpule jõudnud ning luges veel rinnete nimetusi ja rindejuhatajate nimesid.

Jah, põhjendus on olemas. Aga inimesed, inimesed! ... Kui saaks neid ellu äratada ja siia ringis kuulama panna...

Ta tundis oma selja taga vaikivat langenute summa, kes ei saa enam iial kuulda seda, mida tema praegu kuuleb, ja pisarad tõusid talle kurku.

Aga Pikin ja Berežnoi, kes on temaga koos olnud sellest päevast peale, kui diviis juulikuus lahingusse läks, on siiski elus ja terved, istuvad praegu siin, tema juures, ja ei saa ütelda, et nad oleksid püüdnud oma elu hoida.

Pikin istub siin, kuivetu ja sirge nagu taputeivas. Diviisi staabiülem Gennadi Nikolajevitš Pikin, kes on staabis kõige vanem, kuivõrd ta on juba viiekümneaastane. Pikin, kes oli juba tsaariarmees staabikapten, kodusõja ajal aga ei sõdinud, vaid teenis tagavarapolgus, kuna teda ei usaldatud — ja kes teab, võib-olla oli see tookord päris õiglane.

Seesama Pikin, kes vallandati kahekümnendatel aastatel sõjakoolist, kuivõrd ta naine oli nepmani õde, ja ta pidi oma elu otsast peale alustama, pidi lõpetama ülikooli kaugõppe teel, töötama end üles, et jõuda mööda pikka kantseleiametite redelit rahvakomissariaadi pearaamatupidaja kohale.

Seesama Pikin, kes oli sõja algul maakaitseväes lihtsõdur, nüüd aga on tõusnud diviisi staabiülemaks, ja keda sa võid usaldada nagu iseennast. Ka praegu, sõjaväes, on ta ikka veel kuidagi pearaamatupidajalik — nii täpsuse kui ka tõrksuse poolest.

Seesama Pikin, kes ei tunne väsimust ega und, aga kes ei jäta iial ühtki söögi- ega joogikorda vahele, Pikin, punakas vurruhari nina all, kõhna tsaariohvitserinäoga kõhetu kuju, mistõttu teda diviisis narritakse Wrangeli nimega, Pikin, kes kirjutab koju, oma paksule naisele korrektseid kirju ja räägib tõemeeli, et ta abikaasa olnud kahekümnendatel aastatel kõige ilusam naine Moskvast, Pikin, kellesse üks neiuke sideroodust on meeltult armunud, kuigi oleks võinud armuda nii mõnessegi nooremasse.

Ja Serpilin, kes teadis Pikinist kõike, mida võib ja tuleb teada, silmitses teda praegu ja oli talle tänulik, et ta on elus, istub siin ja loeb seda kokkuvõtet.

Elus on ka Berežnoi, kuigi see on veelgi vähem ootuspärane, istub siin ja kuulab Pikinit, ja ta silmis on pisarad, sest tema on selline mees, kellel on naeruks ja nutuks õige vähe vaja.

Berežnoi, kellel vali noomitus oma venna, ühe Donbassi linnakomitee endise sekretäri pärast alles sõja ajal

kustutati ja kes Serpilini teada pole kordagi sellest vennast rääkinud: nähtavasti ta ei usu, et vend on rahva vaenlane, ja ei saa seda valjusti öelda, poolihääli aga ei oska.

Berežnoi, puhtaks aetud lõuaga, tugev, jässakas mees, kellel on jäme kael ja raudsed käed; lärmakas ja sentimentaalne Berežnoi, kes armastab kaevurite kõnepruuki ja kaevurite laule ja kelle noorus möödus kahekümnendatel aastatel Donbassis, kus ta avaldas ajalehes «Kotšegarka» armetuid salmikuid. Millegipärast on need tal siingi kaasas koos tema noorepõlve-pildiga; selgub, et tal on kunagi olnud kohevad mustad lokid, mida praegu, tema kiilaspead nähes, küll kuidagi ei oska ette kujutada.

Berežnoi — kommunistliku noorsooühingu kasvandik, enne seda aga kodutu hulkur, kes jäi tänu plekilisele soetõvele viieteistkümneaastaselt vaeslapseks, — dokumentide järgi muide juut. Diviisis teavad seda vähesed, ja vaevalt sellel tema endagi jaoks mingit tähendust on.

Berežnoi, muidu äge ja keevaline mees, aga seejuures alati valmis ilma pikemata ükskõik kelle eest elu andma.

Tallegi on Serpilin tänulik, et ta on elus ja istub praegu siin, koos temaga; Berežnoi surm oleks olnud talle väga raskeks kaotuseks.

Pikin — see on Stalini käskkiri juulikuus, seesama kohutav käskkiri, mis tuli pärast Rostovi ja Novotšerkasski loovutamist: «Mitte sammugi taganeda!» See loeti rivi ees ette, kui diviis oli just otse rongilt lahingusse paisatud, et kinni toppida auku Doni keskjooksul, veel kaugel Stalingradist. Aga oli juba hilja auku kinni toppida, ja diviisist sai magnet, mis tõmbas hommikust õhtuni enda külge kõik rünnakud õhust ja maa pealt. Ta võttis enda peale selle, mida oleksid pidanud kannatama teised, päästis neid hävinemast, kuid oli ise hävingu äärel. Tal raiuti tiivad ära ja tungiti talle selja taha, ja ikka veel ei olnud taganemise käsku, kahe käsutooja sideohvitseri langemisest teel kuulis Serpilin aga alles kolmanda käest. Kuid veel enne, kui see kolmas lõpuks Serpilini juurde jõudis, tuli õhtul kaevikusse pilbaspeenikeseks jäänud Pikin, pistis talle paberilehe pihku ja ütles:

«Siin on minu avaldus.»

Serpilin ei taibanud kohe korrastealt, mis avaldus see on (peast käis isegi niisugune rumal mõte läbi: tahab ehk erru minna?), siis aga taipas ja ütles:

«See anna komissari kätte, mitte minu kätte.»

«Ma pole teda hommikust saadik näinud,» ütles Pikin, «ja ei tea, kas näengi enam. Võtke vastu!»

Serpilin võttiski, pani oma vormipluusi taskusse ja küsis veel:

«Olete järele mõtelnud?»

«Ikka olen, aega on ju olnud,» vastas Pikin, pööras kannal ringi ja läks piki kaevikut minema.

Ja Serpilin sai aru — kuigi ta seda tema käest ei küsinud ei siis ega edaspidi —, et Pikin oli sel õhtul mõtelnud vangilangemise peale, ja parteisse astumise avaldusegi, mida temalt juba ammu oodati, oli ta andnud just vangilangemise mõtte mõjul. Kui nad langevad vangi ja neile käratatakse: «Kes teie seast on kommunistid?» — siis ei taha Pikin, diviisi staabiülem, tsariarmee staabikapten, parteituna järele anda kiusatusele ja jääda rivisse, kui diviisikomandör ette astub. Sel õnnetul õhtul, kus paistis tõenäoline, et diviis jääb piiramisrõngasse ja hukub, tahtis ta vist lõplikult lämmatada endas mõtet võimalikest soodustustest sõjavangis.

Pikin — see on Donist üleminek, pärast seda kui pool diviisi oli jäänud igavesti Doni äärde maha. Serpilin oli sel päeval juhuslikult ära, ühes ümberpiiratud polgus, ja kui ta loojangu ajal siiski läbi murdis ja polgu riismed üleminekukohale tõi, selgus, et üleminekul ei valitsenud mingit korralagedust, nagu ta oli kartnud eest leida, vaid absoluutne kord, ja selle oli maksma pannud diviisi tuumikuga kohale tulnud Pikin. Teisele poole Doni viidud suurtükipatareide tuli kattis üleminejaid, stepis tõusis poolkaarena õhku põlemasüüdatud saksa tankide suits; neljakaupa pontoonsilla kõrvale ülesseatud õhutõrje-kuulipildujad tulistasid laskades kartmatult otse jõe kohal pikeerivate lennukite pihta.

Üleminek oli koletu põrgu, ja iga hetk hukkus mehi, aga ometi valitses seal kord, ning selle korra lõi Pikin, kes seisis kaldal, ja mitte kaevikus, mis talle oli kaeva-

tud, seisis, nii pikk kui ta oli, otse surmaga silm silma vastu, sest sel hetkel oli see tema kohus.

Viis sammu Pikinist eemal lamas rohus, käed laiali, staabiülem abi luure alal vanemleitnant Bruskin.

«Bruskin on langenud,» ütles Serpilin surnut nähes.

«Lubage ette kanda, seltsimees diviisikomandör,» ütles Pikin, tõstes kõvasti kokkupigistatud sõrmed mütsinoka juurde, «endine ülemineku komandant Bruskin, lahkunud omavoliliselt oma postilt, tagasi toodud ja järgnevate sündmuste käigus maha lastud. Minu oma käega.»

Ja alles nüüd märkas Serpilin, et maaslamava Bruskini vormipluusi küljest on lõkmed ära rebitud.

Jah, Pikin — see on see ülemineku-päev ja veel palju samasuguseid päevi, ja üldse, kui hakkad mõtlema Pikinile, tulevad tahes-tahtmata meelde kõige raskemad päevad, küllap sellepärast, et sel puhul on tema olnud ikka oma ülesannete kõrgusel. Kergeid päevi on aga üldse vähe olnud.

Berežnoi — temagi puhul meenuvad rasked päevad. Berežnoi — see on põleva Stalingradi kuma sel päeval, kui sakslased tungisid Volga äärde ja tiival tuli kaares põhja poole taanduda. Silmapiiril helendas Stalingradi kuma, nemad aga istusid öösel kahekesi üksikus majahütis tagalasse viivate teede lahkmel, ja Berežnoi nuttis mure pärast ning selle pärast, et nad olid mitme öö ja päeva järel ometi kord kahekesi ja ta võis oma tunneteale voli anda.

Ta oli haavatud, kuid ei lahkunud rivist. Mürsukild oli riivanud põske ja kulmusarna, paljaksatunud pea ümber pandud side läks põiki üle näo: üks silm, mis oli sidemest vaba, oli pisarais, üle teise silma tõmmatud määrdunud sidemele aga tekkis märg laik, sest ka teine, kinniseotud silm nuttis seal marlisideme all.

«Mis me ometi teeme?» küsis Berežnoi raevukalt läbi pisarate. «Juulis lugesime Stalini käskkirja, vandusime kõige nimel, mis püha, ja nüüd oleme ometi Volga ääres väljas — elusalt pealegi! Me oleme ju viimased lojused!»

Ja kuigi Berežnoi hääl oli ahastav, varjutas see siiski vaid hetkelise kilena tema kindlat otsust võidelda viimse hingetõmbeni.

Berežnoi — see on septembrikuu pealetungi esimene päev, kui diviis, mis asus Stalingradist põhja pool, kohe pärast läbimurdmise käsku paari esimese tunniga kolm kilomeetrit edasi liikus. Igatühe meelest võttis asi ilmet, ja Serpilini juurde vaatluspunkti tormas Berežnoi, müts mullane, sinel mitmest kohast katki, sest ta oli jalgsi ning roomates käinud kahes polgus; ta jõi ahnelt kruusist vett ning jutustas naerdes, kuidas ta pidi kahel korral äärepealt surma saama; ja kuulnud, et kolmas polk seisab paigal, sest side on pommitamise tagajärjel katkenud, lõi ta ikka sama lõbusalt käega, tõmbas mütsi silmle ja rühkis polgu poole sõnadega: «Tühja ka, küll ma päralt jõuan!»

Berežnoi — see on ka sama pealetungi järgmine päev, kui ilmnes, et sakslased sundisid meid paigale, lammatasid meid õhust ja surudes vastu maad, ja kui diviisi vaatluspunkti ilmus oma «Willysega» nagu väk selgest taevast armeejuhataja Batjuk, kes sõimas Serpilini juba lävelt kõige jämedamal kombel läbi, selle eest, et diviis polnud hommikust saadik ühtegi meetrit edasi läinud.

Serpilin oli vait, sest kui ta oleks suu lahti teinud ja ütelnud kõik, mida ta Batjukist ja tema sõimust arvab, siis oleks Batjuk endast välja läinud ja käsitsi kallale tulnud, ja siis oleks pidanud talle või endale kuuli pähe laskma.

Kuid Berežnoi paljakspüüdnud kukal läks veripunaseks, ja Batjuki sõimuvoolu katkestades küsis ta lämbuval häälel:

«Seltsimees väejuhataja, lubage teie poole pöörduda!»

Ja tema häälel oli niisugune, et Batjuk jäi vait ning vaatas talle otsa.

«Ma ei tea, miks diviisikomandör vaikib,» ütles Berežnoi, «aga kuidas te julgete meie niimoodi rääkida, nagu oleksime meie mõisasulased või seanahka vedavad orjad! Kas te olete üldse veel kommunist, seltsimees väejuhataja? ...»

Moondunud näoga sööstis Batjuk Berežnoile kallale, ja Serpilin kargas juba püsti, et vahele minna, kuid Berežnoi taganes ise paar sammu blindaaži nurga poole, pani käed selja taha ja ütles näost valgeks minnes:

«Hoidke heaga eemale, seltsimees väejuhataja, isegi mu isa ei julgenud seda!»

Ja Batjuk võttis mõistuse pähe. Kõigest oma jõhkruusest ja koguni matslikkusest hoolimata polnud ta südames veel kustunud sõjamehelik õiglustunne.

Esimisel, edukalt alanud päeval oli ta juba uskuma hakanud, et ta jõuab Stalingradini välja, järgnenud ebaedu aga viis teda meeleheitele ja sundis teda talitsematult ning toorelt oma viha teiste peale välja valama. Bestap ta siiagi sõitis, lausa pommide sajus, kihutades hirmust rooli külge klammerdunud autojuhti takka ja olles valmis — kuradile kõik! — otsa saama siinsamas, kus nii palju mehi ilmaasjata otsa oli saanud. Tema enda surm ei lugenud talle praegu midagi selle kõrval, mis toimus, — tema armee äpardunud pealetungi kõrval...

Bestap ta siiagi tormas, otse blindaaži sisse, jäi aga korraga Berežnoi sõnade peale vakka, istus siis raskelt taburetile ja ütles Serpilinile:

«Anna kaart siia!»

Ta tõmbas kaardi enda ette, aga enne kui ta seda vaatama hakkas, laskis ta silmad muldonnis ringi käia — õnneks polnud seal peale nende kolme kedagi —, pöördus siis Berežnoi poole, vaatas talle väsinud pilgul otsa ja ütles:

«Loll! Sa, komissar, mõtled vist, et minule tehakse pai, mõtled, et mul on veel südames mõni paigake, mis on terve... Anna vett!»

Jah, nii palju isesuguseid mälestuskilde oli seotud Berežnoi ja Pikiniga, ja kõik need olid verisest neljakümne teisest aastast, täna lõppevast aastast...

«Fjodor Fjodorovitš, ma sain läbi... Miks sa nii mõtlesse jäid?» kostis kusagilt kaugelt Pikini hääle.

«Ma kuulen küll, et said läbi,» vastas Serpilin. «Kalla šampust. Kaks minutit on veel aega.»

Berežnoi pani raadio mängima, kuna Pikin kallas kruusid täis. Oli paras aeg: üle Punase väljaku kahina ja autode tuututamise hakkasid kostma Kremli kellad. Kõik kolm tõusid püsti, võtsid valveseisangu ja jäid kuulama, kuidas kaugel Moskva kellalöögid valjusti kõmasid.

Kui hakati «Internatsionaali» mängima, laulis Berež-

noi kõrge tugeva häälega lõpuni kaasa, Serpilin ja Pikin aga seisis ja kuulasid vaikides.

Vaevalt jõudsid nad kruusid tühjaks juua, kui prigises telefon. Serpilin võttis toru.

«Aitäh, seltsimees väejuhataja. Suur tänu... Teile samuti. Head uut aastat armee sõjanõukogule! Aitäh, korras, kõik on vaikne... Hommiku poole mõtlesin polke vaatama sõita. Just nii, pühitseme küll... Tänan väga... Väejuhataja soovib teile sõjanõukogu nimel head uut aastat,» ütles Serpilin toru hargile pannes.

«Kui kellaaega silmas pidada, siis pidi ta esimesena meie diviisi helistama,» ütles Pikin pilku kellale heites.

Pikini avaldasid sellised asjad mõju, ta oli uhke, et diviis oli väga heas kirjas, ning tundis kadedust, kui teisi kiideti.

«Jah,» ütles Berežnoi. «Südames on küll siisugune tunne — ei tea isegi, mis. Küll oli alles aasta, see neljakümne teine! Mis kõik oli, ja mis me nüüd oleme!»

«Jah, kui seltsimees Stalinil poleks jätkunud raudset järjekindlust, siis tõesti ei tea, millega see aasta oleks võinud lõppeda,» ütles Pikin. «Möödunud aastal koon- das kolm armeed Moskva alla löögiks, hoidis neid seal, ei lasknud laiali paisata — ja virutaski! Nüüd siin samuti, oskas meie puhul õiget aega oodata! Raudsed närvid on sõjas suur asi. Pool strateegiat.»

Serpilin oli vait. Sellele ei maksnud vastu vaielda. Mitte et see poleks olnud võimalik, aga praegu, pärast üha ilmnenud edu, polnud tahtmistki vaielda.

Ainult südamepõhjas rõhus ikka veel kivina vana küsimus, vaatamata kõigile viimase aja sündmustele: kuidas see sai olla? Millest see tuli, see ettevalmistamatus neljakümne esimese aasta juunis, millel olid kole- tud tagajärjed? Kuidas võis Stalin tookord, juunis, pimesi uskuda sõja võimatusse? Just pimesi. Seda ei saa valjusti öelda, aga teist paremat sõna ka ei leia, pinguta kui palju tahes. Sest kui tõele näkku vaadata, siis on just see mullune ettevalmistamatus süüdi, et me üldse siin Volgamail oleme. Jah, Pikinil on õigus: kui me nüüd materdame sakslasi, siis on selle taga küll nii tahtejõud kui ka meelekindlus — seega Stalin.

Aga see, mis oli alguses? Kes oli see?...

«Kuule, kas sa sõidad tõesti varahommikul polkude juurde?» küsis Berežnoi.

See küsimus viis jutu paljudele diviisi asjadele ja pisiprobleemidele, millel polnud uusaasta-ööga midagi tegemist.

Serpilini oli juba mitu päeva mõlkunud peas mõte minna öösel eesliini kaevikutesse, vaatama, kuidas sõja- mhed elavad.

«Magan kolm tundi ja sõidan. Kõigepealt Tsvetkovi juurde. Ma võiksin sind kaasa võtta,» ütles ta Berež- nole.

Aga selgus, et Berežnoil olid omad plaanid. Tema tahtis veel enne valget sõita tagalasse, Zubovkasse, kuhu pidi hommikuks saabuma kahesajameheline täien- dus. Ta tahtis sinna sõita ja seal meestega rääkida, veel enne, kui nad diviisi jõuavad.

«Ei jõua ära oodata,» ütles Serpilin.

«Jah, lihtsalt ei usu säärast õnne. Nüüd, kus teistel rinnetel käivad kibedad lahingud, ei annaks mina küll ühtegi meest ära.»

«Kuidas seda võtta. Ega meiegi sõja lõpuni siia pai- gale ei jää,» tähendas Serpilin ja lisas siis, et kui Berež- noi Zubovkasse sõidab, käigu ta siis tagasiteel ka med- sanpatis ära — vaadaku, ega seal pole võtnud maad liiga rahulik meeleolu seoses praeguse vaikusega. Mit- med märgid näitavad, et sellel on varsti lõpp!

«Ma kardan ainult, et see Berežnoi jääbki sinna,» ütles Pikin, «medsanpatti olla tulnud uus kirurg — väga ilus naine.»

«Ära muretse, ei ta jää, ega ta pole selline naiste- kütt nagu sina,» ütles Serpilin. «Sa võiksid muide vähe- malt oma kuju muuta, muidu tuleb asetäitja tagala alal jälle minu juurde, nagu nüüd viimati, ja ütleb: «Ma nägin teid kaugelt, seltsimees kindral, kui te side- roodus olite, aga üht-teist tuli ette, ei saanudki teid kätte — sõitsite enne minema.» Aga ma pole jalagagi sideroodu saanud!»

Pikini pikk kõhetu kogu tuletas kaugelt tööpoolest Serpilini meelde, ja see oli juba mitmel korral neile omavahel nokkimiseks põhjust andnud.

«Sa rääkisid sõja lõpust,» pöördus Berežnoi nüüd jälle tõsiselt Serpilini poole, kui Pikini üle oli küllalt

naerdud. «Millal see sinu arvates lõpeb, ehk ütled täpselt?»

«Kus? Kas meil siin, Stalingradis, või üldse?»

«Üldse.»

«Ma kuulsin eelmisel talvel Žukovist järgmise loo, kui ta veel Läänerinde juhataja oli. Kõik käisid tema soovile peale, et: «Küsi Žukovi käest, millal sõda lõpeb.» Ega pole nii lihtne Žukoviga juttu teha, aga ükskord sõitsid nad juhiga kahekesi, ja see võttis lõpuks südame rindu... Tegi juba suu lahti, kui Žukov ringutas, ohkas ja ütles: «Ooh, millal see sõda kord ometi lõpeb!...»»

«Hea küll,» ütles Berežnoi naerdes, «oletame, et Žukov ei tea. Aga sina?»

«Kui tänaseks päevaks on täpselt pool läbi, siis ühe aasta, kuue kuu ja üheksa päeva pärast. Üheksandal juulil tuhande üheksasaja neljakümne neljandal aastal...»

«Täpselt,» ütles Pikin, kulm kortsus. Ta oli nähtavasti mõttes kaasa arvutanud.

«Ja kas sinu arvates võiks tänaseks päevaks olla pool läbi?» küsis Berežnoi, kes ei taibanud Serpilini hääletoonist, kas ta teeb nalja või räägib tõsiselt.

«Viimaste sündmuste põhjal küll,» vastas Serpilin.

«Pikale venib, kui see tõesti nii on,» ütles Berežnoi süngelt. «Kardan, et naised peavad pärast sõda pühast vaimust käima peale saama!»

«Need niinimetatud liitlased!» ütles Pikin. «Kas nad siis sel aastal ka teist rinnet ei loo?»

«Noh, kui me teisest rindest rääkima hakkame, siis pole sel jutul enam otsa ega aru. Ma ei tea, mis teete, aga mul on küll nõu pikali visata!» ütles Serpilin käsi kukla taha pannes ja magusasti ringutades.

Kui Berežnoi ja Pikin olid minema läinud, käskis ta end Ptitsõnil täpselt kolme tunni pärast äratada, tegi aseme üles, võttis riidest lahti ja heitis magama. Ja juba naril lamades mõtles ta veel kord: kas sõjast on tõesti alles pool läbi?

Oleks väga tahtnud muud loota. Selle mõttega ta uinuski...

TEINE PEATÜKK

Kell pool viis hommikul oli Serpilin juba Tsvetkovi polgus, nagu tal kavas oligi. Teel pidi ta küll peaaegu ümber mõtlema ja Barabanovi juurde sõitma, aga siis otsustas ikkagi pahaselt: noh, ega ta lõpuks poisike pole. Ja sõitis kõigepealt vasakule tiivale, Tsvetkovi juurde.

Alampolkovnik Tsvetkov magas, kui Serpilin sinna jõudis. Ja Serpilin ei lubanud operatiivkorrapidajal polgukomandöri äratada.

«Las magab, ma saan tematagi hakkama, andke keegi kaasa.»

Aga Tsvetkov äratati ikkagi üles ja ta jõudis jooksurkraavi mööda eesliinile, Serpilinile järele.

«Kena kord sul küll, Tsvetkov,» ütles Serpilin kurja nagu tehes. «Diviisikomandör käsib üht, sinu ohvitserid aga teevad teist.»

«Ma ärkasin ise üles, seltsimees kindral,» luiskas Tsvetkov.

Ohvitseridele oli ettenägelikult käsk kätte antud — äratada teda silmapilk, kui keegi polku tuleb ja tema magab, või informeerida teda, kui ta on kuskil ära. See korraldus pidi maksma ka sel juhul, kui kästakse mitte äratada ja mitte otsida. Tsvetkov oli igas asjas ikka ettenägelik.

«Mismoodi sa magad, Tsvetkov, riides või riidest lahti?»

«Riidest lahti, seltsimees kindral. Ma usaldan oma mehi, aluspükste väel vangi ei lange.»

«Ja ikka veel käid sineliga?»

«Mis see teeb, seltsimees kindral, külm minu konti ei riku,» vastas Tsvetkov.

Ta armastas mundrit ja käis kõige käre dama pakasega ikka sineli ja säärikutega, sest kasukat ja vilte ta vormirõivastuseks ei pidanud. Igatahes mitte enda jaoks.

Tsvetkov ikka Tsvetkov! mõtles Serpilin, käies Tsvetkovi kannul, kes oli palunud luba ette minna, et Serpilinile teed näidata, — mõtles samas sõnastuses, mida võis sageli kuulda diviisi staabis, kui tuli Tsvetkovist juttu.

«Tsvetkov ikka Tsvetkov!» öeldi mitmesuguse intonatsiooniga. Öeldi siis, kui Tsvetkov oli täitnud karva-pealt oma päevaülesande, aga jäänud stoppama, kui ta polnud veel jõudnud uut saada, — ilma et ta oleks saavutatud edu omapead ja omal riisikol edasi arendanud; öeldi ka siis, kui ta täiesti väljapääsmatus olukorras ja surma küüsis ei loovutanud positsioone ega mõelnudki ilma sellekohast käsku saamata taanduda või taganemise luba nõutada. «Tsvetkov ikka Tsvetkov!» öeldi siis, kui ta istus suud paotamata nõupidamistel, ja siis, kui ta esitas naabritest märksa napimalt mehi autasustamiseks, leides, et tema polgus pole tehtud midagi rohkem, kui ette nähtud, ja ka siis, kui poliitraportist ilmnes, et just Tsvetkovi polgus pole olnud ühtegi sihilikku enesevigastust, ühtegi erakorralist juhtu ega ühtegi häiret sooja toidu eesliinile toimetamisel.

Tsvetkov oli eeskujulik ja samal ajal kõige tavalisem polgukomandör. Ja vastavalt olukorrale tuli esile kord üks, kord teine külg. Ta andis harva vaimustuseks põhjust, aga temast mitte lugu pidada oli võimatu.

Tema polgus valitses muidugi ka nüüd, sel ööl, eeskujulik kord. Kõik, kes pidid magama, magasid, kõik, kes pidid valves olema, olid igati lahinguvalmilt valves.

Käinud poolteist kilomeetrit eesliini kaevikuid pidi, jäid Serpilin ja Tsvetkov ühe kaeviku valvesõduri juures seisma.

Sestpeale kui sõdur vahipostile oli asunud, polnud sakslaste poolt midagi kuulda. Nende kaitsekraavides, mis jooksid piki rusudeks pommitatud maja seina, oli kogu öö valitsenud surmavaikus.

«Ainult tunni aja eest oli mingi vile ja natuke sagimist,» ütles sõdur.

«Võib-olla oli vahtkonna vahetus,» arvas Serpilin.

«Öö otsa on fritsud wait olnud,» jätkas sõdur. «Mis sa tühja kõhuga ikka jahvatad.»

«Ja kuidas teil toit on, normipajuk?» küsis Serpilin ja tundis, kuidas Tsvetkov tema selja taga üleni pingule tõmbus. «Kas kaebusi on?»

«Ei ole mitte, seltsimees kindral,» vastas sõdur.

Tont seda teab, mõtles Serpilin, kas pole meie ise seda «ei ole mitte» neile kätte õpetanud ja sisse harjutanud; tuli iseenesest märkamatu vanast armeest kaasa, läks pruuki, ja ikka sagedamini pead seda kuulma... Noor poiss, ega ta seda omast käest pole võtnud, siin on külge jäänud...

Ta küsis sõduri nime, sünniaastat ja kodukohta. Sõduri perekonnanimi oli õige haruldane — Dimitriadi, ta oli kreeklane Mariupoli lähedalt ja sündinud kahekümnendal aastal.

«Stalingradi rinne pidada olema juba poole maa peal siit meie Aasovi mereni, seltsimees kindral?»

«Enam-vähem,» ütles Serpilin. «Kas lahingute kokkuvõtet viimase kuue nädala kohta olete kuulnud või ei ole veel?»

«Pidada vägev teadaanne olema. Lubati hommikul roodule ette lugeda.»

Serpilin pidi juba edasi minema, kuid sõduri küsimus sundis teda peatuma:

«Seltsimees kindral, lubate küsida?»

«Noh?»

«Kas see on tõsi: raadios öeldi, et liitlased olla täna öösel mitmele poole Euroopasse dessandi teinud?»

«Kes teile seda ütles?»

«Sõdurid räägivad. Räägivad, et Churchill olevat ikkagi lubanud oma sõna pidada, mille ta seltsimees Stalinile andnud, — et dessant oleks igal juhul neljakümne teise aasta sees, olgu siis kas või viimasel päeval.»

«Tasa!» ütles Serpilin ja pani sõrme suule.

Sõdur vaatas talle imestunult otsa ja küsis sosinal:

«Mispärast?»

«Sakslased kuulevad,» vastas Serpilin. «Kust te seda sõjasaladust kuulsite — Moskva raadiost või sõdurite raadiost?»

«Sõdurite omast,» muigas sõdur naljast aru saades.

«Ei, seltsimees reamees,» ütles Serpilin nüüd juba tõsiselt. «Meie lugupeetud liitlased ei ole dessanti teinud ega mõtle seda niipea teha. Nii et meil tuleb ka edaspidi ainult iseenda peale loota.»

«Igatahes,» vastas sõdur varmalt, kuid hääli reetis ometi pettumust. Tal oli kahju, et sõdurite raadio lori

ajab ja et järelikult, nagu selgub, ei tule imet, mis sõja käiku kiirendaks.

Järgmine sõdur, kellega Serpilin vestles, oli talle juba varemast ajast tuttav. Nimi oli küll ununenud, meeles oli ainult tema kangelastegu: ühel septembriööl, kui diviis vajab hädasti «keelt», oli see silmapaistmatu ja juba päris eakas sõjamees pakkunud end «keelt» tooma; ja läks ja töigi.

«Kas medal «Vapruse eest» on käes, Martõnenko?» küsis Serpilin, rõõmustades, et sõduri nimi ikka meelde tuli.

«Käes,» vastas Martõnenko, aga tema hääletoonist võis aimata, et kõik see oli juba ammu minevik. Praegu olid tal muud mured: ta oli pärit Vorosilovgradi oblastist, Melovojest, oli täna kuulnud, et raadio teatas lahingute kokkuvõtte, ja tahtis nüüd teada, kas kokkuvõttes ei nimetata ka Melovojet. «Kolm päeva tagasi oli teadaandes küll, et Tšertkovo jaam on vallutatud, aga Tšertkovo ja Melovoje vahet peaaegu polegi.»

Serpilin ütles, et kokkuvõttes ei nimetata üldse ühtegi asustatud punkti, mida me oleme vabastanud, on ainult antud nende üldarv — tuhande viiesaja ümber.

«Ja mina muudkui ootan, millal teadaandes meie Melovojest kirjutatakse. Kõige hullem on see, et kui nüüd eeslin jäi just Tšertkovo ja Melovoje vahepeale, siis tehakse seal kõik maatasa.» Martõnenko lõi nõrdinult käega.

Tal oli õigus, ta teadis sõdurikogemustest, mis on sõda, ja võis selle koha pealt teisigi valgustada. Serpilin ütles talle lohutuseks vaid niipalju, et ta mäletab neid kohti kodusõja ajast, ja vaevalt küll, et meie väed pärast Tšertkovo vallutamist Melovoje alla pidama jäid: tõhusaid looduslikke positsioone seal ei ole, küllap nad tõenäoliselt läksid kohe Melovojest edasi Kamõševaja äärde.

See, et diviisikomandör, nagu nüüd selgus, teab nende Donbassi jõekest, tegi Martõnenkole head meelt. Jõekest sai korraga just nagu nende ühine tuttav.

«Nii et teie arvate siis, et läksid joonelt Kamõševajani välja, seltsimees kindral?»

Serpilin lahutas käsi.

«Loogiliselt võttes küll, aga kes seda siit nii täpselt näeb?»

«Ja millal me pealetungile lähme? Millal me fritsudeli kõri pihku võtame?» küsis Martõnenko vihaselt ja karmult, ja tema häälest kõlas kärsitus, kuigi sel päeval, kui fritsudel pidi kõri pihku võetama, pidi just tema, ja mitte keegi teine, esimesena sellest sakslastele kõige lähemast kaevikust välja ronima ja mööda lagedat välja kuulirahe all sinna, kaugelt paistvate lumiste küngeisteni roomama.

Pealetung, pealetung, mõtles Serpilin, kui ta oli Martõnenkoga jumalaga jätnud ja mööda kaevikut edasi läks. Üks asi on seda siis kärsitult oodata, kui sa kavadad seda armeede või diviiside mastaabis, teine asi aga on seda oodata nii, nagu ootavad sõdurid. Suurtükkide ettevalmistav tuli on lõppenud — roni nüüd kaevikust välja ja mine, ja kui sa ei lähe, kui sa litsud end kuulirahe all maadligi, siis ei tule pealetungist midagi välja. Ja pole sul kellelegi peale iseenda «edasi» karjuda. Ja seegi on juhtkonnal juba ette planeeritud, et muist mehi saab esimesel rünnakul surma, kas siis sina või mõni teine; ja sõdur teab, et see on ette planeeritud, et ilma ei saa. Teab ja küsib ometi, millal fritsudel kõri pihku võetakse. Ei küsi mitte niisama silmakirjaks, vaid päriselt. Ja kuigi sul on rohkem ordineid rinnas, kui temal on või iial saab olema, kuulub suurima vahvuse au siiski sõdurile. Ja kui sa oled väärt kindral, siis öeldakse sinu kohta just nõnda: «See on sõdur!» Ja kui sa ei ole midagi väärt, siis sa seda ka eluilmas kuulda ei saa.

«Seltsimees kindral, kas lähme nüüd roodukomandöri juurde?» küsis Tsvetkov.

«Kes sul praegu seal on?» küsis Serpilin üle õla. «Alferov?»

«Jah.»

Serpilin nõjatus vastu kaevikurinnatist, tundes isegi läbi kasuka kiviõlvaks külmanud maa üdini tungivat jäisust.

Seal ees, vaikuse varjus, on sakslased.

Mida nad küll teevad sel uusaasta-ööl seal oma jääkülmades urgudes? Millele nad mõtleavad, mille peale loodavad? Usuvad ellujäämist või tunnevad surma-

hirmu? Ja ükskõik, mida nad ka mõtleksid, igaüks omaette, kõik koos mõtlevad nad just vastupidist sellele, mida mõtleme meie. Ja iga meie soov on risti vastu nende soovile, ja iga meie lootus risti vastu nende lootusele, ja iga meie kavatsus risti vastu nende omale. Ja kõik see, mis oli ja on meile hea, oli ja on neile halb. Ja nii see kestab sõja lõpuni, sõja viimase hetkeni, sest sõda on nagu raha — veeregu ta kui kaua tahes, serva peale püsti ta ikka ei jää, kukub maha — ja üks kahest, kas kull või kiri jääb ülespoole, teine aga allapoole; ei tunne nemad meie vastu halastust ega meie nende vastu...

Siit, eesliini kaevikust, paistis kõik ilmatu suurena — nii see, mis oli ees, kui ka see, mis oli selja taga. Ja sina, inimene, seisid nagu hiigelkiilu teral, mis oli selles vaikuses hääletult vastu vaenlase rinda surutud. Ja kui määratu olekski see jõud sinu selja taga, ikkagi litsub ta, kui see kord a l g a b, kõigepealt sind, sinu keha, sinna ees laiuvasse, vaikivasse, vaenulikku ääretusse.

Jah, ei ole kerge olla sõdur, mõtles Serpilin. Ja kui paljud mehed on seda ometi...

«Noh, lähme siis Alferovi juurde.»

Kui nad muldonni sisse astusid, kükitas leitnant Alferov, kleenuke ja kahvatu noormees, raudahju ees, toetudes mugavalt seljaga selle vastu, kasukas lahtiselt õlgadel ja talvemüts kuklas; ta hoidis telefonitoru kõrva ääres ja naeratas mõtliku näoga. «Katjuša» — lõssilöödud mürsukestas põlev taht — valgustas Alferovi muhelevat nägu ja põrandal reas magavaid mehi.

Kui Alferov sisseastuvaid ülemusi nägi, pani ta telefonitoru käest, lükkas kasuka õlgadelt maha, tõmbas mütsi otse pähe ja hakkas tikksirgelt seistes raporteerima.

«Valvekorra võtsite enda peale?» küsis Serpilin, kui ta oli raporti ära kuulanud.

«Just nii. Mõtlesin, et las magavad. Mul pole niikui-nii und.»

«Kellega te rääkisite?» küsis Serpilin. «Võtke toru, rääkige jutud maha, kui juba kord hakkasite.»

Roodukomandöri kohmetu nägu ütles Serpilinile, et kõne oli olnud ebaametlik, küllap uusaasta-jutt. Võib-

olla mõne tuttava sanitaarinstruktoriga, kuigi Tsvetkov puudis polgus ilma naisteta läbi saada ja sanitaarinstruktoridki olid tal peaaegu kõik mehed.

«Ma ei rääkinud kellegagi, seltsimees kindral,» vastas Alferov. «Ma kuulasin laulu.»

«Nool» imestas Serpilin. «Selgitage, mul pole asi päris selge.»

«Meil on siin üks vahejaama telefonist,» seletas Alferov, vaadates ise silmanurgast vargsi polgukomandöri poole, «see neiu laulab väga ilusti. Vahel, kui ta on öösel valves, palume tal telefonitorusse laulda.»

Serpilin, kes märkas Alferovi pilku, vaatas Tsvetkovi poole. See vahtis oma roodukomandörile ühtaegu vihase ja üllatunud näoga otsa. Ta kulmud olid üllatusest nii kõrgele kerkinud, et kippusid nagu otsaeest lahti pääsema ning lendu tõusma.

«Ja mis laule ta siis laulab?» küsis Serpilin.

«Igasuguseid, seltsimees kindral,» vastas Alferov. «Praegu laulis mulle «Muldonni».» Ja ta vaatas jälle vilkati Tsvetkovi poole.

«Ilus laul,» ütles Serpilin. «Ehk saaksime meiegi kuulata?»

Alferov vaatas talle kõhkleva näoga otsa, pidades seda naljaks, siis aga taipas, et kindral ei tee nalja, ja võttis telefonitoru.

«Seliverstova, kuule, Seliverstova... Seliverstova... Laula veel kord.» Ta heitis Serpilinile küsiva pilgu: kas peaks ütlema, kellele ta laulma peab, või mitte?

Serpilin raputas pead, et ei maksa.

«Laula, Seliverstova,» palus Alferov veel kord, «hakka otsast peale, mind katkestati vahepeal.»

Ja oodanud paar hetke, astus ta kõrvale ning ulatas toru Serpilini kätte.

Serpilin pani toru kõrva äärde ja kuulis läbi ragina ja kahina noort naisehäält laulmas:

Ahi tilluke praksudes köeb,
tilgub halgudest kullane vaik...

Serpilinile meeldis see laul, selle sõnades ja viisis oli midagi niisugust, mis ängistab sõjamehe südant ja on samal ajal nii lihtne, et lihtsam ei saagi olla.

Sinu juurde nii kauge on tee,
neli sammu on surmani vaid...

Jah, just neli sammu, teinekord koguni kaks või üks...

Millegipärast mõtles Serpilin täna rohkem kui hari-likult surmale, mitte iseenda, vaid üldse inimese surmale.

Ta ohkas ja andis viimase salmi ajal toru Tsvetkovi kätte:

«Kuula ka, kui ilusti sinu polgus lauldakse.»

Tsvetkov võttis toru sellise näoga, nagu oleks see rästik, ja pani selle tuseselt vastu kõrva. Tema ilmet võis selgesti lugeda, et ei laulu sisu, mis talle vaevalt huvi pakkus, ega ka diviisikomandöri liberaalne suhtumine seda sorti korrarikumisse ei mõjuta tema edasist käitumist — Alferov saab igal juhul oma sauna selle eest, et ta liini igasuguse tühja-tähjaga koormab. Diviisikomandör võib endale härdameelsust lubada, mis tal viga: istub korra ja läheb jälle oma teed, aga Tsvetkov peab siia jääma ja polgu korra eest vastutama, ja keegi, kaasa arvatud diviisikomandör, ei saa talt seda õigust võtta või teda sellest kohustusest vabastada.

Serpilin pani käe vastu tillukest raudahju: see oli täiesti külm.

«Vaeselt elad, tudeng,» ütles ta Alferovile.

«Iga pilbas on kallis, seltsimees kindral, hoiame kokku. Teeme tuld alles siis, kui enam kuidagi välja ei kannata.»

Serpilin nimetas teda tudengiks sellepärast, et ta oligi tegelikult üliõpilane, kellel õpingud jäid pooleli, kui ta pärast nooremleitnantide kiirkursust juulis otse kursuselt rindele, kõige palavama supi sisse sattus.

Ta ei olnud siis veel Serpilini diviisis ja sattus selle koosseisu täiesti juhuslikult, kui ta paari oma rühma sõduriga ilma püssita jooksu pani, nagu jalad võtsid. Ta jooksis Serpilinile sülle, kes kamandas ta valvele ja küsis häälega, mis ei tootanud midagi head:

«Kes te olete, Punaarmee komandör või argpüks, kes oma nahka päästab? Vastake: kes te olete?»

Siis oligi Alferov värisevi huuli andnud nii rumala vastuse, et see oli Serpilinil nüüdki veel meeles:

«Ma olen endine tudeng, seltsimees kindral.»

Talle endalegi tuli see praegu meelde ja ta teadis, et Serpilinil on see samuti meeles, sest juba mitu korda oli diviisikomandör temaga kokku saades nimetanud teda tudengiks.

Kuid nüüd ta seda lugu, mis mõlemal meeles oli, enam ei hābenenud, sest ta teadis, et ta on nüüd hoopis teine inimene kui tookord, ja rinnas on tal uhiuus Punatähe orden, mille ta oli saanud novembrikuu lahingutes. Diviisikomandör nägi ju seda ordenit, ja peale selle kirjutas ta ise veel autasustamislehele alla.

Serpilin aga silmitses üliõpilast, kes oli nüüd leitnant ja roodukomandör, ning tal oli hea meel, et ta polnud tookord seda ärakohutatud poisikest maha lasknud, kuigi oleks võinud kergesti juhtuda, et ta oleks seda teinud. Olukord oli selline, et igasugune sentimentaalsus oli kurjast.

Tsvetkov pani telefonitoru hargile ja kõhatas endast märku andes.

«Ei oska kohe välja mõelda, mismoodi me selle kütmise asja lahendame,» ütles Serpilin lõuaga raudahju poole viidates. «Ainus lahendus on — rutemini Staligradi...»

Ta jättis lause pooleli, sest ta kõrva kostis peaaegu ühel ajal plahvatanud mürskude pidevaks ahelaks liitunud mürin, mis muldonnis summutatult vastu kõmas.

«Lähme välja, kuulame,» ütles ta Tsvetkovile, «kas teevad meie omad või sakslased rumalat nalja.»

Niipea kui nad õue jõudsid, oli kohe selge, et mürin kostab Barabanovi polgu asukohast, mis oli siit kolm kilomeetrit kaugel. Üks plahvatus järgnes teisele — hääle järgi olid need sakslaste miinid. Plahvatuse mürina sekka hakkas nüüd kostma ka kuulipildujate valanguid.

Oli vaevalt usutav, et sakslased oleksid üritanud öist rünnakut. Neil polnud selleks vähimatki tuju.

Küllap see Barabanov sai mingi hullu tükiga hakkama ja sakslased põrutavad nüüd talle, mõtles Serpilin paha

aimates; ta ei läinudki enam muldonni tagasi, vaid rut-
tas koos Tsvetkoviga polgu staapi, et Pikiniga ühendust
võtta ja järele pärida, mis seal sünnib.

Teel polgu staapi, kuulates pidevalt tulistamise ja
plahvatuste mürinat, veendus Serpilin üha enam oma
esialgse mõtte õigsuses: Barabanov tahtis uusaasta
puhul silma paista ja vallutada polgu rinde ees seisvat
tülakat kõrgendikku, mida nimetati diviisi staabis Kin-
guks, polgu sõdurite hulgas aga tema vastikuse tõttu
Koeranaelaks. Ihates võimalikult kähku end väärilise
polgukomandörina näidata, oli Barabanov juba mitmel
korral taotlenud selle künka vallutamise luba, kuid Ser-
pilin polnud talle seda siamaani andnud, oli ära keela-
nud.

Kui nad polgu staapi jõudsid, oli lahingukära juba
vaibunud. Kostis veel mõne üksiku miini plahvatus.

Serpilin võttis Pikiniga ühenduse, lootmata midagi
head kuulda. Kuid see, mida ta kuulis, ajas teda lausa
maru. Pikin teatas oma käheda, monotoonse häälega,
et ta oli just praegu kõnelnud Barabanovi polgu staabi-
ülema Tumanjaniga, ja Tumanjan kandnud ette, et tema
oli küll katsunud Barabanovit polgu staabis kinni
pidada, aga Barabanov olnud kõvasti purjus ja läinud
pataljoni, ilma et ta oleks oma kavatsustest rääkinud;
nähtavasti joonud ta seal veel ja organiseerinud siis
pühade puhul rünnaku Kingu vallutamiseks. Kinku nad
ei vallutanud: kõigepealt sattusid nad kohe miiniväljale,
siis jäid kuulipilduja ja miinipilduja tule alla ja kandsid
kaotusi — kui suuri, pole veel täpselt teada. Teada on
ainult, et pataljonikomandör sai surma.

«Ja Barabanov?» karjus Serpilin telefonitorusse.

«Elus ja terve, aga polku ei ole veel tagasi jõudnud.»

«Kus siis Levašov on?» karjus Serpilin jälle vihaselt
telefonitorusse. «Kus on poliitasetäitja Levašov? Mis ta
ometi mõtleb?...»

Pikin vastas, et raportis ei olnud Levašovi kohta
sõnagi. Ta küsib kohe järele, kus Levašov on, ja helistab
siis uuesti.

«Pole vaja,» ütles Serpilin, «ma sõidan ise sinna.» Ja
pani toru hargile.

Teel Barabanovi polku juhtus äpardus. Auto libises
hooga mööda kiilasjään, pidi äärepealt kummuli len-

dama ja sõitis sügavasse pommilehtrisse, nii et teda
sealt kolme mehega küll välja poleks saanud.

Serpilin sõimas autojuhil näo täis, jättis ta mehi
otsima, kes aitaksid auto lehtrist välja, ning läks käsk-
jalaga jalgsi edasi.

Barabanovi polgu kandist kostis ikka veel paari-kolme
minuti tagant üksikuid miiniplahvatusi. Kas tahtsid
saksalased takistada haavatute äraviimist või olid liht-
salt ärevil.

Kui Serpilin polgu staapi jõudis, oli Barabanov para-
jasti seal. Ta oli juba Pikini käest kuulnud, et diviisi-
komandör tuleb kohe sinna, ja tammus teda oodates
oma muldonni ukse ees.

Serpilinit nähes jooksis ta talle paar-kolm sammu
vastu, võttis valveseisangu ja asus raporteerima. Kätt ei
hoidnud ta raporteerimisel kõrva ääres, vaid surus vastu
lakilakki, et käsi paigalt ära ei nihkuks, püüdes jätta
muljet — viimane tõbras —, et ta pole purjus. Seisis
tühkselt, elus ja terve, ilma ainsagi kriimustuseta,
märkamata seejuures, et kuigi ta käsi ei värise, vaarub
ta ise kord ühele, kord teisele poole.

Nii täis kui täis, pole ikka veel ära klaarinud, mõtles
Serpilin jälestust tundes. Ta katkestas Barabanovi seo-
setu raporti ja pöördus staabiülema major Tumanjani
poole, kes seisis mornilt Barabanovi kõrval.

«Raporteerige teile!»

Tumanjan kandis kõik üksikasjalikult ette. Pataljoni-
komandör kapten Tarahhovski sai surma, rohkem sur-
nuid ei ole. Aga haavatuid on üksteist meest, nende hul-
gast osa raskesti; nad viidi medsanpatti, kuid pole teada,
kas nad elusalt kohale jõuavad. Tarahhovski ei saanud
silmapilkselt surma, kui ta miini otsa läks. Barabanov
tassis ta sealt seljas ära; ta suri alles siis, kui teda kan-
deraamil siia toodi.

«Lamab seal,» näitas Tumanjan käega.

Ta oli üldse sünge ja vähese jutuga mees, nüüd aga
liiatigi pressis ta sõnu silphaaval suust, aeglaselt ja
suure vaevaga, olles asjaste sündmuste ängistava mõju
all.

Serpilin seisis hetk aega surnu juures. Siis ajas ta end
sirgu ja vaatas Barabanovile otsa, kes oli samuti kande-
raami juurde astunud ja seisis Serpilini kõrval, oodates

oma teo tagajärgi. Purjus peagagi oli talle selge, et tagajärjed ei jää tulemata.

Märgates, et Serpilin talle otsa vaatab, tahtis ta midagi öelda, mida ta pidas hädavajalikuks ja väärilikuks, — midagi selles vaimus, et tema üksi on selle eest vastutav. Kuid Serpilin vaatas talle nii vihkava pilguga otsa, et ta jäi poole sõna pealt vait.

«Kus on poliitasetäitja?» küsis Serpilin Tumanjanilt.

«Sai põrutada,» vastas Tumanjan.

«Sai põrutada!» hüüdis Serpilin veel suurema vihaga.

«Läks sellega kaasa?» Ta näitas näpuga Barabanovi poole.

Tumanjan seletas, et poliitasetäitja oli sel ajal teises pataljonis, kuid ta jõudis kohale, kui hakati haavatuid ära tooma. Tahtis ise järele vaadata, kas kõik on ära toodud, ja sai ühe miini lõhkemisel põrutada.

«Ja kas kõik haavatud toodi ära?»

«Jah.»

«Viimaseni?»

«Ma käisin ise kontrollimas,» ütles Barabanov kätega vehkides vahele.

Serpilin ei vaadanud tema poolegi, vaid kordas oma küsimust Tumanjanile.

«Just nii,» vastas Tumanjan. «Pataljonist raporteeriti, et kõik.»

«Kontrollige veel kord,» ütles Serpilin. «Mitte tema, vaid teie. Ja kandke mulle ette.»

Siis ütles ta, ikka veel Barabanovi poole vaatamata, raevuka rahulikkusega, mis reetis ängistavat viha:

«Tagandan major Barabanovi polgukomandöri kohalt. Käsin teil polgukomandöri kohustused üle võtta. Viige Barabanov magama, ja kahe tunni pärast, kui ta on end välja maganud, saatke ta diviisi staapi. Kas küsimusi on?»

«Pataljonikomissar Levašovi taheti medsanpatti viia, aga ta keeldus minemast, enne kui teie pole siia jõudnud, tahtis teid näha.»

«Võtaks teid ka...» vihastas Serpilin. «Ei võinud varem ütelda!»

«Ma ei pidanud sobivaks teid katkestada, seltsimees kindral.»

«Njah, nüüd hakkate veel mulle distsiplinaarmäärustikke seletama! Kus Levašov on?»

«Oma muldonnis.»

«Kaasa tulla pole tarvis,» ütles Serpilin, nähes, et Tumanjan hakkab talle järele tulema. «Teil on tähtsamatki teha.»

Kui ta poliitasetäitja muldonni juurde oli jõudnud, vaatas ta tagasi: Tumanjan seisis ikka veel samal kohal, mõeldes arvatavasti tema peale pandud uutele kohustustele.

«Hakka ometi astuma! Lülita vähemalt teine käik sisse, kui kolmandat ei saal!» oli Serpilin valmis kätkestama sellele targale ja tublile, kuid hirmus pikaldasele mehele, kes oleks juba ammu võinud õiguse järgi polgukomandör olla, kui ta poleks olnud niisugune venimus.

Nagu oleks Tumanjan lugenud Serpilini mõtteid, pöördiski ta nüüd lõpuks ringi ja hakkas oma aeglasel karukonnakul minema, Serpilin aga avas muldonni ukse ja astus sisse.

Polgu poliitasetäitja Levašov lamas lavitsal. Serpilinit nähes krahmas ta mingi valge mütsaku peast ja viskas maha, lastes sils jalad üle kolku ääre põrandale ja kargas püsti. Kuid ta vankus tugevasti jalgel ja pidi uuesti istuma.

«Jah,» manitses Serpilin. «Millega sa end ravid?» Ja tahtis Levašovi ümest, et see küsimust ei kuulnud, kordas valjemini: «Millega sa end ravid?»

«Hüüa kõhna peal,» vastas Levašov; veel nirises tal nagu mõnda aega. Põrandal vedeles kokkukeeratud sark, mis oli tund täis topitud.

«Mis sa oma ajast külmetad,» ütles Serpilin. «Mine parem medsanpatti. Nemad teavad, mis ette võtta. Kui põrutus oli kerge, lamad natuke aega ja tuled jälle tagasi.»

«Ma lähen,» ütles Levašov kuulekalt, «laman niikaua, kui kästakse. Ma ootasin ainult teid.»

«Ma kuulan sind,» ütles Serpilin ega hakanud Levašovile etteheiteid tegema, et see polnud kohe medsanpatti poole teele asunud. Kui ta valust hoolimata minemast keeldus, kuigi ta näost võis näha, et ta kannatab koledal kombel, siis pidi tal selleks tõsine põhjus olema.

«Seltsimees kindral, ma tahtsin teie endaga rääkida:

meestel on pärast seda lolli lugu selline meeleolu, et Kink tuleb nüüd ära võtta, kas tahad või ei taha. Ja mida rutem, seda parem. Sõdurite ees on muidu piinlik ja häbi. Nad on sakslaste peale verivihased...»

«Ja teie peale samuti.»

«Ja meie peale samuti.»

«Kas see oligi kõik, mis sa mulle rääkida tahtsid?»

«Jah.»

«Kuidas sa lasksid seda sündida, Levašov?! Jätsid Barabanovi niisuguses olekus üksi ja läksid teise pataljoni?»

«Minu süü,» ütles Levašov, «ei tahtnud enam temaga mässata ega tema purjus loba kuulata: «Sa ei pea minust küllalt lugu, poliitasetäitja... Sa ei taha minuga koos juua... Kui sa ei joo, siis tähendab, et sa teed veel minu kohta poliitraportil!» Saatsin ta põrgusse oma lolli jutuga ja läksin teise pataljoni.»

«Süda sai täis?»

«Sai jah.»

«Sul sai süda täis — ja inimesed said kannatada. Poliitöötajal ei tohi süda täis saada.»

«Ma tean,» ütles Levašov kibedalt.

Tema ilus nägu oli lumivalge, muidu ikka nii uljalt lõbusad silmad olid praegu valu pärast kassis.

«Hea küll, Levašov,» ütles Serpilin püsti tõustes. «Ma pean minema. Tuleb veel ülemustele teie tempudest ette kanda.»

Ta ulatas Levašovile käe, Levašov pigistas seda kõvasti ja anus tungivalt:

«Andke käsk Kink ära võtta, seltsimees kindral! Kui sakslased saavad seal lüüa, on meie meestel tagantjärelegi ikka parem tunne! Ja siis matame Tarahhovski Kingule.»

Kui Serpilin muldonnist välja tuli ja auto juurde läks, seisis Barabanov teda oodates vanal kohal.

«Seltsimees kindralmajor!» hüüdis ta ja astus sammu Serpilini poole.

Kuid Serpilin ei vastanud.

Kuradi mõrtsukas! mõtles ta, istudes juba autos ja viimast korda silmates härmatanud aknaklaasi taga tagandatud polgukomandöri nägu, kes tahtis talle veel midagi hüüda.

Oma muldonni jõudnud, helistas Serpilin armeejuhatajale, et ette kanda asetleidnud sündmusest ja polguüleva tagandamisest tema käsul. Kuivõrd ta oli harjunud kõigest, nii heast kui halvast, ilma vähimagi viivitusest raporteerima, helistas ta nüüdki kohe, niipea kui ta muldonni jõudis.

Armeejuhataja magas, ja see polnud mingi ime, sest kellaaeg oli varane.

«Kas äratan?» küsis adjutant.

«Ei, kui ta ärkab, kandke ette, et ma helistasin.»

Tal endal polnud und ja ta ei proovinudki magama heita. Kogu aeg seisis silme ees langenud pataljoni-komandöri nägu — mitte surnunägu, tardunud verrega koos, lõug püsti kandraamil, vaid elav ja naerata nägu sel hetkel, kui Serpilin talle Punalipu ordeni novembrikuu lahingute eest kätte andis.

Alles üleeile!...

Ja kui see Serpilinile meenus, võttis ta kaante vahelt valmis kirjutatud ja allakirjutamiseks toodud esildise surma saanud pataljoni-komandöri aukõrgenduse andmiseks, millele oli juurde lisatud väljavõtte teenistuskirjast.

Hukkus, vaeseke, enne aukõrgendust...

Teenistuskirja väljavõttest ilmnes, et kapten Tarahhovski, kes kantseleikeeles «lahkus täna diviisi koosseisust surma tõttu», oli kolmkümmend kaks aastat vana, sündinud Nižne-Šadrinos Jenissei ääres, et ta oli enne sõjaväeteenistusse astumist karusnahakütt, oli teeninud sõjaväes 11 aastat ja et tal oli naine ja viis last.

«Küll tõttas!» laitis Serpilin endamisi. Viie lapse tõttu, keda Tarahhovski oli jõudnud nii tõtlikult ilma muretseda, tundus Barabanovi purjuspäi ettevõetud pöörasus veelgi jõledam.

Minu süü puhtalt, mõtles Serpilin. Ma oleksin pidanud kohe Barabanovi juurde minema, ja mitte Tsvetkovi juurde...

Ta pani rusikas käed lauale ja vajus sügavasse mõttesse.

Kui pidada ennast üldse kaassüüdlaseks selles loos, siis polnud viga selles, kuhu ta kõigepealt läks ja kuhu pärast.

Juba nädala eest oli tal selge, et Barabanov ei ole

polgukomandörina suurem asi ja et enam-vähem sobiv mees sellele kohale on ka käepärast — Tumanjan. Ja ikkagi oli Barabanov kuni tänaseni polgukomandör. Mispärast?

Tõde oli antud juhul kahesugune: jah, temale, Serpilinile, ei saa ette heita, et ta armastab oma äpardunud kaadrit teistele kaela sokutada, tal jätkub meelekindlust meestega ise vaeva näha — see on tõe üks ja lohutav külg. Teine, mittelohutav külg on aga see, et ta ei tahtnud Barabanovi minemakihutamise liigselt peale käia, et mitte rikkuda armeejuhatajaga niigi halva poole kiskuvat vahekorda. Enne polgukomandöriks määramist oli Barabanov olnud poolteist aastat armeejuhataja käsundusohvitseriks ja tulnud temaga koos kahel korral piiramisrõngast välja; esimesel korral päästis ta armeejuhataja elu, teisel korral päästis armeejuhataja tema elu. Serpilin mõistis sel alusel tekkinud kiindumust ega pidanud seda armeejuhataja iseloomunõrkuseks. Nõrkus seisnes hoopis muus: selles, et Batjuk võttis kuulda oma lemmikohvitseri palvet ja saatis ta majori auastmes polku juhatama — «karastust saama», kuigi Barabanov ei olnud suuteline polku juhtima ja oleks pidanud esimese «karastuse saama» mõnel teisel kohal.

«Võta ta oma diviisi polgukomandöriks, sa ei kahetse,» ütles armeejuhataja Serpilinile.

See oli palvevormis antud käsk, ja Serpilin kuulas tookord seda palvevormis antud käsku, hiljem aga, kui juba ilmnes, et Barabanov on polgukomandörina vussnäpp, ei hakanud ta kohe Barabanovi kõlbmatuks tunnistamist nõudma, vaid lükkas asja edasi.

Barabanov oli mees, kes püüdis vaprusel korvata kõike muud, millest tal puudu jäi. Seda sorti inimesed on kardetavad. Ta oli rumal ja vapper, võimukas ja sallimatu teiste arvamuste suhtes. Peale selle ta jõi.

Allakirjutamata esildises Tarahhovski kohta oli öeldud: «Algatusvõimeline ja julge.»

Jah, algatusvõimeline küll, mõtles Serpilin, seda on ta pataljonikomandörina korduvalt näidanud. Aga kui oli tarvis purjus polgukomandöri jaburast teost tagasi hoida, siis polnud algatusvõimet kusagil!... Kuidas sa küll tagasi hoiad? mõtles ta samas, kujutledes elavalt

kogu möödunud öö sündmusi Tarahhovski pataljonis. Toore jõuga? Barabanov oleks siis ilma pikema jututa püstoli haaranud! Võtad relva käest ja helistad temalt luba küsimata diviisi staapi? Aga küllap Barabanov kinnitas, et tal on diviisi staabist käsk. Nõuda kirjalikku käsku näha ja lasta end argpüksiks söimata? «Olgu peale, istu sina oma komandopunktis, argpüks, mina lähen, saan ilma sinutagi hakkama!» Meie rahvas ei kannata seda, ja imekerge on teda sundida ükskõik kui meeletut sammu astuma, kui sa paiskad talle näkku, et ta on argpüks. Kahjuks on see nõnda. Ja selle kasutamiski ära niisugused mehed nagu Barabanov, olgu nad suured või väikesed ülemused... Jah, Tarahhovskil polnud küllalt jõudu, et Barabanovit tagasi hoida. Selle asemel läks ta temaga kaasa ja hukkus... «Koolnute peale häbi ei lange...»

Aga mina ise, mõtles Serpilin äkki iseenda kohta, meie kõik? Kas meil jätkub alati jõudu, mida sellistel puhkudel tarvis läheb?...

Sisse astus Barabanov, uue rihmaga kokkutõmmatud lühike must kasukas seljas, sulges enda järel ukse, võttis valveseisangu ja raporteeris päralejõudmisest.

Serpilin vaatas vihaga tuttavat musta kasukat, millega Barabanov edasi käis, kuigi talle oli nädala eest tehtud märkus, et ta reedab eesliinil sellega kogu väeosa, ja mitte ainult enda asukoha. Selles juhmis põikpääsuses ilmnes Barabanovi kogu loomus.

Barabanovi nägu oli brutaalne ja hale. Serpilin tõusis laua tagant, kohendades õlalt maha libisema kippuvat kasukat. Isegi diviisikomandöri muldonnis polnud ahju küllalt soojaks köetud.

«Raporteerige oma...» ütles Serpilin. Ta tahtis anda hinnangut teole, millest Barabanov pidi raporteerima, aga ei leidnud kohast väljendit: keelele tükkis ainult järe sõna. «Noh?»

Barabanov hakkas raporteerima, Serpilin aga kõndis tema poole vaatamata edasi-tagasi ja mõtles: ettekande tooni järgi võiks arvata, et Barabanov loodab veel terve nahaga pääseda.

Loodab armeejuhataja peale või arvab, et mina ise

ei taha enda huvides asja suureks puhuda, kuivõrd see juhtus minu diviisis...

Kas see oli nii või ei olnud, igatahes otsustas Serpilin Barabanovi lootustele kiire lõpu teha.

«Te eksite, kui te arvate, et ma ei anna asjale ametlikku käiku,» katkestas ta Barabanovi raporti.

«Ma ei arva midagi,» ütles Barabanov, «andke mulle ainult võimalus oma süüd verrega lunastada.»

Jah, muidugi roniks Barabanov, kui ta polgukomandöriks jäetaks, hommepäev kõige palavamasse põrgusse, et oma süüd lunastada, ainult et mitte üksi, vaid hulga meestega, kellel pole mingit süüd ja kellel pole midagi lunastada.

See mõte sundis Serpilinit südant kõvaks tegema, kuigi ta ei kahelnud Barabanovi valmisolekus minna oma süü mahapesemiseks kas või surma.

«Trahvipataljonis lunastad, püss käes, oma süü,» tahtis ta ütelda, kuid olgugi et ta oli kindlalt otsustanud teha selleks kõik, mis vaja, ei olenenud lõplik otsus ometi temast, ja seepärast ei tohtinud ta midagi huupi väita. Niisiis oli ta vait.

«Lubate jätkata?» küsis Barabanov, keda rusus tekinud vaikus.

«Jätkake.»

Kui Barabanov oli kõik otsast lõpuni ette kandnud, alustades sellest, palju ta oli joonud, kui ta polku tagasi läks, ja lõpetades sellega, kuidas ta Tarahhovski oma seljas tule alt ära tõi, küsis Serpilin:

«Kui te rünnakut organiseerisite, kas te siis põhjendasite seda minu käsuga?»

Väike viivitus, mille järel Barabanov «ei» ütles, vee-nis Serpilinit, et just nii ta põhjendas. Põhjendas sellepärast, et oli purjus; kaine peaga poleks ta seda söandanud, kuna ta on küllalt kogenud sõjaväelane.

«Kas te sõimasite Tarahhovskit argpüksiks, kui ta teile vastu vaidles?»

«Ei mäleta,» vastas Barabanov. Siis vaatas ta Serpilini otse silma ja ütles: «Jah sõimasin.»

Ja ta hää l varatas — esimest korda selle aja jooksul.

Südametunnistus on sul siiski olemas, mõtles Serpilin, vaadates samuti Barabanovile otse silma, ja ta ei saanud enam lahti talle pähe turgatanud mõttest.

«Istuge ja kirjutage.»

Ta astus laua äärde, pööras oma bloknoodi teistpidi ja lükkas Barabanovi ette.

«Mida ma pean kirjutama, seltsimees kindral?» küsis Barabanov, võttes pliiatsi kohmakalt oma paistes sinipunaste sõrmede vahele.

Külmetas öösel käed ära, vilksatas Serpilinil peast läbi, kui ta neid sõrmi nägi.

Ta nägi Barabanovi näost, et see valmistub kirjutama aegletuskirja diviisikomandöri ega oska arvatagi, et see võib olla hoopis midagi muud.

«Kirjutage Tarahhovski naisele oma käega surmateade. Kirjutage talle, kuidas te tema mehe tapsite... Tema ja tema viiele lapsele... Mis te nüüd mulle otsa vahite?»

Barabanov aga vaikis ja vahtis ainiti Serpilinile otsa, mudides ärakülmanud sõrmedega pliiatsit.

See, mida Serpilin oli talle praegu ütelnud, oli uskumatu, see oli juba liig mis liig.

«Mis, kirjutada, et mina tapsin? Kas ma hull olen või? Paremini juba tribunali, tehke, mis tahate!» ütles ta viimase näost kahvatades.

Kuid Serpilin, kellele mõte Barabanovit langenu leele kirjutama sundida oli täiesti ootamatult pähe turgatanud, ei kavatsenud sellest loobuda. Tema meelest oli see karm, kuid õiglane.

«Ma ei saa ju kirjutada, et mina tapsin ta, seltsimees kindral,» ütles Barabanov näost veelgi kahvatumaks minnes.

Serpilini nägu oli rahulik, ja see ajas Barabanovile kahuhimu peale.

«Ma ei nõua, et te just nende sõnadega kirjutaksite,» ütles Serpilin mõningase vaikimise järel. «Kirjutage tema naisele ja lastele (ta lükkas väljavõtte Tarahhovski teenistuskirjast mööda lauda Barabanovile lähemale) kõigest, nii nagu oli. Küll nad teevad siis ise õige järelduse, kes ta tappis — kas teie või sakslased —, kui te kõike ausalt kirjeldate... Mis te vahite mulle otsa?... Ma ei tee nalja.»

Barabanov tõmbas Tarahhovski dokumendid mehhaaniliselt enda ette, nägi lahtrit «perekonnaliikmed», ja tal läks korraga silme ees mustaks, ta laskis pliiatsi lauale.

kukkuda ja tõusis püsti. See brutaalne ja tugev mees oli ootamatu hingelise vapustuse mõjul minestusse langes.

«Seltsimees kindral, ma annan ausõna, et ma kirjutan, lubage mul praegu oma polku sõita, ma ei saa teie juuresolekul...» ütles ta kustunud häälega.

«Te ei saa,» ütles Serpilin, «aga õigupoolest tuleks teid panna peale pataljonikomandöri naise kirjutama veel nende sõdurite perekondadele, keda te asja ees, teist taga surma ajasite. Medsanpatist juba helistati ja kanti ette, et kolm meest on surnud.» Ta talitses uue jõuga puhkenud raevu. «Võite minna.»

Barabanov tõstis käe, mis ei tahtnud sõna kuulda, vaevaliselt kõrva äärde ja läks ukse poole, pööras aga lävel veel kord ringi.

«Ja mis kirjast edasi saab?» küsis ta ähmiga. Ta oli siiani mõelnud ainult sellele, et ta peab selle kirja kirjutama; mõte, mis edasi saab, tuli talle alles nüüd pähe.

«Saadame ära,» vastas Serpilin.

«Niisugust kirja ei või ju tagalasse saata!» karjatas Barabanov.

«Miks ei või,» ütles Serpilin, «teie võite siin kõigi nähes selliseid tegusid teha ja tahate, et keegi sellest tagalas midagi teada ei saaks?»

Vaatamata oma erutatusele, teadis Serpilin, et sõjatsensuur ei lase niisugust kirja mingil juhul tagalasse, ja kui poleks olnud tsensuuri, siis oleks ta ise selle saatmata jätnud: seda oli võimatu ära saata.

Kuid igatahes pidi Barabanov selle kirja kirjutama.

«Minge, jutt on otsas!»

Barabanov pööras vaikides ümber ja läks.

KOLMAS PEATÜKK

Kui Serpilin pärast kella üheksat Barabanovi tagandamisest armeejuhatajale telefoni teel ette kandis, hakkas Batjuk suurest meelehärmist kurja vanduma, oli polgukomandöri tagandamisega kuni edaspidise asja uurimiseni nõus ja katkestas siis kõne, teatades, et talle tulevad kohe külalised; ta helistab ise, niipea kui nad on läinud.

Vist on rindejuhataja siia sõitnud, mõtles Serpilin ja laakis Pikini enda juurde kutsuda.

Kui Stalingradi rinne oli detsembris pärast Paulusele appisaadetud Hothi armeegrupi peatamist ja purustamist Kotelnikovo all edasi Rostovi suunas liikunud, alustasid Stalingradi piiravad väed ettevalmistust rünnakuks. Operatsioon pidi kujunema otsustavaks murranguks, kõikide vägede juhtimine koondati ühe isiku kätte, allutati Doni rinde juhatajale, ja rindel istusid peakorteris esindajad.

Serpilini, nagu suuremal osal diviisikomandöridest, oli oma plaan kohaliku tähtsusega lahingute osas, mille lahiviimine pidi parandama lähtepositsiooni enne üldist pealetungi.

See maapõhja neetud Kink, kus toimus tänane tragöödia, pidi vallutatama paari-kolme päeva pärast, kuid Ljavanovil oli õigus: pärast juhtunut tuli esmajärjekorras võitlus Kingu pärast lõpule viia. Seda ei tinginud momendil mitte üksnes taktikalised, vaid ka psühholoogilised kaalutlused.

«Noh, mis sa ütled, Gennadi Nikolajevitš?» küsis Serpilin, kui Pikin pahura ja väljamagamata näoga sisse astus, mapp kaenla all nagu ikka.

«Barabanov on närakas. Ja Tarahhovski on sült — ma ütle temaist paremal arvamisel.»

«Te surnute vastu viisakam.»

«Pole midagi, ei ta sealtilmast enam kuule!» ütles Pikin järeleandmatult. «Oleks pidanud võtma toru ja kandma ette, et polgukomandör on purjus ja sunnib hullumeelset retke kaasa tegema!»

«See on õige, Gennadi Nikolajevitš. Õige ja pealtnäha ka väga lihtne. Aga enne kui hakkad teisi hukka mõistma, mõtled mõnikord, et kui vaataks õige ka iseennast peeglist!»

«Mina vaatan igal hommikul, kui habet ajan,» ütles Pikin. Tema vastuste järsk toon reetis ränka masendust juhtunu puhul, igaühel on ju oma loomus.

«Õigu, jäta me selle jutu,» ütles Serpilin. «Tarahhovskile enam hinge sisse ei saa, aga tema pataljonile ja polgule? Mis sina arvad?»

«Tuleb Kink ära võtta. Ma arvestasin juba vajaliku tulstiheduse välja,» ütles Pikin ja avas oma mapi.

Ja Serpilinil oli hea meel, et nad on staabiülemaga jälle, nagu see on olnud ennegi mitmel korral, tulnud kumbki täiesti iseseisvalt, omavahel kokku rääkimata samale otsusele.

Nad tegid ligi tund aega tööd, arutades eelseisva lahingu plaani, siis läks Pikin minema ja Serpilin pidi just pikali heitma, et natuke magada, kui prigises telefon ja Tumanjan raporteeris, et major Barabanov on end oma muldonnis maha lasknud.

«Ma tulen kohe sinna,» ütles Serpilin ja pani toru hargile.

Siis võttis ta selle kohe jälle pihku ja helistas armee staapi. Arme juhatajat polnud kohal, staabiülemat ka mitte. Lõpuks sai ta kätte sõjanõukogu liikme brigaadikomissar Zahharovi.

«Ma kuulsin juba teie lugu,» ütles Zahharov.

«See pole veel kõik,» ütles Serpilin, kes oli maha surunud soovi enne polku sõita ja alles siis raporteerida. «Barabanov laskis end maha. Ma sõidan sinna.»

«No on lollil aru!» ohkas Zahharov torusse. «Kuidas see juhtus?»

«Ma ei tea,» vastas Serpilin.

«Ja kus on Berežnoi?»

Serpilin seletas.

«Hea küll, sõida siis polku,» ütles Zahharov. «Ma teatan arme juhatajale, aga ta on veel tükk aega ära, ma tulen nii umbes kahe tunni pärast sinu juurde. Oled sa siis tagasi?»

«Jah,» vastas Serpilin.

Kogu tee istus ta sõnatult autos, mõeldes sellele, et kuigi polk ei armastanud Barabanovit, mõjub tema enesetapmine meestele ometi masendavalt.

Ka nüüd, pärast seda, mis oli juhtunud, ei kahetsenud ta, et oli käskinud Barabanovil seda kirja kirjutada. Tema süü seisnes hoopis selles, et ta polnud omal ajal nõudnud Barabanovi tagandamist polgukomandöri kohalt. Oli selge, et seda tuleb teha, aga tema ei teinud. Sellest see kõik peale hakkas.

Ta astus muldonni, uskudes sealt eest leida Barabanovi surnukeha. Aga nari peal vedeles ainult Barabanovi must kasukas ja põrandal, mis oli täis lumiste viltide jälgi, mustendas vereloik.

Tumanjan kandis ette, et pärast seda, kui ta oli helistanud, ilmutas Barabanov veel elumärke ja ta viidi medsanpatti.

«Ja kuidas on?» küsis Serpilin kähku.

«Ei tea praegu.»

Serpilin istus laua äärde ja käskis end ühendada medsanpatiga. Kuni ta toru käes hoidis ja ootas, millal ta ühenduse saab, luges ta keset lauda lebavat poolelt lauselt katkestatud kirja.

«Lugupeetud Varvara Ammossovna,» oli lehele kirjutatud. «Minu kui polgukomandöri kohus on teatada teile ja teie perekonnale kurba sõnumit. Teie abikaasa kapten Nikolai Konstantinovitš Tarahhovski langes kangelasena tänaõises lahingus. Mina kui polgukomandör...» Siinkohal oli Barabanovi kiri pooleli jäänud. Ta ei suutnud kirjutada, mida tema «kui polgukomandör» oli teinud... Ta oli pigem valmis surema kui seda teatama.

Medsanpatti oli väga halvasti kuulda. Nagu kiuste ei saanud korralikku ühendust. Serpilin ütles oma nime ja küsis, kas Barabanov jääb elama. Ta ei kuulnud tükil ajal, mis sõna talle pidevalt korrati, ja taipas alles pärast: «võetakse välja».

Operatsioon oli alles alanud. Niisiis polnud teda millegipärast kaugemale, hospitali, viidudki. Otsustati opereerida medsanpatis.

«Kui võetakse välja,» ütles Serpilin Tumanjanile ja veel mitmele oma truiginud ohvitserile. «Võib-olla jääb elama.» Ta käskis endale helistada, kui operatsioon lõpeb, ja pani toru hargile.

Tumanjan hakkas talle omase aeglusega üksikasju rääkima — kuidas ta oli sisse tulnud ja näinud Barabanovit põrandal lebamas, kuidas ta oli käskjalga hõiganud, kuidas nad olid Barabanovi maast üles tõstnud ja nari peale pannud, kuidas ta oli kõigepealt Serpilini helistanud, siis aga jooksnud juba kohale ka arst, ja siis selgus, et Barabanov elab veel.

«Ja kus see arst on?» küsis Serpilin.

«Sõitis medsanpatti kaasa,» vastas Tumanjan. «Läks teine kohe nii endast välja!» Tumanjani pika ninaga süngel näol võis esimest korda kogu selle aja jooksul näha mingit tundeliigutust.

Serpilin ei lausunud sõnagi. Ta teadis, et Barabanov

oli poissmees ja elas ühe keskealise, temast vanema välihospidali arstiga, kes taotles kohe siia ületoomist, kui Barabanov polgukomandöriks sai.

«Kas ta oli juba kaua maas lebanud, kui te sisse astusite?»

Tumanjan kehtas õlgu.

«Ma ei tea.»

Serpilin viibis polgus veel tund aega, andes korraldusi, mis olid seoses eelseisva lahinguga Kingu pärast, siis vaatas kella ja ruttas diviisi tagasi.

Medsanpatist helistati talle just enne, kui ta ära sõitis, öeldi, et kuul on välja võetud, aga seisukord on tõsine, ei saa kindlalt öelda, kas elulootust on.

Zahharov polnud veel tulnud, kui Serpilin diviisi staapi jõudis. Berežnoi polnud ka veel tagasi, ta oli Zubovkast juba ära sõitnud, aga medsanpatti polnud ta veel jõudnud ja teda ei osatud kusagilt otsida. Väga võimalik, et ta oli otsustanud need kümnekond kilomeetrit koos täiendusmeestega maha marssida. See oleks olnud tema moodi.

Sellele mehele mõjub see lugu ka rängalt, mõtles Serpilin, kahetsedes, et Berežnoid pole praegu tema kõrval. Kahekesi oleks olnud ikkagi kergem Zahharoviga rääkida. Juba teine enesetapp minu hinge peal. Tookord Baranov ja nüüd — Barabanov...

Mõttes nimetas ta neid kaht nime kõrvuti, mis teda äkki kõlalise sarnasusega hämmastasid, olgugi et neil kahel inimesel ja ka sündmusel, mille mõjul kumbki seda tegi, polnud mingit muud sarnasust peale nime kōla.

Tookord, neljakümne esimesel aastal, oli ta Baranovi lesele valet teatanud: «Langes kangelasena...» Nüüd polnud mingit põhjust kellelegi valetada. See arst, kes praegu medsanpatis oma Barabanovi juures on, teab ära kõik tema head ja vead. Võib-olla nad koguni jõid täna öösel koos, Barabanov suurustas veel enne naise ees ja siis ronis eesliinile... Aga võib-olla ka mitte. Levašov rääkis, et see naine avaldab Barabanovile head mõju.

«Pole mingit põhjust kellelegi valetada,» kordas Serpilin valjusti.

Miks ei ole! Tarahhovski lesele. Ja nende sõdurite

perekondadele, kes said raskesti haavata ja surid medsanpatis — neile kirjutame ju samuti, et mehed langesid kangelastena, nagu see pruugiks on, laskumata üksikasjadesse... Teisiti ei saa ja ei tohigi.

Talle meenus jälle Baranov ja ta jäi mõtlema: miks ei pidanud nii paljud mehed tookord, neljakümne esimesel aastal, vastu ja kaotasid pea?

Räägitakse, et kui tuuker vahepeal peatumata otse põhjasügavusse sukeldub, hakkavad tal kõrvad verd jooksuma. Sama lugu on inimestega sõjas. Üks peab vastu, teisel aga hakkavad kõrvad verd jooksuma, kui ta peab sukelduma korraga vastutuse põhjasügavusse... Nüüd on saavutatud võite, aga ikkagi pole sõda meelakkumine, eriti siis, kui kogu aeg püsib meeles, et inimesi sureb iga päev ja iga tund. Iga täht käskkirjas, mille sa kirjutad, on kellegi surm. Iga sentimeetrine kriipsuke, mille sa kaardile tõmbad, on kellegi surm. Iga telefonitorusse hõigatud «pressi peale!», mida sa polgukomandörile hüüad, — ja peab hüüdma, olukord nõuab —, on kellegi surm... Juunikuus lõpetas kindralmajor Serpilin oma diviisi formeerimise, üheksa tuhat meest... Ja kui palju neist veel praegu rivas on? Ja see polnud ainult vastutus üheksa tuhande mehe elu eest, naised, lapsed ja emad kaasa arvatud, kellel langes ainus toitja, või langesid kõik, teeb see kokku ligikaudu nelikümmend tuhat inimest, kui mitte rohkemgi, kelle ees sul tookord, neljakümne teise aasta juunis tuli vastutada. Ja see polnud esimene kord selle sõja ajal, ja vastutada tuli juba enne sõda... Ilge asi on sõda, ja kõige ilgem on see, et ta ei lõpe mingil juhul enne, kui ta lõpetatakse. Ja iga nool kaardil ja iga käskkiri tähendab kellelegi surma... Kuidas sa, raisk, ometi võisid purjuspäi kamandama hakata? mõtles Serpilin taas Barabanovi vastu süttinud vihaga.

Aga laskmata raevul enda üle võimust võtta — mitte sellepärast, et see poleks olnud õiglane, vaid sellepärast, et inimene, kes selleks põhjust oli andnud, heitles praegu ise surmaga —, võttis ta telefonitoru ja helistas medsanpatti.

Kirurg raporteeris, et Barabanov on ikka veel šokis seisundis.

«Selge. Helistage mulle ise,» ütles Serpilin.

Brigaadikomissar Zahharov tuli üksi, ilma saatjata, kuulas raporti ära, surus Serpilini kätt ja hakkas kasuka haake lahti tegema. Kasukas ei tahtnud üle vägevate õlgade tulla — ta ei saanud kätt varrukast välja. Serpilin astus juba sammu, et appi minna, aga Zahharov astus sammu tagasi, eest ära ja sikutas kähku kasuka seljast.

«Aitäh külalislahkuse eest, Fjodor Fjodorovitš, aga piinlik on, sa oled aastatelt vanem.»

Ta riputas kasuka varna, võttis talvemütsi peast, silus lühikesi halle juukseid ümaral pealael ja istus Serpilini vastu toolile.

«Ausalt öelda, sul vedas, et sa mitte armeejuhatajale ei pidanud ette kandma, vaid mulle, — mõirgas ja märatses teine toru otsas mis kole, kui ma talle enesetapust teatasin. Berežnoi ei ole ikka veel tulnud?»

Serpilin vastas, et Berežnoi ei ole veel tagasi, ja alustas raportit oma viimasest telefonikõnest medsanpatiga.

Zahharovi aval nägu peegeldas kõike, mida ta jutustamise ajal tundis.

Brigaadikomissar Zahharov polnud harjunud oma tundmuse varjama, ta ei häbenenud kuuldavalt oma mõtteid avaldada ja rääkis, erandjuhtumid välja arvatud, seda, mida ta mõtles. Kuigi nad polnud eriti kaua koos sõdinud, tundus Serpilinile ometi, et ta tunneb Zahharovit ammust ajast ja väga hästi, mitte ainult sellepärast, et Zahharov käis sageli Serpilini diviisis, vaid ka sellepärast, et üldjoontes oli mõlema elukäik sarnane. Üks oli kodusõjas olnud pataljoni- ja polgukomandör, teine oli eskadroni poliitjuht, ja mõlemad olid rassinud Punaarmee täpselt sest ajast peale, kui see loodi. Nelja-aastast vaheaega Zahharovil küll ei olnud, nagu oli olnud Serpilinil, aga kuigi nad sel teemal kunagi ei rääkinud, oletas Serpilin, et ega sirgjoonelisele Zahharovilegi need aastad kerged ei olnud. Ilma et ta küll midagi täpsemat oleks teadnud, mõtles ta Zahharovist just nõnda, ja tal oli sellest nagu kergem, et tema vastas istus praegu, niisugusel õnnetul momendil just nimelt brigaadikomissar Zahharov, keda sõdurid hüüdsid omavahel Kostjaks tema puhtsüdamlikkuse ja kõigest aimata oleva vapruste pärast ning

selle omainimese tunde pärast, mis neil tema suhtes oli ja mida venelased iseloomustavad üheainsa sõnaga «prostoi» — väljendades selle sõnaga väga suurt ja tõelist kiitust.

Kui Serpilin oli oma jutustusega sinnamaale jõudnud, kus ta käskis Barabanovil kirja kirjutada, ohkas Zahharov ja kortsutas kulmu. Meelsamini poleks ta seda mitte kuulnud.

Serpilin ise teadis samuti, et fakt, mida ta praegu Zahharovile jutustas, kõneleb kõvasti tema kahjuks. Kui Barabanov sureb, siis on kindel, et leidub neid, kes ütlevad: irvitas polgukomandöri üle, nii et see võttis endalt elu. Asi võidakse üles võtta ja teda diviisikomandöri kohalt tagandada...

Aga mingi, kuidas läheb, Serpilin pidas oma kohuseks kõik ära rääkida, nii nagu oli, tegemata oma avameelsuse määra sõltuvaks sellest, kas Barabanov saab terveks või sureb.

«Mis oli sinu arvates — ütleme praegusel momendil nii — enesetapu katse põhjuseks?» küsis Zahharov, kes oli seni pidevalt vaikinud, kuni Serpilin oma jutustusega lõpule jõudis.

«Põhjuseks oli minu kõnelus temaga.»

«Kui sa poleks end vaos hoidnud ja oleksid talle, purjus mõlakale, kohe vastu löugu virutanud, oleks temasugune sellest kergemini üle saanud!» ütles Zahharov.

«Mul pole seda pruuki,» ütles Serpilin. «Mind on pekstud, aga mina pole seda teinud, ma ei tunnista selle kasulikkust.»

«Sinu kõnelusest oli, jah, kõvasti kasu!» ütles Zahharov. «Mees oleks võinud veel kaua sõdida, aga nüüd kihutas endale kuuli keresse...»

«Mul ei tulnud seda võimalust ettegi.»

«Sa ei tunne küllalt inimesi.»

«Nähtavasti,» möönis Serpilin, kuigi ta ei olnud sellega nõus, et ta inimesi küllalt ei tunne.

Zahharov taipas, et vastus polnud siiras, ja küsis:

«Nii et sa tahtsid ta südametunnistust äratada?»

«Ei tahtnud.»

«Kui sa seda ei tahtnud, miks sa sundisid siis teda kirja kirjutama? Noh, ütleme, et ta oleks kirja valmis

kirjutanud ja poleks end maha lasknud, mis sa siis selle kirjaga oleksid teinud? Tagalasse poleks sa ju seda ometi saatma hakanud?»

«Ei oleks.»

«Milleks sa siis sundisid kirjutama? Ikkagi et südametunnistust äratada? Nii see oli, või ei saa ma sinust lihtsalt aru! Ja ära hakka mul siin puiklema, palun!»

«Ma ei puikle, seltsimees sõjanõukogu liige...» alustas Serpilin, kuid Zahharov ei lasknud tal jätkata.

«Jäta, jäta järele, kuuled!» käratas ta. «Mina räägin sinuga nagu seltsimees, jäta see toon!»

Vihast paisusid tal sooned otsaesisel.

«Ma ei puikle, Konstantin Prokofjevitš,» ütles Serpilin vaikselt ja mitte enam väljakutsuvalt. «Niisuguse loo puhul pole sulle endalegi kõik korruga selge. Jah, ma mõtlesin südametunnistusele. Aga võimalikele tagajärgedele mitte.»

«See'p see on,» ütles Zahharov. «Aga kui inimese südametunnistus kaitsevinnast lahti kargab, eriti kui see südametunnistus on roostes, siis võib õnnetus juhtuda. Sa ei mõelnud, aga nüüd läheb terve masinavärk käiku...» Ta lahutas käsi. «Mida sa mõtlesid temaga sel juhul teha, kui ta poleks...» Ta jättis lause pooleli. Kõik oli niigi selge.

«Tribunal ja trahvipataljon,» ütles Serpilin. «Kui kõrgemalt poolt poleks ära päästetud.»

«Kõrgemalt poolt — kes siis? Kas mina või?» küsis Zahharov.

Serpilin kehtas õlgu ja ei vastanud midagi. Ta oli öelnud ja temast oli ka aru saadud, asju nende õigete nimedega nimetada ta aga antud juhul ei tahtnud.

«Jaa-ah. Polgukomandör on ikkagi juba tähtis mees,» ütles Zahharov püsti tõustes ja edasi-tagasi käima hakates.

Serpilin oli vait.

«Mis sa vaikid?»

Ta ei tahtnud Barabanovist praegu halba rääkida, kuid otsese küsimuse peale pidi ta ikkagi ütlema, mis ta mõtles.

«Just et tähtis,» ütles ta.

«Jah,» ütles Zahharov. «Armeejuhataja rääkis, et

Barabanov olla neljakümne esimesel aastal tubli olnud, väga tubli, ja neljakümne teisel aastal, kui nad Harkovi piiramisrõngast välja tulid, oli ta end ka heast küljest haidanud. Tuleb nii välja, et enne oli hea, aga nüüd on halb?»

«Ma ei tea,» ütles Serpilin. «Arvatavasti võib talle praegugi niisuguse koha leida, kus ta on jälle hea. Ma tean ainult seda, et ta polgu etteotsa ei kõlba. Ja kirun iseenast, et ma ei lasknud teda õigel ajal maha võtta.»

«Ei lasknud! Kas sa kuuled!» ütles Zahharov. «Või sul on siis selline võim käes, et muudkui lased aga maha võtta!»

Ja kuigi see, mis ta ütles, oli pealtnäha Serpilini tõgamine, oli sellel lausel tegelikult teine ja palju olulisem tähendus: armeejuhataja oli põikpäine ja sallimatu mees — ja mitte ainult Serpilinil polnud temaga raske läbi saada, vaid ka Zahharovil.

«Igal juhul oleks minu kohus olnud seda küsimust üles tõsta, kui ma teda kõlbmatuks pidasin!» ütles Serpilin.

Zahharov vaatas talle otsa, pööras siis selja ja kõndis veel paar korda muldonnis edasi-tagasi.

Serpilin võttis telefoni vastu. Helistati medsanpatist, kirurgi häälest kõlas rahulolu.

«Kõik on korras, seltsimees kindral. Šokiseisund on möödas, otsest ohtu enam ei ole. Aga asi oli tõsine, oleks läinud kolm millimeetrit vasakule, siis oleks olnud lõpp.»

Serpilin pani toru hargile ja ohkas südamepõhjast.

«Nii et elus,» ütles Zahharov; ta luges seda Serpilini näost veel enne, kui see jõudis rääkima hakata. «Aga kas sul, Fjodor Fjodorovitš, on selline mõte peast läbi käinud, et ta käsi ei vääratanudki ehk päris kogemata? Kartis karistust, ei tahtnud end aga siiski päris ära tappa. Oleks ju mõeldav?»

«Ei,» vastas Serpilin. Ütles seda täie veendumusega, sest talle meenus Barabanovi kustunud hääle, kui ta palus luba oma polku minna. Siis ei olnud ta selle hääle põhjust taibanud, aga nüüd, kui ta seda meenutas, taipas. «Ta on siiski sõjamees, ja mitte tsirkusetola. Laskis tõemeeli.»

«Ma helistan praegu armeejuhatajale,» ütles Zahharov. «Kui seal midagi ei põle, lähme koos polke vaatama.»

«Lubate teid korra üksi jätta?» küsis Serpilin.

«Me sööme polgus, kui asi lõunasse puutub,» ütles Zahharov.

«Lubate, ma tulen kohe tagasi?» küsis Serpilin teist korda, ilma et ta oleks põhjust öelnud. Ta tahtis tõepoolest lõunasöögi asja korraldada, aga kui oligi kavas süüa polgus, ja mitte siin, ka siis ei teinud ettehelistamine igal juhul paha.

Zahharov lõi käega ja võttis telefonitoru.

Kui Serpilin viie minuti pärast tagasi tuli, oli Zahharov juba minekuks riides.

«Kas sõidame?» küsis Serpilin ka endale kasukat selga ajades.

«Jah, ainult et mitte sinna, kuhu me kavatsesime.» Zahharovil oli tusane ilme. «Armeejuhataja palus mul tema juurde sõita ja sind kaasa võtta. Sind kutsutakse Moskvasse.» Ta tahtis nagu veel midagi öelda, aga jättis ütlemata.

Zahharov istus ette, juhi kõrvale, Serpilin üksinda tagaistmele.

Nad sõitsid vaikides. Zahharov, kes oli eluaeg sõjaväes olnud, teadis muidugi väga hästi, et tema autojuhti on selle ajaga, kui ülemused blindaažis istusid, jõutud igati valgustada. Aga juhi juuresolekul ei tahtnud ta ometi Barabanovi teemat üles võtta.

Ei saanud ka sellest rääkida, miks Serpilin Moskvasse kutsutakse. Kui Zahharov põhjust küsis, oli Batjuk lühidalt vastanud: «Eks siin kuuled.»

Näitas järjekordselt oma iseloomu, va mühakas! Ja nüüd istub Serpilin seal taga ja on ilmaaegu Zahharovi peale pahane.

Aga tõesti, milleks teda sinna kutsutakse? Diviisi-komandör pole ju nii tähtis tegelane, et teda hakataks just enne suuri lahinguid Moskva kaudu ühelt rindelt teisele vedama. See pole ka tõenäoline, seda enam, et just täna hommikul rääkis rindejuhataja hoopis midagi muud. Armee staabiülem saadetakse rinde operatiiv-

valitusse. See on juba otsustatud asi. Rindejuhataja eelitas uue staabiülem kandidaadi, kuid see ei leidnud Batjuki poolt heakskiitmist.

«Nojah,» oli rindejuhataja siis ütelnud, «kui te mujalt võtta ei taha, nagu alati, siis otsige oma meeste hulgast. Teil on seal Serpilin — akadeemias käinud diviisi-komandör, oli kunagi akadeemia paremaid päid. Mõelge tema peale.»

«Ma mõtlen,» lubas Batjuk ebamääraselt.

Zahharov ei saanudki teada, millega see kõnelus lõppes, rindejuhataja võttis Batjuki endaga kaasa, ja nad sõitsid koos just asja ülemjuhatus tagavaraväeosadest kohaletoodud raskesuurtükiväe brigaadi.

Kui aga asi pidigi otsustatama nii, siis polnud ju ikka vajadust Serpilinit Moskvasse kutsuda. Kinnitatakse ka tagaselja.

Milleks teda välja kutsuti? Võtavad Barabanovi enesetapu pärast maha? Aga on ju juba teada, ja see tehti telefoni teel ka rindejuhatajale teatavaks, et Barabanov jääb tõenäoliselt ellu. Mine tea, mis kõik võib olla.

Zahharov teadis, et mõnikord jõuavad niisugused asjad kurat teab mis kanaleid mööda kõige kõrgemale poole välja ja võivad ühe päeva jooksul hirmsaks lavii-niks kasvada. Ja kuigi sa oled sõjanõukogu liige, näed, et see kõik käib vilinal sinust mööda, nagu poleks sind olemaski.

Ei, antud juhul ma asun rinnaga kaitsma, saagu mis saab, mõtles ta pahaselt.

Ta võttis mütsi peast, tõmbas sõrmedega läbi juuste ja pöördus autojuhi poole. Isegi halvas tujus olles ei suutnud Zahharov kaua vait olla.

«Nikolai, mida Serpilini diviisi sõdurid pealetungist räägivad?»

«Ei jõudnud küsida, seltsimees brigaadikomissar.»

«Aga eile Buhvostovi juures, kui me ööseks sinna jäime, mis seal räägiti?»

«Räägiti, et nädala pärast läheb lahti.»

«Ja miks just nädala pärast?»

«Autojuhid olid käinud Kamõšini kandist kontsent-raate toomas, need rääkisid, et ilmatu ülemjuhatus tagavarasuurtükivägi liigub rinde poole.»

«Jah, aga miks ikkagi nädala pärast?»

«Arvatakse nõnda, et kuni see kohale jõuab ja üles seatakse ja kuni käsk kätte tuleb, saabki nädal täis. Arvatakse, et kauem ka ei lähe. Egas seda ilmaaegu seisma jäeta! See ju ülemjuhatuse tagavaravägi — seda pole üksi meil tarvis.»

«Ja millal sa mõtled Stalingradi ära võtta?»

«Mina või?»

«Sina just.»

«Hea oleks, kui kahekümne kolmandaks veebruariks, Punaarmee aastapäevaks, kätte saaks!»

«Läheb sinul aga selle operatsiooni peale kaua aega!» muigas Zahharov.

«Fritsudel läks veel rohkem.»

Juht keeras järsult rooli, ja äärepealt pidi parem tagumine ratas kraavi libisema, kui ta vastutulevast veotraktorist mööda sõitis. «Emka» hakkas möirates esimese käiguga ülesmäge ronima. Jutt katkes.

Serpilinile, kes nägi kogu aeg enda ees Zahharovi laia trimmil kasukaselga, tundus tõepoolest, et Zahharov teab, mispärast teda Moskvasse kutsutakse, aga ei taha ütelda. Vaevalt sealt midagi head kuulukse. Kui oleks head, siis ei peaks Zahharov seda enese teada, räägiks ära. Aga mis põhjust oleks head oodata? Lõpuks jäi Serpilin ikka kindlamalt uskuma esimest pähetlunud mõtet: armeejuhataja andis oma käe peal asjale ametliku käigu, ootamata ära mingit selgitust, ja palus diviisikomandör Serpilinit ära saata. Üldse, kui armees midagi ebameeldivat juhtus, pidas Batjuk alati targemaks ennem korra jaluleseadmisel kiirustada ja ülearu müristada kui jätta piisavalt müristamata. Ja enesealalhoiu koha pealt oli ta siiani ikka õigesti talitanud.

Ainult et seekord oli ta kuidagi eriti kärmas seda asja üles keerama. Mis siis ikka, tuleb jälle tõestama hakata, et sa pole kaamel, mõtles Serpilin.

Selleks oleks ta ju veel valmis olnud — pead longu lasta ta ei kavatsenud. Aga seni kui sa tõestad, kistakse sind ikkagi diviisist välja nagu haiget hammast.

Ta vaatas teed ja kõike, millest nad mööda sõitsid,

kuidagi erilise teritatusena, vallatuna mõttest, et võib-olla tuleb tal kõigest sellest jäädavalt lahkuda.

Jäätunud, raskete veoautode poolt lõhutud tee, mille järeled ja augud olid lausa läikima sõidetud ja nii kovaks külmanud, et paistis, nagu ei saaks isegi kevad neist enam ilal jagu... Sõjamehed veoautodel, kasuka-kraed üles tõstetud, läkiläkid sõna tõsisel mõttel silmade peal... Intendantuur ei vedanud alt — andis heidet kasukaid, mõnesuguse viivitusega küll, aga igaüks peaaegu nii palju, kui vaja oli. Langenud meestelt, kes polnud jäänud eikellegimaale tule alla, nii et neid sai ära tuua ning maha matta, võeti kasukad seljast — maeti ühishauda vormipluusi väel. See oli loomulik, see ei saanud teisiti ollagi; aga praegu tegi see mõte Serpilini meele nukraks ja ajas isegi värinad üle ihu, nagu oleks tema ise maetud kiviks külmanud mulla alla ilma kasuka ja viltideta, vormipluusi väel.

Talvises pealetungiks päris kole paik! Mitte üht asustatud punkti, nii kaugele kui silm ulatub. Kõik elav elab ja külmetab muldonnides või on otsinud varju vahetest varemetest, mis on sügisestest lahingutest püsti jäänud. Sellistest, nagu on see kahe meetri kõrgune sealaua telliskivisein pool kilomeetrit teest eemal... See vallutati kohe novembri pealetungi esimesel päeval. Siin viibis ühe päeva diviisi vaatluspunkt, siis teise päeva komandopunkt ja siis veel suurtükiväepoole staap; ka see läks edasi, ja nüüd asub siin juba kuu aega teine sõjalon. Kitsas on küll — elatakse tiheidalt koos nagu silgud pütis, aga seda kohta käest ära ei anta ikkagi sein varjuka ja tee lähedal.

Uuel vastutuleval veoautol oligi kontsentraadikastide koorem peal, millest enne juttu oli olnud.

Jälle hirss, nüüd on nädal aega üks ja seesama, mõtles Serpilin.

Toiduga polegi lugu viimasel kuul paha. Aga küttega on väga kehvad lood. Telefonipostid kaugel sügavas lumes kahel pool teed räägivad sellest kõige ilmekamat keelt! Igaühe juurde viib autoteelt mitu rida jälgi. Postidel aga on asjasse pühendamatu pilguga vaadates üpris kummaline välimus. Maast nii kõrgele, kui inimene käsi ulatub, on nad otsekui hiigeltreipingil pee-

neks treitud — ülevalt ja altpoolt lähevad nad jälle normaalselt jämedaks, keskelt aga on nad nii peenike-seks täksitud, nagu veel vähegi annab. Igast postist on jäetud just parajasti niipalju järele, et ta tuule käes pikali ei kukuks. Seda kõike on teinud sõdurite käed öösiti, kui soovimatut silma pole vahtimas. Sõdur läheb öösel, keerab teelt ära posti juurde, lõigub selle kül-jest mõne pilpa, pistab vildi sääride ja läheb edasi. Iga mees tahab niisugusel külmal ajal tuld teha. Aga mil-lega sa teed, kui ümberringi pole ühtki puud ja kõik, mis põletada kõlbab — aiad, plangud, sõnnik, põhk, — on juba ammu põletatud! On tehtud selgitustööd, on karistatud, on antud käskkirjugi, millele ka Serpilin on alla kirjutanud, aga miski ei aita, elu nõuab oma...

Kui nad diviisi teise ešeloni piirkonnast välja olid jõudnud, vaatas Serpilin tahtmatult tagasi: kuigi min-git silmaga nähtavat piiri diviisi ja teiste väeüksuste vahel polnud, teadis tema seda piiri nii kaardil kui ka maastikul.

Raske on siiski lasta end diviisist lahti kiskuda, mõt-les ta jälle.

Ta oli seda kord juba tunda saanud, neljakümne teise aasta veebruaris. Sõjas on juhtumeid, kus sind peetakse süüdlaseks, kuigi sul on õigus, ja mitte ainult sina ise ei saa aru, et sul on õigus, saavad ka teised inimesed, kes on kohustatud sind süüdlaseks pidama.

Tookord, neljakümne teise aasta veebruaris, tagan-dati ta diviisikomandöri kohalt selle eest, et ta ei täit-nud käsku ja ei vallutanud ettenähtud tähtajaks Gratsi rajoonikeskust, mis asub Kaluuga ja Brjanski oblasti piiril.

Sellel tähtajal polnud mingit muud mõtet kui ainult see, et sakslastelt äravõetud Gratsi pidi tingimata olema õhtuses rindeteates ja pärast Informatsioonibüroo 23. veebruari 1942. a. hommikus teadaandes — seega Punaarmee aastapäeval. Ja vajalikuks peeti seda selle-pärast, et kuigi meie vägede tälvine pealetung Moskva all oli juba raugenud ja jätkus veel viimase jõuga, kohati aga polnud seda viimastki enam kuskilt võtta, arvati kõige kõrgemal pool ometi, et 23. veebruari

teadaandes peavad olema nimetatud suuremad asusta-tud punktid.

Serpilinilt polnud keegi eelnevalt küsinud, kas ta suudab selleks kuupäevaks Gratsi rajoonikeskust vallu-tada. Üldise olukorra põhjal leiti, et suudab, ja õigust öelda istusid sakslased tööpoolest seal Gratsis nagu maharaiutaval oksal, aga et seda oksa mõistlikult ja ilma suuremate kaotusteta maha raiuda, oli vaja vähe-malt veel üht ööpäeva. Seda ei tahetud arvesse võtta algusest peale, saati siis veel hiljem. Arme juhataja oli andnud rindejuhatajale Gratsi kohta lubaduse, see omakorda Peakorterile, ja Serpilinilt nõuti, et Gratsi oleks kell 24 vallutatud, rabelgu või nahast välja!

Ta oli valmis küll nahast välja rabelema — seda ta oli niigi juba teinud —, aga oma polku, kes lamas Gratsi lähistel lagedal lumeväljal, mõttetult frontaal-rünnakuga maha tappa ta ei tahtnud. Aga et seda Gratsid ometi kätte saada, ilma et ohverdataks kokku-kuivanud polgu viimaseidki riismeid, organiseeris ta kaks liikuvat eelsalka ja laskis ühel neist koguni paar kahurit läbi metsa lohistada, et tõkestada metsateed sakslaste tagalas ja sundida neid Gratsi rajoonikeskust maha jätma.

Kuid nagu selgus, nõudis kodumaa — just nii talle telefonis öeldi —, et ta ei vallutaks seda Gratsid mitte siis, kui ta seda suudab, vaid ööpäeva võrra varem. Oma südamepõhjas ta teadis, et kodumaa ei saa sellist asja nõuda: kodumaa võib nõuda oma poegadelt kangelas-tegusid, aga mitte mõttetut surmaminekut.

Nii mõtles ta, kuigi ta seda ei öelnud, kui armee-juhataja nõudis, et ta vallutaks Gratsi iga hinna eest 22. veebruariks kella kahekümne neljaks. Ta raporteeris telefoni teel ettevõetud sammudest ja sellest, et tema arvestuse järgi on sakslased sunnitud ise kõige hil-jem päeva pärast kiiresti taganema, tema aga tungib siis nende kannul Gratsisse ja võtab selle tervena, ilma maha põletamata.

Arme juhataja pidi ometi aru saama, et see on õige ja mingit muud õigust ei olnud ega saanudki olla. Ta pidi sellest aru saama: ta oli tark ja Serpilini arvates ka andekas mees, kes oli nagu Serpilingi sellest kaks ja pool kuud kestnud pealetungist küllaltki palju õppi-

nud. Kuid antud juhul oli ta kurt ja absoluutselt järeleandmatu.

«Te vallutate kella kahekümne neljaks Gratši, või ma võtan teid kohalt maha!» Nii lõppes nende kõnelus.

«Võtke siis maha!» tahtis Serpilin telefonitorusse karjuda. Kuid ta ei karjunud, vaid ütles «kuulen!» — mitte sellepärast, et diviisikomandöri kohalt tagandamine oleks olnud talle ränk hoop; veel rängem oli mõte, et kui ta keeldub seda mõistmatut käsku täitmast, tagandatakse teda ja sunnitakse asemele tulnud meest ikkagi Gratši rajoonikeskuse lähistel lumes lebavat polku surma ajama.

Ta ütles «kuulen!» — ja ei täitnud käsku. Õigemini ta andis suurtükiväele käsu ettevalmistustuleks ja määras rünnaku alguseks mingi kellaaja, siis aga muutis käsku ja määras alguse hoopis hilisema, pimedama aja peale, et kaotused oleksid väiksemad. Ise läks ta juba valges tule all pataljoni, mis lamas Gratši lähistel lagedal väljal, viis sinna oma vaatluspunkti ja jäigi surmahohust hoolimata sinna, et ta ei peaks vastu võtma armeejuhataja telefonikõnet, et iga helistamise peale vastataks: diviisikomandöri ei ole kohal, ta viibib jala-väe positsioonidel. Kui jõudis kätte see teine, hilisemaks määratud kellaag, ei tühistanud ta antud rünnakukäsku, ja mõni salk mehi — see oligi õieti kõik, mis veel pataljoni moodustas, — ronis lumme kaevatud aukudest välja, kus oli lamatud, ning jooksis sada viiskümmend meetrit edasi, kuni kõik sakslaste miinipildujate tule all jälle maha heitsid. Poolteise tunni pärast raporteeriti Serpilinile, et sakslaste tuld ei ole suudetud maha suruda ja edasi minna on võimatu, mispeale Serpilin käskis maasse kaevuda.

Tal ei olnud millegagi sakslaste tuld maha suruda, ja ta teadis seda ette: tal oli üldse paar-kolm mürsku iga suurtüki peale. Ta oleks muidugi võinud polgu riismetega veel paar korda rünnakut üritada ja minna veel sadakond meetrit edasi, pannes otse Gratši rajoonikeskuse külje all magama viimased mehed, kes veel polgust järel olid, aga see'p see oligi, mida ta teha ei tahtnud.

Natuke aega enne keskööd sai armeejuhataja siiski talle telefoni teel jälile, otsis ta sealt Gratši lähistelt

lumelagendikult üles, kus tema ja pataljoni komandör lamasid.

«Miks te Gratši vallutamisest ette ei kanna?»

«Sellepärast, et ta pole vallutatud,» vastas Serpilin.

«See on mul juba selge. Aga millal te vallutate? Kas olete vähemalt keskuse piiridesse tunginud?» nõudis armeejuhataja.

Serpilin kandis ette, et ei ole, ka mitte keskuse piiridesse pole nad tunginud.

«Millal te siis seda teete? Teile on väga vähe aega jäänud diviisikomandör olla! Kui te kella kahekümne neljaks ei ole Gratšis, siis ei ole te enam diviisikomandör! Asuge jalamaid rünnakule!»

Serpilin ohkas südamepõhjast ja hakkas olukorda selgitama. Kui selline lugu oleks juhtunud praegu, oleks vist ilmseid asjaolusid arvesse võetud, aga tookord, neljakümne teise aasta veebruaris, ei tahetud teda äraagi kuulata... Telefonikõnelus katkes. Ärevile aetud sakslaste miinipildujad olid pinnatulistamisega jälle side-liini purustanud. Ja Serpilin ei hakanud selle eest hoolitsema, et side taastataks; talle oli pärast seda kõnelust selge, et Gratši vallutamise loosse on sekkunud midagi, mis ei avalda survet mitte ainult temale, vaid ka armeejuhatajale ning võib-olla koguni veel kõrgemale poole. Millest see asi oli alanud ja mismoodi see oli sõlmitunud, see oli ja jäigi talle teadmata, kuid andes endale täielikult aru oma teguviisi tagajärgedest, ei organiseerinud ta ometi uut rünnakut: tal oli küll enesest kahju, aga veel rohkem oli tal kahju oma meestest.

Kui ta hommikul läbikülmununa ja mürsukildudest katkirebitud kasukaga oma komandopunkti jõudis, kuulis ta raadios Informatsioonibüroo teadaandes nimetatavat teiste tähtsamate asustatud punktide reas ka täna öösel vabastatud Gratši rajoonikeskust.

Teades juba ette, mis tuleb, tundis ta suurt kiusatust minna tagasi pataljoni, tõusta keset lagedat välja ja päist päeva kuulirahe all püsti ning minna surmale vastu. Siis oleks kõigel vähemalt korraga lõpp! Ta tundis küll kiusatust, aga ei andnud sellele järele, olgugi et selles meeolus, mis tal tookord oli, poleks surma-saamine olnud kaugeltki kõige hirmsam ja kõige raskem.

Seda, mis edasi juhtus, ei armastanud ta meenutada. Keskpäeva paiku kutsuti ta armee staapi, kus olid kohal nii armee- kui ka rindejuhataja. Et see vallutatud Gratsi pole õieti vallutatud, oli juba kõige kõrgemal pool teada; äikesepilved olid kogunenud kõigi pea kohale.

Kui Serpilin oleks lasknud nina norgu ja olnud vait, oleks talle kõigepealt särn tehtud, pärast aga oleks ta tasapisi hädast välja aidatud. Aga ta ei lasknud nina norgu ja ütles südametäiega kõik välja, mida ta mõtles. Ütles söimamisest ja tribunali ähvardusest hoolimata. Ütles, pidamata sel hetkel lugu mehest, kellest ta siiani oli lugu pidanud, ja vaatamata oma alluvusele, andis ta seda lugupidamatust ka küllaldaselt mõista. Sõjakohtu alla ei läinud ta üksnes selle tõttu, et tema asetäitja vallutas veel samal õhtul Gratsi ilma kaotusteta, tegutsedes tema plaani kohaselt.

Sõjakohtu alla ta ei läinud, aga oma diviisi ka enam mitte.

Kaks kuud logeles ta tagavaraväes, tõestades, et ta ei ole kaamel. Ta nägi nii mõnegi mehe pilgus, kellega tal tuli rääkida, arusaamist ja osavõtlikkust, aga kuna kõige kõrgemal pool oli ette kantud, et teda on karistatud petmise pärast ja et Gratsi vallutati ainult tänu juhtkonna vahelesegamisele, siis ei julgenud või ei saanud keegi asja uuesti ette kanda. Ka tema asetäitja ennastsalgav raport ei päästnud midagi. Önn veel, et samal ajal jõudis kätte kevadine vaikuseperiood, muidu oleks ta käsi veelgi halvemini käinud. Ja uue diviisi komandöriks, mille ta pidi tagalas formeerima, ei määratud teda mitte sellepärast, et tal oleks läinud korda oma õigsust tõestada, vaid lihtsalt sellepärast, et küllalt aega oli sellest möödas. Võib-olla oleks see aeg ruteminigi mööda läinud, kui ta poleks nii visalt oma õigust taga ajanud. Lihtsalt küllalt aega oli mööda läinud, ja diviisikomandöre oli vaja...

Meest, kes temast tookord patuoina tegi, polnud ta enam kohanud. Serpilin teadis, et just sama mees ilmutas pärastpoole, neljakümne teise aasta suve rasketes lahingutes erakordset vaprust, aga seda, kuidas ta tol korral käitus, ei suutnud ta unustada: üks sant sõna rikub kogu laulu ära. Oleks küll tahtnud unustada —

teenisid nad ju samas armees ja peksid ühist vaenlast —, aga ei suutnud...

Kas ma tõesti satun jälle samasse katlasse, mõtles ta, kui auto armee staabi ette jõudis. Ei, alla ma ei vannu, ärgu mitte lootkugi. Aeg on ju ka ikkagi muutunud: üht-teist on hakatud taipama, ühest ja teisest loobutud — sõda õpetab...

NELJAS PEATÜKK

Armeejuhataja kindralleitnant Batjuk istus oma komandopunktis ja jäi Serpilinit oodates teed, pidades aru, mismoodi peaks temaga rääkima.

Üldiselt polnud Batjuk mees, kes pikalt aru peab, ja ta pidas seda oma vooruseks. Ta armastas selgust. Aga antud loos oli seda kõige vähem.

Ühelt poolt — kuivõrd Barabanov igal juhul üleastumisele hakkama sai, oli nüüd hea võimalus anda Serpilinile nina peale, keda Batjuk küll hindas, aga tema vastuhakkamise vaimu pärast ei sallinud.

Teiselt poolt — kui Batjuk rindejuhatajale õisest sündmusest ette kandis, ei teinud see sellest suuremat numbrit, vaid ütles veel kord tungivalt: «Mõtelge siiski Serpilinile kui sobivale staabiülemale.» Ja Batjuk oli selle peale vastanud, et mis seal ikka pikalt mõelda — kui juba rindejuhataja esitab tema kandidatuuri, siis ei vaidle tema vastu.

Serpilin on vastuhakkaja ja see on paha, kuid ta on ikkagi teada-inimene. Teda Batjuk vähemalt tunneb, aga kes teab, mis mees talle mujalt võidakse saata.

Mis seal ikka, oma kohustustega tuleb ta toime, ja küll ma ta kanguse ka murrin, mõtles Batjuk enesekindlalt.

Tal oli niisuguseks enesekindluseks põhjust. Oma pika teenistusaja jooksul sõjaväes oli ta mõnekümne alluva kanguse murdnud. Staabiülemaga, kes nüüd kohalt lahkus, oli ta küll hästi läbi saanud: see oli mõistnud armeejuhataja iseloomuga kohaneda, kuid tema viga Batjuki vaatevinklist nähtuna oli selles, et kõrgemal pool, rinde staabis, oldi temast kui staabiüle-

mast liiga heas arvamises, ja Batjuk ei kannatanud, et mõni tema käealune silma paistab.

Asjade säärase seisu puhul oli Batjuk valmis heast staabiülemast isegi loobuma. Kahju ainult, et ta rindestaapi võeti. Ega rinde operatiivvalitsuse ülem ju teab mis tähtis nina ei ole, armeejuhataja on temaga võrreldes ikkagi küllalt suur mees, aga Batjuk ei kannatanud, et mõni tema endistest alluvatest töötaks kõrgemalseisvas staabis.

Sellest, et Barabanov end maha laskis, ja ka sellest, et ta ometi ellu jäi, sai Batjuk teada alles siis, kui rindejuhataja oli ära sõitnud. Ja see, et Barabanov end laskis, ärritas teda palju rohkem kui see, mida ta purjuspäi korda oli saatnud. Batjuk põlgas enesetapjaid ja pidas sellist teed enda puhul täiesti mõeldamatuks, leides, et inimene peab oma elu eest viimse hingetõmbeni võitlema, kuni ta veel elus on. Kujutad sa ette — kartis trahvipataljoni! Esiteks polnud mäng veel läbi, diviisikomandöri sõna üksi ei maksa veel midagi, ja teiseks — trahvipataljonist võib haavatasamisega ära pääseda ja jälle meeste kilda sattuda. Aga kui saadki seal kuuli rindu, on see ikkagi lahingus saadud, ja mitte ise lastud!

See, et Barabanov purjus peaga hulle tegusid tegi, vihastas Batjukki, kuigi see polnud talle uudis, et Barabanov teinekord end liiga täis võttis. Vedas alt, raisk, mõtles ta pahaselt, palub end ise polku saata ja veab siis alt! Tänu minule ta sinna sai. Kes talle lollile muidu oleks polku kätte andnud? Hakkas seal iseseisval kohal praalima ja vedas alt... Muidugi, Serpilin oleks võinud alguses asja ära summutada, kui ta oleks tahtnud, ta teadis, et kui ta seda ei tee, toob see armeejuhatajale sekeldusi kaela, aga kas tema sellest küsib!...

Hommikul oli Batjuk olnud Serpilini peale maruvihane. Aga nüüd, kus Barabanov oli end maha lasta katsunud, taandus see viha mõnevõrra. Polnud ju enam juttu asja summutamisest või mittesummutamisest. Nüüd ei saanud enam summutada.

Trahvipataljoni pole seda Barabanovit enam vist vaja saata: karistas end juba ise ja kaht karistust ei anta, aga parteist lendab ta küll niisuguse asja eest välja. Zahharovit selle koha pealt juba pehmeks ei räägi, mõtles Batjuk.

Nende inimeste vastu, kes seisis temast tunduvalt madalamal, nagu näiteks Barabanov, oli Batjuk pere-mehe kombel toores ja lahke. Nende vastu oli ta hoopis teistsugune kui nende vastu, kes olid võimelised tema otsustustesse kriitiliselt suhtuma ja võisid tema arvates talle jalga ette panna või temast teenistusredelil mööda minna, möödaminejaid aga oli viimasel ajal järjest rohkem.

Inimesed liialdasid, kui nad rääkisid, et Barabanov olla omal ajal Batjuki elu päästnud: ta ei päästnud, vaid tassis haavatud Batjuki koos teistega piiramisrõngast välja. Seevastu päästis Batjuk tõesti Barabanovi elu: tõi neljakümne teisel aastal, suure segaduse ajal, Barabanovi oma vägeval turjal Harkovi alt lahinguväljalt ära. Tõi ära, jäi siis sakslastega kimpu, pani Barabanovi enda kõrvale lebama, hakkas automaadist tulistama — ja lõi sakslased tagasi: neli meest sirutas maha, teised kadusid, jooksid laiali, otsima kergemat saaki, teadmata seejuures, et neil on ihuüksinda vastas kindralleitnant Batjuk. Siis võttis Batjuk jälle oma kandami turjale ja jõudis lõpuks omade juurde, paanikas taganevasse polku. Polgukomandöri degradeeris ta arguse eest reameheks, seadis polgus korra jalule ja viis ta piiramisrõngast välja. Niisugused olid tegelikult Batjuki suhted Barabanoviga, ja ta armastas Barabanovit rohkem selle pärast, mida ta tema heaks oli teinud, kui millegi muu pärast, armastas praegugi, kuigi oli tema peale pööraselt vihane.

Olgu, mõtles Batjuk nüüd jälle Serpilinile, heites mõtted Barabanovist kõrvale. Las saab pealegi staabiülemaks, kui teda küll üldse kinnitatakse.

Telefonikõne Moskvast, millega seoses Batjuk Serpilini välja kutsus ja U-2 lennuks valmis seada käskis, et Serpilinit aerodroomile viia, kust startisid Moskva lennukid, oli tõenduseks, et küllap Serpilin kinnitatakse. Serpilinil on seal vanu sidemeid ja häid noorepõlvesõpru kõrgetel kohtadel: ega siis muidu poleks hakatud kindralstaabist järele küsima, kas on võimalik diviisikomandöri neljaks päevaks perekondlikel põhjustel Moskvasse lubada. Batjuk vastas silmapilk: «Las läheb!» Ja üldse need perekondlikud põhjusedki...

Serpilini perekondlikele põhjustele mõeldes otsustas Batjuk lõpuks, et ta räägib Serpiliniga sõbralikul toonil, vaatamata Barabanovi-loole. Kõik on ju inimesed. Täna on temal perekondlikud põhjused, homme aga võib juhtuda, et sul endal...

Serpilin oli selleks valmis, et kui ta sisse astub ja armeejuhatajale oma kohalejõudmisest raporteerib, tõuseb see püsti, nagu ta raevu puhul ikka teeb, toetab rusikas käed lauale, ei vaatagi sulle otsa, vaid pörnitseb kaarti, pea maas, nii et sa näed ainult ta paljakspöetud punetavat lagipead, ja uriseb endale nina alla: «Raporteerige!»

Aga ei juhtunud midagi sellist. Kui Serpilin Zahharovi kannul sisse astus ja diviisis juhtunust raporteerima hakkas, katkestas Batjuk tema raporti ja nook-sas Zahharovi poole.

«Ma kuulsin juba üldjoontes Konstantin Prokofjevitši käest. Sul ei ole pikaks raportiks aega.» Ta vaatas kella. «Su naisega on lood pahad. Pead sõitma Moskvasse, kui tahad teda veel näha.»

Teatas Serpilinile otse, ilma igasuguse sissejuhatuse, kuidas naisega lood on, — mitte südamekalkusest, vaid sellepärast, et niisugune oli tema suhtumine nendes asjadesse. Kui temale oleks tulnud selline sõnum, poleks ta samuti oodanud teistelt mingit pikka sissejuhatust.

Serpilin läks näost päris valgeks, võttis kobades tooli seljatoest kinni ja istus sõnagi lausumata toolile. See oli ka ainus asi, mis reetis tema vapustuse suurust: inime-ne, kes on eluaeg teeninud sõjaväes, võtab armee-juhataja ja sõjanõukogu liikme juuresolekul esimesena istet, ilma et ta seda ise märkaks.

«Lubate suitsetada?» küsis ta muutunud häälega, võttis taskust «Kazbeki»-karbi, koputas hülssi vastu karbikaant, rapsis tiku põlema ja pistis põlenud tiku toosi põhja ja kaane vahele.

Batjuk teatas, et U-2 on lennuks valmis, et teda on neljaks päevaks ära lubatud, et see oli kindralstaabi ülema asetäitja, kes Moskvast helistas ja käskis Serpilinil enne äralendu otsetelefonil temaga ühendusse astuda.

Serpilini teadvusse jõudis kõigest, mida Batjuk rää-

kis, esialgu ainult neljapäevane puhkus. Neljaks päevaks — niisil mitte matusele.

«Kas ma võtan otseühenduse?» küsis Batjuk.

Alles nüüd märkas Serpilin, et ta istub, kuna armee-juhataja seisab, tõusis ka püsti ja noogutas vaikides.

Ta vaatas, kuidas Batjuk läheb laua juurde, võtab telefonitoru ja tellib otseliinil Moskvaga kõne, ning juurdles samal ajal üha, miks on naine suremas. Arvatavasti on süda läbi. Esimene atakk oli juba siis, kui Serpilin oli veel Kolõma ääres, teine siis, kui ta koju tuli. Nüüd siis on kolmas.

Ta oli harjunud elama ilma temata, oli harjunud naisest pikka aega lahus olema; aga mõte, et teda peatselt enam üldse ei ole, oli nii halastamatu, et ta mõistus tõrkus seda vastu võtmast.

Ta tundis, nagu oli tundnud viimati lapsepõlves, et ta hakkab kohe praegu nutma. See hirmus mõte sundis teda kiiresti tegutsema.

«Seltsimees armeejuhataja,» ütles ta, astudes paar sammu lauale lähemale, mille ääres istus Batjuk, «kuni me kõnet ootame, lubage ette kanda...»

Batjuk vaatas talle rahulolematult otsa. Serpilini muret nähes ei tahtnud ta päris tõesti Barabanovi-loost jälle rääkima hakata.

«Ei ole vaja,» ütles ta. «Kõik on selge. Barabanov karistas end ise, ja surnud on juba surnud. Räägime siis, kui Moskvast tagasi tuled.»

Ka Zahharov vaatas rahulolematu näoga Serpilini poole. Ta kartis, et Serpilin hakkab Batjukile jutustama Barabanovi enesetapule eelnenud asjaoludest ja pidas seda antud hetkel täiesti kohatuks.

Aga Serpilin tahtis hoopis muust rääkida kui sellest, mida teised kumbki omaette olid mõtelnud, ja ta kordas tungivalt, niipea kui Batjuk oli lõpetanud:

«Ma palun, lubage siiski raporteerida, seltsimees armeejuhataja.»

Batjuk noogutas, ilmselt mitte päri olles, kuid leidmata põhjust seda keelata. «Nõh, räägi siis ära, kui sul nii kangesti kipitab!» — just selline oli Batjuki näoilme.

Ja Serpilin raporteeris eelolevast lahingust. Ja kuni ta jõudis oma raportiga ligikaudu poole peale, oli talle

endale selge, et enne seda lahingut ja selle neetud Kingu vallutamist ei sõida ta rindelt kuhugi.

Batjuk kuulas raporti ära, nõudis mõne koha peal üksikasjalisemat selgitust ja pidi juba vastama, et tema on nõus — las viib Pikin, kes jääb diviisikomandöri kohuseid täitma, selle lahingu läbi.

Kuid ta ei jõudnud seda Serpilinile ütelda, sest juba tuligi otsekõne Moskvast. Batjuk ütles numbri ja ulatas toru Serpilini kätte.

«Seltsimees kindralleitnant,» ütles Serpilin, kui ta Ivan Aleksejevitši tuttavat häält kuulis. «Raporteerib Serpilin. Te lubasite endale helistada.»

Ta alustas kõnet igati vormikohaselt, sest ta ei tahtnud Batjuki ees demonstreerida oma sõprussuhteid kindralstaabiga.

«Paha lugu, Fedja,» kostis kaugelt läbi otseliini sumina Ivan Aleksejevitši hää. «Sinu Valja lamab kodus maas, tal on infarkt. Asi on väga tõsine. Ma olin öösel seal.»

«On ta meelemärkusel?»

«Jah. Palus, et ma sulle ei teataks. Aga ma ei kuulnud teda, otsustasin sind siiski välja kutsuda. Batjuk lubas, ma rääkisin temaga. Helista mulle kohe lennukil, ma saadan sulle auto vastu.»

«Ma katsun homme välja lennata.»

«Miks mitte täna?»

«Täna ma ei saa.»

Ivan Aleksejevitš tahtis ilmselt hakata vaidlema, kuid ei hakanud. Ta teadis, et sõjas on nii mõnigi «ei saa», millest üle ei pääse. Ta ei hakanud ka uurima, miks «ei saa», ütles ainult ärevalt:

«Mõtlen veel...» ja kõrdas siis: «Arvesta seda, Batjuk ise ütles mulle, et ta lubab sul sõita.»

«Kõik on selge,» ütles Serpilin, ja ta pilk kohtus Batjuki omaga, kui ta toru hargile pani. «Ma tahan ise lahingut juhtida.»

«Tahad selle Kinguga Barabanovi-lugu heaks teha?» küsis Batjuk.

«Ei taha, tahan ära võtta.»

«Võetakse ilma sinutagi.»

«Aga ma tahan, et minu juhtimisel.»

Batjuk kehtas õlgu: ta ei pidanud keerukaks kujunenud situatsiooni puhul õigeks Serpilinit keelama hakata.

«Ära ainult pärast ennast ja mind süüdistada,» ütles ta.

Pidades asja otsustatuks, kutsus ta korrapidaja ning andis käsu, et U-2 stardirajalt tagasi keeraks ja homme hommikul lennuks valmis oleks.

«Lubate diviisi minna?» küsis Serpilin.

«Kuule, Konstantin Prokofjevitš,» pöördus Batjuk Zahharovi poole, «minu jutuaajamisel rindejuhatajaga, mis sinu juuresolekul algas, oli järg ka. Ma arvan, et peaks Serpilinile ikka ütlema. Mis sina arvad?»

Zahharov noogutas.

Serpilin vaatas midagi taipamata Batjukile otsa.

«Rindejuhataja esitas sinu kandidatuuri armee staabi-ülema kohale,» ütles Batjuk.

Tal oli kombeks eranditult kõigile alluvatele «sina» ütelda, arvestamata auastet või vanust, kuigi ta oleks olnud väga üllatunud, kui keegi neist oleks samal viisil tema poole pöördunud. Seevastu pidas ta muide täiesti loomulikuks, et need, kellele tema allus, talle «sina» ütlesid, vaatamata tema küllalt kõrgele eale ja kindralleitnandi auastmele.

«Kuidas sa ise sellesse suhtud?» küsis ta Serpilinilt, kes oli vait.

«Aga teie?» küsis Serpilin vastu, oma imestust varjamata.

«Mina suhtun pooldavalt, muidu ma poleks hakanud sulle küsimagi, peaksid ju isegi aru saama, ega sa esimest päeva sõjaväes ei ole,» ütles Batjuk mõnevõrra väljakutsuva tooniga.

«Jah, näed sa, ma ei salli sind, sa tead väga hästi, mis pärast,» pidi see toon tähendama, «aga sinu staabi-ülemaks määramist toetasin ometi, sest ma olen õiglane. Sina arvad, et sa tunned mind, aga ei tunne sa midagi. See'p see viga on!»

Serpilin oli ikka veel vait ega kiirustanud vastusega.

«Noh, kuidas siis jääb?» küsis Batjuk nüüd juba pahaselt, sest ta oli üldse kärsitu inimene.

Serpilin vastas, et ta püüab usaldust õigustada.

«Nii või teisiti otsustatakse asi selle vahe sees, kui sa Moskvast oled,» ütles Batjuk. «Kui jaatavalt, siis tuled tagasi ja asud kohe uuele kohale... Kas Pikin tuleb diviisi juhtimisega toime?»

«Ma raporteerisin kord juba teile, et ta väärrib edukust.»

«Ma mäletan küll,» ütles Batjuk, «aga situatsioon ei olnud siis sama.»

«Lubate diviisi minna?»

«Mine,» ütles Batjuk. «Ja ära siis nii väga tulle tüki. See sinu Kink pole praegu see kõige tähtsam.»

Ütles küll nii, aga tundis ometi austust Serpilini vastu, kes polnud kasutanud ametlikku võimalust Moskvasse lennata ja jätta mustalt tehtud, poolik töö selle künka puhul teiste teha.

«Peaks ainult ilm püsima! Prognoos polnud suurem asi, viimati ei saagi homme lennata...» ütles Batjuk, Serpilinil lahkumiseks kätt surudes.

Zahharov surus samuti Serpilini kätt, sõnatult, midagi ütlemata. Mis olekski sõnadest abi? Sellises olukorras peab inimene ise otsustama, mis ta teeb, ainult juhm ei taipa seda.

Inimese süda, keda on just praegu tabanud raske õnnetus, kuid kes on sunnitud tegelema edasilükkamatute tööasjadega, on nagu jõgi, kus voolab teineteisest lahus, teineteise all kaks erineva suuna ja erineva kiirusega voolust.

Serpilin, kes oli kord juba otsustanud, et ta ei lenda enne Moskvasse, kui Kink on käes, ei hakanud teel diviisistaapi enam uuesti arutlema, kas ta oleks võinud teisiti talitada või mitte.

Ta istus oma «Emkas», mõtles eelseisvale lahingule ja sellele, et ta tegi targasti, kui ta andis enne käsu talle armee staapi järele sõita, — nüüd sai ta viivitamata teele asuda; aega oli vähe ja seda ei tohtinud raisata, kuigi tal oli kõik juba eelnevalt Pikiniga läbi räägitud, nii et ka siis, kui ta ära oli, arenesid asjad diviisis oma soodu.

Nüüd vilksatas ja libises ta silme eest vastupidises järjekorras mööda kõik see, mida ta oli näinud kahel pool teed siis, kui ta armee staapi sõitis, ja ta mõtted hakkasid algul põgusalt, siis aga üha visamalt keer-

lema selle ümber, mis siis on ja mis saab, kui ta armee staabiülemaks määratakse.

Ent kõigi nende mõtete all, mis seostusid eelseisvate ülesannetega, liikus pidevalt teine, sügavam voolus: Moskvast on suremas tema naine. Tuleb Kink ära võtta... aga tema naine on suremas. Tuleb kaaluda, missugune pataljonikomandör sobiks kõige rohkem langenud Tarahhovski asemele... aga tema naine on suremas. Sidepataljoni teine ešelon tuleks teest kaugemale paigutada, et nad pommitamisel otsa ei saaks... aga tema naine on suremas. Enne pealetungi algust tuleb varakult rajada rindeni teine tee, paralleelne sellega, mis sinna praegu viib, ja valvata, et seda kohe jälle viitaliseks ei sõideta... aga tema naine on suremas.

Oma diviisi teise ešeloni positsioonidest läbi sõites pidi Serpilini «Emka» peaaegu haruteelt keerava «sanitarkaga» kokku põrkama. Sanitaarauto juht pidurdas, kavatsedes kõrge ülemuse «Emkat» mööda lasta, aga rattad hakkasid lumes ringi virama ja auto jäi teele seisma.

«Sanitarka» kabiinist hüppas sõdur välja, jooksis ümber auto ja hakkas seda koos Serpilini juhiga tagant tõukama. Kuid auto rattad virasid ikka koha peal. Siis avanes sanitaarauto tagauks ja teele hüppas üks naine, et aidata meestel lükata.

Serpilin tundis naise kohe ära. See oli arst Barabanovi polgust, seesama naisarst, kes hiljuti hospitalist üle toodi ja kellega Barabanov elas. Nähtavasti lebas autos Barabanov, ja arst oli kaasa tulnud.

Serpilin avas «Emka» ukse ja läks «sanitarka» juurde, mõeldes appi minna, sellepärast, et naisterahvas läks lükkama. Aga enne kui ta kohale jõudis, saadi auto ühisel jõupingutusel paigast liikuma.

Autojuht, sanitar ja arst tõmbasid kõik viivuks hinge. Arst oli veel üsna noor, tal olid ilusad suured juuditari-silmad, aga nägu oli närbunud. Raskesti hingeldades tõstis ta käe kõrva äärde. Läkiläki alt, mis oli auto lükkamisel teise kõrva peale nihkunud, paistis salk halliseguseid musti juukseid. Serpilin nägi seda juuksesalku ja tal hakkas naisest kahju — osalt ehk sellepärast, et talle meenus oma naine, osalt aga sellepärast, et ta mõt-

les halle juukseid nähes, et kui Barabanov saabki terveks, ei ole sellel naisel temaga kuigi kauaks õnne: Barabanovi jaoks on ta vana.

«Seltsimees kindral,» hakkas naine raporteerima.

Kuid Serpilin katkestas teda ja küsis:

«Keda te viite, kas Barabanovit?»

«Jah.»

«Kuidas ta end tunneb?»

«Hästi,» vastas naine rõõmsalt ja valjusti, peaaegu et karjatas.

Ja jahmudes siis, nagu võiks see hea enesetunde kinnitus Barabanovile halba teha, jätkas ta tuhmunud häälel selgitust, kustkohast kuul oli läbi läinud ja kuidas kolm millimeetrit vasakule oleks tähendanud lõppu.

«Aga praegu tunneb ta end hästi, nagu te ütlesite?» küsis Serpilin veel kord.

«Leiti, et kannatab transportigi.»

«Kas ta on teadvusel?»

«Jah.»

Naine taipas, et Serpilin tahab Barabanovit näha, aga ta ei teadnud, kas see on hea või halb.

«Arsti seisukohast te ei keela?» küsis Serpilin sanitaarauto tagaukse juurde minnes.

«Ei, seltsimees kindral.»

Serpilin avas ukse, ronis autosse ja pani ukse enda järel jälle kinni. Autos oli üsna pime.

«Mis seal oli, Sonja?» küsis Barabanov vaikse häälega.

Serpilin liikus seina külge kinnitatud klappistmete rida pidi käsikaudu edasi, kuni nägi enda ees rippuval kandraamil Barabanovi nägu. Barabanovi silmad olid parani lahti ja vaatasid üllatunud pilguga Serpilini vastu.

Aga Serpilin ei mõelnudki hakata seletama, kuidas ta nende autot kohtas ja miks ta nüüd siin on, — see kõik polnud oluline.

«Kuidas te ennast tunnete?» küsis ta.

«Ma pidavat ellu jääma,» vastas Barabanov nõrga häälega, kuid küllalt selgesti. Ta niisutas keelega huuli ja lisas: «Ma poleks uskunud, et ma elus veel teid näen, seltsimees kindral.»

Ja sellest, kuidas ta seda ütles, taipas Serpilin, et ei,

Barabanov polnud püstoli suu ees teeselnud. Ei lootnud ta seal hetkekski, et «ehk siiski...» Kannatas südame-tunnistuse hirmsat piina ja võttis endalt elu. Kõik järgnev oli juhus.

Ja kuigi enesetapu katse ei pehmendanud määrustekohase loogika alusel Barabanovi süüd, vaid ainult suurendas seda, ütles Serpilin Barabanovi kohale kummar-dudes ja talle silma vaadates:

«Saage siis terveks. Ma ei nõua teie trahvipataljoni saatmist.»

Ta vaikis natuke aega ja jätkas siis:

«Degradeerimise juurde ma jään. Aga trahvipataljoni ärge kartke; kui rivisse tagasi tulete, panen teid luureroodu komandöriks.»

«Nüüd heidetakse mind ju parteist ka välja,» ütles Barabanov õige tasa ohates, sest tal oli valus sügavalt hingata.

«Luureroodu võtan ikka,» ütles Serpilin, kellel polnud sel hetkel üldse meeles, et ta tõenäoliselt ei jäägi ju oma diviisi.

«Ma saadan pataljonikomandöri perekonnale iga kuu poole oma palgast,» ütles Barabanov äkki. «Kui ma pärast operatsiooni ärkasin, tegin otsuse, et hakkan saatma, kui elama jään. Ju siis saatus seda tahtis! Jah,» lisas ta pärast mõneajalist vaikust sellise häälega, nagu kavatseks Serpilin talle vastu vaielda, «ma olen poiss-mees, ja ema mul ka ei ole.»

Naine, kes tee peal auto juures seisis, ei tulnud talle meeldegi. Ta ei pea teda oma naiseks ja ei hakkagi pidama, mõtles Serpilin.

«Hea küll, saage siis terveks,» ütles ta.

Kuid Barabanovi pilk sundis teda seisma jääma.

«Kui tahate, kirjutage ise pataljonikomandöri naisele, et mina olen tema mehe surmas süüdi. Las saab teada.»

«Seda ma ei tee,» ütles Serpilin. «Kui ma nii kirjut-an, ei võta ta teilt atestaati vastu.»

Ta ütles nii, kuna ta sai aru, et Barabanovi lubadust atestaadi kohta ei tinginud ainult hetkeline tunde-puhang — see töotus jääb kehtima kogu sõja aja, ning ta ei tagane sellest ka siis, kui ta seda ehk kunagi kahet-sebki...

Sanitaarautost välja ronides nägi Serpilin veel kord

ligidalt sõjaväearsti Sonjat, keda ta nüüd mõttes nime-
taski eesnimepidi. Ta oli hallikirju juuksesalgu jälle
mütsi alla peitnud ja ta nägu näis nüüd nagu noorem.

Onnelikuks sa temaga ikkagi ei saa, mõtles Serpilin
kaastundlikult; samal hetkel, kui ta pidi juba ümber
pöörama ja oma autosse istuma, tuli talle meelde, et
Barabanovi polk läheb lahingusse ning langenute ja
haavatute vastuvõtmiseks tuleb valmis olla.

«Toimetage major haiglasse,» ütles ta arstile, «ja
tulge siis kohe polku tagasi. On ette näha lahingutege-
vust.»

Kui ta diviisistaapi jõudis, läks ta otsekohe Pikini
juurde. Pikin ei olnud üksi: tema ruumis istus suur-
tükiväepolgu komandör.

«Kuidas läks, seltsimees kindral?» küsis Pikin äre-
valt. Ta teadis, et Serpilin sõitis armee staapi, aga ei
teadnud, mispärast, arvas, et küllap Barabanovi pärast.

«Normaalselt, kõik on korras,» ütles Serpilin, kes oli
juba teel otsustanud, et enne lahingu lõppu ei räägi ta
kellelegi, isegi mitte Pikinile, et teda kutsuti Mosk-
vasse.

«Berežnoi tuli poole tunni eest ja läks otsekohe polku,
palus öelda, et ta on seal,» ütles Pikin.

Serpilin noogutas.

«Küll saame kokku. Ma sõidan ka sinna. Esitage oma
ettepanekud.»

Pikin hakkas raporteerima, osutades hästi teravaks
teritatud pliiatsiga eeskujulikult joonestatud plaanile
ja heites aeg-ajalt pilke suurtükiväelase poole, andes
sellega mõista, et nad töötasid ettepanekud koos läbi.

Võttes aluseks juba hommikul Serpiliniga kokkulepi-
tud üldkava, oli ta seda nüüd täiendanud kõigi vaja-
like lahingueelsete arvestustega.

Pikinit kuulates mõtles Serpilin, et kahju on lahkuda
sellisest staabiülemast, kuid katsuda teda armee staapi
kaasa võtta — seda ei maksnud mõteldagi. See oleks
täiendanud diviisi paljaksriisumist. Isegi kui Batjuk
jätaks Pikini diviisikomandöriks ülendamata, kannat-
aks Pikin küll kõvasti selle endast möödaminemise
pärast, kuid ei paluks end ka sel juhul mujale määrata,
enne kui ta on kindel, et uus komandör tuleb igapidi
toime.

Serpilin tajus edaspidisele mõeldes nagu mingit süü-
tunnet oma staabiülema ees, nii et kui ta Pikini ette-
panekuid kinnitama asus, ütles ta veel peale ametlike
heakskiidusõnade:

«Suurepärane, Gennadi Nikolajevitš, tänan väga. Nii-
suguse staabiülemaga tahaks elulõpuni koos töötada.»

Pikinil oli hea meel kiituse üle, aga Serpilini hääle-
toonis oli midagi, mis tegi teda valvsaks, ja ta vaatas
diviisikomandörile tükk aega uurivalt otsa, kuigi ta ei
hakanud midagi pärima.

Jah, me saame teineteisest nii hästi aru, mõtles Ser-
pilin, ka siis, kui me midagi ei räägi. Mismoodi me küll
Batjukiga klappime, kui me üldse klappima hakkame?
Rist on raske, aga kui raske? Seda tahaks teada...

Teel polku, kuhu Serpilin ka suurtükiväelase kaasa
võttis, keerles jutt tuletiheduse ümber. Suurtükiväelane
oli kokkuhoidlik: haistes õhus eelolevat pealetungi, ei
tahtnud ta kohaliku tähtsusega operatsiooni peale kulu-
tada mitte üht mürsku rohkem, kui hädasti vaja. Vii-
mati ei anta pärast nii palju juurde, et jagu täis saaks!

«Ärge koonerdage!» ütles Serpilin pahaselt. «Öösel
koonerdasite, ja hulk mehi sai otsa.»

«Ma ei koonerdanud,» vaidles suurtükiväelane vastu.
«Meilt ei nõutud tuld.»

«See'p see on, et ei nõutud. Teilt tuld ei nõutud, aga
mehed paisati vaenlase tule alla ja lasti hukkuda. Kui
tahame andmeid varjata, ütleme telefonis jalaväe
kohta: tikud või pulgad! Kui sakslased lausa tobedad
ei ole, on see kood neil ammu sama hästi teada kui
meilgi. Ja kui järele mõelda, siis kurat teab, aga isegi
koodi jaoks on need sõnad kuidagi halvustavad: tikud,
pulgad... Harjutame endid ise hoolimatult suhtuma!»

Ta oli natuke aega vait ja ütles siis rangelt, et eel-
seisvas lahingus jääb täpse tule kindlustamine suur-
tükiväekomandöri vastutada. Pataljon on niigi kaotusi
kandnud. Sõduril pole mingit kaitset, kui ta püsti tõu-
seb ja rünnakule läheb. Kasukas, sõduripluus ja ihu-
pesu, pesu all aga paljas ihu, mida tabavad kuulid.
«Teie tule toetus on tema ainus kaitse. Muud kaitset tal
ei ole.»

«Seltsimees kindral, minu arvates...» hakkas suur-
tükiväelane haavunult vastu vaidlema.

«Teie arvates, teie arvates... Teie arvates olete te tubli polgukomandör, ja minu arvates ka. Sellepärast ma jagangi teiega oma muret ja loodan, et te mõistate mind.»

«Kõik saab tehtud, seltsimees kindral,» lubas suur-tükiväelane. «Ainult, kui avameelselt rääkida — ma kardan, et meie lahingukomplekti ei täiendata enne suurt pealetungi.»

«Küll täiendatakse, ükskõik kui raske see ka poleks,» ütles Serpilin kindlalt.

Ta oli selles tõepoolest kindel. On viimane aeg Stalingradi operatsiooni lõpetada. Kuigi teistel rinnetel tungitakse edukalt peale, pole nendegi jõud ammendamatud; mida kaugemale läände nad jõuavad, seda teravamaks osutub vajadus tuua neile appi need seitse armeed, mis siin, Stalingradi ümber tagalas seisavad.

Serpilin mõtles Stalingradi operatsiooni lõpetamisest nii, nagu mõeldakse lähemast ja reaalsest tulevikust. Serpilini jaoks on see kolmas ring tema sõjaaegses elus: esimene oli teekond Mogiljovist Jelnja alla ja läbi-murdmine piiramisrõngast, teine oli Moskva all, diviisi-komandöriks määramisest kuni tagandamiseni, kolmas saab täis siin, Stalingradis. Ja siis: täiendused, ešelonid, teistele rinnetele üleviimine — algab uus, neljas ring...

Ka see on neljas ring... Ta mõtles jälle naisele. Jah, ta palus muidugi, et Serpilinile midagi ei teatataks. Aga teatati ikkagi. Ta oli kunagi mehele ütelnud, et kui ta peab surema, siis oleks parem, kui see juhtuks nii, et meest poleks juures. Ja Serpilin teadis, et see oli tõsi, mida naine tookord ütles. Soov vabastada meest surija viimsete hetkede nägemisest oli tugevam kui soov meest näha, sest ta armastas Serpilinit rohkem kui iseennast, ja need polnud ainult sõnad, mida inimesed teineteisele tihti peale ütlevad, vaid see oli tõepoolest nõnda.

Kui Serpilin koos suurtükiväelasega polku jõudis ja Barabanovi senisesse staapi astus, kus nüüd oli pere-meheks Tumanjan, tõusis see püsti, kattis peoga telefoni membraani ja palus Serpilinilt luba telefonikõnet lõpetada.

«Ma räägin asetäitjaga tagala alal, seltsimees kindral, maskeerimismantlite asjus.»

Serpilin noogutas. Kõne oli vajalik. Ta oli ise käskinud kõik maskeerimismantlid kokku korjata ja polgule jagada, et neid jätkuks kõigile, kes täna öösel rünnakule lähevad.

Kui telefonikõnelus lõppes, raporteeris Tumanjan olukorrast, tehtud ettevalmistustest ja Berežnoi polku saabumisest.

«Ta jõudis siia tunni aja eest ja läks kohe Tarah-hovski pataljoni. Ma keelitasin teda pimedani ootama, teele võib miine sadada. Täna sai üks sidemees haavata, aga...» Tumanjan jättis lause pooleli ja kehtas õlgu.

Selle tähendus oli sõnadetagi selge. Berežnoi ei kuulnud teda, nagu alati.

«Ma lähen siis ka sinna, vaatan mehed üle,» ütles Serpilin.

Ta oli juba siia sõites otsustanud, et käib mõlemas pataljonis, kes peavad täna öösel lahingusse minema, et kõrgendikku kahest küljest korruga rünnata.

«Ma raporteerin teile, seltsimees kindral, et poliitasetäitja on juba seal,» ütles Tumanjan, Serpilini otsusega ilmselt mitte päri olles.

«Väga hea,» ütles Serpilin, «me pole täna teineteist näinudki.»

«Lubate teid saata?» küsis Tumanjan tuseselt.

Ta oli just praegu sealt tulnud, kuhu Serpilin nüüd minna kavatses, ja tal ei olnud mingit tahtmist jälle tagasi kõmpida. Aga ta oli kohustatud end saatjaks pakkuma.

«Pole vaja,» vastas Serpilin. «Jääge suurtükiväekomandöriaga siia, kontrollige vastastikku oma andmed üle. Ma ei jää sinna kauaks, kahe tunni pärast olen tagasi.»

Teda tulid pataljoni saatma kaks meest: äsja diviisi saabunud nooruke leitnant; polgu staabiülema abi luuretegevuse alal, ja Serpilini käskjalg Ptitsõn.

Ilm hakkas õige märkamatuult hämarduma, kui nad kuussada meetrit, ligi pool teed, olid ära käinud, ja Serpilin mõtles, et tagasi saab ta tulla juba pimedas. Pataljoni minekuga pimedani oodata polnud tal aega

nagu Berežnoilgi; aga mõte, et vähemalt tagasi tuleb ta üle selle lageda paiga pimedas, tegi talle head meelt.

Üksik miin plahvatas kusagil eespool, paisates õhku lume- ja suitsusamba. Ja Serpilini kannul käiv käskjalg Ptitsõn hingas õige lähedal tema selja taga talle otse kuklasse.

«Mis te tormate, Ptitsõn, astute mulle kandu,» ütles Serpilin sammu lisamata.

Ptitsõnist oli juhuse tõttu saanud tema käskjalg. Augustikuu lahingute ajal võeti ta koos paari teise eesliinilt, hirmsa pommitamise alt ärajooksnud sõduriga diviisi komandopunkti territooriumil kinni. Nad taheti tingimata sõjakohtu alla anda, aga Serpilin, kes sai asjast kuulda alles õhtul, kui olukord oli üldjoontes paranenud, tahtis jooksikuid oma silmaga näha — ta ei pidanud kunagi õigeks umbropsu talitada.

Ptitsõni löödud ilme ja ammust aega ajamata hall habe hakkasid talle teiste seast silma. Selle habeme-tüüka tõttu nägi ta õige vana välja.

Serpilin küsis, mis aastal ta on sündinud. Selgus, et 1895-ndal aastal — niisiis Serpiliniga sama aastakäigu mees.

Kuivõrd üleastumine oli esmakordne, tegi Serpilin korralduse kõik teised eesliinile tagasi saata, Ptitsõni jättis aga enda juurde, eelmisel õhtul pommitamisel surma saanud käskjala asemele.

«Ma teen ise kindlaks, mis mees te õieti olete,» ütles ta Ptitsõnile. «Ja kui veel kord plehku panete, lasen ka ise, oma käega maha.»

Niisi saigi Ptitsõnist Serpilini käskjalg. Plehku panna ta enam ei katsunud, ning oma sõnaahtruse ja absoluutse aususega, mis on käskjala juures vägagi hinnatav omadus, sai ta Serpilinile koguni armsaks.

Serpilin leidis, et sellele eakale suure perekonna isale, kes oli eraelus olnud arveametnik, kulub käskjala-amet marjaks ära. Peres ikkagi seitse suud, ja käskjalal on igatahes rohkem šansse ellu jääda kui kaevikusõduril.

Mis julgusesse puutub, siis ei olnud Ptitsõn teistest julgem ega arem — inimene nagu inimene ikka. Surmahirm avaldus väliselt tema juures ainult selles, et ta

püüdis tule all Serpilinile ligilähedal olla, lootes oma südames, et ega kindral ikka pihta ei saa.

Praegugi astus ta Serpilinile lausa kandu ja tegi talle sellega omal moel nalja.

Leitnant käis paar sammu ees. Eemal lõhkes veel üks miin ja Serpilin märkas, et leitnandi üks õlg võpatas.

Jajah, kord lõhkeb selline juhuslik miin paarsada meetrit ligemal ja teeb meile õnnetutele kõigile otsa peale, auastmest küsimata, mõtles Serpilin tahtmatult. Ei tahtnud sellele mõelda, aga mõtles ometi.

Moskvas ootas teda homme ainult mure ees. Ja ometi ei olnud kerge mõelda, et võib-olla ta polegi homme enam elus.

Kolmsada meetrit eemal, just seal, kuhu nad olid minemas, üsna pataljoni komandopunkti külje all plahvatas kolmas miin.

«See sinu Kink pole praegu see kõige tähtsam,» tulid Serpilinile Batjuki sõnad meelde; ta ohkas ja kiirendas sammu, mõeldes ise, et ei, täna on siiski just Kink see kõige tähtsam ja ta poleks see, kes ta on, kui ta oleks talitanud kuidagi teisiti.

VIIES PEATÜKK

Sidelennukiks ümbermonteeritud kergepommitaja ninakuplist olid kuulipildujad maha võetud, kusjuures järelejäänud avad olid halvasti kinni pandud, nii et külm õhk tungis liitekohtadest sisse.

Serpilin, kes jõudis kohale viimasel minutil, kui mootorid olid juba käivitatud, topiti alt luugist sisse, löödi luuk jalge all kinni — ja juba ta lendas, kiilutuna kahe feldjäägri vahele, kes viisid Moskvasse salajast posti. Feldjäägrid said samuti külmetada, hoolimata oma suurtest kasukatest ja viltidest. Polnud võimalik pöörata ega liigutada, ja selle liikumatuse tõttu oli veelgi külmem. Hea, et ta üldse peale jõudiski. Oleks ta üks minut hiljem tulnud, oleks pidanud homseni ootama.

Lennuk lendas madalal. Läbi ninakupli väriseva pleksiklaasi võis näha viimast kui täppi määratul lumelagendikul. Lumme mattunud maju, mille suitsud tõu-

sid pakasega püstloodis üles, hallikat reeteed valgel lumevaibal, veevõtmise aukude musti sõõre, jää ümberringi jälgederead, kaubarongide jäätanud katusid, jääpurikatest habetunud pumbamaja... Ka maa peal oli külm.

Serpilin tundis mitu korda, et ta jääb külmast hoolimata magama. Kuid iga kord sundis ta end uuesti ärkvele, kartes, et külmub magades ära.

Tal oli hirm, et lendur võib ööseks kusagil vahepeal maanduda, kui ta ei peaks valges Moskvasse jõudma, nagu ette nähtud. Alles siis, kui parema tiiva alt libises mööda Rjazan, rahunes ta: Rjazani ja Moskva vahel ei saanud kusagil maanduda.

Õine operatsioon oli korda läinud. Kink piirati ümber ja võeti ära, kusjuures saadi nelikümmend vangi. Selle eest tuli küll võrdlemisi kallilt maksta: oli surnuid, haavatuid ja ärakülmunud. See äsja diviisi tulnud leitnant polgu staabist, kes oli Serpilinit pataljoni saatnud, jäi üsna lahingu lõpul miinile ette, kui ta vaeseke vist juba lootis, et kõik on möödas. Sama miini kild rebis Serpilinil kasuka käise õla pealt lõhki. Tal polnud aega seda parandada lasta, seda teise vastu vahetada ta aga ei tahtnud: oli vanaga harjunud; nüüd lendas ta siis sellega Moskvasse ja külm pugest katkisest varrukast sisse.

Kui poleks eelnevalt olnud Barabanovi äkkrünnakut, mis sakslased ärevile ajas, oleksid kaotused ehk väiksemad olnud. Kuid üldiselt, kui tulemusi arvestada, olid praegusedki kaotused sellised, mida loetakse põhjendatuks, ja nad ei masendanud Serpilinit; siis aga meenus talle korraga ta enda silme all surma saanud nooruke leitnant: see lahing pidi olema uus lehekülg tema elus, osutus aga hoopis viimaseks.

Lennuk laugles peaaegu madallennus, mistõttu tekkis suure kiiruse illusioon, kuigi seda tüüpi lennuki jaoks polnud see õieti mingi kiirus. Kui ta konstrueeriti, hakati teda nimetama SB-ks¹ — kiirpommitajaks. Võrdluseks oli meie vananenud tüüpi hävitaja — SB ületas selle kiiruse poolest. Pärast aga tuli ilmsiks, et «Messerschmitt» jõuab talle vabalt järele ja tulistab

¹ СВ — скоростной бомбардировщик (vene k.). Tõlk.

põlema. Sõda algas meil tegelikult ilma tõsiselt arvesse võetava kaasaegse pommituslennukita. Ja jumal seda teab, kui palju on selle tõttu mehi nii õhus kui ka maa peal otsa saanud!

Rindelehest, mis oli kasuka taskus, vaatas Serpilin ainult esikülge. Lehe pööramine ja laialilaotamine oleks nõudnud kannatust — külmast kohmas sõrmed ei kuulunud sõna. Esiküljel oli Informatsioonibüroo eilne teadaanne: meie väed vallutasid lõunas Kalmõkkia pealinna Elista, Tormossini ja Nižne-Kurmojarskaja staaniitsa — kõik tähtsad asulad ja juba õige kaugel, peaaegu poolel teel Stalingradist Rostovi.

Pärast kahepäevast vaikimist oli jälle juttu pealetungilahingutest Põhja-Kaukaasias. Niisiis jätkus pealetung ka seal. Keskrindel oli vallutatud Velikije Luki. Polnud päris selget ettekujutust, missugune ulatus oli sealsel pealetungil, aga kindel oli see, et sakslastel ei lasta põhjast abivägesid ära tuua.

Teadmisega, et juba poolteist kuud kihutavad meie väed sakslasi taga, oli nagu kergem või igatahes lihtsam kanda omaendagi muret. Ega see sellest veel ei vähenenud, oh ei! Aga oli siiski tunne, et on olemas midagi, mis on suurem ja tähtsam kõigest muust, suurem sinu enda surmast, kui sina oleksid täna öösel olnud selle leitnandi asemel, ja suurem sellestki surmast, millele sa praegu vastu kihutad...

Kas vastu või järele?... Seda mõeldes ei suutnud Serpilin nüüd, kus ta Moskva poole lendas, tõrjuda eemale kartust, et võib-olla on see päev, mille võrra ta äralendu edasi lükkas, muutnud juba kogu tema elu, ja kuigi ta praegu, teel olles, loodab, et ta saab veel midagi ütelda või kuulda, on tegelikult kõik lõppenud ja ta on juba mitu tundi maailmas üksi, päris üksi...

Lennuk hakkas maanduma, ees pimeduses vilksatasid kaks ähmast maandumistuld. Lennuk vappus ja sööstis uuesti üles.

«Mööda!» hüüdis üks feldjääger ärevalt. «Tahab ööseks Moskvasse jõuda, raisk, ja sina kuku selle pärast sodiks!...» Suurest ehmatuses vandus ta tulist kurja.

«Pole midagi... küll ta maandub nagu ikka,» kostis selle peale teine.

Lendur tegi järsu pöörangu ja lennuk sööstis uuesti maa poole. Feldjääger, kes istus paremal pool, oli nüüd vait ja hoidis kramplikult Serpilini põlvest kinni. See, kes istus vasakul, ütles veel kord: «Pole midagi, küll ta maandub!» — ainult et pinevil hää l reetis hädaohu teadmist ja surmahirmu, mida püüti kõigest väest maha suruda.

Selle hääle peale võpatas Serpilingi ja mõtles: nüüd kukume puruks!

Lennuk põrkas suure hooga vastu maad, kargas veel kord õhku, põrkas jälle vastu maad ja kihutas siis kareldes ja vappudes tükk maad edasi.

«Vabandage, seltsimees kindral,» ütles feldjääger ning laskis Serpilini põlve lahti.

Kui nad olid lennukist välja roninud ja hakkasid üle lennuvälja vahiputka poole minema, ütles lendur, kes Serpilini kõrval käis, keda aga Serpilin pimedas ei näinud:

«Lennuväli on täiesti korrast ära... Ja kui palju on sellest juttu olnud!»

«Kui aeg napiks jäi, oleks võinud ju ööseks Rjazani jääda,» ütles feldjääger, kes oli maandumisel iseennast rahustanud, et «pole midagi, küll ta maandub». «Aga sa kihutad alati justkui pöörane!»

«Ta kardab, et naine magab muidu öö mõne teisega,» ütles teine feldjääger.

«Ei karda mina midagi,» vastas lendur. «Isegi sinu suguseid lolle ei karda peale võtta. Püüad küll kõigest väest — teie pärast, et teil ju kiire, ja teie pole ikka rahul!»

«Kiire küll, aga mitte teise ilma!» ütles feldjääger.

Vahiputka oli uskumatult soe. Serpilin palus kohmas käsi hõõrudes operatiivkorrapidajal kindralstaapi helistada — auto asjus.

«See ei lähe nii ruttu,» ütles operatiivkorrapidaja telefonitoru võttes. «Aga sõidate ehk feldjäägritega kaasa? Neil on auto ees,» ja ta nooksis peaga feldjäägrite poole. «Te tahtsite kindralstaapi, sinna nad sõidavadki.»

«Ma pean minema Frunze akadeemia kanti,» ütles Serpilin. «Aga olgu peale!»

Auto sõitis pikkamööda ja mitmes kohas lagedal, kus

tuul oli tee paljaks tuisanud, käisid rattad tühjalt ringi. Feldjäägrid hüppasid siis maha ja tõukasid autot tagant. Serpilin ei tulnud autost välja. Ta oli nii läbi külmunud, et hambad plagisesid suus, pealegi olid mõlemad feldjäägrid tursked poisid.

Viimane pool tundi läks sõit kiiremini. Feldjäägrid istusid Serpilini selja taga ja rääkisid oma juttu. Ühest ametivennast, kes viilib valvekordadest, kardab lennata, teisest, kes tulistati üleeile Laadoga kohal alla, ja sellest, kas tuleb homme jälle lennata või ei tule...

Kui nad kesklinna jõudsid, käskis Serpilin metroojaama ees peatada, leides, et pole õige tegu feldjäägreid ja nende posti kauem kinni pidada.

Metroo oli soe ja rahvast täis, ning see rahvarohkus pani Serpilinit imestama. Neljakümne teise aasta kevadel, kui ta viimati Moskvast käis ja samuti metrooga sõitis, oli inimesi sel kellaajal palju vähem.

Vagunis rääkisid sõitjad küll sõjast, küll muust, kõrva aga jäi harjumatult see, et just muust. Üks pikk mees, kaabu peas, suured kõrvad külmast tulipunased, kõikus joobnult laekäsipuu küljes, kummardudes tema ees istuva nägusa naise poole ja rääkides talle igasugust tühja-tähja: seda, et keegi Kolpakov ei ole nii suur ja vägev ühtigi, nagu ta ennast ise peab, ja et kui naine tahab, võib kas või hommepäev sõita ilma igasuguse Kolpakovita aiandisse ning saada sealt sibulapealseid ja šampinioone — ta ütles just nimelt «šampinIOOne»; naine kuulas ja vaatas süüdlase ilmega temast mööda Serpilini poole, ja nii tema pilk kui ka kohmetus, mida ta näost võis lugeda, tõendasid, et on siiski sõda.

Serpilini kõrval istusid kaks naist — Serpilin istus küljelt nende poole ja ei näinud neid —, juba vanemad naised, kui mõlema hääle järgi otsustada, ja rääkisid lukussepa-mutist, kes võtab keskkütteradiaatori parandamise eest kaks kilo musta leiba, poolteise kiloga ära mine rääkimagi. Üks neist kirus teda, teine aga õigustas, ütles, et lukussepa-mutil on ju ka lapsed toita. Ja seegi otseselt sõjast kaugelolev jutt, nii see «kaks kilo musta leiba» kui ka «lukussepa-mutt», tõendasid, et on sõda.

Metroojaamast läks Serpilin jalgsi koju. Läks, ei mõtelnud õieti millelegi, ainult lisas kogu aeg sammu.

Kui oleks olnud jõudu, oleks ta jooksnud, aga jõudu ei olnud.

Ta läks trepist üles kolmandale korrusele ja kobas pimedas uksekella nuppu — sealt, kus see ikka oli olnud, kuid ta ei leidnud seda ja pörutas rusikaga ukse pihta. Ukse avas naine, keda Serpilin ei tundnud.

«Te olete arst?» küsis Serpilin, sest see oli esimene mõte, mis tal peast läbi vilksatas. Kuid samas taipas ta isegi, et naine ei ole arst: tal oli seljas flanellkittel, mille hõlmu ta ühe käega rinna kohalt koos hoidis, teises käes oli tal pann praetud kartulitega.

Serpilin ei teadnud ikka veel, kes see naine on, taipas aga, et ta ei ole arst; ja läks temast mööda oma toa poole.

«Teda ei ole!» hüüdis naine ja tormas, pann ikka käes, Serpilinile järele, haarates tal kasuka käisest kinni, nagu ei tohiks ta teda mingil tingimusel oma tuppa sisse lasta. Selle liigutuse kramplikkus ütles Serpilinile kõik: surnud... Ta laskis ukseingi lahti, pööras ringi ja vaatas naisele otsa.

«Millal?» küsis ta üheainsa sõnaga.

«Eile viidi haiglasse, eile päeval,» vastas naine.

Serpilin istus seina ääres olevale kirstule, tundes, et ta jõud kipub üles ütlema, ja hakkas värisevi käsi kasuka taskust suitsu otsima.

«See on siis tõsi?»

«Jah, muidugi,» vastas naine. «Kas teie mõtlesite, et?...» Serpilini pilgust taipas naine, mida ta oli mõelnud. «Ei, ei, vastupidi! Tal oli eile juba parem, sellepärast viidigi haiglasse, et seal hooldatakse teda ja arstid on käepärast, siin olime ainult mina ja rajooniõde kahekesi...» Kogu selle seletuse ajal hoidis ta ikka veel panni käes.

Köögist tuli umbes neljateistkümneaastane poiss ja jäi tema kõrvale seisma.

«Mine sööma,» ütles naine ja andis panni poisi kätte.

Poiss pani pintsakuhõlma ümber pannivarre ja läks siis panniga sinna kaugemasse tuppa, kus oli kunagi olnud Serpilini kabinet ja kus praegu elas see perekond.

Alles nüüd tuli Serpilinile meelde, kes on see naine ja kes on see poiss: nad olid korterinaabrid, kes olid

saanud kolmekümne seitsmendal aastal orderi ja kolitud siia, kui Serpilin kinni pandi ja Valentina Jegorovnal muist põrandapinda ära võeti, nii et tema kätte jäi ainult üks kolmest toast. Ta teadis ka nime: Privalov oli selle perekonna nimi; teadis selle naise meest, sõjaväeakadeemia õppejõudu major Privalovit, kes oli praegu rindel. Tundis ka seda naist ja seda poissi. Oli neid näinud kuue aasta eest, kui nad elasid pisikeses toakeses siinsamas hoovi peal, ainult teisest trepikojast sisse minna. Aga kui ta poleks praegu hakanud pead murdma, kes nad on, poleks ta neid küll ära tundnud. Tookord, kuue aasta eest oli poiss veel väike ja naine noor. Sestpeale polnud Serpilin neid enam näinud: nad olid sõja algul Moskvast ära, pärast nad evakueerusid ja nende kaks tuba seisid tühjalt lukus, kahe kuu eest aga kirjutas Valentina Jegorovna Serpilinile, et Privalovid on nüüd jälle Moskvast ning et ta saab naisega, Maria Aleksandrovnaga, ja tema pojaga (vist oli Griša) väga hästi läbi...

«Kus haiglas ta on?» küsis Serpilin, kui ta oli järjest mitu mahvi suitsu tõmmanud.

«Timirjazevi akadeemias. Seal on nüüd haigla. Teate, kus see asub?»

«Tean küll. Ma olen seal olnud,» vastas Serpilin.

«Kas telefon töötab?»

«Töötab küll.»

Serpilin läks seinatelefoni juurde, võttis taskust märkmiku ja valis Ivan Aleksejevitsi numbri.

Adjutant vastas, et kindralleitnant pole, ta on raportil, ja küsis siis, kes räägib.

«Kindralmajor Serpilin.»

«Kus te olite, seltsimees kindral?» küsis adjutant.

«Teist päeva ootame! Kuhu auto tuleb saata, milliselt lennuväljalt te helistate?»

«Ma helistan kodunt,» vastas Serpilin.

«Ma saadan siis auto järele,» ütles adjutant.

«Kirjutage aadress üles.»

«Pole vaja. Kindralleitnant käis teie abikaasat vaatamas, autojuht teab aadressi.»

«Ma sõidan haiglasse ja saadan sealt auto tagasi,» ütles Serpilin.

«Pole vaja, seltsimees kindral,» teatas adjutant, «kindralleitnant käskis teile öelda, et auto võib olla teie käsutuses nii kaua, kui teil tarvis on. Ainult helistage pärast, ta käskis teile öelda, et te helistaksite...»

«Ega teil ei ole mu naise seisukorra kohta täpsemat informatsiooni?» küsis Serpilin.

«Kell kolmteist ma helistasin kindralleitnandi käsul haiglasse, sealt vastati, et muutust ei ole. Ma helistan nüüd uuesti, seltsimees kindral.»

«Pole vaja,» ütles Serpilin. Ta ei tahtnud enam midagi teiste kaudu kuulda — ei head ega halba, tahtis ise sinna sõita ja naist näha.

Ta riputas telefonitoru hargile ja pöördus Privalova poole:

«Andke andeks, Maria Aleksandrovna, ma ei tundnud teid algul ära.»

«Mis seal rääkidagi...» ütles naine ja ta nägu tõmbus virilaks, nagu puhkeks ta kohe nutma.

Serpilin vaatas talle üllatunult otsa. Kas ta võtab seda siis nii südamesse, et ta on muutunud ja vanemaks läinud, või oli tema toon kuidagi jäme?

«Aastad teevad oma töö, vanadus jõuab kätte, mälu nii kehvaks jäänud,» ütles ta, lootes sel kombel rumalasti väljakukkunud ütlemist parandada.

Aga naine poleks seda nagu kuulnudki.

«Kuidas Valentina Jegorovna tervis on? Mida nad ütlesid?»

«Ütlesid, et muutust ei ole.»

Serpilin süütas koni otsast uue suitsu ja otsis kohta, kuhu koni visata.

«Visake maha, ma hakkan niikuinii pühkima,» ütles naine. «Sanitarid käisid eile, põrand kõik jälgi täis. Mul pole lihtsalt jaksu olnud koristada.» Jälle virildus ta nägu ja lõug värises. Ometi ei hakanud ta nüüdki veel nutma.

Serpilin vajutas oma toa uksele. Aga uks oli lukus.

«Mul on võti,» ütles naine. «Ma pole seal veel kraaminud. Tulge seniks meie tuppa...»

Naiselik vaist ütles talle, et ei ole mõistlik meest praegu sinna tuppa lasta, kust äsja on ära viidud tema

naine ja kus kõik on alles lohakil ja koristamata, — ons seda valu vaja! Mistarvis, kui valupäevi on niigi veel küllalt ees!

«Kohe tuleb auto,» ütles Serpilin kella vaadates. «Ma lähen alla ootama.»

«Tulge istuge kümme minutit, mis mõtet on all külmetada?»

Serpilin mõtles: naine arvab äkki, et ta ei taha oma endist kabinetti näha. Ta ütles: «Hea küll,» tegi ukse lahti ja laskis naisel ees minna.

Poiss istus käsipöskil laua ääres ja sõi panni pealt kartuleid. Toas oli kõik teistmoodi: teine tapeet, teine mööbel, isegi teine põrand — linoleumiga kaetud.

Serpilin libistas pilgu üle toa. Viimane, kuus aastat settinud mälestus sellest toast oli selline, et seda ei saagi ära unustada: kapiuksed ristseliti lahti, diivanil jalad ülespidi ja katterii lahti rebitud, lauasahtlid põrandal, laual kirjade ja paberite kuhi, raamatud hunnikus maas — ka need tuhni läbi, otsiti nende vahelt mingisuguseid dokumente...

Serpilin istus poisi kõrvale laua äärde ja nägi vastasseinal Privalovi fotot — uut, sõja ajal tehtud: polkovnikumundris, kaks Punalipu ordenit rinnas, mida tal enne sõda ei olnud. Ja oma raskeid mälestusi eemale tõrjudes pani Serpilin käe poisi õlale ning ütles reipalt:

«Näed, sind ja ema ma ära ei tundnud, aga su taadi tundsin kohe ära. Ivan Terentjevitš pole küll põrmugi muutunud...» Selle viimase lausega pöördus ta naise poole ja taipas alles siis, kui see oli öeldud, mis on juhtunud, sest naise nägu oli kohutavalt krampis, et viimse jõuga nuttu tagasi hoida. Nüüd langes ta toolile, heitis kummuli lauale, käed üle pea, ja hakkas nuuksuma.

Poiss nihutas end Serpilini käe alt ära, mis oli ta õlale ununenud, tõusis püsti ja hakkas kahvatuid huuli närides toas edasi-tagasi kõndima.

Serpilin, kes esimese ähmiga tahtis midagi öelda või teha, puudutada kas või naise õlga, tabas poisi pilgu, mis teda hoiatas: «Palun, ärge tehke parem midagi, teete asja veel halvemaks. Mis öeldud, see öeldud, nüüd ei maksa midagi teha, mitte midagi...»

Serpilin vaikus ja vaatas kadunud Privalovi fotot vastasseinal. Poiss kõndis edasi-tagasi, naine istus laua ääres ja nuttis.

Siis tõstis ta pea ja ütles poisile:

«Mine too mu padja alt taskurätt.»

Poiss läks suure abieluvoodi juurde — see seisis seal, kus enne oli seisnud Serpilini kirjutuslaud, — võttis padja alt taskurätiku ja andis ema kätte. Ema pühkis märgi silmi, põski ja lõuga.

«Jah,» ütles ta, surudes taskurätikut nutsakuna peos. «Velikije Luki on siis nüüd võetud...» Ta häälväratas.

«Ema!» ütles poiss järsult. Kogu selle aja jooksul oli see esimene sõna tema suust.

«Ei, ei, ega ma enam ei... Kui ma eile õhtul kuulsin raadiost, et Velikije Luki on võetud, siis nutsin küll... mõtlesin juba, et saan hüsteerika. Kohe ei saanud enam pidama. Seal ta esmaspäeval langes. Tema diviis vallutas Velikije Luki. Ta maeti Toropetsis ühele väljakule. Tema diviis vallutas ka Toropetsi. Mulle saadeti sealt auto järele, et ma saaksin matusele minna. Tema tuli ka kaasa,» — ta näitas peaga poisi poole. «Ma ei tahtnud võtta, aga käis nii kangesti peale. Novembris autasustati meest Lenini ordeniga, kirjutas veel, et: «Ma palun, et see mulle Moskvast kätte antaks, kasutan juhust korraks koju tulla...» Ah,» ohkas naine südamepõhjast, «mis sellest enam rääkida? Ma räägin teile parem teie naisest... Ei, ei, las ma räägin,» tõstis ta keelavalt käe, kui Serpilin tahtis vastu vaielda, kuna ta sõidab niikuinii kohe sinna ja saab ise kõik teada. «Mine sa välja,» ütles ta karmilt pojale. «Sul pole vaja kõike kuulata, mine teise tuppa!»

Ta saatis poega pilguga ukseni, ootas, kuni uks jälle kinni oli, pöördus siis Serpilini poole ja ütles:

«Teie poeg Vadim käis reede õhtul ema juures. Tuli vist rindelt... Ema ei teadnud oodata, ta pole mulle pojast midagi rääkinud ja mina pole pärinud ka.»

«Väga hea, et sa pole pärinud,» vastas talle Serpilini pilk.

«Ma tegin talle eesukse lahti. Ta läks ema tuppa, rääkis temaga natuke aega, ja ema hakkas ta peale karjuma. Ma läksin oma tuppa, ei tahtnud kuulata. Aga

kuulsin ikkagi. Siis käis eesuks: Vadim läks ära. Ma läksin natukese aja pärast teie tuppa. Ma olin mures, teadsin, et Valentina Jegorovnal on süda haige. Aga siis polnud tal veel midagi. Pikali oli küll. Ma küsisin, kas tal on midagi vaja, ja tema ütles, et ei ole. Ma läksin siis oma tuppa oma muret nutma — eelmisel õhtul olin just matuselt tulnud. Hommikul läksin tema käest teekatelt küsima. Tema ei vasta. Tegin ukse lahti: ta lamab põrandal, oli ataki ajal voodist välja kukkunud, lamab seal meelemärkuseta maas. Oli vist end vastu laua jalga ära löönud, näete, siitkohast...» Maria Aleksandrovna pani käe oma oimukohale, et näidata, kustkohast Serpilini naine oli viga saanud, ja Serpilin võpatas seda liigutust nähes. «Ma upitasin ta siis voodisse tagasi, helistasin kõik arstid läbi, igale poole, mul oli hirm, et sureb viimati ära, enne kui tulevad. Siis lõpuks tulid ja süstisid. Natuke läks paremaks. Päeval tuli jälle see teie Vadim, ma ei lasknud teda enam sisse. Rääkisin talle trepikojas ära, mis juhtus. Ta ütles, et läheb ajab kõik arstid jalule. Ja tõesti käis pärast veel mitu arsti, hakkasid kordamööda valvama, pärast tuli veel see kindralleitnant...»

Serpilin tõusis püsti. Aknast kostis auto tuututamist.

«Auto tuli,» ütles ta.

«Mis tal selle pojaga õieti on?» küsis Maria Aleksandrovna, seistes Serpilini kõrval, kuni see esikus kirstu peal istudes vildid jalast ära tiris, kohvrast kangeks külmanud säärrikud võttis ja jalga pani. Ta küsimus ei kõlanud uudishimulikult, pigem oli see hämmastus talle tundmatu ja mõistetamatu mure puhul.

Serpilin ei vastanud, tõmbas vaikides ka teise saapa jalga, vaadates ise alt üles naisele otsa, pani siis kasuka selga ja mütsi pähe ning jäigi vastuse võlgu.

«Vaevalt ma täna tagasi tulen,» ütles ta.

Küsimus, millele Serpilin vastuse võlgu jättis, oli juba mitu aastat olnud kõige valusam probleem tema naise ja viimased kaks aastat ka tema enda elus.

Serpilin nägi poega viimati kolmekümne seitsmendal aastal; poeg oli just tankiväekooli lõpetanud ja isa käis teda jaama saatmas, kui ta Kaug-Itta, oma teenistus-

kohta sõitis. Siis tuli paar kirja: kuidas ta päralt jõudis, kuidas tal sõjaväes läheb, kuidas ta kommunistliku noorena valmistub parteisse astuma. Viimane kiri oli tulnud just üks päev enne Serpilini arreteerimist, ja neli aastat, mis ta laagris oli, ei teadnud ta oma pojast kõige vähematki.

Algul, sattudes vanglast laagrisse, kus kirjavahetus oli lubatud, pani ta kahel korral naise kirja sisse ka kirja pojale. Aga naine oli nagu tumm, ei kirjutanud oma vastukirjades pojast mitte sõnagi, ja Serpilin arvas, et ka poeg on arreteeritud. Tookord oli see küllaltki tõenäoline.

Pärastpoole viidi ta kirjade saatmise õigusega laagrisse. Uks, mis teda endisest elust lahutas, keerati veel teist korda lukku.

Ta tuli Moskvasse tagasi 22. juuni varahommikul. Sõda oli juba alanud, aga veel ei teadnud seda ei tema ega inimesed, kes rongi vastu olid tulnud. Kui rong Jaroslavli vaksali platvormi äärde jõudis, nägi ta juba vagunitrepilt rahvamurru oma naise nägu, kes oli telegrammi saanud ja talle vastu tulnud; poega polnud tema kõrval.

«Kus Vadim on?» küsis ta, kallistades naist, kes tema rinnal hääletult nuttis; ning ta lootis kuulda sõna «sõjaväes» ja kartis kuulda sõna «vangis».

«Teda ei ole,» vastas Valentina Jegorovna kummalise, kuhtunud häälega, sundides end lõpuks mehele otsa vaatama. Ja see vaade ja see kummaline hääle ütlesid mehele, et poeg ei ole surnud. Kui keegi on surnud, siis ei kõnelda temast niisuguse kummalise häälega. «Ta elab, ta elab,» ütles Valentina Jegorovna, vaadates mehele üha silma. «Kodus räägin.»

Kodus ta rääkiski. Ja hoolimata vabadusejoovavastusest, jällenägemisrõõmust ning vastastikusest tänu-likust armastusetulvast, hoolimata paari tunni pärast sisseprahvatanud sõjateatest ning silmapilkselt päheturgatanud meelitumestavast küsimusest, kas teda lastaksegi rindele, jäi see kõnelus pojast talle igaveseks meelde.

1937. aasta maikuu ütles leitnant Serpilin oma isast, rahvavaenlasest, endisest brigaadikomandörist Serpilini lahti ning raporteeris sellest väejuhatuse ees, hil-

jem aga avaldas vastava kirja sõjaväeringkonna lehes. Seal kirjutas ta nii, nagu oleks talle ootamatult saanud teatavaks saladus, mis polnud ial nende perekonnas saladuseks olnud. Oma raportis teatas ta, et tema tõeline isa on, nagu nüüd selgus, kodusõja kangelane Vassili Jakovlevitš Tolstikov, kes langes Tsaritsõni all; nüüd rahvavaenlaseks osutunud Serpilin aga, kellega tema ema teistkordselt abiellus, adopteeris ta, kui ta oli viieaastane. Kuna ta ei soovivat kanda rahvavaenlase nime, palub ta luba oma pärisisa kuulsa perekonnanime tagasisaamiseks.

Tema taotlus rahuldati, ja kui Valentina Jegorovna sellest kõigest midagi teadmata pojale Serpilini kirja edasi saatis, nõudis poeg oma vastuses, et ema lõpetaks kirjavahetuse tema endise isaga. Kirja alla oli kirjutatud ainult: Vadim. Ümbrikul aga oli saatja nimeks: Tolstikov, Vadim Vassiljevits. Esimesel hetkel ei saanud Valentina Jegorovna õieti arugi, mida see tähendas.

Niisugune oli loo lõpp — selle algusest, raportist ja avalikust kirjast ajalehes kuulis Valentina Jegorovna alles hiljem, kui üks tema sõbratar Kaug-Idast Moskvast käis.

Ta ei vastanud poja kirjale, ei vastanud ka Serpilini, kes päris poja järele. Ta ei suutnud pojale andestada sõnu «endine isa», andestada inimese reetmist, kes oli poisi viiendast eluaastast kuni siiani teinud tema heaks rohkem kui ükski lihane isa nende tutvuskonnast. Teinud isegi liiga palju! Ja kuigi talle pärast mitmelt poolt räägiti, et praegu on «selline aeg», et see oli paratamatu samm, et tõenäoliselt saatis poeg talle just nimme sellise kirja, et see vastavas paigas läbi loetaks, — kõik need õigustused ei muutnud ema südames enam midagi. Serpilin jäi tema silmis Fedjaks, Fjodor Fjodorovitš Serpiliniks — kõige paremaks, õilsa-hingelisemaks ja ausamaks inimeseks maa peal, ükskõik mis temaga ka oleks juhtunud, ükskõik mis temast oleks räägitud, ükskõik milles teda oleks süüdistatud. Tema ise oli aga nüüd tõepoolest «endise» poja «endine» ema! Ta tundis ennast kohutava süüdlasena Serpilini ees, kuivõrd poeg, tema poeg, nüüd ainult tema ja mitte enam Serpilini poeg, osutus selliseks inimeseks. Ta

piinles, kuna ta ei suutnud poja mälestust oma südamest välja tõrjuda — niisugusena, nagu ta oli olnud väikesest peast. Selle viimaste aastate poja tõrjus, aga pisipoissi ei suutnud. Just nagu oleks tegu olnud hoopis kahe inimesega — selle pojaga, kes oli väike poiss, ja sellega, kes oli praegu seal kusagil Kaug-Idas.

Kaks aastat pärast Serpilini arreteerimist, tema sünnipäeval, mis oli Valentina Jegorovna arvates kõigil peale tema meelest läinud, tuli talle ootamatult külla Ivan Aleksejevits — teateid küsima ja raha käest kätte andma. Ta oli tulnud nii, et isegi ta oma naine ei teaks ega saaks seda kogemata välja lobiseda. Ja Valentina Jegorovna, kes teadis nüüd, mis toimub ümberringi, teadis, kui palju tühjaks jäänud ja kinnipitseeritud kortereid on praegu sõjaväe valduses olevates riigimajades, ja mõistis väga hästi, mis tähendab sellisel ajal talle külla tulla, ütles sel õhtul ohtes: «Tead, Vanja, usu või ära usu, aga mul oleks sada korda kergem, kui Vadimigi taga kiusataks, ainult et ta poleks Fedjast lahti ütelnud — mis sest, et teda oleks sõjaväest minema kihutatud, asumisele saadetud, oleks teinud seal kuskil Siberis musta tööd; mina oleksin talle igale poole järele läinud... oleksin elanud muldonnis, poolnäljas, söönud kas või rohtu. Kas tasus siis tõesti sellist hinda maksta, et sõjaväkke jääda? Mis seal niisugustega peale hakatakse? Kellele seal neid vaja on?... Naised lohutavad mind, et ega minu poeg pole ainuke — kõik on sellised. Puhas vale! Kui kõik oleksid sellised, siis teeksin ma endale otsa peale!»

Selleks ajaks ilmutas arreteerimiselaie juba natuke, õige pisut vaibumise märke, ja Ivan Aleksejevits vastas seepärast, et küll selgub veel kõik, tõde seatakse jalule, Serpilini perekonna olukord paraneb ja siis tahab Valentina Jegorovna ise poja süüd unustada.

«Tahan muidugi,» ütles Valentina Jegorovna sunnilt, «aga on see võimalik?... Ei, ma ei unusta. Ei unusta seda, et sa täna külla tulid, ja ei unusta seda, et Vadim läks Fedjale jaluli otsa ja seisab nüüd tema surnukeha peal. Kõik muutubki ehk, aga minu tunded tema vastu ei muutu, ma ei suuda.»

Ja ta ei suutnudki. Esimene kord koputas poeg koduksele kolmekümne üheksandal aastal, kui mõned arre-

teeritud sõjaväelased lahti said. Poeg sõitis Moskvasse puhkusele, Privalova oli talle ukse lahti teinud ja ta astus, sinel seljas ja kohver käes, otse ema tuppa...

«Ei saanud vist hotelli tuba?» mõtles Valentina Jegorovna põlgusega, kuigi ta samal ajal poja nägemisest tugevasti vapustatud oli.

Ta ei ütelnud pojale ühtki sõna. Vaikis kogu selle aja, mis Vadim tema toas oli. Poeg kõndis nurgast nurka, istus aeg-ajalt toolile ja tõusis jälle püsti, katsus rääkida sellisel toonil, nagu poleks midagi juhtunud, paludes algul nagu kõige ütle matajätmisega emalt andestust, hiljem aga ka otseselt, sõnadega... Kuid Valentina Jegorovna istus sõnatult ja ootas, et poeg ära läheks.

Lõpuks astus Vadim tema juurde, istus tema kõrvale ja pani talle käe ümber õlgade, pörkas aga äkki kohkudes tagasi ja kargas ema pilku nähes püsti. Veel üks hetk — ja ema oleks talle vastu nagu löönud, see oli kindel. Kes teab, kui ta poleks eemale karanud ega kohkunult teisele toolile istunud, kui ta oleks silmi pilgutamata jäänud istuma ja emale otsa vaatama, kui ta oleks lasknud ennast lüüa, rõõmustades selle üle nagu andeksandmise üle, — kes teab, inimese vastupanuvõimel on ju siiski ka oma piir, võib-olla oleks see paks kivine koorik, mis valusalt ema südant rõhus ja pigistas, ikkagi mõranema löönud...

Agas poeg istus kohkunult kaugemale ja ema vaikis, kuni ta koos kohvriga minema läks.

Teine kord käis ta natuke aega enne sõda — kirjutas, et ta on abiellunud ja et tal on tütar. Saatis kirjas pilte. Lubas saata sõiduraha, kutsus ema külla, lapselast vaatama. Valentina Jegorovna luges kirja läbi, aga ei vastanud sellele.

Kolmas kord käis ta siis nüüd...

Kust ta Moskvasse ilmus? Kaug-Idast või rindelt? pidas Serpilin mõttes aru, jõudes Timirjasevskasse haigla ette. Ta ei tahtnud uskuda, et poeg oleks sõندانud ilma rinde tuleristseteta ema silme alla ilmuda. Ja ema? Mispärast mõjus poja tulek talle nii rängalt? Mis nende vahel juhtus?... «Peaks ta ometi meelemärkusel olema!» sosistas ta endamisi nagu palvet, kui ta autost välja ronis ja trepist üles läks. Ta oli valmis ükskõik

millist keeldu kuulama — mitte rääkima, mitte haiget erutama, mitte midagi pärima. Kui ta ainult saaks tema häält või sosinatki kuulda. Ja tunda, et tema näeb naist ning naine näeb teda.

Õeldi ju, et eile oli nagu parem, ja täna õeldi, et muutust ei ole... Mida kaugemale ta jõudis mööda haigla pikka koridori, seda palavikulisemalt ta lootis, et haigel on parem.

Kuid osakonna juhataja, väga pikk kuivetu naine, kes meenutas millegipoolet väsinud kaamelit, ei lasknud Serpilinit kohe naise juurde, vaid viis ta oma tillukesse kabinetti, kus olid ainsaks mööbluks tool, laud ja vahariidega kaetud kušett.

«Istuge.»

Serpilin istus kušeti külmale vahariidele ja tundis, et kõik mis edasi tuleb, on väga halb.

«Ma arvan, seltsimees kindral, et ma räägin teile kõik ära, nii nagu on.»

Serpilin noogutas vaikides ja mõtles uuesti, et see kõik, mis edasi tuleb, on väga halb.

Osakonna juhataja kinnitas sedasama, ainult teiste sõnadega. Ta ütles kohe algul, et Serpilini abikaasa pole nagunii teadvuse juures, seepärast ei muuda see midagi, kui ta kindralit mõni minut oma kabinetis kinni peab.

«Haigusloost selgub, et see on tal juba kolmas infarkt. Väga võimalik, et on olnud ka mikroinfarkte. Inimene, kes oma tervise eest ei hoolitse, ei võta neid igakord küllalt tõsiselt...»

«Kus ta saigi...» alustas Serpilin, kuid jättis lause pooleli.

Osakonna juhataja seletas edasi, et see kolmas infarkt oli äärmiselt raske. Eile päeval oli haigel tunduvalt parem, ja arstid, kes ta kodunt haiglasse tõid, lootsid juba kõige paremat... Juhataja hääl kõlas veidi tusselt. «Aga eile õhtul halvenes haige seisukord uuesti. Arvati, et ta sureb; täna hommikul kutsuti konsiilium kokku: professor vaatas haige läbi ja leidis, et meie abi enam ei aita; see ei ole enam elu ja surma küsimus, vaid ainult aja küsimus.» Tema, osakonna juhataja, arvab kahjuks sedasama.

«Haige on väga nõrk ja tuli täna õhtu poole ainult

üks kord teadvusele, kella viie paiku. Küsis valveõe kaest, kas mees on juba siin.»

Kella seitsmeteistkümmne paiku, mõtles Serpilin, siis, kui me maandusime...

«Nii on asi,» ütles osakonna juhataja ja pani suured, väga puhtad ja ülskõiksed käed lauale. Ilme oli tal osavõttlik, aga käed olid ülskõiksed, võib-olla sellepärast, et nad ei saanud enam aidata.

Serpilin istus liikumatult, külmad käed vastu külma vahariidet, ja kuulas ära kõik, mis arstil öelda oli. Kui arst oli lõpetanud, ei ütelnud ta midagi ega hakanud pikemalt pärima, sest polnud enam midagi pärida. Pealegi oli see rahulik ja range naine rääkinud temaga kui mehega, kes ei hakka pikemalt pärima või üleauruseid asju ütlema.

«Ma lähen,» ütles Serpilin ja tõusis püsti.

Kui nad koos mööda koridori läksid, jäi ta siiski korra seisma ja küsis:

«Nii et mingit lootust ei ole?»

Ka arst jäi seisma, vaatas talle koridori lambi kahvatusinises valguses otsa, ja leides siis nähtavasti, et sellele inimesele ei tohi ja ei ole vaja valetada, ütles tõtt:

«Ei ole.»

Veelgi rohkem kühmas kui tavaliselt, läks Serpilin edasi, kuni arst teda käänakul peatas:

«Ta on boksis, boksid on vasakul.»

Serpilin ei taibanud sõna «boks» tähendust ega ka seda, miks on naine boksis, alles tükk aega hiljem suutis ta end painavatest mõtetest lahti rebida ja meelde tuletada, et boksid on tillukesed üksiktoad, kus haige on teistest eraldi.

Boksi laial aknalaua põles lamp, õde istus küljelt lambi poole ja luges raamatut, pea kumaras. Aknalaua oli valge lina ja selle peal läikivad nikkelkarbid. Süstlad, mõtles Serpilin. See oli kõik, mida ta esimesel pilgul uksest sisse astudes nägi.

Naist nägi ta alles siis, kui ta vasakut kätt ukse kõrval asuva voodi poole pöördus. Üle voodi otsa laotatud lina varjas lambivalgust; Valentina Jegorovna nagu oli seetõttu varjus ja Serpilin ei näinud esimesel hetkel, kuivõrd see nagu oli muutunud. Ta astus sammu voo-

dile lähemale, kavatsedes peatsi juurde minna, aga taandus kohe jälle, kui talle meenus, et naine lebab meelemärkusetult, ning jäi jalutsisse seisma, haarates kahe käega kramplikult voodi otsarauast kinni, otsekul kardaks ta, et ta võib muidu mõne meeletu teoga hakama saada. Hoidis voodi otsast kõvasti kinni, nagu oleks see mingi barjäär või tara, millest ainult pilk tohib üle käia, ja vaatas silmi pööramata lamavat naist. Selle poole aasta jooksul, millal nad polnud kokku saanud, olid naise juuksed veelgi rohkem halliks läinud. Vasakul meelekohal, mille ta oli kukkudes vastu laualga ära löönud, mustendas marraskil nahk. Käed lebasid väljasirutatuna tekil, otsajäänud näol oli väsimuse ja võõrdumuse pitser, mida Serpilin oli ennegi näinud inimeste näol, kes ei surnud kohe, vaid kellel oli mõni päev aega adumiseks, et nad peavad surema. Kunagi, kaheksateistkümnendal aastal, suri nõnda polgukomissar Vasja Tolstikov, kelle kasakad olid mõõgaga läbi torganud, suri veremürgitusse teel, vankris, Serpilini kätel, ja palus Pensasse tema naisele kirjutada. Serpilin kirjutaski, kodusõja lõppedes aga sõitis ise Valentina juurde. Ja nüüd oli siis Valentina, kes oli kakskümmend kaks aastat olnud tema naine, suremas. Ta silmad olid kinni, ja Serpilin jälgis pinevalt, kas ta üldse hingab. Lõpuks märkas ta õige nõrka hingamist ja sulges korraks pingutusest väsinud silmad. Ja kui ta nad jälle avas, olid ka naise silmad lahti ning naine vaatas talle otsa, nagu talle näis.

«Valja!» karjatas ta ja läks voodi peatsisse.

Aga samas sööstis öde talle vastu ja peatas ta.

«Ta on meelemärkusetu, ainult et vahel on silmad kinni, vahel lahti, see on lihtsalt nii.»

Kuid Serpilin ei uskunud teda ja ütles veel kord:

«Valja!»

Nähes nüüd, et naise näos ei muutunud midagi ja pärani silmad vaatasid hoopis temast mööda, nurga poole, pidi ta uskuma jääma, et öel oli õigus.

Öde aga arvas, et Serpilin ei usu ega saa aru, ning ta hoidis teda ikka veel kinni ja seletas, et ei maksa parem haiget puudutada, sest iga väikseimgi liigutus on talle praegu ohtlik, et ega ta midagi ei kuule, sest ta pole teadvuselgi, kui ta aga meelemärkusele tuleb, siis näeb

seda kohe: ta hakkab siis huuli liigutama ja sosistama, nagu ta kolme tunni eest tegi — küsis mitu korda: «Kas ta tuli?»

«Nonoh, mis te mind kinni hoiate, ega ma laps pole,» ütles Serpilin. «Ma ei tee ju midagi.»

Ta läks jälle voodi jalutsisse ja jäi otsarauast kinni hoides seisma.

Nüüd, kus naise silmad olid lahti, oli veel raskem mõelda, et ta nagunii meest ei näe ja midagi ei taju.

Serpilin seisis ja ootas, et naine teadvusele tuleks. Ja kui tema keskendunud ootuse jõudu oleks saanud muuta mingiks teiseks jõuks, mis suudab midagi korda saata, siis oleks see jõud tõenäoliselt suutnud meelemärkusetuid teadvusele tuua või veelgi rohkem — surnuidki ellu äratada. Kui palju oli see naine, kes nüüd tema silme all suremas oli, talle tähendanud? Kõrvalt võis tõepoolest paista, et mitte kuigi palju, sest ta oli olnud enne sõjaväes, siis sõjas ja üle poole oma elust kodunt ära. Aga see ainult paistis nii: tema ise teadis ju ometi, mida see naine talle tähendas!

Naine oli elanud ainult temale mõeldes, ja nüüd pidi ta surema, tema aga pidi elama, võimetuna mõtlemagi sellele, et ta võiks kaotust kellegagi või millegagi asendada, võimetuna sel hetkel kujutlemagi, et elu ise teda aiiski sellele kunagi mõtlema sunnib. Aga ka siis ei saa ta seda uuesti korrata, mis nad koos on läbi elanud, ei saa ütelda kellelegi teisele seda, mida ta on elu jooksul ütelnud temale, ega kuulda kellegi teise käest seda, mida ta selle elu jooksul tema käest on kuulnud. Püüda teda kellegi teisega asendada on sama hea kui püüda seda elu, mis on juba seljataga, muuta mõneks teiseks eluks, mida on elanud keegi teine, aga mitte tema.

Ta ei teadnud isegi, kui kaua ta seal nõnda seisis, lootes ikka, et naine teadvusele tuleb, ja kaotades täielikult ajataju, mida temaga õige harva juhtus. Korraks jäi ta püstijalu tukastamagi ning ta põlved nõksatasid nii tugevasti, et ta pidi kukkuma. Seepeale tõi öde talle tooli, tahtis panna peatsi poole, aga Serpilin tõstis tooli jalutsisse, istus ja ootas, vahtides üksisilmi naise nägu.

Hetkeks kostis haige rinnust korin, ta pea võpatas padjal ja tardus siis liikumatuks. Serpilin mõtles, et nüüd ta sureb, kargas toolilt püsti ja astus voodi ette,

kummardudes mittemidaginägevate pärani silmade kohale. Kuid naine hingas — õige tasakesi küll, aga hingas.

Ode, kes oli samuti mõtelnud, et haige sureb, jooksis arsti kutsuma ja tuli koos osakonna juhatajaga tagasi. Serpilin astus kõrvale; juhataja katsus pulssi, kuulas hingamist ja ütles, et ei, praegu on seisund endine.

«Kas te ei tahaks koju sõita, magaksite natuke aega ja tuleksite hommikul vara jälle?» küsis ta. «Ärge kartke, ma olen täna ise öövalves,» lisas ta, just nagu see oleks võinud midagi muuta.

Kuid Serpilin raputas vaikides pead ja istus jälle toolile ootama.

«Nii see paraku on,» ütles osakonna juhataja ja pani käe rahustavalt Serpilini õlale. «Meiegi ei tea, millal...» Ta pidi ütleva: «... millal ta sureb.» Ja Serpilin taipas seda.

«Eile valvas siin öö läbi teie poeg. Koridoris. Me tõime talle isegi kušeti sinna, ta ei tahtnud palatis olla. Arvasime eile õhtul, et öösel on lõpp, ja ütlesime seda ka temale. Ja näete nüüd. Võib-olla peab veel ühe öö vastu, ülehomseni, aga siis on teie jõud otsas... Minge koju.»

Kuid Serpilin raputas jälle pead. Võib-olla oleks see olnud mõistlik ja õige, aga ta ei võinud siit lahkuda.

Mõne aja pärast tõid kaks sanitari palatisse kušeti, sellesama vahariidega kaetud kušeti, mille peal Serpilin osakonna juhataja kabinetis oli istunud.

Serpilin ütles naistele vaikselt aga kindlalt, et ei ole tarvis, ja need said aru, et ega ta niikuinii pikali ei heida, ta viisid kušeti tagasi.

Siis, ei tea kui pika aja pärast, tuli jälle üks sanitar, ning ode ütles Serpilinile, et mingi korraks välja.

Serpilin läks ja seisis tükk aega koridoris, surudes otsaesist vastu külma aknaklaasi, kuni naised seal palatis midagi õiendasid. Siis kutsusid nad ta jälle sisse, ja ta läks istus oma kohale. Naine lamas nii, nagu ta oli kogu aeg lamanud, ainult silmad olid nüüd kinni. Seni kui silmad olid lahti olnud, oli Serpilinil olnud millegipärast tunne, et ei tohi tema juuresolekul rääkida, nüüd aga, kus naine lebas kinnisilmi, küsis ta õelt, millal poeg siit lahkus.

«Täna hommikul; ütles, et ta on öö ja päev valves ja tuleb siis jälle.»

Kas ta on siis tõesti Moskvast? mõtles Serpilin. Siis küsis ta: «Ja palatis ta ei käinudki?»

Ode raputas pead.

«Avas ukse ja vaatas ainult sealt.»

See, mis Serpilinile oli arusaadav, pani ode väga imestama. Ta oli eelmisel ööl mitu korda seda kapteni kutsunud, et ärgu istugu koridoris, tulgu palatisse, sest koridoris oli pealegi külm. Aga kapten ei tulnud, ja ode mõtles siis, et ta vist kardab surma näha. Meeste juures tuleb seda vahel ette.

«Kas olete kaua haiglas töötanud?» küsis Serpilin.

«Kolmkümmend viis aastat haiglas. Ja kolm aastat sanitaarrongis, eelmise sõja ajal.»

«Ja kui vana te olete?»

«Viiskümmend viis on täis.»

Serpilin oli üllatunud: ode nägi noorem välja.

«Mees on teil ka?» küsis ta, oodates vastuseks, et jah, on küll. Kui ode on viiekümne viie aastane, siis peaks mees alles olema, sest tema aastakäiku ei mobiliseeritud.

«Oli,» vastas ode, «langes maakaitseväes.»

«Kui vana ta siis oli?» päris Serpilin.

«Kuuskümmend juba.»

«Ja kes ta oli?»

«Vana kommunist,» vastas ode, ja see oli öeldud nii, nagu oleks sellega vastatud kõik küsimused, mis juba küsitud ja mis veel küsimata. Siis ohkas ta, oli tükk aega vait ja ohkas jälle. «Kõigepealt tuli teade, et on teadmata kadunud. Pärast kinnitasid seltsimehed, et langes.» See kõlas ta suust nõnda, nagu oleks esimene teade olnud raskem kanda kui pärastine.

Ja Serpilin mõtles, et nõnda see oligi, kui kole see ka poleks. Kui on langenute kirjas, siis igavene au! Aga kui teadmata kadunud — siis mismoodi «teadmata», mispärast «teadmata»? Justkui oleks neile keegi pakkunud võimalust endast teatada, aga nemad pole tahtnud, justkui peaks suremiseks enne õige koha ja aja välja vaatama, et kõik ikka näeksid, mismoodi sa langesid!

Serpilin summutas tahtepingutusega südames vana raevu, mis oli seal hõõgunud juba neljakümne esimesest aastast peale.

Langenud, langenud... jälle langenud... mõtles ta halastajaõde silmitsedes. Muud ei kuulegi kui «langenud». Inimestel on peaaegu juba meelest läinud, et surrakse ka teisiti kui pommi, miini või kuuli läbi, surrakse niisama, lihtsalt haiguse kätte. Ka temal oli see juba meelest läinud. Nüüd istub ta siin ja saab uuesti teada, et ka nii surrakse ja et see on veel hirmsam, kui surm üldse võib surmast hirmsam olla.

Serpilin uinus alles hommiku eel sügavasse ja raske unne, ta pea vajus naise teki sisse mähitud jalgadele. Kaks magamata ööd ja see pidev pinguldatud naise näo jälgimine, mis mitme tunni jooksul paratamatult uniseks tegi, said temast võitu. Nii ei kuulnudki ta viimset ohet, millega Valentina Jegorovna suri, ilma silmi avamata, ilma liigutamata või võpatamata. Ta ei tundnud sedagi, et naise jalad tema põse all aegamööda ikka külmemaks muutusid.

Ka öde ei näinud, millal surija suri. Ta oli käinud tema voodi juures, kui ta veel hingas. Siis jäi ta pooleks tunniks või kauemaks tukkuma...

«Surnud...» ütles öde Serpilinit õlast puudutades ja läks välja, jättes ta kadunuga kahekesi.

Serpilin astus voodi peatsi juurde, kummardus ja suudles naise külmi, suletud lauge. Naine oli surnud kinnisilmi, nagu oleks ta nüüdki tahtnud teha nii, et mehel oleks kergem.

Siis põlvitas mees voodi ette maha, surus oma hõre- nevate hallikirjude juustega pea vastu naise külma õlga ja puhkes nutma. Ja oli hea, et keegi teda sel hetkel ei näinud...

Kui öde ja osakonna juhataja palatisse astusid, seisis Serpilin akna all, mille taga hahetas juba koiduvalgus, seisis, selg nende poole, ja tema suured sõrmed kohen- dasid vormipluusi volte võõrihma all. Ta pööras ukse kägina peale ringi, köhatas, nagu oleks tal kurk kipi- tanud, ja küsis, kas haigla korra järgi on võimalik juba täna naist matta. Ta tahaks, et see sünniks siis, kui ta veel Moskvast on, homme hommikul aga peab ta tagasi rindele lendama.

Serpilini rahulik hääl tegi osakonna juhatajale head meelt: ta ei kannatanud, kui mehed tema juures- olekul nutsid.

«Me teeme kõik, mis meie saame teha,» ütles ta. «Võib-olla jõuame, kui te ei nõua lahkamist.»

Serpilin vastas kaunis järsult, et ta ei hakka seda mingil juhul nõudma. Seda öeldes tundis ta kurgus klompi ja läks ukse juurde.

«Kuhu te lähete?» küsis osakonna juhataja.

«Kõnnin natuke koridoris.»

Koridoris kõndis ta edasi-tagasi oma nelikümmend, võib-olla ka viiskümmend minutit, igatahes nii kaua, et ennast lõplikult kätte võtta ja teada, et enam ei tule talle mingit klompi kurku. Vähemalt mitte siin, haiglas, võõraste inimeste ees.

Belle aja jooksul läks osakonna juhataja kaks korda temast mööda. Teisel korral, kui tal oli mingi paberileht käes, vist surmatunnistus, ütles ta, et dokumendid saavad varsti korda.

Serpilin ei vastanud midagi, noogutas ainult sõna- tult.

Siis tuli öde ja küsis:

«Kas viite ta koju?»

Serpilin raputas pead.

«Nii et toote kirstu siia?»

Serpilin noogutas, kuigi ta ei teadnud, kuidas seda tehakse, kuhu ta peab minema ja kust ta kirstu saab.

«Me peame ta siis seniks alla viima,» ütles öde.

Ta pidi juba ütleva «surnukuuri», aga ütles siiski «alla».

«Millal?» küsis Serpilin.

«Peaks küll juba praegu. Kas te tahate teda veel vaa- tama tulla? Tulge siis kohe, me viime ta varsti alla.»

Serpilin avas ukse ja astus palatisse. Palatis oli juba täiesti valge ja väga külm. Öhuaken oli pärani lahti ja sealt voolas karget, löikavalt külma õhku sisse.

Naine lamas asemel, poolest kehast teki all, käed rin- nal ristas. Esimesel pilgul võpatas Serpilin: naine oli nagu haavatud. Seda sellepärast, et tal oli lõug laia marlisidemega kinni seotud ja side oli mähitud ümber pea, nii nagu seda tehakse peahaava puhul.

«Me seome muidu käterätikuga,» kuulis ta oma selja taga öe häält, «aga temal ma sidusin marlisidemega, sest vahetus on käterätikud juba ära andnud.» Ta seisis Serpilini selja taga ja vabandas, et ta ei olnud ettenäh-

tud korrast kinni pidanud. Serpilin aga vaatas naist ega suutnud kuidagi harjuda selle tundmatu, surnud näoga, selle kinniseotud lõuaga, selle valgesse sidemesse mähitud haavatupeaga...

Nõnda seisis ta paar minutit valges külmas surnutoas, nõjatudes seljaga vastu uksepiita.

Siis tundis ta, et keegi puudutab teda õlast, ja astus kõrvale, arvates, et ta on jäänud õele ette. Ja alles siis, kui ta kõrvale astus ning ümber pööras, nägi ta, et see ei olnudki õde, vaid poeg. Poeg seisis ja nuttis hääletult. Tema märksa vanemaks jäänud nägu ujus pisarais. Serpilini poolest, kes oli kõrvale astunud, oleks ta võinud nüüd sisse minna, kuid ta seisis samal kohal, nagu poleks temal lubatud sellesse tuppa astuda.

«Mis sa seisad, tule sisse,» ütles Serpilin.

Poeg sööstis temast mööda voodi juurde, kus lebas ema, ja Serpilin, kes ei jäänud vaatama, mida ta selles toas tegema hakkab, läks välja koridori.

KUUES PEATÜKK

Osakonna juhataja palus Serpilinil, kes tema kabinetis astus, veidikeseks istuda.

«Õde tuleb kohe, ta läks tõendile templit ja numbrit võtma.»

Öövalve järel meenutas osakonna juhataja veel rohkem väsinud kaamelit. Ta istus küürus laua ääres ja lehitses haiguslugusid. Siis võttis ta sahtlist suhkrutüki, kallast sellele mingist rohupudelikesest paar tilka peale ja pistis suhu.

«Te saate ka kõvasti vatti, ma näen,» ütles Serpilin.

Tuli õde tunnistusega ja tema järel Serpilini poeg.

Oli mis oli, aga Serpilin ei saanud teda ikka veel mõttes kellekski muuks nimetada. Ei saanud ka praegu.

«Ongi kõik,» ütles osakonna juhataja, võttis õe käest tunnistuse ja ulatas Serpilinile. «Te võite ta siit ükskõik mis kellaajal ära viia, niipea kui te omad asjad korda saate.»

«Kella kaheks on kõik korras,» ütles Serpilini poeg. «Ma käin perekonnaseisuametis ära, siis toon kirstu, siis

lähen Novodevitsjesse... Kell kaks olen kirstu ja autoga siin. Ma kuulsin, et sa tahad juba täna matta?» küsis ta siis Serpilinilt.

Serpilin noogutas.

«Kas te saate nii kiiresti kõik paberid kätte?» kahtles osakonna juhataja, kuid Serpilini poeg ütles veendunult: «Ooh, küll saab.»

Ta hääli oli kõlav ja kindel, jäi mulje, et tema teab ja saab kõik, silmad aga olid nutust punased ja paistes.

«Ainult see, mis kirstupanekuks vaja on, katsuge küll varem siia tuua, seltsimees kindral,» ütles õde. «Meie põetajad võtavad selle enda peale, panevad ta ilusti riietesse, aga neil läheb sellega aega. Kõige õigem oleks, kui tooksite kohe!»

«Küll me toome, küll me toome, kõik saab toodud,» kinnitas poeg kähku.

See tõtlikkus tuli võib-olla soovist kõik need koorimavad mured isa kaelast ära võtta, ning Serpilin laskis seda sündida ja läks ees arsti kabinetist välja.

«Oota,» ütles ta, kui nad mõlemad juba koridoris olid, «ma lähen tagasi, helistan auto välja.»

«Mul auto juba siin,» ütles poeg. «Sõidame kõigepealt koju asjade järele, eks?»

See oli küsitud niisuguse tooniga, nagu oleks neil veel praegugi ühine kodu.

Haigla peaukse ees seisis üks auto — uhiuus lahtine puldankatusega Ameerika «Willys». Need autod olid alles hiljuti sõjaväes liikuma hakanud, nimelt tankitõrje-suurtükiväe polkudes kõrgemate sõjaväelaste käsutuses. Serpilin oli neid näinud, aga tal endal niisugust ei olnud.

«Istuge taha,» ütles poeg autojuhile. «Ma juhin ise.»

Serpilin istus sõna lausumata tema kõrvale.

«Näed, käime komandeeringus, sõidame masinat sisse...» ütles poeg, kui nad ligi viis minutit olid vaikides sõitnud. «Ma olen praegu Pankratjevi käsundusohvitser. Ta ütleb, et sa tunned teda.»

Ah siis nõnda, mõtles Serpilin, kuid ei vastanud midagi. Või tema keerutab siis Pankratjevi ümber!

Ta tundis Pankratjevit tööpoolest, ja kuigi Pankratjev oli iseenesest hea inimene, polnud ikkagi meeldiv

kuulda, et poeg on autotranspordivalitsuses tema käsundusohvitseriks. Leidis sooja kohakese!

Natuke aega sõitsid nad jälle vaikides, siis küsis Serpilin:

«Missugustel rinnetel te käite?»

«Enamasti Lääne- ja Kalinini rindel ja viimane kord Looderindel,» vastas poeg rõõmsalt. Vaikimine oli teda rusunud. «Mis siis?»

«Ei midagi,» vastas Serpilin. «Ma arvasin, et sa oled rindel...»

Kui nad koju jõudsid, tahtis poeg Serpilini järel autost välja ronida.

«Sa ütle ainult, mida on vaja, ma võtan ja viin ära, sealt sõidan siis perekonnaseisumetisse ja sealt edasi...» seletas ta.

«Ei,» ütles Serpilin, ilma et ta oleks hakanud seda «ei'd» põhjendama. «Asjad viin ma ise.»

Ta ei teadnud, mis peab õieti tegema, ei teadnud, mida tuleb naise asjadest viia ja mida mitte, aga ta tahtis seda teha igatahes üksi, poja kaasabit.

«Aga...» alustas poeg, kuid Serpilin ei lasknud tal edasi rääkida:

«Mul on kõik selge, pole vaja korrata.»

«Ma tahtsin ainult öelda, et sa annaksid mulle selle paberi, seda on mul perekonnaseisumetis tarvis.»

Serpilin võttis taskust tunnistuse, andis poja kätte ja läks tagasi vaatamata välisuksest sisse.

Kui ta on Moskvas, mõtles ta trepist aeglaselt üles minnes, miks ta siis alles nüüd ema vaatama tuli?

Ta ei süüdistanud poega ema surmas — see oli juhus. See oleks võinud nagunii juhtuda. Ta uskus arsti juttu, et kui Valentina Jegorovna südametegevust arvesse võtta, siis rippus tema elu juba ammu juuksekarva otsas. Aga talle ei andnud rahu painav mõte: mispärast poeg siiski ema juures käis? Ja mispärast hakkas ema karjuma? Ta ei armastanud karjuda ja ei osanudki seda. Isegi tol ööl, kui Serpilin arreteeriti ja läbiotsimine kestis seitse tundi, ei rääkinud ta ainsat sõnagi, pani käed risti rinnale ja kõndis kuni hommikuni toas edasi-tagasi, kuni mees ära viidi. Ja ka siis ei hakanud ta karjuma ega nutma. Nüüd aga hakkas. Mispärast?

Serpilin koputas tükk aega ja arvas juba, et kedagi pole kodus, kui poiss tegi ukse lahti.

«Ema on ära ja mina saagisin tagatrepil puid.»

«Ja millal ema tuleb?» küsis Serpilin.

Ta oli tulnud mõttele, et peab korterinaabriga nõu, mida naise asjadest kirstupanekuks haiglasse viia. Pojaga ta ei tahtnud nõu pidada, naabrinaisega aga küll.

«Ta peaks varsti tulema, läks leiba tooma. Mis siis oli?» küsis poiss ja tõstis pilgu.

«Mu naine on surnud,» vastas Serpilin ja pöördus seinale poole telefonitoru võtma.

Adjutant vastas, et Ivan Aleksejevits magab.

«Nii et ta pole veel tulnudki?» küsis Serpilin.

«Ei, ta on siin küll. Ta magab siin, kui ta öösel koju ei saa. Ta ütles, et te kell üksteist kolmkümmend siia sõidaksite. Teile on luba juba välja kirjutatud,» ütles adjutant. «Millal ma teile auto järele saadan?»

Serpilin palus kohe saata, riputas toru hargile ja nägi ümber pöördudes, et poiss seisab, võti käes, tema selja taga. Poisil oli täiskasvanud inimese väsinud pilk. Laste puhul tuleb seda ette — elu nõuab neilt korraga hoolimatult, et nad saaksid mõne tunni jooksul täiskasvanuks, ja nad võtavad kätte ja saavadki...

«Aitäh,» ütles Serpilin, võttis võtme, keeras ukse lukust lahti ja läks oma tuppa.

Oli näha, et naabrinaine oli toa piinlikult korda teinud. Kuid just see piinlik kord tuletas sündinud õnnestust meelde. Tuba oli nii puhas ja korras, nagu polekski seal elatud. Voodipatjadel olid puhtad püürid, tekilina oli samuti uus, mõlemad kristalltuhatoosid, üks laual ja teine aknalaua, olid särama nühitud. Valentina Jegorovna oli arstide keelust hoolimata aeg-ajalt suitsetanud, ja kui ta veel elas, oli mõlemas tuhatoosis ikka mõni poolik pabeross, mis oli jäetud teiseks korraks.

Serpilin jäi nõutult seisma ega teadnud, millest alustada. Seistes seal külmas, kõledas, puhtas toas, mis meenutas vägisi seda külma, kõledat ja puhas haiglapalatit, mõtles ta jälle, et praegu, sõjaajal, oli tema väljakutsumine Moskvasse, sureva naise juurde erakordne vastutulelikkus; aga on tal sellest kergem? Võib

olla, et on kergem, aga võib ka olla, et on raskemgi. Võib olla, et neil, kes ei saa naise surma puhul mõeldagi rindelt lahkumisele, on koguni kergem, kuivõrd see mõeldamatus kohale sõita ei olene neist. See oli vist küll ülekohtune mõte, kuid tuli talle tahes-tahtmata pähe. Ja peast läbi käis veel seegi mõte, et praegu, kolmandal sõja-aastal, on igasugune käsitus sellest, mis on õieti mure, kuidas aidata inimest mure puhul ja mida ta peab läbi elama, kui tal on mure, — see kõik on ammu segi ja sassi läinud ning kuradile saadetud... Talle tuli meelde, kuidas ta oli ise mitmel korral keeldunud inimesi puhkusele laskmast, kui neil oli seda tõsiselt, lausa hädasti tarvis; nüüd astus ta otsustaval sammul kapi juurde ja tõmbas ukse lahti. Olgu mis on, see tuleb ära teha!

Kohe ees ääres rippus riidepuul tema sinel. Ta teadis, et see siin ripub; seepärast oli ta ka kasukaga Moskvasse lennanud, ilma et ta midagi muud kaasa oleks võtnud. Sinel ei olnud lihtsalt puu peal, vaid talle oli lina ümber pandud ja see kinnitatud nõöpnõeltega. Valentina Jegorovna pani asjad, mida ta eriti hoidis, ikka niiviisi lina sisse ja nõöpnõeltega kinni. Serpilinile tuli meelde, et ta peab kindralstaapi minema, ta võttis nõelad lahti ja viskas sineli tooli korjule. Edasi tulid ainult naise riided: kevad-sügismantel, millel oli samuti nõöpnõeltega kinnitatud lina ümber, ja mitu kleiti. Kõik kleidid olid vanad, Serpilinile tuttavad. Niisiis polnud ta kolmekümne seitsmendast aastast saadik endale ühtki uut kleiti teha lasknud. Teadmata veel, missuguse kleidi ta kirstupanemiseks kaasa võtab, kummardus ta ja kobas kapi põhjas, kuni leidis kaks paari kingi; ta võttis need välja ja pani voodi äärde maha. Ühed olid vanad ja ärakantud loodotškad, teised meeste-kingade moodi — uued ja soojad, flanellvoodriga. Neid ta polnud enne näinud. Niisiis oli naine need ikkagi lasknud teha sellest kroomsäärrikute nahast, mis Serpilinile möödunud aastal rindel anti ja mille ta Moskvasse naisele saatis.

Ma võtan need, mõtles ta, need on soojemad.

Siis avas ta kapi teise ukse, sest ta teadis, et ka pesu tuleb võtta, kuid see käis talle üle jõu. Ta seisis avatud kapi ees, vaadates naise korralikult kokkupandud pesu-

virna, käed seljal koos, ja ta ei muutnud tükil ajal nende asendit, otsekui oleksid ta käed raudus, nii et ta ei saa neid ette sirutada, ei saa võtta pesu, seda välja valida ja pampu panna...

Kui korterinaaber koju tuli, seisis Serpilin ikka veel kapi ees, käed selja taga.

Naine astus tuppa, taipas, mis Serpilinil käsil on, ja asus sõnatult seda tema eest tegema. Kõik, mis ta võis praegu selle mehe heaks teha, oli tema vabastamine seda laadi probleemidest. Nii ta tegigi: valis ise kingad ja kleidi — musta, siis tuhnis kapis, võttis pesu, otsis ühe lina, laotas selle lauale ja pani kõik asjad ükshaaval selle peale.

Serpilin seisis keset tuba ja naine käis temast edasi-tagasi mööda nagu mõnest sambast.

«Nüüd on kõik,» ütles ta, sidus asjad pampu ja istus toolile.

Need olid ka esimesed sõnad, mida ta pärast tuppataulekut ütles, ja Serpilin oli talle selle eest tänulik.

Kuna naine istus, istus ka Serpilin ja pani suitsu põlema; kui ta raputas tuhka tuhatoosi, tuli talle see kõle puhtus meelde, mis toas valitses, ning ta ütles:

«Aitäh koristamise eest.»

Naine noogutas vastuseks ja hakkas ootamatult ammumöödunud ajast rääkima:

«Kui teil muist põrandapinda käest ära võeti, mõtles Ivan Terentjevits loobuda, ei tahtnud teiste elukorterrisse tungida, aga mina tegin talle selgeks, et siis hakatakse meist veel teab mida arvama, kui me loobume. Teate ju küll, missugune aeg siis oli. Kolisime niisuguse tundega sisse, nagu oleksime milleski süüdi, ei julgenud eslotsa Valentina Jegorovnale silmagi vaadata.»

«Ta on mulle teist ainult head rääkinud,» ütles Serpilin.

«Me ei ole talle ka midagi halba teinud,» kinnitas Maria Aleksandrovna. «Ainult et meil endil oli esialgu piinlik.»

«Ilmaaegu,» ütles Serpilin.

Ta mõtles, et sel kõigel pole ju praegu enam mingit tähtsust, siis aga mõtles, et on siiski, ning ta surus tema ees istuva naise kätt, tänades teda kõige eest, mille eest Valentina Jegorovna teda enam tänada ei saanud.

Maria Aleksandrovnal läksid silmad vett täis, sest talle meenus tema oma mure, kuid ta võttis end kokku ja ei hakanud Serpilini ees nutma, kuna mehe mure oli hilisem, alanud alles täna. Niisiis pidi täna mõtlema temale, ja mitte iseendale.

«Ma tulen teiega kaasa, sean ta korda,» ütles ta, tõusis ja võttis riidepambu kätte.

Serpilin pani naftaliinilõhnaga sineli selga, ja nad läksid esikusse. Serpilin tahtis kompsu oma kätte võtta, aga Maria Aleksandrovna ei andnud. Nõnda läksid nad siis trepist alla ja istusid kõrvuti autosse — Serpilin tühji käsi, Maria Aleksandrovnal pamp põlvedel.

Nad sõitsid vaikides. Poolal teel ütles Maria Aleksandrovna:

«Kui ma mehe matuselt tagasi tuln, ei lahkunud Valentina Jegorovna päeval ega öösel minu kõrvalt.»

Ütles nii ja jäi jälle vait.

Kui nad haigla ees peatusid ja autost välja ronisid, kohmetus Serpilin. Ta taipas, et tal ei sobi Maria Aleksandrovnaga koos sisse minna, kuid ta ei teadnud, kas ta peaks teda väljas ootama või kindralstaapi sõitma.

«Ärge mind ootama jääge, sõitke ära,» ütles naine ise. «Ma lähen koju, kui siin kõik korda saab. Surnuaiale ma ei tule. Mulle tulevad seal kohe omad hädad meelde, ma ei jaksa enam, teen seal teile ilmaaegu tüli...»

Kindralstaabi lubadebüroos ei tulnudki oodata — luba oli laua peal valmis, aga Ivan Aleksejevitsi ei olnud kohal. Adjutant ütles, et ta oli tulnud ja läinud kohe raportile, öeldes, et kui kindralmajor tuleb enne, kui tema tagasi jõuab, las ta siis ootab.

Serpilin jäigi ootama. Oodata tuli väga kaua. Vahepeal käis seal kindraleid, keda Serpilin ei tundnud, ja adjutant tõusis nende ilmumisel iga kord laua tagant püsti ning kordas üht ja sama: «Raportil.»

Kuna Serpilinil midagi teha ei olnud, silmitses ta adjutanti, püüdes tema käitumise põhjal mõistatada, kas Ivan Aleksejevits on ka selle aja jooksul muutunud, mis nad teineteist näinud pole, ja kui on, siis mis suhtes.

Adjutant oli pikk, tugev, laiaõlgne ja punapäine mees, aukraadilt alampolkovnik. Auaste oli nagu liiga

kõrge sellise ameti jaoks, aga kuivõrd ta lonkas veidi, siis oli ilmne, et ta polnud mitte kogu aeg suurte meeste adjutant olnud, vaid oli ka sõdinud. Seda tunnistasid veel kaks Punalipu ordenit ja raskesti haavatasamise kindne pael. Telefoniga rääkides oli ta häälik ka ametlikult viisakas, ilma pugemise alatoonita, ja ainult auastmete nimetamine ütles Serpilinile, kes on parajasti telefoni teises otsas. Kui keegi sisse astus, ajas adjutant end silmapilkselt laua kohal sirgu nagu vedru ning vastas täpselt ja kiiresti küsimustele, muul ajal aga luges ta mingit mahukat dokumenti ja tõmbas mõningatele kohtadele punase pliiatsiga sulgusid ümber, märkides nähtavasti sel kombel ära Ivan Aleksejevitsile vajalikke kohti.

Niisugusel mehel on tõesti õigus pärast haavatasamist adjutant olla, mõtles Serpilin, kelle arvates kogu eluaeg adjutandina teenida võisid ainult nüripead ja tallalakkujad. Ja kui ta siin rasva ei lähe, palub ta end varsti ise rivisse tagasi saata. Sellised mehed paluvad. Serpilin mõtles meelehärmiga oma pojale, kes oli jõudnud end juba käsundusametisse sisse süüa, ilma et tal oleks ordineid või haavatasamise paela.

Ta meenutas äkki ängistustundega sedagi, et pojale ei teinud miski raskusi, ei perekonnaseisuamet, ei kirst ega hauaplats — kõik oli tema jaoks lihtne, kõike ta teadis ja suutis. Ja kuigi Serpilin sai aru, et poeg püüdis tema muret kergendada ja ülearuseid sekeldusi tema kaelast ära võtta, masendas ja hämmastas poja elamisoskus teda ometi: vaata, mismoodi ta oskab...

«Kuulge, alampolkovnik,» pöördus Serpilin adjutandi poole, kui see oli oma kümnendat korda toru võtnud ja öelnud: «Alampolkovnik Artemjev kuuleb,» ja ära pannes teatanud: «Kannan ette, seltsimees kindral, kui ta tuleb...» — «ütelge, kus ma teid näinud olen?»

Tal oli üldiselt hea nägude mälu, ja mida kauemini ta seda punapäist alampolkovnikut silmitses, seda kindlamaks muutus tema veendumus, et ta on teda kusagil näinud.

«Just nii, seltsimees kindral,» vastas alampolkovnik püsti tõustes. «Te nägite mind neljakümne esimese aasta detsembris Podolski maanteel, liiklusummikus. Mina juhtisin oma polku, teie sõitsite «Emkaga» mööda, kut-

susite mind enda juurde ja käskisite ummiku likvideerida.»

«Teil oli veel kael kinni seotud,» meenus Serpilinile. «Just nii.»

«Miks te mulle kohe meelde ei tuletanud, kui teil endal meeles oli?»

«Määrustik ei luba ülemusele meelde tuletada, seltsimees kindral. Ma mäletan teid veel varemast ajast. Te hakkasite Frunze Akadeemias meile lahinguteooriat lugema...»

Serpilin vaatas vilksamisi talle otsa ja vaikis.

Ahaa, mõtles ta, või siis juba sellest ajast...

Tema muidugi ei mäletanud seda akadeemia kursanti, kes oli siis, kolmekümne seitsmendal aastal, alles kapten või vanemleitnant ja istus koos mitmekümne teisega tema loengutel, kuid neid loenguid endid mäletas ta väga hästi. Ta jõudis sellel õppeaastal lugeda kõigest neli loengut, neljas jäigi viimaseks...

Adjutant helistas kuhugi, ning ooteruumi toodi teed ja saia.

Serpilin jõi kaks klaasi teed, vaatas kella ja tõusis püsti. Kell oli juba väga palju.

«Kas teie lennukid käivad iga päev meie rindel?» küsis ta adjutandilt.

Adjutant vastas, et jah, muidugi, Doni rindel käivad nad iga päev...

«Kellele tuleb teha avaldus, et homme kaasa lennata? Lenduritele?»

«Kindralleitnant helistab, ja ongi asi joones.»

Adjutandi hääl reetis üllatust. «Aga teie naine?» tah-
tis ta vist küsida, kuid jättis siiski küsimata.

«Kandke kindralleitnandile ette, et ma palun temalt vastavat luba,» ütles Serpilin. «Aga praegu andke mulle auto, kui see on võimalik, ma lasksin ta vahepeal vabaks.»

«Kindralleitnant tuleb iga silmapilk,» ütles alampolkovnik sellise häälega, mis märkis ära Serpilini käitumisvea.

Adjutant ei teadnud ainult aimamisi, vaid oli oma ülemuse enda käest kuulnud, et Ivan Aleksejevitši ja Serpilinit seob kauaaegne lähedane sõprus. Kuid tema sõjameheliku mõõdupuu järgi oli siiski kõigel oma piir:

sõprus sõpruseks, aga kindralstaabi ülema asetäitja ooteruumist lahkumine, hoolimata antud käsust teda oodata, on lubamatu omavoli.

Serpilin luges seda suhtumist ka alampolkovniku näoilmeist, ja pidades seda põhimõtteliselt õigeks, leidis ta, et ei saa adjutanti siiski informeerimata jätta.

«Ma pean kell neliteist haiglas olema,» ütles ta. «Raporteerige kindralleitnandile, et ma läksin ära, sest naine on surnud ja maetakse täna. Ma helistan talle, kui matmine on läbi.»

Ta ütles seda rahuliku ükskõiksusega, mida ta oli endale sisse harjutanud elu kõige rängemateks puhkudeks.

«Mis te räägite, seltsimees kindral! Miks te siis kohe ei ütelnud!» hüüdis alampolkovnik osavõtlikult.

Kuid Serpilini pilk ei lasknud tal edasi rääkida, sest see pilk ütles: «Täna kaastunde eest, aga mis on sinul sellega asja? Miks ma oleksin pidanud sulle sellest rääkima, enne kui see polnud paratamatu?»

«Nii,» ütles ta valjusti. «Kuidas jääb siis autoga?»

Kui Serpilin haiglasse jõudis, seisis poja «Willys» juba peaukse ees.

«Istuge peale, seltsimees kindral,» ütles juht autost välja hüpates. «Teisest uksest tuleb minna! Seltsimees kapten on juba seal, käskis mul teid oodata ja kohale viia.»

Serpilin ronis «Willysesse», nad sõitsid hoovist välja, siis ümber pika kivimüüri, ning peatusid põiktänavas, sama hoone tagaküljel. Põiktänaval seisis kaks veoautot. Ühe veokastis oli kaks kirstu, mida parajasti koomale lükati, et mahutada sinna veel kolmandat. Selle veoauto ümber sõelusid naised. Teine oli tühi.

«Meie oma,» näitas autojuht peaga selle poole.

Serpilin läks paar jäätunud ja porist astet ülespoole ning jõudis ruumi, kus ta nägi otse põrandale pandud ja tema meelest väga suurt kinnist kirstu. Poeg seisis kirstu kõrval ja andis parajasti mingi paki kuivetu, pika põetaja kätte, kes oli öösel Valentina Jegorovna juurde palatisse tulnud, kui Serpilin seal oli.

«Küll ma ilusti edasi annan, nagu te käskisite, olge mureta. Meil niisugust asja ei tunta, et jäetakse edasi andmata,» ütles põetaja pakki vastu võttes.

Poeg pöördus nüüd Serpilini poole: «Näpistasin talle ja õele natuke oma toidunormist.»

Poeg talitas õigesti, aga Serpilinil oli ikkagi piinlik.

«Täna väga,» ütles ta ja ulatas põetajale käe.

See pistis paki kaenla alla ja ütles Serpilinile käti andes:

«Tegime kõik ilusti korda — pesime ja panime riidesse. Nii noor alles, oleks võinud veel kaua elada...»

«Täna väga,» ütles Serpilin veel kord.

«Ma käskisin kaane peale panna ja paari naelaga kinni lüüa,» ütles poeg, «muidu võib veel...» Ta jättis lause pooleli ja silmitses põlglikult ligaseks tallatud põrandat.

Siis läks ta uksele ja hüüdis autojuhile:

«Vavilov, kutsuge veoautost juht ja sõdur siia!»

Natukese aja pärast olidki kolm meest kohal.

«Kas tõstame peale?» küsis poeg Serpilinilt.

Serpilin kummardus kirstu peaotsisse ja surus sõrmed kirstu põhja alla, vastu põrandat.

Kui kirst oli välja kantud ja autokasti tõstetud, osutas poeg lõuaga teise veoauto poole, mille ümber rüüsis naistesumm, lükates veokasti veel üht kirstu, juba neljandat.

«Nii nad neid veavad. Ja surnuaial on siis kümme tükki reas ootamas.» Ta lõi tusaselt käega. «Noh, kas sõidame?»

Kirst seisis lahtise veokasti põrandal. Kasti kummassegi äärde olid pandud pingid. Serpilin ronis sõna lausumata üles.

«Sa külmad seal ära! Läheksid ehk juhi kõrvale, kuule?» küsis poeg talle järele ronides.

«Pange kast kinni!» ütles Serpilin veoauto kõrval tammuvale sõdurile, poja küsimusele vastamata jättes.

Sõdur pani tagalaua haaki ja haaras siis servast kinni, et samuti üles ronida. Tal oli piinlik juhi kõrval istuda, kui kindral sõidab väljas.

«Minge kabiini,» ütles Serpilin.

«Willys» sõitis ees, veoauto järel. Nüüd, kus Serpilin ja poeg istusid veokasti pingil, tema ühel pool, poeg

teisel pool kirstu, tundus kirst tema meelest veelgi suuremana.

«Kaks, kakskümmend viis,» ütles poeg. «Teisi ei olnud, ja sellegagi...» Lauset jälle pooleli jättes lõi ta käega.

Viimast korda nägi Serpilin oma naise nagu Novodevitäje surnuaial, haua ääres.

Nad ronisid väravas autokastist maha, «Willyse» juht ja mõlemat autot valvama ja mootoreid soojendama, ning Serpilin, tema poeg, teine juht ja sõdur kandsid kirstu surnuaia teise otsa.

Kirst ei olnud Serpilinile raske, ta kartis ainult kogu aeg, et ta komistab. Surnuaed oli hanges, tuli sumada üle vanade hauaküngaste.

Kui nad haua juurde jõudsid, selgus, et auk ei olnud veel küllalt sügav. Hauakaevajad seisis kaelast saadik augus; üks tagus kangiga külmanud maad lahti, teine viskas labidaga mullapahkraid välja. Pead ilmusid aegajalt nähtavale ja kadusid siis jälle, ning sügavalt maa alt kostis summutatud kirumist. Hauakaevajad vandusid ropult küll talve, küll külma, küll kiviköva maad...

Serpilin nägi, et poeg tahab neile peale pörutada, ja peatas teda. Temale oli see nüüd juba täiesti ükskõik. Kui nad ainult rutemini valmis saaksid.

Kirst pandi seniks kõrvalasuva värsket haua peale.

«Kas tahad lahti ka teha?» küsis poeg.

Serpilin noogutas. Jah. Seda ta tahtis.

Poeg tõmbas paari naelaga kinnilöödud kirstukaane lahti ja pani selle serviti kirstu külje vastu seisma, siis keeras ta emale pealelaotatud surilina näo ja rinna pealt tagasi.

Musta kleidi väel lamas Valentina Jegorovna talviselt kõleda laotuse all, käed nagu külma kaitseks rinnal.

Ilm oli tuuline. Lumi tuiskas ühelt kalmukünkalt teisele ja üksikuid lumehelbeid langes mustale kleidile, surnu kahvatule näole, hallidele juustele, mille alt paistis marraskil oimukoht, ja sinakatele laugudele.

«Kui paneks nüüd kinni?» küsis poeg.

Serpilin raputas pead. Ta jättis jumalaga sellega, mida enam ei olnud. Talle tundus, et seal, kirstus, oli see veel olemas. Kuid seda ei olnud. Aga kui kirst kinni pannakse ja hauda lastakse, siis ei ole seda kindlasti

enam, siis ei saa talle enam tundudagi, et see on veel olemas. Ja kuigi Serpilin oli näinud oma silmaga nii paljusid surnuid, et ta enam ei mäletanudki, kui palju just, ei aidanud see teda sel hetkel sugugi.

Ahastuses huult puredes seisis ta ja vaatas oma naist. Üks mälestus, mis peletas eemale ja tõrjus kõrvale kõik teised, üksainus mälestus tõusis talumatult valusa tombuna talle kurku. Tal seisis silme ees naise õnnetu, süüdlaslik nägu sel päeval, kui ta vangilaagrist koju oli jõudnud. Kui Serpilin peale lõunat, pärast paari esimest kahekesi koosveedetud tundi esikusse läks, et Ivan Aleksejevitsšile helistada, kes oli tema tagasitulekuks samme astunud, ja temaga ühendust saamata tuppä tagasi tuli, lebas Valentina Jegorovna minestunult põigiti voodil, selg vastu seina. Serpilin tormas naise juurde, pani ta korralikult pikali, jooksis esikusse, et kiirabijaama helistada, tormas naise juurde tagasi ja katsus teda toibutada, tuletades palavikuliselt meelde kõike seda, mida ta oli juba ammu unustanud ja mida talle kunagi, veel enne maailmasõda, oli velskrite koolis õpetatud... Ja kui kiirabi kohale jõudis ja naisele süsti tegi — ning kui naine lõpuks silmad avas ja teadvusele tuli, oli tal selline süüdlaslik ilme, nagu oleks ta jumal teab mis paha teinud, nagu oleks ta mehe ees kuidagi süüdi! Ei, tema ees ei olnud ta küll milleski süüdi! Olgu süüdi kes tahes või mis tahes, igatahes tema mitte iialgi, mitte milleski!

Serpilin ei suutnud enam avatud kirstu juures seista, seista ja vaadata oma naist, ning talle oli koguni kergenduseks, kui üks hauakaevajatest tema juurde astus ja ütles:

«Valmis. Kas lööme kirstu kinni, seltsimees kindral?»

«Jah,» vastas Serpilin, lakates valusaks jäänud huuli närimast.

Poeg kummardus ema kohale ja suudles ta käsi. Ei olnud enam ema võimuses seda talle keelata.

Sundides end lõpuks vägisi emast lahkuma, kattis ta surnukeha linaga, ja hauakaevajad naelutasid kirstukaane vilunud osavusega kinni.

Serpilin ei liikunud paigast.

Hauakaevajad tassisid kirstu haua äärele, panid kaks

pikka köit põhja alt läbi ja hakkasid kirstu hauda lahkma. Siis tõmbasid nad köied välja, ja millegipärast sügenes hetkeks imelik vaikus.

«Kas sa viskad?» küsis poeg seda vaikust lõpetades.

Alles siis taipas Serpilin: nad ootavad, et tema viskaks esimesena peotäie mulda.

Ta kummardus, võttis maast külmanud mullapahkra ja viskas selle kirstukaanele. Siis viskas poeg paar-kolm mullakamakast, ja siis asusid labidad tööle... Ja siis oli kõik möödas.

Kui nad surnuaia väravast välja jõudsid, küsis poeg:

«Kuhu sa lähed?»

«Kindralstaapi.»

«Ma viin su kohale?»

«Vii,» nõustus Serpilin ükskõikselt.

Poeg istus juhi kohale ja käskis juhil taha istuda nagu hommikulgi. Sõideti vaikides. Mitu korda tundus Serpilinile, et nüüd ütleb poeg midagi. Aga poeg oli vaik. Ja kui Serpilin oleks sel hetkel võinud ise oma nägu näha, oleks ta vististi taibanud, miks poeg vaik oli ja juttu alustada ei julgenud.

Alles siis, kui auto kindralstaabi ukse ees peatus ja Serpilinil oli juba üks jalg maas, küsis poeg tasakesi:

«Kas sa koju ka tuled?»

«Ma ei tea,» vastas Serpilin, nägi poja ootavat ilmet, ütles veel kord «ei tea» ja keeras tinaraskel sammul põiktänavasse.

Ta helistas lubadebüroost Ivan Aleksejevitsšile, aga kindralleitnanti ei olnud jälle kohal.

«Kindralstaabi ülema juures,» teatas adjutant, «ei tea, kui kauaks jääb, võib-olla läheb sealt otse...» Ta jättis ütlemata, kuhu ta sealt «otse» läheb, ning lisas: «Võib-olla on keskööni ära. Ma kandsin talle ette, seltsimees kindral. Teil on luba valmis, lennuk lendab välja kell kaheksa viisteist Kesklennuväljalt. Kuhu käsitate auto saata?»

«Koju.»

«Täpselt kell seitse on ta teie juures. Kindralleitnant palus teatada, et te oleksite õhtul kodus, ta helistab teile ise, niipea kui ta vabaks saab, väga võimalik, et öösel. Palus teile edasi öelda, et ta tahab tingimata teiega kokku saada. Olge ainult kodus.»

«Hea küll,» ütles Serpilin.

«Kas te täna autot vajate?»

«Ei,» vastas Serpilin, mõeldes, et ta ei lähe täna küll enam kuhugi, kui ehk ainult sööma. Ta polnud ju eilsest saati midagi sünnud ega joonud peale nende saia-keste ja kahe klaasi tee Ivan Aleksejevitsi ooteruumis.

«Head tervist, seltsimees kindral. Tunnen kaasa teie mure puhul.»

«Täna,» vastas Serpilin ja pani toru hargile.

Ta läks uksest välja, teadmata veel õieti, kuhu minna: lõunat võis süüa linnakomandantuuri juures asuvas sööklas Pervaja Meštšanskaja tänaval või siis kodus. Ptitsõn oli talle ärasõidu eel kohvrissi üht-teist süüa-
vat kaasa pannud.

«Jah, lähen vist koju.» Ometigi polnud tal koju kiiret. Ta tahtis veel üksinda kõndida ja saada võitu oma südamevalust, mida tal polnud kellegagi jagada. Ta läks pikkamisi Kirovi tänavale, keeras Furkassovi põiktänavasse ja möödus majast, mille õue teda oli kunagi öösel toodud. Eri aegadel oli ta sellele eri viisil mõtelnud, praegu aga meenus see talle põgusalt ja pani koguni muigama: noh, siin ma olen, elus ja terve, lähen siit mööda, ja häda pole midagi!

Jah, mina olen elus ja terve, aga Valjale maksis see elu... Ja kuigi tal oli raevuks põhjust, mõtles ta sellele ilma raevuta, ainult määratu kurbusega.

Ta jõudis ümber väljaku ja keeras Väikese Teatri poole alla.

Oli külm ja vaikne ilm, taevast oli selginud. Pimendatud tänavad muutusid pisut valgemaks, nii et võis näha isegi möödaminejate nägusid, kui nad õige ligidalt mööda läksid ja niisama pikkamööda kõndisid nagu temagi.

Ta jõudis Väikese Teatri juurde ja pidi just üle tänav minema, kui keegi haaras tal korraka selja tagant varrukast kinni. Ta pööras ringi, mõeldes, et see on mõni tema relvakaaslastest, kuid tema ees seisis, ikka veel varrukat lahti laskmata, õige tillukest kasvu naine, läkiläki peas ja sõjaväearsti-lõkmetega sinel seljas.

Serpilin imestas: ei ole sünnis-keset tänavat kindralil sinelivarrukast kinni kahmata, — aga vaevast oli ta

jäänud imestama hakata, kui ta taipas, et ta tunneb ju väga hästi seda väikest sõjaväearsti-vormis naist, kelle silmad olid rõõmsast üllatusest jahmunult pärani.

«Tere, seltsimees doktor,» ütles ta kinnast käest ära võttes.

Väike doktor naeratas ja hakkas samuti kiiruga kinnast käest ära kiskuma. Kinnast ei tahtnud kuidagi tulla, ja ta tõmbas selle hammastega ära, nagu lapsed teevad. Tema tilluke tugev käsi surus uskumatult kõvasti Serpilini kätt.

«Ma tuln teile vastu,» ütles ta, hoides Serpilini kätt peos, «ja nägin äkki, et see olete teie! Siis mõtlesin, et ei või olla, et see on keegi teine, ja läksin mööda. Aga siis mõtlesin, et aga kui siiski olete teie, — ja jooksin teile järele. Näete, varrukast hakkasin veel kinni, ei peletanud sedagi, et saan söimata, kui on keegi teine. Aga olite ikka teie!»

«Miks te arvasite, et ei või olla?» küsis Serpilin. «Olete mind liiga vara arvelt maha kandnud?»

«Ei, mitte sellepärast. Mitte sellepärast, vaid lihtsalt sellepärast, et...» Väike doktor jäi kohmetult vait.

See, et ta Serpilinit kohtas, ei tundunud talle imena mitte sellepärast, et Serpilin poleks võinud elus olla; ta võis väga hästi elus olla. Ta oli saanud koos teistega kohe esimesel hommikul pärast piiramisrõngast väljatulekut teada, et Serpilinile oli tehtud operatsioon ja et ta oli viidud sanitaarlennukiga Moskvasse. Ime oli hoopis see, et ta ise pärast kõike seda, mis temaga oli juhtunud, veel elas ja võis praegu jälle Moskva tänavail käia ning kohata koguni neid inimesi, keda ta oli kunagi tundnud, keda ta aga enam polnud lootnudki näha.

Tema ja tema saatust — hoopis see oli ime. Kuid ta ei olnud harjunud ei endast ega oma saatusest nii mõtlema, ja seepärast oli tema jaoks ime elus ja terve Serpilin. Tema ees seisis nüüd kindralimundris seesama mees, kellel tookord oli narmendav sinel seljas ja katkise nokaga müts peas, mees, kes neile päev enne läbimurret oli ütelnud: «Homme samal ajal oleme kõik surnud, sakslaste jalge all, või elus, omade keskel, kolmandat võimalust meil ei ole!»

Ta vaatas Serpilinile otsa, hoides tal ikka veel käest kinni, just nagu kaoks kindral muidu ära.

«Aga teid ma ei lootnud küll tõesti enam elusalt näha,» ütles Serpilin.

«Jah, kas teate, et järgmisel päeval...» alustas väike doktor, kuid Serpilin katkestas teda:

«Ma tean, Šmakov kirjutas mulle sellest koledast loost. Aga te rabelesite seekord siiski välja?»

«Ei, seekord veel mitte,» ütles väike doktor ja laskis viimaks ometi Serpilini käe lahti. «Ma sain alles praegu... tähendab mitte praegu, aga...»

«Millal siis õieti — kas seekord või praegu? Ma ei saa teist hästi aru,» ütles Serpilin. «Kui te hakkaksite nüüd sõjaväe kombe kohaselt ilusti otsast peale?»

Kuid otsast peale hakkamisest ei tulnud väikesel doktoril midagi välja.

Ta rääkis kõigepealt, et ta käib juba kolmandat päeva Moskvast ringi, sest ta lasti haiglast välja ja anti talle paranemispuhkust; siis rääkis ta, et ta toodi haavatuna partisanibrigaadist Sklifossovski haiglasse; ja partisanibrigaadis ei olnud ta mitte kogu aeg: vahepeal oli ta Smolenskis põrandaalusel tööl; enne seda oli ta küll ka partisanibrigaadis, aga siis ei nimetatud seda veel brigaadiks, vaid salgaks, ja sellesse salka...

Kui ta oleks pidanud kirjutama oma elulugu, siis oleks kõik see, mida ta praegu Serpilinile kiiruga ette vuristas, võtnud enda alla vististi mitu paberilehte. Aga selleks, et sündmuste käigust õiget ettekujutust saada, oleks tulnud neid lehti lugeda vastupidises järjekorras — tagant ettepoole. Lõpuks, kui ta oli alguseni jõudnud, rääkis ta, kuidas teda olid metsast välja toonud Zolotarjov («Mäletate, lühike mees, oli enne meile tulekut Baranovi autojuht, teate, selle, kes ennast maha laskis?») ja Sintsov, ning küsis siis murelikult:

«Ega te ei tea, mis nendest on saanud? Võib-olla te juhuslikult teate?»

See oli küsitud lootusega, et miks nad ei võiks elus olla, kui tema on, mille poolest on tema nendest parem.

Serpilin poleks eriti tahtnud sellele küsimusele vastata, kuid vastas siiski: Zolotarjov oli neljakümne esimese aasta lõpul veel elus, Sintsov aga on temale teadaolevatel andmetel langenud. Ja nendes andmetes pole kahjuks põhjust kahelda.

«Langenud!» kurvastas väike doktor. «Kas tõesti?»
«Kahjuks küll.»

«Mina mõtlesin, et ta on elus,» ütles doktor kurvalt. Serpilinile tuli meelde, kui ta doktorile otsa vaatas, et ta oli teel medsanpatti autos Sintsovile ütelnud, et see hoolitseks väikese doktori eest.

«Ah tema siis tõigi teid välja?»

«Jah.»

Tegi siis ikkagi enne surma seda, mida lubas teha, mõtles Serpilin, tagantjärele sügavat austust tundes selle ammusurnud mehe vastu.

«Mis me seisame keset teed!» ütles ta. «Kuhu te pidite minema, seltsimees doktor?»

«Ärge pilgake!» Doktor vaatas kindralile silma. «Minu nimi on Tanja, kui teil pole ehk meelest läinud...»

«Olgu peale,» ütles Serpilin. «See ei ole mul muidugi meelest läinud ega lähegi, aga ma pole nagu harjunud sõjaväelasi niimoodi nimetama.»

Ja ta naeratus oli südamlilik, vana tuttav naeratus, ning Tanja mõistis, et Serpilin on ikka sama hea inimene, nagu ta oli. Serpilin aga mõtles tema otsajäänud nägu silmitsedes, et kuigi väike doktor räägib oma haavataasaamisest nii kerge tooniga, on see haavataasaamine vististi olnud raske, ja ka toit jätab haiglas kõvasti soovida.

«Kuhu te praegu lähete?»

Mõlemad astusid kõnnitee servast eemale ja seisisid nüüd Väikese Teatri seina ääres Ostrovski kuu kõrval, millele olid liivakotid ümber pandud ja lauad peale löödud.

«Kuju. Ma elan nüüd ühe haiglapõetaja juures. Ta ise kutsus mind, nii kauaks kui ma Moskvast olen.»

«Ja kust te tulete?»

Tanja osutas peaga Suure Teatri poole.

«Tahtsin teatrisse minna.»

«Ja siis?»

«Mulle öeldi, et täna tantsib Ulanova. «Luikede järves». Ma mõtlesin, et mingisuguse pileti ma ikka välja mangu, üheainsa pileti! Aga öeldi, et ärge ma mitte lootkugi.»

«Ah sellepärast olitegi tujust ära,» ütles Serpilin.

«Olin jah, aga enam ei ole; te ei tea, kui hea meel mul on, et ma teid nägin!»

«Mul ka,» ütles Serpilin. «Uneski ei osanud oodata, et sulle tuleb äkki nagu ilmutus Moskvast vastu meie väike doktor! Me hüüdsime teid seljataga ikka nõnda. Kas te teadsite seda?»

«Jah teadsin.»

«Aga kas te seda teadsite, kuidas me teid seal armastasime ja meestelegi eeskujuks seadsime, kas saite sellest aru?»

«Ma pistan praegu kohe töinama,» ütles Tanja lämbuval häälel ja ta silmad läksid niiskeks. «Jätke järele, palun.»

«Ei teadnud te midagi ega saanud millestki aru,» ütles Serpilin. «Ja ei pista te ka praegu töinama, sest miks te peaksite töinama, kui olete elus ja terve! Ja jäätegi kindlasti sõja lõpuni terveks, ja terve sületäis õnne ootab teid veel ees! Igatahes, kui minult küsitakse, et kui palju õnne talle raatsiks ära anda, ma ütleksin küll, et talle raatsiks kas või kõik ära anda. Talle võiks anda kohe suure-suure sületäie!»

Ta ajas oma pikad käed laiali.

«Näete, nii suure, ja teie tahate veel töinama pista!»

«Ei taha enam,» ütles Tanja ja pühkis kindaga silmi.

«Nii et tema tahtis Suurde Teatrisse minna ja ei saanud? Lähme, võib-olla saame pileti.»

Serpilin ütles «pileti», Tanja aga kuulis «piletid» ja rõõmustas selle üle, et Serpilin ka teatrisse tuleb, isegi rohkem kui selle üle, et ta üldse piletid muretseb, sest tal oli Serpilinile nii palju rääkida ja temalt nii palju küsida. Siin, tänaval, aga oli juba piinlik teda kauem kinni pidada, ja ta oli just praegu mõelnud, et aeg on jumalaga jätta ja ära minna.

Ole lahke, ei võinud talle piletit anda, mõtles Serpilin, kui nad koos Suure Teatri poole läksid. Temal polnud millestki kahju, kui ta seal piiramisrõngas oli, kus pidi teinekord end kõvasti kätte võtma, et mitte elajaks muutuda, neil aga on kahju talle piletit anda! Mõnele mükitud preilnale raatsivad küll anda, mõnele viinapoe juhatajale raatsivad küll anda, aga temale ei raatsi!...

Teda pahandas hirmsasti mõte, et Tanja ei saa omal jõul teatripiletit, ja selleks, et ta siiski saaks, on vaja teda ja tema kindralipabereid.

«Kõnni natuke siin sammaste vahel, oota mind,» ütles ta Tanjale, sinatades teda nagu last. Ta jättis Tanja teatri ette seisma ja läks ise sisse.

Pileteid ei olnud, aga kui administraator kuulis, et seltsimees kindralil on vaja kõigest ühtainukest kohta, ainult et tingimata täna, andis ta pääsme direktsiooni looži.

«Tulge varem siia, seltsimees kindral. Seal on istekohtad nummerdamata, kui hiljaks jääte, näete ainult teiste selgi.»

Üksest välja tulles ei näinud Serpilin algul väikest doktorit kusagil, siis aga nägi ja muigas: Tanja ei teadnud oodata, et kindral nii ruttu tagasi jõuab, ja sügavalt mõttesse vajununa kõndis ta ümber ühe samba, vedades näpuga mööda selle külge nagu pisike plika.

«Ja saitegi?» küsis ta kohmetult, kui ta oma mõtetest ärkas.

«Säh, võta!» ütles Serpilin ja ulatas Tanjale pääsme. «Ainult pea meeles — mida varem lähed, seda parema koha saad. Mine kohe otse looži ja raba esimene tool ära, ja ära kedagi oma kohale lasse! Ega polegi enam alguseni palju aega. Mine kohe praegu sisse!»

«Aga teie?» küsis Tanja imestunult. Talle tuli see ootamatult, et Serpilin tõi pileti ainult temale.

«Mina pean homme hommikul Doni rindele tagasi lendama...»

«See on alles homme...» Tanja oleks nii kangesti tahtnud, et Serpilin temaga koos teatrisse tuleks, liialigi et Serpilini jutt loožist ja manitsus, et ta ei tohi kedagi lasta oma kohta ära võtta, ajasid talle hirmu peale.

«Ma ei saa,» ütles Serpilin.

«Mis teil siis on? Miks te ei saa?» küsis Tanja tahtmatu ärevusega, märgates äkki Serpilini kivinenud ilmet.

«Ah, mitte midagi, kõik on korras,» vastas Serpilin, sest tal polnud kõige vähematki kavatsust Tanjat oma mure kaasosaliseks teha. Kuid iseendalegi ootamatult lisas ta: «Mul suri naine. Tulen just matuselt.»

Tanja lausa karjatas, kuuldes neid sõnu ja seda häält — kõlatut, väsinud, troostitut häält. Just nagu oleks see häält alles äsja olnud kusagil kõrgel-kõrgel mäeharjal ja kukkunud äkki tema silme all tuhandeks killuks.

«Fjodor Fjodorovitš, kuidas... kuidas see...»

Ta haaras Serpilini käe ja vaatas talle silma.

Ja vaadates noorele naisele näkku, kes oli kaastundest nutma puhkemas, mõtles Serpilin, et tema, Fjodor Fjodorovitš Serpilin, nelikümmend kaheksa aastat vana, mattis täna oma naise ning peab nüüd edasi elama üksi ja harjuma oma üksildusega.

«Jah,» ütles ta siis, «milleks ma seda sulle üldse ütlesin, rikkusin sul asjata tuju. Ma ei tahtnud ju rääkida, ei tea isegi, miks ma seda ütlesin. Hea küll, mine teatrisse. Ma pean nüüd minema.»

Tanja vaatas talle nõutult otsa. Ta oli just tahtnud küsida, kui Serpilin ütles, et ta läheb Doni rindele tagasi, et mis seal Stalingradis praegu toimub ja kunas linn lõpuks päriselt vabastatakse. Tal oli peast läbi vilksanud seegi mõte, et Serpilin võiks siis, kui tema terveiseparanduspuhkus läbi saab, aidata tal rindele pääseda, sinnasamasse, kus tema ise on. Aga pärast seda, mida Serpilin oli öelnud, ei sobinud enam mingeid küsimusi esitada ega üldse endast või väeteenistusest rääkida.

«No mine, mine,» ütles Serpilin. Ja ta koguni lükkas Tanjat kergelt, nagu oleks tal hirm, et Tanja ütleb nüüd, et ta ei lähegi teatrisse.

Tanja hakkas kuulekalt minema, siis vaatas ta tagasi ja nägi, et Serpilin pole kuhugi läinud, vaid seisab ja vaatab talle järele.

«Fjodor Fjodorovitš, kas ma võin teile kirjutada?»

«Kirjuta, kui tahad.»

«Mis teie välipostinumber on? Ma pean meeles.»

«Viissada neli kolmteist-«d». Mine nüüd, mis sa ootad?»

Siis pööras Tanja uuesti ümber, korrates ise hääletult: «Viissada neli kolmteist-«d», viissada neli kolmteist-«d»... ja tõmbas raske ukse lahti.

Kõju jõudis Serpilini hilja. Ta ei tahtnud metroojaama minna ja seal rahva hulgas trügida ning käis kogu tee jalgsi maha.

«Kus ema on?» küsis ta poisilt, kes talle ukse lahti tegi.

«Tööl.»

«Nii hilja!»

«Tal on ööpäeva-vahetus: öö ja päev tööl, teine öö ja päev kodus.»

«Ja kus ta töötab?» Serpilinile polnud eile pähegi tulnud, et korterinaaber tööl käib.

«Kaasani vaksalis evakuatsioonikorraldajana.»

«Ja sina teed kodused tööd?»

«Ma tulin ka alles praegu.»

«Ohtusest vahetusest?»

«Ei. Raudteelt, koolile sütt laadimast.»

«Jajah, ma näen, sul on käed...»

Poiss vaatas oma käsi ja ei vastanud midagi.

«Mitmendas klassis sa käid?»

«Seitsmendas.»

«Kas kooliskäijaid on kõvasti?»

«On küll. Kolm kooli pandi ühte. Meie koolimaja läks haigla kätte.»

«Kas teil elektriteekannu on?»

«Teie oma.»

«Pane kahe mehe jaoks keema. Sinu poolt tee, minu poolt teekõrvane.»

«Aga sööme siis köögis,» ütles poiss, «köögis on soojem.»

Serpilin keeras oma toa ukse lukust lahti ja kutsus poisi sinna.

«Võta sealt kohvrist pakk. Pane kõik valmis ja kutsu siis mind.»

Poiss noogutas, võttis kohvrist paki ja läks kööki.

Serpilin jäi üksi, pani suitsu põlema ja kõndis mööda tuba. Siis tegi ta pooltühja kapi ukse lahti ja vedas sõrmega üle riidepuudel rippuvate kleitide nagu üle klaveriklahvistiku.

Naise asjad... Palju neid ju ei ole. Aga mida nendegagi teha? Kuhu nad panna? Hea, et ta homme hommikul ära lendab, ja teab kunas ta jälle siia tuppa tagasi tuleb. Aga asjad... Mis seal ikka, annab need

ehk naabrinaisele, et oleksid silma alt ära? Viimati haavub... Kuigi miks ta peaks haavuma? Müüb turul maha ja ostab pojale midagi. Poisil, näe, lapitud vildid jalas. Las ostab uued vildid. Nii ta ütlebki...

Talle tuli meelde, et ta ei näegi ju enam Marla Aleksandrovnat; ja ta istus kohe laua äärde ning kirjutas enne, kui see meelest ära oleks läinud, lühikesest kirja.

«Tee on valmis,» ütles poiss ukse vahelt.

«Säh, anna see kiri homme emale, ma ei näe teda enam, lendan homme ära,» ütles Serpilin poisile ukse peal kirja pihku pistes ja läks koos temaga kööki.

Ptitsõn oli söögiasja tõsiselt võtnud, nagu selgus, ja poiss oli ka kõik lauale pannud, olgugi et ta delikaatselt polnud midagi avanud ega lahti lõiganud. Kolm lihakonservi, suitsuvorstirõngas, suur tükk juustu ja päts vormileiba — täisnorm! Ja pudel «tarhuni»¹ — kurat teab, kust see «tarhun» pärit oli, enne sõda polnud keegi temast midagi kuulnud.

«Noh, viina me sinuga vist küll jooma ei hakka, võimis sa arvad, Grigori?»

Esimest korda selle aja jooksul naeratas poiss.

«Kas sul nuga on?»

«On.» Poiss ulatas noa.

Serpilin lõi paar-kolm jämedat viilu vorsti ja juustu, lükkas konservipurgi poisi ette: «Tee sa lahti!» — ja asus ise teed valama.

«Kas te olete Doni rindel?» küsis poiss.

Serpilin noogutas.

«Ja kuskohas? Stalingradist lõuna või põhja pool?»

«Loodes.»

«Kas tänases teadaandes räägiti teie vägedest?»

«Kus see on?»

«Kohe toon.»

Poiss jooksis oma tuppa ja tõi ajalehe.

Serpilin pani prillid ette ja hakkas Informatsiooni-büroo eilset teadaannet lugema. Kõige muu hulgas oli seal üks lõik pühendatud Kingu vallutamisele üle-eelmisel ööl. Kohta ega väeosa polnud nimetatud, aga muud üksikasjad ei jätnud kahtlust, et jutt on Kingust.

¹ Gruusia viin. Tõlk.

Muidugi ei saadud ebatäpsusteta läbi: teatati, et kõrgendiku vallutamisel hävitati seitse saksa tanki. Ei saa öelda, et see oleks vale olnud, aga tõsi see igatahes ka ei olnud. Keegi ei hävitanud üleeile ühtki saksa tanki, sest need olid tükk aega varem hävitatud ja sakslased kasutasid neid juba ammust ajast lihtsalt tulistuspunktideks. Tõsi oli ainult see, et neid oli seitse ja et koht, kus nad seisid, oli nüüd meie käes.

Serpilin muigas ja ütles poisile, et siin on, jah, tõepoolest kirjeldatud lahingut, millest tema diviis osa võttis.

«Kas teil on kaardiväediviis?» küsis poiss.

«Bilani küll mitte,» vastas Serpilin.

«Isal oli kaardiväediviis. Tema kaardiväemärk anti ema kätte.»

Poisi nägu oli närviliselt pinevil.

«Ma palusin, kui ma emaga seal käisin, et mind võetaks diviisi, aga nad ütlesid, et ei saa kuidagi võtta. On see tõsi?»

Ta küsis seda nii tungivalt, et ei saanud valetada, ja Serpilin ei pidanud ka vajalikuks seda teha.

«Lugu on nii,» ütles ta, «kui mina oleksin võtnud pärast sinu isa tema diviisi üle ja kui sa oleksid minu käest palunud, et sind diviisi võetaks, siis poleks mina sulle ära ütelnud, vaid oleksin teinud sulle tingimuseks, et sa lähed emaga koos koju, oled seal pool aastat, kuni ta mõnevõrragi rahuneb, lõpetad seitsmenda klassi — ja kirjutad siis raporti.»

«Aga kui nad siis ka ei võta?»

«Siis kirjuta mulle, mina võtan. Too üks vihik, ma annan sulle oma aadressi.»

Poiss läks kähku välja ja tõi kaustiku, mis oli puhalt leheküljelt lahti keeratud.

Serpilin kirjutas sinna suurelt oma välipostinumbri, siis tuli talle meelde tõenäoline üleviimine, ja ta ütles:

«Kui mu number muutub, ma teatan.»

Ütles seda — ja tundis, et poiss jäi teda uskuma. Ja ta tegi õigesti, kui uskus.

«Aga kuidas teil asjad praegu Stalingradi all edenevad?» küsis poiss.

«Pole väga viga,» vastas Serpilin, «ja mõne aja pärast minu arvates üsnagi hästi.»

«Kas nad on täiesti sisse piiratud?»

«Jah.»

«Kas juba ammu?»

«Võrdlemisi. Varsti saab kuus nädalat.»

«Mis te siis veel?...» Poisi pilgust võis lugeda, kui kärsitult ta ootab Stalingradis istuva Saksa armee hävitamist. «Nende käes on ju veel ainult jalatäia maad.»

Serpilin muigas, kujutledes endamisi seda «jalatäit», millele oleks siamaani mahtunud veel neli Moskva linna.

«Jalatäis!»... Igale ruutmeetrile sellel «jalatäiel» tuleb veel kilode kaupa rauda pilduda ja peale raua ikkagi veel selle eest verrega maksta. Kena «jalatäis» küll! Poiss ei saa oma lapsemeeles aru, talle võib seda andeks anda. Kuid on täiskasvanuidki, kes siamaani ei taipu, kui palju sõdurikäpaid läheb maksma sõja iga samm.

«Ah sina tahaksid, et oleks aga üks-kaks-kolm tehtud?» ütles Serpilin. «Tahta ju võib, aga harva see täide läheb.»

«Mispärast?»

«Kui minu diviisi tuled, küll siis näed, mispärast. Kas teil äratuskella on?»

«On küll.»

«Millal sina tõused?»

«Pool seitse.»

«Kui ärkad, ärata mind ka. Ma kardan, et magan sisse. Pole tükk aega korralikult maganud.»

Serpilin ringutas ja tundis argliku lootusega, et lõpuks ometi tahab ta magada. Tunni aja eest oli ta arvanud, et tal ei tule enam iialgi und.

«Ärata mind, joome koos teed ja lähme kumbki oma asju ajama — sina oma kooli ja mina oma diviisi.»

«Kas annate mulle sõna?» küsis korraga poiss, mõeldes Serpilini lubadusele, ja ta silmades hiilgas ootusärevus.

«Ma pole oma elus kordagi sõna andnud ja ei annagi, välja arvatud vandetöötus,» ütles Serpilin tõsiselt. «Aga mida ma ütlen, seda ma teen. Ja kui ma kahtlen, kas ma saan teha, siis olen parem wait. Soovitan sul samuti talitada. Pane toidule ööseks ajalehepaber peale...»

Ta läks oma tuppa, siis tuli talle meelde Ivan Aleksejeviti oodatav telefonikõne.

«Millal sa magama lähed?» hüüdis ta ukse vahelt.

«Hilja. Ma pean veel õppima.»

«Ärata mind, kui ma peaksin raskesti magama jääma, nii et ma telefonihelinat ei kuule!»

Ta jättis toaukse lahti, võttis pluusi seljast, pani püstolirihma toolikorjule, kiskus säärikud jalast, tõmbas endale sineli ja kasuka peale — ning rammetult vajus ta pea padjale.

SEITSMES PEATÜKK

Ta ärkas selle peale, et tundis läbi une kellegi juuresolekut. Kinnisilmi lükkas ta kasuka pealt ja laskis jalad üle voodi ääre põrandale, siis alles tegi ta silmad lahti ja nägi avatud ukse oma poega. Pojal oli sinel seljas ja läkiläki peas, tema kõrval seisis Griša.

«Külaline, seltsimees kindral,» ütles poiss lühidalt, nagu olekski ta juba sõjaväes.

«Hästi, võid minna,» vastas Serpilin, ja hakates põrandal külmaks läinud säärikuid jalga tõmbama, ütles ta pojale pead tõstmata: «Mis sa seisad? Võta sinel maha.»

Seni kui poeg esikus sinelit maha võttis, pani Serpilin pluusi selga, võõrihma koos kabuuriga jättis aga ümber panemata, keha oli katkestatud une tõttu täis tinarasket rammestust; ta võttis kasuka õlgadele ning istus laua äärde, nõjatades küünarnukid lauale ja hõõrudes kätega nägu.

«Istu,» ütles ta, ilma et ta oleks ikka veel pojale otsa vaadanud, hõõrus veel kord nägu, laskis siis käed lauale langeda, pani sõrmed vaheliti ja küsis: «Noh, mis sul rääkida oli?»

Ta silmitses poja ilusat, tuule käes karestunud nägu, esimeste kortsudega ja vaevalt märgatavalt taganema hakanud juustepiiriga otsaesist ning tahtejõulist lõuga, mille löikas pooleks sügav püstvagu, vaatas ja mõtles: kui petlikuks osutuvad mõnikord sõjas need tahtejõulised näod, kui hirm hoiab neid oma peos, hoiab ning

pigistab tühjaks, muutes nad tundmatuseni kaameks, kohupiimakarvaliseks...

Miks ei meenutanud see nägu, mis oli ema näoga nii sarnane, ometi mitte Valentina Jegorovna nägu? Küllap vist sellepärast, et selles näos ei olnud ema silmi. Ema silmavaade oli püsiv ja tuli tema sügavast sisemusest, püüdes nagu alati kõik lõpuni ära öelda, mis suusõnal pidi jääma ütlemata. Aga selle tema vastas istuva autovägede kapteni hallid silmad olid nagu kaks luuki, mis ei tahtnud sisse lasta midagi, mida nad kartsid. Serpilini peast käis läbi mõte, et on silmi, mis annavad, on silmi, mis võtavad, ja on silmi, mis ei lase sisse.

«Ära vaata mind niimoodi,» ütles poeg, «ütles silma parem, et mine minema.» Ta hääls väratas. «Sa vaatad nii, nagu oleksin mina selles süüdi, mis emaga juhtus... Aga ma tuln teda vaatama ja...»

«Tead mis,» katkestas Serpilin teda poolelt sõnalt. «Sa ei ole arst ja sa ei võinud ette teada, mis juhtub. Kui sul oli midagi veel rääkida... räägi ära. Aga kui sa seda ütlemata tulid, siis sellel küll mõtet ei ole. Ja ära tööna, palun, mulle ei meeldi see,» lisas ta, nähes, kuidas silmaluukidest hakkas veerema pisaraid.

Poeg nuuksatas, pühkis silmad kuivaks ja küsis, kas ta võib suitsetada.

«Suitseta... Mis mark sul on?»

«Kazbek.»

«Anna mulle ka üks.»

Natuke aega suitsetasid mõlemad sõnagi vahetamata.

«Kuule, kuidas sa sellesse suhtud,» ütles poeg. «Anna andeks, et ma sellest praegu räägin, aga ega me vist edaspidi jälle tükil ajal kokku ei saa...»

Serpilin vaatas talle küsivalt otsa.

«Kuidas sa sellesse suhtud, kui ma oma naise ja lapse seniks siia toon, kuni ma ise korteri saan, ainult niikauaks? Nad elavad seal Tšitaas viletsasti ja on näljas. Ma sain kirja, võin sulle näidata.»

Serpilin raputas pead. Poeg mõistis seda nagu eitavat vastust.

«Sa oled vastu?»

«Ei,» ütles Serpilin, «pole tarvis kirja näidata, ma usun.»

«Aga kuidas sa sellesse suhtud?»

«Pooldavalt,» vastas Serpilin.

«Nii et võib nad ära tuua?» küsis poeg rõõmsalt.

«Too, kui sa loa saad.»

«Eino, väljakutsumine ja sissemõllimine jäägu minu mureks. Ma palun oma kindralit, et ta helistaks...» Poeg lõi käega, andes mõista, et tema kindralile on sellises asjas kaasaahtamine kukepea. «Ainult kui sinu vastu ei ole.»

Küllap sa tulid ema juurde sama jutuga, mõtles Serpilin. Aga miks ta sinu peale karjuma hakkas? Mida sa talle ütlesid? Ega sa ju selle jutuga peale ei hakanud. Aga millega siis?...

Kuid ta ei lasknud end oma mõtetevoolumul kaasa kiskuda.

«Mis siis minu käest tarvis on?» küsis ta selle asemel. Küsis, kuna ta aimas, et midagi on tarvis.

«Paar rida,» vastas poeg. «Tagalavalitsusele, et sa ei ole vastu.»

Ta tegi veidi kiiremini, kui oleks loomulik olnud, ettenägelikult lauale käeulatusse pandud välitasku lahti ja võttis sealt bloknoodi.

Serpilin vaatas toas ringi, tuletades meelde, kus tindipott võiks olla, kuid poeg oli juba välitaskust punase pliiatsi võtnud ja ütles, et pliiatsiga võib ka.

«Mis ta perekonnanimi on, sama, mis sinul?» küsis Serpilin.

«J-jah,» vastas poeg pisut kogeldes.

«Ja nimetähed?»

«A. P.» — Anna Petrovna, ma näitan sulle kohe pilti,» ütles poeg ja pistis käe vormipluusi taskusse.

Serpilin vajutas sõnagi lausumata kõvasti pliiatsile ja kirjutas: «Palun majutada minule reserveeritud põrandapinnale, Pirogovi tänav 9—27, Tolstikova, A. P. koos tütre...»

«Mis tütre nimi on?»

«Olja,» vastas poeg naise ja tütre fotot mööda lauda isa poole lükates.

«... Olgaga,» kirjutas Serpilin, kirjutas veel oma nime alla ja ulatas paberilehe pojale. Siis võttis ta fotod, heitis neile põgusa pilgu ja pani lauale tagasi.

Poeg ootas veel paar rusuvat hetke, nihutas siis fotod

hiljakesi enda ette, nagu kardaks ta vaikust purustada, ja pistis pluusitaskusse.

«Võta sinel õlgadele, külm on,» ütles Serpilin, mähkides, et poeg istub kuidagi kõssis.

«Mul on, näed, mis pluusi all.» Poeg tegi vormipluusi nõobi lahti ja näitas selle alla pandud villast kampsunit.

«Ei kuulu vormi juurde,» ütles Serpilin, kes pidas seda väga oluliseks, et ohvitserid sõduritega võrdselt külma kannataksid ja et neil poleks midagi rohkemat seljas, kui on ette nähtud.

Poeg kehtitas õlgu.

«Panin selga, kui anti.»

«Ma pole siamaani kuulnud, et autoväeüksustel oleks erivarustus,» ütles Serpilin.

«Mitte igaühel,» ütles poeg ja taipas alles siis, kui ta seda oli öelnud, et isa pilkav lause just selle kohta käiski, et «mitte igaühel».

Ja ometi, sellest pilkest hoolimata tundus pojale, et tema perekonna siiakolimise päriolek on kõige kaudne andeksandmine, mis enne on olnud. Ta ei taibanud isa tõelisi tundeid — mitte sellepärast, et ta oleks olnud rumal või taipamatu, vaid sellepärast, et tal oli kõige jaoks lihtsalt teine mõõdupuu.

Serpilini aga ei tähendanud loa andmine tema tuppakolida mitte kui midagi. Ta oleks oma nõusoleku andnud ükskõik kellele, kas või näiteks sellele Ivan Aleksejevitsi adjutandile, tema naisele ja lastele...

«Ma tahan sulle rääkida, kuidas see kõik oli,» ütles poeg.

«On's seda vaja?» küsis Serpilin. See küsimus ei tähendanud kuulamast keeldumist, vaid oli tema meelest tarvilik hoiatus, et poeg ei hakkaks juba ette ootama heatahtlikku suhtumist. Poeg ei saanud aga jällegi temast aru ja ütles kangekaelselt:

«Jah, on küll vaja! Ma olen kindel, et siis on nii sinul kui ka minul kergem.»

Vaevalt küll, mõtles Serpilin. Aga ta ei hakanud vastu vaidlema, kuigi ta nii mõtles, küsis pojalt veel ühe suitsu, pani selle põlema ja istus küünarnukke veelgi raskemalt lauale nõjatades ning sisemise külmaltunde pärast kõssis õlgadel kasukat kohendades laua

ääres, olles valmis poega katkestamata ära kuulama kõik, mis tal iganes öelda on.

Poeg rääkis, kuidas see kõik oli, ja tema jutust ilmselt, et polnud võimalik teisiti talitadagi, kui tema talitas. Serpilin aga kuulas ja mõtles, et kui see oligi nii, poleks tema ometi poja asemel olles nii talitanud, nagu talitas poeg.

Arvatavasti ei rääkinud poeg veel kõike, kuid ta oli ometi pigem siiras kui ebasiiras, selgitades isale, et kord juba rattarummu sisse aetud, pidi ta pöörlema sellega koos niisama kiiresti nagu rataski, sest vastasel korral oleks ta jäänud kodarate vahele ja oma kaela murtud.

Poeg ei kasutanud sõnu «kaela murtud» ega võrdlust rattast ja kodaratest, ta rääkis käredest koosolekust ja julmadest vahemärkustest, ähvardavast väljakutsest ülemuste juurde ja rumalatest nõuannetest, mis olid nähtavasti väga targad nende meelest, kes neid andsid. Kõigest sellest rääkis poeg, Serpilin aga kuulas ning mõtles rattast ja kodaratest ja sellest, mis tähendas tol ajal selles rattas pöörelda ja mis tähendas kaela murda.

Kas temal endal oli selles rattas kael murtud? Jah, muidugi, kui rääkida endise brigaadikomandöri, endise Frunze-nimelise Akadeemia professori, endise Punalipu ordeni saaja, endise parteilase Serpilini kaelamurdmisest nende nelja aasta jooksul... Elu oli murtud nii mitmeks tükiks, et paistis, nagu ei kasvaks need enam ilal kokku. Ja see kõik oleks võinud lõppeda sellega, millega see lõppes nii paljudele, — surmaga, ja seda mitte kohtuotsuse põhjal, vaid lihtsalt, vangitapis või lumes sokkade vahel, kus pole õieti mõistlikku puudki, millesse lahkunu nime lõigata. Nii juhtus see tema silme all paljude teistega. Kui õigust rääkida, purustab surm lõppude lõpuks nagunii kõik. Ei saa inimest hauast välja nõuda, ei saa küsida, kuidas sa surid. Kas murtuna või mitte... Ülekuulamise protokollid võivad küll ka pärast surma üht-teist pajatada, aga kes hakkab neid lugema, ja kas neid alleski hoitakse?

Kunagi laagris oli ta oma surmale mõeldes ka sellele mõelnud. Ja ometi jäi ta ellu, sai vabaks ja kasvas kildudest jälle kokku, nii purustatud kui ta oligi. Ja

mitte ainult seda: ta elas ega mõelnudki enam sellele, et teda on kord juba murtud ja peaks seepärast olema ettevaatlikum, kuigi ta südamepõhjas uskus võimalust, et kui tuleb uus hädaaeg, siis võib väga kergesti leida neidki, kes hea meelega su luud-liikmed jälle vanast kohast katki murravad.

Poeg aina rääkis, ja mida kauem ta rääkis, seda rõõmsamaks ta läks, sest ta oli enda meelest järjest vähem süüdi... Otsis tookord kergemat teed, ja otsis kergemat teed ka nüüd... Otsis ega taibanud, et mees, kes istus tema vastas ja kelle ta oli tookord maha salanud, kuigi ta teda nii tookord kui ka praegu mõttes oma isaks nimetas, oleks ei tea mis andnud, et tema eneseõigustusi mitte kuulata.

Mille eest küll mind ja ema nuheldakse? Me ei helitanud ega olnud pehmekäelised. Mina võib-olla veel, kui ta väike oli. Aga ema mitte kunagi, mitte mingil juhul, mõtles Serpilin hämmeldunult ja rusutult pojale otsa vaadates... Kindlasti mängis sel ajal seegi sinu jaoks oma osa, et ma ei olnud su lihane isa ja et päris isa oli langenud ja seega igast patust prii. Kui sa oleksid loomult tugev, poleks sa mind, mittelihast isa mingil juhul maha salanud, nõrga iseloomu jaoks aga oli see muidugi kiusatus — kergemat teed minna. Seda enam, et selle poole lükati. Kõik see oli nii, aga sa rõhutasid siiski liialt seda, et kõik teised olid samasugused nagu sina, keegi ei olnud parem. Seda ma ei usu. Sellepärast, et liigagi palju sinu eakaaslasi on kaotanud selle kahe sõja-aasta jooksul elu minu oma silme all. Jah, nemad ei otsinud kergemat teed. Neid on surma saanud küll asjata, küll asja pärast, aga nahahoidjate hulka nad ei kuulunud ja pelguriks neid nimetada ei saa. Ja olgugi et mulle lahinguväljal harva nende ankeet pihku juhtus, ei saa ega suuda ma tagantjärelegi kujutleda peaaegu kedagi neist niimoodi talitamas, nagu talitasid sina sel perioodil, millest sa praegu räägid. Tühja sellest perekonnanimest. Jutt ei ole perekonnanimest, vaid argusest. Sa vahetasid nime; nii nagu väejooksik kisub sõjaväljalt plagades oma mundri seljast...

«Kas see on kõik?» küsis Serpilin, kui poeg viimaks vait jäi. See polnud küsitud selle mõttega, et juttu läbi lõigata, vaid see oli lihtsalt kauane sõjaväeharjumus.

Poeg vaatas lakke, nagu meenutades, kas midagi ei jäänud rääkimata, siis vaatas ta jälle isale otsa ja ütles:

«Jah, siis oli niisugune aeg.»

Jah, niisugune aeg! Just niisugune! rõhutas Serpilin mõttes seda sõna. Selle asemel ei leiagi teist sõna: niisugune aeg! Selle sõnaga on kõik öeldud.

Tal oli korraga kummaline tunne, et tookord ei olnud mitte üks aeg, vaid samaaegselt eksisteeris kaks erinevat aega kõrvuti. Üks oli selge ja arusaadav — lennud üle põhjanaba, revolutsiooniline abi Hispaaniale, viha fašismi vastu, viisaastakud, töötamine ihust ja hingest, õnnelik usk, et maa jõuab aina paremale järjele, armastus ja sõprus, normaalsed inimlikud suhted; ning samas — ainult sammuke kõrvale — teine aeg, hirmus ja iga päevaga ikka käsitamatum...

«Sa ütlesid minust tookord lahti — ja eksisid, nagu selgus,» ütles Serpilin pärast mõneajalist vaikimist.

Poeg tegi protesteeriva käeliigutuse, mis pidi tähendama, et tal polnud valikuvabadust, kuid Serpilin ei lasknud tal rääkida.

«...ja eksisid, nagu selgus,» kordas ta. «Aga nii mõnigi samasugune nagu mina on praegugi seal, kus mina olin, sellepärast et tema asi pole veel selgunud... Ja ma vaatan praegu sind, ja ma ei suuda seda mõtet eemale tõrjuda. Ei suuda. Ja ema ei suutnud. Kas sa saad sellest aru või ei saa?»

Poeg tõusis püsti ja kehtas nõutult õlgu, nagu tahaks ta ütelda: «Mis mina võin sinna parata?» Ja Serpilinile tundus, et nüüd paneb ta sineli selga ja läheb minema, sest pole enam millestki rääkida. Poeg käis paar korda edasi-tagasi, ikka õlgu kehitades, nagu vastaks ta vaikides omaenda küsimustele. Nüüd hakkab minema, mõtles Serpilin jälle, kuid poeg tuli hoopis laua juurde ja istus toolile.

«Tee, mis tahad, usu või ära usu,» ütles ta, «aga ma pole mitte kordagi, saad aru, mitte kordagi, ma annan ausõna, mitte kordagi, ükskõik mis mulle ka räägiti, — mitte kunagi mitte ühtki minutit pole ma uskunud, et sa oled rahvavaenlane...»

Ta ütles seda vaikselt, peaaegu lootmatagi, et isa teda usuks, kuid nii meeleheitliku otsekohesusega, et Serpilin koguni võpatas. See mõte oli talle juba varemalt

mitmel korral pähe tulnud, kuid ta oli selle iga kord minema peletanud. Enne oli ta südamepõhjas katsunud poega õigustada: ta valetab, et ta ei uskunud, valetab sellepärast, et tal on häbi, ei julge näkku öelda, aga tegelikult uskus ta seda tol ajal! Aeti tal pea segi, hirmutati teda, luuletati teab mis kokku — ja ta jäi viimaks uskuma. Jäi uskuma, ja seepärast ütleski lahti.

Seda ta siis ütleski emale eneseõigustuseks, nii et ema tema peale kohutavalt karjuma hakkas! Seda ta talle ütleski, just seda!

«Kas sa mind tõesti ei usu?» kostis kusagilt hirmus kaugelt poja hääl, kuigi poeg istus endist viisi laua ääres isa vastas ja isa oleks ulatunud teda käega puudutamagi.

«Asi on nõnda,» ütles Serpilin püsti tõustes ja õlgadelt mahalibisevat kasukat kehitades. «Me oleme siin nüüd küllalt edasi-tagasi arutanud; ma arvan, et me ei mõistnud teineteist sellegipärast, aga see pole ka tähtis. Praegu on maailmas tähtsamaidki probleeme. See, et sa minu ees süüdi oled, kustuta maha. Aga kui asja väljaspool sugulussidemeid võtta, siis tulid sa, nagu ma aru saan, minu käest argust andeks paluma. Kas jah või ei?»

«Jah.»

«Kui jah, siis tulid küll valesse paika. Argus lunastatakse ainult lahingutes. Muud võimalust pole olemas. Miks sa pole ikka veel rindel?»

«Lihtsalt on kord niimoodi läinud.»

«Esita raport, et läheks teistmoodi. Seda enam, et sa võtsid endale perekonnanimeks Tolstikov. Selleks sul julgust jätkus! Aga kui võtsid, siis ära diskrediteeri seda nime! Vassili Jakovlevitš ei teadnud ise, mis on argus, ega andnud seda ka teistele andeks. Esita juba homme raport! Minu abi sul pole sel puhul tarvis?»

«Ei ole.»

«Millal sa esitad?»

«Sa ise ütlesid, et homme.»

Poja hääl reetis nõutust ja nõrdimust. Kuid Serpilin ei tahtnud ei üht ega teist märgata.

«Ja jutt otsas. Suitsud jäta mulle.»

Ta ulatas pojale käe. Ja kui ta olekski pidanud nädala või kuu aja pärast kuulma, et see käepigistus maksis

pojale elu või tervise, siiski oleks see käsi teistsuguse vastuse korral igatahes andmata jäänud, ta oleks siis poja ilma jumalaga jätmata uksest välja saatnud — kadugu ta silmist!

Poeg läks esikusse. Serpilin istus jälle laua äärde, nähes ukse vahelt, kuidas poeg paneb sineli selga, talvemütsi pähe ja tõmbab vöörihma kinni...

Kui ta oli sellega valmis, astus ta lävele ja jäi sinna seisma.

Isa istus kühmas, kasukas õlgadel. Ta nagu oli sel hetkel kõhn ja vana; meelekohtadel sinendasid lubjastunud sooned, mis olid praegu magamatuse tõttu eriti tugevasti näha. Suured soonilised käed lebasid väsinult laual.

Ja kuigi see laua ääres istuv kangekaelne vana mees oli isegi nüüd, kus mured teda igast kandist ründasid, pealtnäha murdumatu, hakkas pojalt korraga isast kahju. Oli kahju nende turritavate hallide juuste pärast, paljaksmineva lagipea pärast, tema väsinud, vanaks jäänud näo pärast, nende kondiste, sooniliste käte pärast, mis lebasid raskelt laual, kahju sellepärast, et ta istub üksinda laua ääres kõledas, külmas toas.

Ning nõnda lävel seistes ja isa silmitsedes ütles poeg, kellel hakkas ootamatult hale nii isast kui ka iseeneest:

«Sa tahad siis päris üksi jääda?»

«Ma olen nagunii üksi.»

Serpilin tõstis pea, kuid poeg kannatas tema lõpmatult pika pilgu välja, pööras siis sõnagi lausumata ringi ja sulges ukse enda järel.

Kui Serpilin kuulis ka teise, õueukse paugatust, tõusis ta toolilt ja hakkas toas ringi käima. Ta käis edasi-tagasi nagu pendel, tiris aeg-ajalt mahalibisevat kasukat õlgadele tagasi ja suitsetas ühe suitsu teise järel.

Kõnelus pojaga oli liikuma pannud kõik need mõtted, mida ta iga päev ei mõelnud — mitte sellepärast, et ta oleks neid mõtteid kartnud, vaid sellepärast, et sõda oli need kõrvale lükanud. Sõja tõttu polnud need mõtted mitte küll päriselt kadunud, nad olid vaid pugenud nii kaugele ajusoppi, et sinna polnud peaaegu iial mahti ega ka otsest vajadust tuhnima minna. Nüüd aga olid nad pinnale tõusnud, ja nüüd tuli igal juhul nen-

dest läbi minna, nii nagu minnakse üle lageda välja tule all, mille lõppu ei jõuta ära oodata. Kõige tõsisem ja kõige raskem mõte, mida ennegi oli olnud kõige raskem minema peletada, — ei olnud mõte iseendale, vaid mõte neile, kes olid jäänud seniajani sinna. Sõja algul oli ta arvanud, et kui need, kes tulid just sõja eel sealt tagasi, kust temagi tuli, ilmutavad ennastsalgavat kohusetruudust või surevad kõigi silme all vaprate surma, siis võib see aidata kõiki neid, kes veel laagritesse jäid, rindele pääseda.

Hiljem, neljakümne teisel aastal, kui ta Gratsi all diviisikomandöri kohalt tagandati, piinas teda mõte, et kui ta antakse tribunali kätte ja hakatakse tema minevikku meenutama, siis võtab asi halva pöörde ka kõikide nende jaoks, kes on veel seal ja püsivad ainsa lootuse varal elus — et nad saavad sõjas verega või koguni surmaga nende peale kuhjatud laimu maha pesta.

Aga aeg möödus, põhjendamata niihästi lootusi kul ka kartusi. Kuigi ta tagandati diviisikomandöri kohalt, ei tuletanud keegi tema minevikku meelde, ei siis, kui ta tagandati, ega siis, kui ta uuesti diviisikomandöriks määrati. Rindel sõdis oma paarsada erinevas auastmes meest, kes olid nagu temagi veidi aega või vahetult enne sõda vangist lahti saanud; ta tundis paljusid neist otseselt või teadis kuulu järgi. Mõned olid juba langenud, teised olid tõusuteed käinud: neli neist juhatasid armeed, üks koguni rinnet. Kuid nähtavasti ei kiirustanud keegi vastavate järelduste tegemisega. Viimasel ajal polnud ta ühtegi uut nime kuulnud: need, kes olid tagasi tulnud, olid rindel, need aga, kes istusid vangis, istusid edasi.

Ja tagasitulnuid ei olnud kes teab kui palju! Kolmekümne seitsmendal ja kolmekümne kaheksandal aastal polnud ühtegi polku, diviisi ega korpust, kust komandör, komissar või staabiülem või kõik kolm poleks kinni läinud. Ja need, keda maha või lahti ei lastud, istusid praegugi edasi. Ainuüksi selles ilma kirjavahetuse õigusega laagris, kus Serpilini viimati oli olnud, oli peale tema veel kolm meest, kes oleksid võinud sõja ajal olla diviisi- või korpusekomandörid. Oletagem, et need aastad on neid reast välja löönud. Hea küll, ärge andke siis kohe korrapealt diviisi kätte, andke polk või pataljon!

Best nad ei ihka endale mingit kuulsust, nad on valmis oma õigsust tõestama ning surema ükskõik missuguses auastmes!

Oma ootamatuse tõttu oligi Serpilini jaoks kõige hirmsam see, et ta üksikvangistusest laagrisse sattudes end samasuguste inimeste keskelt leidis, nagu ta isegi oli!

Ta ei võtnud midagi omaks ega andnud allkirja, aga julmus, millega temalt ülestunnistust välja püüti pressida, kinnitas tema oletust, et on tõepoolest olemas mingi kohutav ja määratult suur vandenõu, mille tõttu raiutaksegi metsa — ja laastud lendavad...», mille tõttu ei usuta niisuguseid inimesi nagu tema, kuivõrd teistest inimestest, keda usutakse rohkem kui teda, on saanud reeturid. Nii ta oletas ega osanud oletada midagi muud, sest midagi muud polnud lihtsalt võimalik mõelda. Ja siis veendus ta pikapeale, päev-päevalt, kuu-kuult, aasta-aastalt, et seda vandenõu ei ole, pole lihtsalt olemaski. Ta veendus, et kõik need inimesed, kes on arreteeritud sellesama neetud viiekümne kaheksanda paragrahvi alusel nagu temagi, on peaaegu eranditult samasugused inimesed nagu temagi. Nii mõnigi oli vastu pidanud ja polnud midagi omaks võtnud, suurem osa polnud vastu pidanud ja olid end süüdi tunnistanud, kuid ükski neist polnud milleski süüdi, nagu polnud temagi.

Nii see oli. Kuid veel hirmsam oli, et see kestis praegugi edasi. Laagrid olid ikka veel täis inimesi, kes olid valmis nõukogude võimu eest kas või tilkhaaval oma verd ohverdama. Seda oli võimatu mõtteist peletada, aga seda valjusti ütelda oleks tähendanud mõttetut enesetappu.

Kunagi, neljakümne esimese aasta sügisel, tollel mälestusväärsel öhtul pärast paraadi Punasel väljakul, kui Serpilin lebas hospitalis, oli naine tema käest küsinud, kas ta on need aastad juba mälust maha kustutanud.

Ja tema oli tookord vastanud, et on küll. Kas see oli tõsi? Jah, selles mõttes, nagu naine oli küsinud ja nagu tema oli siis vastanud, oli see tõsi.

Jah, ta läks sõtta ja mõtles rohkem sõjale ja neile inimestele, kes olid temaga koos sõdimas ja kes nagu

temagi pidid õppima fašiste peksma, sest muidu oleksime hukkunud nii meie kõik kui ka nõukogude võim. Ta mõtles palju ja pidevalt sellele ja harva ning vähe iseenele ja oma minevikule. Jah, selles mõttes oligi see tookord tõsi, mis ta naisele ütles, ja see oli tõsi ka nüüd, kus naine oli surnud ja ei saanud teda enam kuulda.

Aga kui ta mõtles teistele, kes olid jäänud sinna, ja mitte iseendale, siis ei saanud ta seda nelja aastat maha kustutada. Ta ei saanud olla sellele mõtlemata.

Inimesed rõõmustasid, et tema puhul tehtud viga parandati, see oli kooskõlas nende sisemise õiglustundega. Kuigi ta oli vahel harva kokku puutunud ka teistsuguste tüüpidega, kelle näost oli lugeda: said lahti — ja ole õnnelik! Sa oled erandjuhus, ja muud midagi. Aga mõtted, mis tekivad seoses sinu tagasitulekuga, on sedavõrd ohtlikud, et õieti peaks kaaluma, kas oligi mõistlik sind lahti lasta. Kuigi sa ei ole süüdi, sest muidu ei oleks sa tagasi saanud, on riiklikust seisukohast vaadatuna veel küsimus, mis on siis tähtsam.

Omaette raske probleem oli seegi, kuidas kõigest sellest oma naisele rääkida — juba siis, kui nad vaksalis esimest korda jälle kokku said. Valentina Jegorovna oli Staliniisse nii kiindunud, just Staliniisse, Staliniisse isiklikult, et uskus kaljukindlalt, et kõik halb, mis toimub, on teiste inimeste korda saadetud, tehtud Stalini teadmata ja tagaselja; ning ta oli Stalinile lõpmata tänulik selle eest, et tema mees jälle vabaks sai. Serpilin oli seetõttu kimbatuses: kuidas naisele rääkida seda, mida ta teadis? Kui rääkida talle kõik ära ja kui ta jääbki uskuma, siis on ta oma loomu kohaselt valmis kohe keset väljakut minema ja seda seal kisendama, saates sel kombel hukka nii iseennast, oma meest ja jumal teab keda veel!

Kui naine nende taaskohtumise esimesel õhtul mehele ütles: «Sa pead seltsimees Stalini kirjutama ja teda selle eest tänama, et ta asja uuris ja sind vabaks laskis!» — siis oli mees vait ja sai aru, et naine ei ole temaga ühel nõul, et ta peab mehe vaikimist tänamatuks.

Serpilin oli Stalini kirjutanud neli korda — kahel korral vanglast ja kahel korral laagrist, oli talle meelde

tuletanud, et Stalin tunneb teda Tsaritsõni rindelt, oli kinnitanud, et ta ei ole milleski süüdi, ja palunud Stalini lasta asja uuesti uurida. Loogiliselt võttes oleks tulnud kirjutada veel viieski kiri — nüüd, kui ta vangist vabaks sai. Aga oli kuidagi mõeldamatu tänada iseenda vabakslaskmise eest, kõigist teistest mööda minnes. Ja enne, kui hakata nendest rääkima, tuli sõita rindele ja näidata seal, milleks sa ise suuteline oled, olemata seejuures parem või halvem kõigist neist, kes veel vangis on.

Ta ei rääkinudki naisele tookord kõigest, mida ta mõtles. Ütles ainult, et oli laagrites näinud süütuid inimesi, nende hulgas ka korpusekomandör Grinkod, oma endist polgukomandöri, keda nainegi hästi tundis.

See nimi mõjus naisele tookord rohkem kui kõik muu. Naine rääkis, et ka tema polnud uskunud, et Grinko on süüdi, ja kui Grinko naine sõitis Moskvasse õigust nõutama, oli ta tema enda juurde elama võtnud. Grinko naine oligi siis kaks kuud tema juures elanud ja lõpuks midagi saavutamata tagasi Kaug-Idasse sõitnud, jätnud aga sealt tema kirjadele vastamata, ja alles hiljem selgus, et ta oli tagasiteel arreteeritud.

«Grinko ei tea seda tänapäevani,» ütles Serpilin selle peale süngelt. «Raske, Valja, on sellistele inimestele mõtelda nagu Grinko, hakkad viimaks veel ei tea mida mõtlema...»

Seda öeldes vaatas ta naise nõutut nägu ja ei puudutanud seda teemat enam ei siis ega ka edaspidi.

Serpilin jättis edasi-tagasi kõndimise, peatus laua ääres, silmitsedes konisid kuhjaga täis tuhatoosi ja püüdes iseennast keelata sellele kõigele mõtlemast.

Kuid sellest keelamisest ei olnud mingit abi. Tal seisis silme ees korpusekomandör Grinko, nii nagu ta teda viimati oli näinud: otsalõppenud hiiglane istumas metsas äsja mahasaetud lehise tüvel ja hoidmas endal kahe suure kondise käega korisevast rinnast kinni.

See oli Grinko, kes tookord ülekuulamisel, kui teda ja Serpilinit pandi silm silma vastu mehega, kes oli paljastanud nende spioonitegevuse, haaras uurija istumise alt tabureti ja lõi selle pealekaebaja pähe puruks,

pärast aga, kui teda mööda koridori lohistati, kisendas veel Serpilinile: «Fjodor, kirjuta Stalinile, kirjuta kõigest Stalinile!...»

See oli Grinko, keda tema iseloomu arvestades oli otsustatud vahistada teel Moskvasse, ja mitte kohapeal, Kaug-Idas, ning kes siis kutsutigi Moskvasse ja haagiti tema vagun kusagil raudteejaamas öösel lahti. Ta läks vaguni esikusse, rahvakomissari poolt nimeliselt kingitud mauser käes, ega lubanud end arreteerida, enne kui talle otse vagunist antakse telefoniühendus rahvakomissariga. Ja kui südaööl jalule aetud rahvakomissar küsis, mida ta tahab, ütles Grinko: «Seltsimees rahvakomissar, mind arreteeritakse, ma oletan reetmist! Kas hakkab vastu või annan alla?» Ja kui ta kuulis telefonitorus häält: «Anna alla, ma kannan seltsimees Stalinile ette, kõik selgub!» — lõi ta veel enne, kui ta alistus, küünarnukiga akna katki ja viskas talle kingitud mauseri möödasõitva kaubarongi rataste alla. Ta ise jutustas seda pärast Serpilinile, kui nad Kolõma ääres koos teed ehitasid ja koos seda aega meenutasid, kus Grinko oli polgukomandör ja Serpilin tema aseäitja ning just äsja Revolutsioonilise Sõjanõukogu liikmeks määratud Stalin sõitis esimest korda Tsaritsõni alla nende polgu asupaika...

Grinko istus mahasaetud lehise tüvel ja kõhis verd, sest tal olid kopsud vigaseks pekstud, kui nõuti, et ta end Stalini reetmises süüdi tunnistaks. Aga ta ei tunnistanud ja jäi ellu, ja ta saadeti Kolõma äärde, kus ta hakkas teed ehitama ja rääkis verd kõhides, et ta elab igal juhul nii kaua, kuni seltsimees Stalin täit tõtt teada saab!

Ja sellest Grinkost polnud Serpilin tänase päevani Stalinile kirjutanud; kui ta lahingute eest Moskva lähistel ordeni sai, pidi ta juba kirjutama, aga siis tuli nagu välg selgest taevast diviisikomandöri kohalt tagandamine.

Kui Stalingradi operatsioon on lõpule viidud, siis kirjutatakse — see on just paras moment, mõtles ta nüüd, end õigustada püüdes ja seda samal ajal häbenedes...

Esikus helises telefon, ja Ivan Aleksejevits teatas ilma pikema sissejuhatusega, et ta on poole tunni pärast Serpilini juures.

«Ega liiga vara ei ole? Oled juba üleval? Võtad küla-lai vastu?»

«Võtan küll!» vastas Serpilin rõõmsalt. Ta polnud kahelnudki, et Ivan Aleksejevits teda näha tahab, kuid helistamist polnud ta enam oodanud: niisugusel kohal pole inimene iseenda peremees.

Ta riputas telefonitoru hargile, võttis kella käelt ja hakkas seda üles keerama. Viis minutit puudus viiest. Hommik juba käes!

Jaa-ah, hilja saavad nad seal öhtule küll...

KAHEKSAS PEATÜKK

Kui Ivan Aleksejevits täpselt poole tunni pärast uksele koputas, oli Serpilin juba nii tema vastuvõtmiseks kui ka ärasõiduks valmis: ta oli end pesnud, oli habeme maha ajanud, pluusi selga ja portupee peale pannud, kohvri lukku keeranud ja isegi tuhatoosi kõõgis prügiämbrisse tühjaks kallanud.

«Tere, Fedja,» ütles Ivan Aleksejevits sisse astudes ning sekundi mürdosa vältel hindavalt Serpilini nägu silmitsedes, siis kaelustas ta sõpra tormaka ägedusega ja surus korraks huuled vastu ta põske.

Ta oli rutanud siia, olles kõigiti valmis sõbra leinast osa võtma. Ja tahes-tahtmata tundis ta nüüd kergendust Serpilini igapäevast, muutumatut ning värskelt raseeritud nägu nähes. Serpilinil oli see psüühiline vaev juba nähtud, mida nimetatakse enese kättevõtmiseks ja mis kergendab märksa kaasinimeste elu, olgu see siis vaevanägijale endale kui raske tahes. See, et Serpilinil oli see vaev juba nähtud, polnud märgatav mitte üksi Ivan Aleksejevitsile, kes teda ammust ajast hästi tundis, vaid ka Ivan Aleksejevitsi selja taga seisvale adjutantile, kes teda peaaegu ei tundnudki.

«Meil on veel sinu ärasõiduni tund ja kolmkümmend viis minutit aega,» ütles Ivan Aleksejevits. Serpilinit kaelustades oli ta sellega kogu hingest avaldanud oma kaastunnet ega pidanud vajalikuks seda veel sõnadega kinnitada. «Kui sul midagi selle vastu pole, siis sööme koos hommikust.» Ta viipas adjutanti sõrmega ja võt-

tis tema käest väikese kohvri. «Sina, Pavel Trofimovitš, sõidad vahepeal aerodroomile, nagu meil jutt oli, ja uurid järele, kas lennuk ikka läheb.»

Adjutant ütles: «Kuulen!» ja kadus.

«Ära võtagi maha,» ütles Serpilin, nähes, et Ivan Aleksejevitsš tahab esikus sinelit seljast ära võtta. «Tuba on külm.»

«Ei tee viga,» ütles Ivan Aleksejevitsš, võttis sineli ikkagi seljast ära ja astus kärmesti tuppa.

Nad ei olnud teineteist neljakümne esimese aasta novembrikuust saadik näinud. Kui Serpilin diviisikomandöri kohalt tagandati, ei käinud ta tookord Moskvast Ivan Aleksejevitsši juures abi otsimas — üle nende peade, kes asjaga otseselt seotud olid. Ta ei tahtnud Ivan Aleksejevitsši täbarasse olukorda asetada. Ja pärast, kui asi lahenes ning ta pidi sõitma diviisi formerima, oli Ivan Aleksejevitsš parajasti rindele sõitnud.

Oma viiekümnele eluaastale vaatamata oli Ivan Aleksejevitsš ikka veel kõhn ja rühikas mees. Serpilin mäletas teda veel maailmasõjast, mäletas, kui ta oli kolme Georgi-ristiga uljas allohvitser, kes tuli pärast õist retke pataljonivelskri Serpilini juurde noahaava siduma; mäletas, kui ta oli luurekomando esindajana koos temaga polgukomitees, mäletas teda polgu staabiülemana Tsaritsõni all. Tookord peeti teda tema keigarliku välimuse ja varakult terashalliks läinud külje peale kammitud juuste pärast tihtipeale tsaariaegseks ohvitseriks, kuigi ta seda polnud. Praegune kindralifrentš istus kõhetu ja sihvaka Ivan Aleksejevitsši seljas niisama valatult nagu need taljesse ömmeldud vormikuuved, millega ta kodusõja päevil ühkeldas. Ja juuksedki olid ikka samasugused, hallid, terasese läikega, siidsiledalt külje peale lahku kammitud. Ivan Aleksejevitsš ei olnud põrmugi vanemaks läinud, ainult et ta praegune nägu ei meeldinud Serpilinile. See, et tal oli väsinud ilme, oli mõistetav. Aga tema muidu vilgas ja elav pilk oli praegu kuidagi imelikult liikumatu, nagu oleks teda halvanud mingi mõte, millest ta hetkekski ei vabane.

Kurat teab, mis lollid mõtted pähe tükivad, mõtles Serpilin, valjusti aga ütles ta:

«Sa ei näe just kõige parem välja.»

Pilk, mille Ivan Aleksejevitsš talle heitis, oli kiire, aga silmaterad püsisid ikka liikumatult, kui ta naljatoonil vastas:

«Sa pole esimene, kelle suust ma seda kuulen. Teie, rindemehed, lausa lõkendate näost, samal ajal kui meie, tagalarotid, pabereid järades kokku kuivame.»

«Pole see leib kusagil kerge,» ütles Serpilin, vaadates Ivan Aleksejevitsšile ikka veel ainiti silma ja saades esimesena üle vastastikusest ebalusest selle tõsise jutujamamise eel, mida nad omas südames mõlemad ootasid.

Ivan Aleksejevitsš küsis, kuhu Serpilin oli naise matnud, ja kui see vastas, et Novodevitšje kalmistule, ütles ta: «Siis on hästi!» — nagu oleks sel puhul miski saanud olla veel hästi või halvasti. Siis küsis ta, kas naine oli Serpilini tulles veel teadvuse juures. Hambad ristis, raputas Serpilin pead.

«Miks sa kohe ei tulnud, kui ma sulle helistasin?» küsis Ivan Aleksejevitsš etteheitvalt. «Ma lubasin talle, et kasutan äärmisel juhul oma positsiooni ja kutsun sind veel samal päeval Moskvasse. Aga sa ei tulnud!...»

Serpilin registreeris mõttes sõnad «äärmisel juhul», kuid välja ta seda ei näidanud, vaid hakkas selgitama, miks ta polnud saanud kohe lennata.

«Ahah, ahah,» oli Ivan Aleksejevitsšile kõik kohe esimestest sõnadest selge ja arusaadav. «Ma mõtlesin juba vahepeal, et Batjuk sinu asjad niimoodi sättis. Siis aga nägin, et samal päeval tuli rindelt avaldus kinnitada sind Batjuki staabiülemaks!»

«Noh, kas kinnitati?» küsis Serpilin.

«Muidugi,» ütles Ivan Aleksejevitsš üllatunult. «Ma käskisin adjutandil sulle kõigepealt minu nimel õnne soovida! Kas ma tõesti ainult mõtlesin seda teha ja unustasin? Kurat küll, viimased päevad on pea nii kirjuks võtnud, et... Viimane aeg oleks jälle rindele minna.»

«Kas rindel on kergem?»

«Sa arvad, et on raskem? Kui sa teada tahad...» Ivan Aleksejevitsš sai sõna sabast kinni, lõi järsult käega, jättes selle jutuotsa katki, ja küsis: «Mis mees see teie sõjanõukogu liige ka on?»

«Zahharov on lihtne mees,» vastas Serpilin.

«Ei taipa, mis see tähendab. On see kiitus või laatus?»

«Kiitus,» vastas Serpilin. «Või kui täpsemalt öelda — sirgjooneline mees.»

«Ah sirgjooneline — see on hea,» ütles Ivan Aleksejevitš ja kordas mõtlikult: «See on hea.»

Ja tema näost võis näha, et ta mõtleb hoopis kellelegi teisele, kes ei ole ei lihtne ega sirgjooneline.

«Kuidas nad Batjukiga läbi saavad?»

«Diviisi kõik ei kosta,» vastas Serpilin, «aga minu arvates näeb Zahharov temaga näguripäevi, kuigi ta seda välja ei näita — ikkagi parteis karastatud mees.»

«Ega see Batjuk pole ka tsaariajal karastatud.»

«Aga iseloomus on küll midagi kulaklikku.»

«Nonoh, mis jutt see on!» hakkas Ivan Aleksejevitš naerma. «Ta on keskmiku poeg, ma mäletan väga hästi, ma olin kahekümne kuuendal aastal büroo sekretär, kui tema akadeemias õppis.»

«Kena õppimine küll!» lõi Serpilin käega. «Ma tean, kuidas temasugused õppisid. Meie, väiksemad vennad, polgukomandörid, õppisime tõesti nii, et higi otsa ees: naine ja poeg magavad sirmi taga, sina aga istu ja tuubi peaaegu igal öösel hommikuni välja...»

«Nüüd sa soolad küll üle,» vaidles Ivan Aleksejevitš vastu. «Eks neid oli seal ka mitut sorti. Võta või seesamune Grinko! Tema lõpetas ju ka kodusõja diviisikomandörina nagu Batjuk.»

Ja omavahel vaieldes või siis teineteisega nõusse jäädes hakkasid nad mehi meenutama, kes olid pärast kodusõda armeedest, korpustest ja diviisidest akadeemiasse õppima tulnud. Ühed neist õppisid nagu hullud, nii et ei saanud lõpuks enam magadagi või kannatasid ühtelugu peavalu all, ronides pulkhaaval jälle sõjaväe astmestikku mööda üles, mille tippu nad olid kord juba, kodusõja päevil pöörase uljusega rühkinud. Teistel ei piisanud selliseks vägiteoks tahtejõudu ega kainet suhtumist iseendasse, läbi häda istusid nad oma aja akadeemias ära ning läksid sõjaväkke tagasi meestena, kellel oli küll minevik, aga polnud tulevikku.

«Heakene küll, see kõik on juba ajalugu,» ütles Ivan Aleksejevitš, kui nad olid läbi võtnud kümme

meest ja jõudnud kokkuleppele, et oli nii- ja naasuguseid, «aga kuidas see Batjuk sinu kui diviisikomandöri kitsast vaatevinklist paistab olema?»

Serpilin rääkis ausalt ära, missugune on Batjuk tema kitsast vaatevinklist vaadatuna nii oma elu parematel kui ka halvematel momentidel.

Ivan Aleksejevitš muigas.

«Näed sa nüüd. Sinu vaatevinklist on keskmine vend, minu vaatevinklist on kehv vend, rindejuhataja vaatevinklist ei ärata ka just vaimustust, nii palju kui mina tean, aga kõrgema ülemjuhataja vaatevinklist pole muud näha kui kummis rinda ja juba kodusõja ajast tuntud vuntse. Et tal sellest ajast saadik pole ei tarkust ega aru juurde tulnud, seda nii kõrgelt juba ei näe! Või ei taheta näha. Ja muud argumendid sellest mälestustemüürist läbi ei pääse. Kuigi mõnikord on muide mälestustest ka kasu, nagu sa isegi tead.»

Jah, Serpilin teadis seda. Teadis, et just tänu nendelesinastele mälestustele ei ole ta praegu Kolõma lääres, vaid siin. Natuke aega enne sõda, kui mõned sõjaväelased juba vabaks olid saanud ja nende vabakslaskmine jätkus, oli Ivan Aleksejevitš, kes alles äsja oli määratud kindralstaapi tööle, esimesi kordi Stalini juures raportil. Stalin hakkas teab millega seoses Tsaritsõnist rääkima, ja Ivan Aleksejevitš, kellel vastav jutt oli juba varuks valmis, meenutas talle tema esimest külaskäiku nende polku, seejuures ka Grinkod ja Serpilinit. Grinko nime laskis Stalin kõrvust mööda, aga Serpilini nime kuuldles võttis ta telefonitoru ja helistas, et tema süüasi veel kord läbi vaadataks.

«Jah, nii on lood,» ütles Ivan Aleksejevitš.

Ja Serpilinile, kes talle otsa vaatas, tundus, et nad mõlemad olid praegu mõtelnud ühte ja sama: see on siiski kuidagi alandav, et kogu sinu elu oleneb ainult kellegi peast läbi vilksatanud mälestusest, mis oleks ju võinud ka vilksatamata jääda, ja paarist-kolmest sõnast, mida nii muuseas telefonitorusse öeldakse...

«Kuule, Vanja,» ütles Serpilin tasakesi, nagu võiks keegi neid muidu kuulda, «kas Grinko heaks tõesti midagi teha ei saa?»

Ivan Aleksejevitš kehtas õlgu.

«Ma ei tea. Võib-olla polnud Grinko talle juba omal

ajal millegipärast meele järele, või ütles ta kunagi hiljem midagi valesti... Ma ei julge teist korda meelde tuletada. Ausalt kohe. Ja kõik!»

«Aga ehk siiski sinu praeguse positsiooni juures...»

Ivan Aleksejevitši silmis välgatas mingi võõrastav, peaaegu et vaenulik tuluke.

«Mis tead sina minu praegusest positsioonist?...»

«Ma proovin siis ise,» ütles Serpilin.

«Eks sa proovi, mina olen proovinud, nüüd on sinu kord,» pidi Ivan Aleksejevitš äärepealt ütlema. Aga ta armastas Serpilinit ja oli ka praegu, kus ta masendatud meeleolus siia oli tulnud, tema vastu heasoovlik, ja see heasoovlikkus oli nagu saar keset vastakate tundmuste tulva, mis möllas muidu ta hinges. Niisiis ei ütelnud ta: «Eks sa proovi,» vaid ütles hoopis: «Ma ei soovita.» Sest kuues meel ütles talle, et Grinkod ei saa enam aidata, Serpilinit aga peab hoiatama ettevaatamatult sammu eest, mille ohtlikkust need inimesed uneski ei aima, kes teavad seda meest, kelle kabinetist Ivan Aleksejevitš tunni aja eest oli lahkunud, ainult kuulu järgi või vanade mälestuste põhjal.

Kui Serpilin seda sõbralikku, kuid tõsist ähvardust varjavat lauset kuulis, oli ta mõni aeg vait. Rääkimisest polnud tulu, tuli tegutseda või mitte tegutseda. Ja kas üldse tegutseda või kunas tegutseda — seda pidi otsustama tema ise.

Ivan Aleksejevitš tõusis püsti ja avas adjutandi kohvriku, mille see siia oli jätnud.

«Kuule, sööme nüüd kohakaasluse alusel nii homiku- kui ka õhtusöögi ära, ma ei tea, kuidas see sinul käib, aga minul kukub see tavaliselt ikka nii välja. Võtame Valja mälestuseks ja sinu kohalemääramise terviseks. Elu tuleb elada, midagi pole parata.»

Ta võttis kohvrast viinapudeli ja mitu valgesse paberisse keeratud toidupakki.

«Säh, tee lahti... Ära mine kuhugi, pole vaja,» keelas ta Serpilinit, kes tahtis püsti tõusta. «Mul on kõik asjad olemas, klaasid ja kahvlid kaasa arvatud. Kunagi ei tea ette, millal ja kuhu sa pead sõitma, millal saad magada ja millal süüa, nii et adjutandil on kõik alati igaks juhuks kaasas.»

Paberi sees oli vorstiga, juustuga ja punase kalamar-

jaga võlleibu, keedetud mune ja isegi kaks värsket kurki.

«Kui Batjuki juurde tagasi tulla...» ütles Ivan Aleksejevitš paberiga teeklaase pühkides ja neid vastu valgust vaadates. «Ausalt öelda panin ma väga imeks, et just sind kinnitamiseks esitati.»

Serpilin ei tahtnud sugugi Batjuki juurde tagasi tulla, aga ta taipas, et Ivan Aleksejevitš püüab sihilikult hoiduda sellest teemast, mis talle ennist peale sunniti.

«Mispärast?»

«Sellepärast, et Batjuki asemel ja tema suhtumise puhul oleksin ma otsinud endale staabiülemaks mõne siledama mehe. Sinuga võib pinnud pihku saada.»

«Tema asemel sa mind ei võtaks, aga kas sa minu asemel tema käe alla lähleksid?» küsis Serpilin.

Ivan Aleksejevitš tõmbas silmad vidukile, nagu takseeriks ta kusagil väga kaugel seisvat Batjukki, ja ütles siis trotslikult:

«Ikka lähaksin. Batjuk ei saa praeguses sõjas ilma tubli staabiülemata hakkama. Ja anda talle mõni vilets — selleks et tõestada, kuidas ta hakkama ei saa, — tähendaks käsi küünarnukini verre kasta. Seni kui sa seda tõestad, paneb ta asja ees, teist taga, teab kui palju mehi magama. Batjuk on tegelikult sama, mis Barabanov, ainult et kõrgem kraad. Viina ta küll liiast ei pruugi. Mul oli ausalt kohe hea meel, kui sind kinnitati. Mitte niivõrd sinu pärast — leib pole sul seal kerge, kui sinu oma sõnadega öelda, — kuivõrd asja enda pärast. Ja pole viga, rindejuhataja on teil terava pilguga mees. Kui sul on ikka õigus, toetab ta sind alati kindla käega ja vastuvõetaval viisil. Kuigi Batjukist lahtisaamine käib tallegi üle jõu. Lüüasaamise ajal on kerge eksida ja mõni heagi mees maha võtta, aga kui meie parajasti lööme, siis on raske isegi kehvmat kui keskpärast meest maha võtta. Kui võidulaine kõrgelt käib, ei paista Batjuk nii väga silma.»

«Aga varem?»

«Millal? Siis, kui meie lüüa saime? Neljakümne esimesel aastal ei paistnud me veel keegi tubliduse poolest nii väga silma. Ja möödunud aastal Harkovis — tuleb siiski tööle au anda — rabas Batjuk mehe eest.

Sestap ta mõne silmis armu leidiski...» Ivan Aleksejevitš näitas pöidlaga lakke, sinna kõige kõrgemale poole, kus Batjuk oli armu leidnud. «Ja see, et ta armeed ähvardavat katastroofi ette ei aimanud, noh, esiteks läksid niihästi tema kui ka teised, kes seda aima-sidki, — õieti kogu rinne ülalt saadud käskkirjade ohv-riks, teiseks on keelatud kogu järgnenud lugu katastroo-fiks pidada. On selge ja arusaadav või ei ole? Kui ei ole selge ja arusaadav, siis ega kellegi käest küsida ka ei ole. Kui sa minu käest küsid, ei saa sa samuti vastust!»

Ivan Aleksejevitš valas klaasid täis, aga enne lauda-istumist vaatas ta veel muiates teraselt Serpilinile otsa.

«Kas sa möödunud suvel «Pravdast» «Rinnet» luge-sid?»

«Jah.»

«Ma kuulsin selle puhul kindralite pahandamist kui palju, aga mina olin küll üldiselt poolt. Leidsin, et on põhijoontes kasulik näidend. Aga sina?»

«Mina üldiselt ka,» vastas Serpilin.

«Nüüd aga tekib kohe küsimus: mispärast?» Ivan Aleksejevitš näitas jälle ainult pöidlaga, kellest on jutt. «Mispärast see mees, kes ei armasta just eriti kriitikat ega enesekriitikat, kiitis näidendi heaks ja käskis «Pravdas» ära trükkida? Kas sa pole sellele mõelnud?»

«Ei ole.»

«Aga mina olen. Sellepärast, et hea tahtmise juures võib sealt välja lugeda ka niisuguse moraali: kõiges, mis meiega neljakümne esimesel ja neljakümne teisel aastal juhtus, on süüdi ainult Gorlovid, ja mitte keegi muu. Kõige möödunu eest langeb vastutus Gorlovi-tele. Ja mitte kellelegi teisele. Andkemgi siis neile vastu päid-jalgu! Pea meeles, see on tähtis punkt. Ja edasi? Edasi pannakse Gorlovite asemele Ognjovid, ja asi läheb paremaks, mis ongi üldiselt tõele lähedal, kuigi sina lähed küll veel ikkagi Batjuki alla staabiülemaks. Ja veel üks küsimus: mis jääb näidendis ütlemata? Jääb ütlemata see, kust see Gorlov on tulnud. Mis moel ja mispärast sai temast rindejuhataja? Valiti üldkoosole-kul, või kuidas? Aga see küsimus on näidendis õige

sügaval peidus, nagu öeldakse, ja selle peale ei tule mitte kohe, ja igaüks ei tulegi, mina ei tulnud ka kohe... Noh, võtame sinu kohalemääramise terviseks, ole siis oma Batjuki vastu ikka õiglane, ega temagi pole ennast ise kohale määranud... Ja hoi a kõik, mis ma rääkisin, ainult enda teada.»

Serpilin kehtas õlgu — loomulikult! Teda ei üllata-nud Ivan Aleksejevitši avameelsus, vaid miski muu: see vihane, ärritatud olek, mida ilmutas täna see muidu nii tasakaalukas mees.

«Kas Maria Ignatjevna on siin, sinu juures, või ikka veel evakuatsioonis?»

«Evakuatsioonis. Mis ta peaks siin peale hakkama. Sinna ma vähemalt kirjutan, aga siin elaks küll ühes korteris, aga ei näekski teineteist. Sa mõtled, et ma sain täna hilja tulema? See on veel vara! Kell seitse-kaheksa hommikul saan magama, kell üksteist hakkab jälle peale. Ausalt öelda olen ma viimasel ajal kohe ära väsinud. Unustasin isegi adjutandi kaudu sulle mää-ramise puhul õnne soovida. Mõni kruvi on väsimusest logisema hakanud... Aga kui ta hakkab sul äkki kusa-gil mujal, näiteks raportil logisema...»

«No mis, ega sa pole mõni teatmik!»

«See'p see häda ongi, et ei ole. Aga niisuguseid mehi on küllalt, kellel pea ei tööta, aga mälu on hea. Mina pidavat jälle teinekord liiga palju aega küsima oma seisukohtade läbimõtlelemiseks. Kui ma sulle päris ausalt ütlen — minu positsioon on viimasel ajal kõi-kuma lõõnud. Kohast ma ei hooli, oleksin rindel rahul ükskõik mis ametiga. Me pole ju lõpuks ikkagi ainult kindralid — et näe, mul üks täht rohkem kui sul!! Ennem jäägu üks täht saamata, kui aga kommunisti südametunnistuse puhta hoiad! Seda läheb rindel samuti tarvis, ükskõik siis, mis koha peal. Aga mu süda valutab sellepärast, et ega see pole mõni kõstrikoool, kus papp ajab klassist välja — ja sina tõused ja lähedki, virutad veel ukse klõmndi kinni, et kurat temaga! Asi on siin hoopis raskem. Mul pole kohast kahju, mul on kahju võimalusest sündmuste käiku oma arusaamist mööda mõjutada. Ma ei taha, et minu kohale asuks mõni elav taskuraamat!»

«Selge, ma saan aru,» ütles Serpilin, nähes Ivan

Aleksejevitsi nõrdimust, kuid teadmata siiski otseselt selle põhjust. «Aga mis sinuga siis õieti juhtus? Ära räägi muide, kui sa ei taha.»

«Minuga pole siamaani midagi juhtunud,» vastas Ivan Aleksejevits, «mina ei ole siin üldse oluline... Eelseisvate operatsioonide planeerimine ei lähe nii, nagu peaks minema. Ma tegin nädala eest, kui hävitati Hothi grupp, ettepaneku jätta sinna, Stalingradi lähiste vägesid ainult hädavajalik miinimum — ja mitte rohkem! Ma ei usu, et sakslased pärast lüüasaamist Kotelnikovo all välja tungivad või et nende juurde läbi murtakse. Vaatamata kõikidele Hitleri lubadustele, istuvad nad seal ja kõngevad nälga, kui nad alla ei anna. Seda silmas pidades tegin ma ettepaneku võtta teie rindelt kolm armeed ja saata nad kõige kiiremas korras nende jõudude käsutusse, kes peavad arendama uut pealetungi. Või — mine sa sedagi tea — tõrjuma tagasi vaenlase pealetungi. Seda võimalust tuleb ikka ka arvestada! Edasiste rünnakute plaan ei tekita vaidlust: see on heaks kiidetud ja kõigile selge. Vaidlus käib aga selle ümber, kas ei peaks selle plaani elluviimist mõne vabaks jääva armeega veelgi tõhustama. Aga selleks ei saa nõusolekut... «Mis?! Istuda ja oodata, kuni nad alla annavad?... Mis — vallutada Stalingrad kuu aega hiljem?!» Aga mispärast ei võiks teda kuu aega hiljem vallutada, küsin ma, kui sakslaste läbimurdmise oht antud olukorras pärast Kotelnikovot on praktiliselt olematu? Miks me siis nüüd, kus me oleme oma operatsiooni nii ilusasti alustanud ja arendanud, äkki kannatuse kaotame — just nüüd, kus meil pole enam muud teha kui neid seal oma tagalas väikeste jõudude abil rahulikult surnuks näljutada nagu lutikaid, kusjuures vabaks jäänud armeesid tuleks kiiremas korras täiendada ja nad laiali nendele rinnetele toeks saata, kus otsustatakse õige peatselt kõik edaspidine? See'p see on, mis mulle viimastel päevadel rahu ei anna. Minu positsioon on aga kõikuma löönud sellepärast, et ma ei suutnud endast välja pigistada kahetsust oma ettepaneku puhul ega ilmutada vaimustust nende ettepanekute puhul, mis minu omade asemel läbi läksid. Nüüd ma siis planeerin nii, nagu kästud, ja palun jumalat, et te seal Stalingradis ühe nädala jooksul nii alguse kui ka

lõpu ära teeksite, nii et te sealt kiiremini tulema pääseksite. Kas teete?»

Ivan Aleksejevits ütles seda naeratades, aga see naeratus oli kuidagi viril ja hääles kõlas palve, millega ta ei pöördunud mitte Serpilini poole, vaid kellegi kõrgema poole — sõjasaatuse enda poole, et see laseks mele peale oma palet paista ja pööraks sakslastele selja.

«Ausalt öelda on see mullegi üsna ootamatu,» ütles Serpilin.

Ta ei osanud sel hetkel lihtsalt mõeldagi, et rünnakut Stalingradile võiks korraga lihtsalt edasi lükata — või õieti mitte edasi lükata, vaid hoopis ära jätta, sest lõpude lõpuks just sellest oligi praegu jutt.

«Oot-oot, kuidas...» alustas ta, aga Ivan Aleksejevits katkestas teda:

«See'p see ongi, et kuidas! Ja lase see kõik parem teisest kõrvast välja, mis ma rääkisin. Selleks ma ainult rääkisin, et oleks südame pealt ära räägitud. Liiatigi on see küsimus, kellel on õigus, praktiliselt juba seljataga, ja minu mure selle puhul ei huvita kedagi. Kui teada tahad, siis ma oleksin praegu isegi rõõmus, kui mul ei oleks õigus! Tahaksin hea meelega tunnistada oma viga! Aga ma ei saa oma südames lämmatada kartust, et möödub mõni aeg ja asjade areng näitab, et minul oli õigus! Vahel heidan hommikul voodisse — puruväsinud, aga uni ei tule. Uni ei tule, ja siis hakkad mõtlema, kui palju peab meiesugune sõjaväekorrale alluv inimene alla neelama! Raske elukutse on meil nagunii, aga seal, kus mina praegu olen, on asi hoopis hull!»

«Tule ära!»

«Tule ära!» muigas Ivan Aleksejevits. «Kerge ütelda. Sa ju tead, et sõjaväes ei kista sul käsi-jalgu otsast mitte ainult siis, kui sa uut positsiooni vallutama lähed, vaid ka siis, kui sa oma positsiooni maha jätab. Ja kui mina tahan oma praeguse puki pealt maha ronida, siis tuleb mul samuti parajat aega valida, et tervete käte ja jalgadega tulema saada. Ma tahan veel sõdida, aga mitte sõja lõpuni kusagil kaugel sõjaväeringkonnas läbikukkunud tuusa mängida! Igatahes kaks kella on juba käinud, nüüd ootan kolmandat,» lõpetas ta ootamatult.

Sedapuhku ei kõlanud see kibestunult, vaid koguni nagu ulja väljakutsena saatusele, ilmutades ütleja hingejõudu.

Ka sel juhul, kui sul pole õigus... mõtles Serpilin.

Ivan Aleksejevitsi arutlused olid, kui asja tema seisukohalt võtta, rangelt loogilised, nagu paistis, ja Serpilin ei targenud esimese mulje põhjal ning diviisikomandöri vaatepunktist lähtudes enesekindlalt otsustama hakata, kellel on lõpuks õigus selles kõiki rindeid hõlmavas vaidluses, mis oli nähtavasti üks neist paljudest, mis Peakorteris puhkesid ja tormi tekitasid, et siis lõpliku otsuse langetamise järel hääletult vaibuda. Ta tundis ainult, et kui homme korraga tühistataks ettevalmistamisel oleva pealetungi käsk, poleks ta omas südames sellega nõus. Liiga kirglikult ja kannatamatult ootas ta võimalust öiendada seal, Stalingradis, sakslastega arved, ootas nagu kõik teisedki Doni rindel — ülevalt kuni alla! Ja seda tundes teadis ta, et tal on omamoodi õigus niiviisi tunda. Ja võib olla, et just seda õigust peetigi silmas, kui Ivan Aleksejevitsi ettepanek tagasi lükati.

Nii ta küll mõtles, kuid oli siiski vait ja ei ütelnud midagi. Ja õigust öelda ei küsinudki Ivan Aleksejevits Serpilini seisukohta. Ta ainult prahvatas kõik välja, esmakordselt kogu sõja vältel, sest oli lihtsalt niisugune moment, ja sellisel momendil oli parajasti tema kõrval mees, kellega ta oli veerand sajandit sõber olnud ja kellest ta kindlalt teadis, et kõigest, mis sa räägid, vaikib ta nagu haud.

Kuid südames ja mõttes käärrib teinekord selliseidki asju, mida ei saa kellelegi ütelda, sest sa ei tea isegi õieti, mis peale hakata.

Jah, Stalin on Stalin. Ja sellega on õieti kõik öeldud, olgugi et sa tead temast palju rohkem kui nii mõnigi teine, tead sedagi, mis oli enne sõda ja mis oli sõja algul, tead ka seda, millele ei taha lihtsalt mõelda.

Usk, et ta on suur, lõi kõikuma küll sõja algul, hiljem aga leidis see jälle kinnitust — ei, selles praegu enam ei kahtle. Aga selles, et ta on julm? Ka see on ju sul teada, paremini kui paljudel teistel. Ja iga kord, kui sa lähed tema juurde raportile, tead sa, et ta käsi ei võpata millegi puhul.

Ja pole kaugeltki alati selge, kus lõpeb raudne tahe ja algab käsitamatu kangekaelsus, mis on maksma läinud kümneid tuhandeid elusid ja rusunenud tehnilise varustuse hiigelmistuid.

Jah, ta kuulab, vaatab läbi, kiidab heaks, võtab arvesse, ei tõrju enam nõuandeid ja raporteid tagasi nagu varem, enne sõda. Aga see kõik kehtib teatava hetkeni — ja siis jääb viimane sõna temale, ja mõnikord on see sõna ainuõige antud olukorras, teinekord aga hakkab see lihtsalt tervele mõistusele vastu, ja mitte ükski argument ei sunni teda enam ümber mõtlema. Kogu häda selles seisnebki, et see tema viimane sõna on alati õige, ka sel puhul, kui ta ei ole õige. Ja õigeks ta jääbki. Nurjumise korral leitakse teisi süüdlasi. Ja need tuleb leida igal juhul, kuivõrd temal on alati õigus.

Aga samal ajal on tema vaieldamatul autoriteedil ja isegi ainult tema nimel uskumatu jõud. Aastate jooksul on see juba nii kujunenud, et kõik, millesse me usume — partei, armee, rahvas —, kõik on põimunud selles nimes nagu keermed köies. Ja selle köie otsas me veamegi suurt sõjakoormat. Veab nõrkemiseni kogu rahvas, ja üks nimi on kõigil suus: Stalin. Olgu, las olla! Ainult sel juhul peaks vähemalt mõtlema temast nõnda nagu kõik teised, kes teavad vaid, et ta on suur, ja ei tea kõike muud, mida olekski parem mitte teada. Mõnikord aga ei saa lahti tundest, et ei tea ka sina veel mitte kõike, kaugeltki mitte kõike...

Mis teha? Mis mõtet on seda küsidagi? Tuleb teha oma tööd, kui sa oled kommunist ja sõdur! Tuleb oma kohal terutada muudkui oma tõde ja kanda ausalt ette teiste oma. Ja terutada ka seda, iga kord nii palju, kui saab.

Mida sa targemat oskadki teha? Iga kord pole sinust sellekski meest! Sest pole seegi tõtt öelda nii väga ohutu asi. Kusjuures sina pole ka mitte see viimane argpüks, heast peast ei maksa ikka endale näkku sülitada!

Ivan Aleksejevits oli tükk aega rusutult vait ja nii sügavasti mõttes ning Serpilinist nii kaugel, et Serpilin ei hakanud seda tajudes teist segama ja oli samuti vait.

Ivan Aleksejevitsš opereeris teiste suurustega kui need, millega opereeris diviisikomandör Serpilin, seejärel oleks Serpilin hea meelega kasutanud erakordset juhust küsida Ivan Aleksejevitsši käest eelseisvate operatsioonide ulatust ja seda, kui suureks hindab tema sakslaste jõudu ja millised on tema arvates talveofensiivi perspektiivid kõigi rinnete ulatuses. Aga kui väga ta oleks tahtnudki küsida, tundis ta siiski väga hästi seda piiri, mida ka kõige suurem sõprus ei tohi ületada, piiri, üle mille sõjas ei küsita ega vastata. Ning ta astus sellest piirist üle ainult mõttes... Selle kõige asemel, mida ta oleks tahtnud küsida, küsis ta ainult:

«Kas sa käid sageli raportil?»

«Praegu küll. Kõik minust kõrgemad mehed on ära. Peakorteris esindajatena... Tal on kohutav aimamisvõime,» lisas Ivan Aleksejevitsš mõne aja pärast. «Vahel saad aru, et on täiesti lootusetu talle oma seisukohta selgeks teha, seisad ja oled lihtsalt vait. Aga tema vaatab sulle otsa ja aimab kohe sinu eitavat suhtumist sellesse, mida ta ette pani.»

«Võib-olla sõidab Stalingradi, talle oleks see vist päris huvitav,» ütles Serpilin. «Tuttavad kohad pealegi.»

«Vaevalt küll,» kehtas Ivan Aleksejevitsš õlgu, kuid ei hakanud seletama, miks vaevalt küll. «Nojah, joome mõlemad selle terviseks, et te seal sakslastele kiiremini otsa peale teeksite! Kõõk on muidugi siin, meie Peakorteris, ja niisugune, et hoia pead kahe käega kinni. Kord ei ole seal, kord teal kõik nii, nagu peaks olema. Aga kui kaarti vaadata, siis on novembrist siiamaani ikka kõvasti edasi vehitud! Võime varsti juba iseendale silma vaadata. Muidugi tuleb asju ikka kainele võtta. Ei tohi kõike, mis mees mõlgub, tõe pähe pakkuda, kui ka keel mõnikord sügeleb... Üldiselt aga on elu nüüd ikka hulga lõbusam: ajame neid tõpraid juba taga ja hävitame neid.»

Ta lõi Serpiliniga kokku, võttis tubli lonksu, pigistas vorstiga saia pihku ja hakkas sellise mõnu ja isuga sööma, nagu oleks talle rasketest mõtetest vabanemise järel alles nüüd korraga meelde tulnud, et tal on kõht koerakombel tühi.

«Kas sellest ei ole midagi, et sa hommikul vara viina võtad?» küsis Serpilin. «Märkab viimati, kui raportile lähed.»

Ivan Aleksejevitsš muigas millegipärast ja vastas:

«See ei loe midagi. Sellest ta numbrit ei tee. Pealegi pole see mul mingi hommiku-, vaid õhtusöök. Ja sellist päevakava pole mitte mina maksma pannud.»

Saabunud vaikuses kostis korraga nõrk tirin.

«Adjutant vist,» ütles Ivan Aleksejevitsš ja vaatas kella. «Varavõitu nagu.»

«Ei, see on äratuskell,» ütles Serpilin. «Ma käskisin korterinaabri pojal end äratada, kui ma peaksin magama jääma. Kohe tuleb äratama.»

«Privalovi poeg või?» küsis Ivan Aleksejevitsš.

«Jah. Mäletad akadeemia päevilt?»

«Akadeemia päevilt küll ei mäleta. Aga hiljuti tuli surmasaamise üksikasjadest raporteerida.»

«Kurb on noormeest vaadata,» ütles Serpilin. «Kui inimene ei nuta, vapustab see mind rohkem.»

Uks läks praokile ja ukse vahele ilmus poisi salkus pea.

«Seltsimees kindral, tõuske üles,» ütles ta, ilma et ta unisest peast oleks märganud, et Serpilin ei magagi, vaid istub laua taga ja pealegi mitte ükski, vaid kellegi teisega. Kui ta seda märkas, teretas ta ja küsis: «Kas panen tee sooja?»

«Pole vaja, aitäh,» vastas Serpilin.

«Astu sisse, tule söö meiega koos,» kutsus Ivan Aleksejevitsš.

«Aitäh, ma pole veel pesnud,» ütles poiss ja sulges ukse.

«Ära talle ainult viina paku,» ütles Serpilin.

«Ei, ei, pole mõelnudki pakkuda,» ütles Ivan Aleksejevitsš ning pani laua äärelle vorstiga saiakukli ja kurgi. «Kus sinu poeg on?»

«Käis just, läks ära.»

«Kas saatma ei tule?»

«Ei.»

«Ütle, mis siis nüüd su pojast saab?» küsis Ivan Aleksejevitsš, kes teadis küll, et see küsimus ei ole Serpilinile meeltmööda, aga pidas ikkagi tarvilikuks seda küsida.

«Käskisin tal raporti anda ja rindele minna. Min ta siin Pankratjevi käsundusohvitserina aaleb,» vastas Serpilin ja jäi vait, et seda kõnelust mitte enam jätkata.

«Ahah,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Aga mis teie vahekorra nii üldse saab?»

Ja kui Serpilin sellele midagi ei vastanud, hakkas Ivan Aleksejevitš ise tema pojast rääkima, kui energiliselt ja meeleheitlikult see oli üritanud kindralstaapi pääseda ja kuidas ta kõigi takistuste kiuste lõpuks pääseski tema jutule, et isa Moskvasse kutsutaks ja ema heaks vähemalt midagi tehtaks.

Serpilin kuulas ja taipas, et Ivan Aleksejevitš räägib seda kõike sellepärast, et tahab Serpilini meelt muuta. Taipas küll, aga vastata ei tahtnud, leides, et see on tema elus selline probleem, mis nüüd, pärast naise surma, puutub ainuüksi temasse, ja mitte kellessegi teisesse.

«Nii et mismoodi vahekord sul pojaga jääb?» küsis Ivan Aleksejevitš kolmandat korda. Ta oli sellistel juhtudel kangekaelne. Võimuharjumus andis end tunda.

«Tead, Ivan,» ütles Serpilin ühtaegu pahaselt ja paluvalt. «Jäta mu hing rahule! Ma ei saa sulle vastata, ma ei tea veel isegi. Nüüd ei olene see enam minust, vaid temast.»

Poiss tuli tuppa, juba riides: vildid jalas, jopp seljas ja müts käes.

«Sul juba palitu seljas?» küsis Ivan Aleksejevitš. «Sa pidid ju meiega koos hommikust sööma, nagu ma ütlesin.»

«Ma pean kooli minema,» vastas poiss.

«Pane siis taskusse,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Sööd tee peal.»

Ta võttis laualt saia ja kurgi ja ulatas poisile.

«Võta, võta,» ütles Serpilin, kes oli juba taibanud, et poiss kuulab ainult teda. Ja poisile jumalagajätuks kätt sirutades peatas ta teda pilguga küsimast, kas tal ikka on meeles, mida ta lubas. Serpilini pilk ütles: «On küll meeles, ja veel kord küsima hakata on kurjast.»

«Nõndaks,» ütles Serpilin, kui poiss oli lahkunud, lõpetades selle «nõndaksiga» kõneluse oma pojast.

Pudeli põhjast kallaski Ivan Aleksejevitš mõlemasse klaasi veel tilgakese.

«Viimase võtame sinu Valja mälestuseks.»

Talle tulid äkki pisarad silma. Ta pühkis need ära ja jõi klaasi kokku lõõmata tühjaks.

«On sul veel abi vaja? Haua eest hoolitseda ehk? Ütle ainult, ma annan adjutandile käsu kätte, ta teeb kõik ilusti ära.»

Ivan Aleksejevitš vaatas kella ja tõusis lauast.

«Tema saadab sind ka lennuväljale. Kohe tuleb. Sa vabanda mind, aga mina ei tule: ma pean natuke magama. Kohustused nõuavad hommikuks puhunud pead. Ega sa ei solu?»

Serpilin kehtas vaid õlgu.

«Hakkad ka pakkima või?» küsis Ivan Aleksejevitš.

«Mis mul siin pakkida on?»

Nad läksid käsikaudu valgustamata trepist alla.

Väljas oli veel täiesti pime. Ukse ees seisis suur auto, senitundmatu mudel.

«Trofee. «Opel-Admiral,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Mitu tükki langes Doni ääres meile saagiks, sõidan juba teist nädalat. Kuidas ta sinu meelest ka on?» küsis ta auto kõrval seisvalt juhilt.

«Hea masin, seltsimees kindral. Ainult et tihemini tuleb soojendada kui ZIS-i.»

Adjutanti ei olnud veel. Serpilin vaatas küsivalt Ivan Aleksejevitšile otsa.

«Sealt ta tuleb,» nooksis Ivan Aleksejevitš kaugelt tuleva «Emka» poole. «Ma sõidan oma autoga magama, sina sõida temaga lennuväljale.»

«Emka» sõitis ukse ette, adjutant kargas autost välja ja raporteeris, et kõik on korras, lennuk lendab välja kell kaheksa viisteist.

«Hästi,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Võta see oma autosse.» Ta andis kohvri adjutandi kätte. «Kas sa kindralmajorile teemoona kaasa panid?»

«Just nii.»

Ivan Aleksejevitš kaelustas sõnatult Serpilinit, niisama kiiresti ja kõvasti nagu enne tulleski, kiskus end siis lahti, istus oma autosse ja sõitis esimesena ära.

«Kas sa tahad siis päris üksi jääda?» meenusid Serpilini poja viimased sõnad, kui Kesklennuväljalt tõusnud «Douglas» hommikuse Moskvaga jumalaga jättes viimase pöörangu tegi.

«Douglas» oli inimesi ja kraami täis. Mõlemal pool ülestõstetavatel raudpinkidel istusid külge külge vastas inimesed, põrandal pinkide vahel aga olid postikotid, mitu raadiosaatjat, kotiriidesse mässitud hävitajate propellerid.

Pooled nendest, kes püüdsid sama lennukiga Doni rindele pääseda, pidid seekord maha jääma. Peale Serpilini oli lennukis veel kaks kindralit, mitu polkovnikut — Suurtükiväe Peavalitsusest, nagu nende lõkmetest ja omavahelisest jutust järeldada võis —, mitu staabimeest kaardiväe miinipildurite väeosadest, sideüksuste ohvitseri, lendureid, kaks fotoreporterit «Leica-dega» ja üks kinooperaator raske, kaelas rippuva filmi-aparaadiga. Reisijate kirju koosseis kõneles selget keelt Stalingradi all oodatavatest sündmustest, ja kuigi nad lendasid alles Moskva-lähedaste suvilate ja jaamaplatvormide kohal, tundis Serpilin ometi selle õhkkonna mõjul, mis lennukis valitses, et ta pole enam Moskvast, vaid juba seal, rindel.

Ei, ta ei tahtnud ega saanud päris üksi jääda. Ja kui ta olekski tahtnud, siis poleks seda lasknud sõda. Mõne tunni pärast peab ta üle võtma armee staabi, tutvuma tundmatute inimestega, looma uusi vahekordi nendega, keda ta juba tunneb. Mõnega peab ta vastastikkui kohaneda katsuma, mõnega ajutiselt ära leppima, mõne ümber paigutama, mõne mehe puhul uuesti läbi kaaluma tema head ja vead, mida ta siiani on üksnes kaugelt näinud.

Kui ta lendaks praegu tagasi oma diviisi, oleks see mõnes suhtes talle kergem, aga mõnes suhtes raskem. Diviisis on talle lähedasi inimesi, keda ta rindesuhte mõttes juba pikka aega tunneb. Nende osavõtt tema murest soojendaks muidugi südant, kuid teiselt poolt osataks see lahtist haava märksa valusamini kui ametlikumat laadi kaastundeavaldused, mida tal tuleb vastu võtta uute võitluskaaslaste poolt armee staabis, kellel pole põhjustki tungida tema mure sügavustesse. Lõpupeude lõpuks on see võib-olla kõige parem.

Mõte eelseisvast operatsioonist, mis pidi saama tema esimeseks ülesandeks armee staabiülema kohal, erutas teda juba praegu, lennukis, jätmata ruumi muudele mõtetele. Tõtt öelda oleks olnud raske leida midagi sobivamat, millele inimene tema olukorras võiks pidevalt mõelda. Oma sisimas sai ta sellest vähehaaval teadlikuks ja oli saatusele tänulik, et see oli kergendatud tema muret ainsal viisil, millega sellist muret üldse saab kergendada.

«Seltsimees kindral,» pöördus tema poole terava ninaga väikest kasvu vanem kindralmajor, kes istus tema vastas, «teie saatja alampolkovnik ütles mulle lennuväljal, et te lendate Batjuki juurde.»

«Jah.»

«Lubage end siis esitleda: kindralmajor Kuzmitš, Ivan Vassiljevits. Ma lendan ka sinna, saja üheteistkümnendat diviisi vastu võtma.»

«Serpilin, Fjodor Fjodorovitš,» ütles Serpilin lühikesel kindralil kätt surudes ja mõtles üllatunult, kui väike on maailm. Saja üheteistkümnendal on ju tema diviis, õigemini tema endine diviis, ja see kindral, kes lendab temaga ühes lennukis, läheb vastu võtma tema endist diviisi; polkovnik Pikin aga peab, nagu näha, saatuse tahtel ikka oma vanale kohale jääma.

«Ega midagi, saame siis tuttavaks,» ütles Serpilin ja silmitses huvitatult väikese kindrali haavaarmiga nägu.

ÜHEKSAS PEATÜKK

Kui alampolkovnik Artemjev oli kindralmajor Serpilini ära saatnud ja oodanud lennuväljal, nagu kästus, kuni lennuk startis, sõitis ta tulnud teed tagasi.

Lennuki startimine hilines, kuid nagunii poleks Artemjev veel magama minna saanud: ta pidi enne seda tankivägede valitsuses ära käima ja sealt käest kätte ühe dokumendi vastu võtma.

Auto keeras Gorki tänavalt ära ja sõitis mööda B-ringi.¹

¹ Trammiliini nimetus omaaegses Moskvast. Tõlk.

Pikapeale koguneb Moskvasse siiski jälle rahvast, mõtles Artemjev ja talle meenus Serpilini ootamatu küsimus, kui nad lennukisse mineku luba ootasid:

«Kas te oma perekonda Moskvasse ei too?»

«Ei too, seltsimees kindral,» oli Artemjev vastanud, ilma et ta oleks hakanud seletama, et ta on siin ilmas ihuüksi ja et tal pole kedagi Moskvasse tuua.

Seal, lennuväljal, oli ta Stalingradi poole lendavale lennukile järele vaadates mõtelnud nukralt oma ajuti-sele adjutandipõlvele. Muidugi on õnn, et ta sattus käsundusohvitseriks sellise ülemuse juurde, kus sa ei kuule ainult «helista», «too» ja «anna», vaid võid hea tahtmise juures mõnevõrra elutarkustki tallele panna. Kuid täna vaatas ta lennuki saba ja igatses rindele.

Kui ta haiglast veel kepi najal välja tulles kindralstaapi koha sai, pidas ta seda vedamiseks. Kuid viimasel ajal oli ta hakanud muret tundma: mis siis, kui ülemus on temaga nii harjunud, et ei tahagi teda enam rindele lasta? Kuigi ta lubas, kui tööle võttis. Kindralleitnant on ka juba nädal otsa kuidagi imelik, pahas tujus. Ei tea, mispärast, aga ülemustelt küsida ei kõlba.

Tankivägede valitsuses kees juba vilgas elu, kuigi kellaaeg oli varane. Kõigest oli tunda, et tankistid on viimasel ajal pead tõstnud, ja see polnud ka ime: tankikorpused ja mehhaniseeritud väeosad olid novembri-pealetungi algusest peale sakslastele säru teinud!

Kui dokument käes, hakkas Artemjev trepist alla minema, astudes ühe endast möödajooksva mustade tankiväelõkmetega kindralmajori eest kõrvale. Ja alls siis, kui teine oli möödas ning Artemjev tema paljaks püगतud kukalt nägi, tundis ta kindralmajori ära: see oli vana sõber Halhin-Goli päevilt, Kostja Klimovitš. Sõja algul räägiti, et ta olla langenud, aga hiljuti ärkas ta ellu ja tema nimi käis mitmest operatiivteatest läbi, kuna ta oli Tatsinskaja rajoonis sada lennukit ära võtnud.

«Kostja!» hõikas Artemjev juba allajõudnud kindralile järele. Hõikas selle arvestusega, et kui ta peaks eksima, jätab kindral reageerimata.

Kuid kindral pööras ringi ja hakkas ruttu trepist üles Artemjevile vastu tulema. Nad kaelustasid trepi keskpaigas.

«Ma tulen just praegu tankistide juurest, tuletasime veel sind ja Halhin-Goli meelde,» ütles Artemjev.

«Asi kah, mida meelde tuletada!» muigas Klimovitš. Ja selles kalgis naeratuses oli varjul terve igavik, mis lahutas neid mõlemaid Halhin-Golist.

Nad läksid trepist alla.

«Miks sa lonkad?» küsis Klimovitš.

«Sain haavata.»

«Ja mis sa praegu teed?»

«Pärast haavataasaamist olen ajutiselt kindralstaabis. Aga ma mõtlen varsti jälle rindele minna. Kuidas sina sattusid? Alles ma lugesin operatiivteatest, et sinu brigaad jõudis otsaga Tatsinskajasse välja.»

«Tatsinskajasse välja, jah, aga nädala pärast oli ka vähem väljas...» ütles Klimovitš. «Neli tanki on veel järel. Saadeti brigaadi ümber formeerima.»

«See võis viha küll teha, kõige palavama heitluse ajal...»

«Nonoh, kas see on mõnest luuletusest võetud või mõeldakse teil kindralstaabis tõepoolest nõnda?»

«Mida nimelt?»

«Seda, et brigaadikomandörile teeb viha, kui ta nelja-kümnest tankist on neli järel ja teda saadetakse brigaadi ümber formeerima? Ma ei tea, võib-olla on niisuguseid lolle olemas, mina igatahes nende kilda ei kuulu. Jah, kui mul poleks brigaadist enam muud järel kui paljas nimi, poleks enam ühtegi tanki ja minu mehed oleksid hullu peaga jalaväe koosseisus tulle saadetud, siis teeks viha küll, et näed, ülemused kardavad tegelikest tehnikakaotustest vastavas paigas raporteerida. Juhtub ju sedagi.»

«Nojah, selle said nina alla hõõruda,» muigas Artemjev.

«Ja selle üle olen ma tõesti rõõmus,» ütles Klimovitš ikka veel tõemeeli ja ägedalt. «Selle üle, et me õigel ajal brigaadi lahingust välja tõime; selle üle, et võeti arukas otsus vastu ja et olukord seda võimaldas; olen rõõmus, sest kui ausalt rääkida, teeme me ikka veel lollusi. Ma olen oma silmaga näinud, kuidas ini-

mesed ühisesse võidupatta oma lollusi topivad, lootes, et seal keeb kõik ilusti läbi ja keegi ei saa aru, mida sina sinna torkasid.»

«Ma näen, sa oled pahas tujus, seal üleval teie valit-suses kostis nagu rõõmsamaid noote...»

«Mis pahas tujus — ma näen sellest isegi juba und, kuidas me õpime lõpuks ometi kiiremini sakslasi maha materdama, aga mitte ainult sandiks lööma! Aga pahane olla — mis mõttega? Kui olid reamees, siis oli neid palju, kelle peale võis vihane olla: küll rühma-komandöri, küll roodukomandöri peale — kõigi peale, vanajumal kaasa arvatud! Aga nüüd, kus ma olen kind-ral, pole mul suurt kellegi peale vihane olla kui ainult iseenda peale. Kunas sina sõtta läksid?»

«Neljakümne esimese aasta detsembris, olin polgu-komandör ja sain Zelenino külas, Moskva all, tulerist-sed.»

«Nii et hakkasid kohe pidulikult pealetungiga pihta...»

«Noh, selle pidulikkuse kohta...» ütles Artemjev vahele, aga jättis lause katki ja lõi käega, mõeldes enda-misi, et kuigi Kostja Klimovitš on tubli poiss, ei saa nähtavasti tankipilust ikkagi selget pilti, mis on õieti jalavägi, mis on polgukomandör ja mitu puuda sõda tema turjal lasub. Kui ta seda teaks, ei ta siis pidu-likkusest räägiks...

«Selle pidulikkuse pärast ära veel kurjaks saa,» ütles Klimovitš. «Sõjas on pidugi verine. Ma tean küll. Ma ainult kadestan sind, et sul hakkas sõda teistmoodi lau-luga peale kui mul...»

Nad jõudsid trepist alla ja jäid vestibüülis seisma.

«Noh, Paša, ma pean nüüd kahjuks jaama minema, ja eks sulgi ole kogu aeg sõit sees?»

«Jah,» ütles Artemjev. «Ma pean dokumendi kindral-staapi ära viima.» Siis tuli tal äkki meelde küsida: «Kus su pere ka on?»

«Pere on maamullas,» vastas Klimovitš täiesti ilmetu, ükskõikse häälega. «Kõik korraga, ühes mürsu-augus... Ei saanud mina neile hauaplatsi valida, ega antud ka aega neid taga nutta. Nii on lood. On veel küsimusi?»

«Anna andeks,» ütles Artemjev.

«Pole viga. Ma olen juba poolteist aastat pidanud kõigi pärimiste peale vastama. Harjub ära. Sina pole veel naist võtnud?»

«Ei.»

«Mina pidin sügisel haiglast tulles äärepealt võtma. Aga siis hakkasin mõtlema, et milleks neid leski ja vaeslapsi siia ilma soetada, kas neid veel vähe on. Kui niisama, lihtsalt, siis oleks teine asi. Sina niisama, ja teine ka niisama...»

«Et kui midagi juhtub, siis — «las tihub nuttu, see möödub tal ruttu...»» ütles Artemjev. «Mis sa vaatad? Ega see pole minu tehtud.»

«Seda ma arvan ka. Aga ma lihtsalt ei teadnud enne, et sa luulet armastad.»

«Kui palju me üldse enne üksteisest teadsime, Kostja?» ütles Artemjev. «Iseennastki õppisime alles sõjas tundma...»

Nad jõudsid tänavale. Päevavalgus võttis hämarast vestibüülist tulles silmad veele. Artemjevi auto seisis ukse ees. Klimovitš otsis silmadega oma ja viipas siis, et ta ette sõidaks.

«Kuhu sa sõidad?»

«Uut väekoondist formeerima. Esialgu Kaasani jaama. Ja siis sinna, kus tanke tehakse. Oh, tankid, tankid!» hüüdis Klimovitš. «Müts maha nende ees, kes neid tee-vad, ja vemmalt nendele, kes neid arutult esimeses lahingus mokka ajavad!»

Nad läksid välistrepist alla. Kiirustamisega astus Artemjev ettevaatamatult haavata saanud jalale ja olatas.

«Kas pole sul veel vara rinde peale mõtelda?» küsis Klimovitš.

«Võib-olla ongi, aga operatiivteated ei anna enam hingele rahu!»

«Tõsi ta on,» ütles Klimovitš, «aeg on selline, et ega igav ei hakka. Noh, olgu's peale, mine sõdima. Ja jää terveks, kui saad!»

Nad kaelustasid teineteist. Klimovitš ronis autosse ja viipas ust kinni tõmmates jumalagajatuks.

Kui Artemjev kindralstaapi jõudis, istus ooteruumis valvekorras teine adjutant Kossõhh. Ta oli olnud kind-

ralleitnandi juures adjutandiks juba enne sõda. Käsundusohvitserid olid juba kolmat korda vahetunud, aga tema püsis. Oli harjunud ja ei otsinud enam elus muud.

«Kas mulle on helistatud?» küsis Artemjev.

«Ei ole,» vastas Kossõhh. «Võid kella neljateistkümmeni magada.»

Artemjev pani saadud dokumendi raudkappi, ringutas magusasti ja kujutas endale juba mõnuga ette, kuidas ta jõuab kohe kolmandale korrusele väiksesse tuppa, kus on adjutantide jaoks viis koikut. Kindralstaabis ööbimise kohustus oli ära kaotatud, kuid tegelikult peeti sellest endiselt kinni.

«Helista mulle kell kolmteist, et ma sisse ei magaks.»

«Küll ma helistan, ole mureta,» lubas Kossõhh, ja korraga tuli talle meelde, kui ta oma bloknooti sirvima hakkas: «Kindral Šmeljov helistas, käskis sulle ühe aadressi edasi öelda. Üks naine otsib sind taga. Ma kirjutan sulle kohe välja.»

Aga Artemjev ei läbenud oodata, kuni Kossõhh talle aadressi välja kirjutab, vaid astus kähku laua juurde ja vaatas ärevusega bloknooti. Ta teadis, et tema öde, kes saadeti sakslaste tagalasse, oli Läänerinde partisanistaabi andmetel juba aasta eest ülesande täitmisel hukkunud. Midagi lähemalt polnud ta kuulnud ja ei uskunud ikka veel surmasõnumit, kuna tal oli teada juhtumeid, kus selline sõnum osutus hiljem valeks. Bloknooti, kust Kossõhh parajasti aadressi maha kirjutas, oli märgitud võõras nimi: «Küsida Ovsjannikovat...»

Võib-olla toob mõni talle õe kohta teateid?

«Küsida Ovsjannikovat...» luges ta veel kord paberilehelt, mille ta Kossõhhi käest võttis, ja alles nüüd märkas ta aadressi vaadata: «Sretenka 24—6».

«Kas kirjutasid ikka õigesti üles?» küsis ta Kossõhhi käest.

Kossõhh ei vastanudki selle peale. Olgu mis on, aga täpse üleskirjutamise eest vastutab ta iga kellaaeg.

Mis see siis on? Kas mind püütakse hanekeks või mis? mõtles Artemjev. Aadress oli nii hirmus tuttav, kuigi ta oli selle oma teada mälust kustutanud.

«Mis Šmeljovi number on?» küsis ta järsult.

«Oled sa hull või?» ütles Kossõhh. «Šmeljov helistas

kell seitse nelikümmend viis, näed, mul on siia üles märgitud, enne kui ta magama läks...»

«Küsida Ovsjannikovat...» luges Artemjev veel kord endamisi paberilehelt. Võõras nimi ei läinud kuidagi aadressiga kokku. Talle tuli meelde vanamutt, koduabiline, kes teenis enne sõda nende inimeste juures ja elas ka seal; võib-olla ongi selle nimi Ovsjannikova? Ta ei teadnud tema perekonnanime, teadis ainult, et ta oli «tädi Polja». Aga kui ongi tema, milleks ta teda taga otsib?...

«Tead, Kossõhh,» ütles ta paberilehte taskusse pistes. «Mind saab sellel aadressil kätte, kui midagi lahti on. See on siinsamas, ma käin kähku ära.»

«Küll näed, pärast on nina vastu lauda!» hoiatas Kossõhh.

Kui Artemjev tuttavast trepist üles läks ja räbalaks kulunud vahariidega kaetud uksele koputas, avas võõras poisike, vatipüksid ja vildid jalas ning vatikuub õlgadel.

«Ma olen Artemjev,» ütles Artemjev, «mulle anti see aadress...»

«Jah, jah, tulge sisse,» ütles poiss tütarlapsehäälega ja ulatas talle käe. «Mina olen Ovsjannikova.»

Käsi oli tilluke, tugev ja väga tuline.

«Lähme tuppa...»

«Kas lubate sineli maha võtta?» küsis Artemjev.

«Olge lahked. Mina olen küll siin hommikust saati lödisenud, soendasin isegi käsi priimuse peal... Lähme parem kööki.»

«Ma võtan siiski sineli ära,» ütles Artemjev, võttis sineli seljast ja läks vatikuuega tütarlapse järel läbi suure jääkülma esiku, pärani lahtiolevast söögitoa uksest mööda, kust paistis seesama uhke mööbel, mis oli seal enne sõda.

Köögis oli soojem, priimusel kees teekatel. Seina ääres oli kitsas raudvoodi ja teises seinas vedrumadrats, millele oli jalgadeks alla pandud neli raamatuvirna. Madratsi peale oli laotatud uhiuus sõjaväekasukas.

«Võtke kasukas õlgadele, kui külm hakkab. See on küll väike,» ütles tütarlaps, mõõtes pilguga Artemjevi

vägevat kogu. «Ma olen hommikust saadik, näete, selles partisanimundris.»

Ta võttis lahtiselt õlgadele visatud vatikuue hõlmast kinni ja sattus korraga Artemjevi pilgust segadusse. Vatijopi all polnud tal midagi muud kui vatipükstesse topitud puuvillane sõdurisärk, mis oli kõhnukese kaela all kahe paelaga kinni seotud. Kaks kõrget teravatipulist koonust hoidsid särki eest pingul. Seda tütarlaps nüüd häbeneski ja pööras ruttu selja, käsi vatikuue varrukatesse toppides ning haake kinni pannes:

«Vabandage,» ütles ta, «ma mõtlesin enne, et perenaine tuleb...»

Ta juuksed olid poisi moodi lühikeseks lõigatud, ainult kuklavaos oli väljakasvanud kiharduv salguke nagu poisikesel. Nii oli ka Maša kunagi enne sõda juukseid kandnud.

Kui viimane vatikuue haak oli kinni, pöördus tütarlaps Artemjevi poole. Nägu oli tal lihtne ja armas, isegi väga kenakene, ainult et hirmus kahvatu ja otsa jäänud, ilme aga oli kummaline — ühtaegu kohmetu ja kindel.

«Mis te siis mulle räägite?» küsis Artemjev, aimates juba ette, et midagi head talle ei räägita.

«Ma pean teile rääkima teie õest,» ütles tütarlaps sellise häälega, millega elavaist ei kõnelda. «Minu nimi on Ovsjannikova, Tatjana Vassiljevna, Tanja... Istuge ometi...»

Ja ta ise istus kasukale, mis oli vedrumadratsi peale laotatud.

Artemjev võttis taburetil istet ning silmitses ikka veel tütarlast.

«Ma tulin sealt, küll juba kahe kuu eest, aga ma olin siamaani haiglas...»

«Ehk saaksite ilma sissejuhatuseeta. Seda, et õde on langenud, ma juba tean,» ütles Artemjev viimse, meeleheitliku lootusega.

Aga tütarlaps ei peatanud teda ega hüüdnud: «Ei!» Vaatas talle ainult pika imestunud pilguga otsa ja jäi vait. Ta oli end hoolega kogunud, et seda öelda, aga selgus, et vend teadis juba.

«Rääkige siis, mis te vaikite?» ütles Artemjev. «Ma tean ainult seda, et ta hukkus ülesande täitmisel. Kui

te teate, kuidas ja kus, siis rääkige. Halvemat enam ei tule.»

Kuid seda öeldes aimas ta, et ei, tuleb küll, tuleb palju halvemat.

Tanja vaatas seda õest nii erinevat ja tema meelest jöhrkat meest ega teadnud ikka veel, millest alustada. Sellest, kuidas Maša hukkus? Või sellest, kuidas nad omavahel tuttavaks ja sõbraks said ja mida Maša talle sellel viimasel ööl rääkis, enne kui ta Smolenskisse konspiratiivkorterisse läks?...

«Mis te mind veel küpsetate?» ütles Artemjev jälle kuidagi jöhkra tooniga.

«Ma ei tea, kuidas ta hukkus,» ütles Tanja, «ma ei olnud seal juures. Ma tean ainult, et ta pidi minema möödunud aasta novembris Smolenskisse salakorterisse, ja kõik oli väga hästi ette valmistatud, nii et ta ei oleks pidanud sisse kukkuma... Aga järgmisel päeval saime teada, et ta ei olnud salakorterisse jõudnud. Ja siis, kahe nädala pärast... üks meie mees töötas linnavalitsuses, see tõi meile surmamõistetute nimestiku koopia, ja tema nimi oli ka seal... see, mis dokumentidelgi oli. Dokumentide järgi oli ta Veronika... Meie salga komandör arvas, et nad hukatakse ühes kindlas kohas, mida me teadsime, ja me varitsesime seal, ma olin ka kaasas... Aga nad hukati mujal, nad olid kohta vahetanud...»

Artemjev tõusis püsti, läks priimuse juurde, võttis teekatla ja kallaskruusi vett.

«Võtke teed ka,» ütles Tanja.

Kuid Artemjev ei vastanud; ta seisis pliidi juures ja jõi väikeste sõõmudega tükk aega tulist vett.

Ta jõi kruusi tühjaks, pani selle siis pliidi peale, läks Tanja juurde ja haaras sõnagi lausumata kasuka sabast kinni. Tanja taipas ja istus kaugemale, kasuka pealt ära. Artemjev viskas selle lapsekasuka õlgadele, hoides seda kurgu alt koos, ja hakkas mööda kööki kõndima. Ja tema käsi, mis liiga kõvasti kasuka kaelusest kinni hoidis, reetis, kui raske on tal endast võitu saada.

«Ja siis, edasi?» küsis ta oma karedal kombel.

«Siis?» Tanja ei taibanud, mida ta tahab. «Mis saab siis veel olla?...»

... Siis oli pealtnäha tasane lumelinik nagu kõikjal

ümberringi, lume alla aga kiiruga hunnikusse loobitud külmanud mullakamakad ja nende all — poolalasti ja paljajalu kistud meeste ja naiste kehad, pead suurest valust viltu, vastu õlga surutud, kaelad kanged, tardunud käed laiali, konksus sõrmed haaramas veel mulda — ka siis veel, kui kõik muu oli juba surnud...

Nad olid talvel ühe sellise augu lahti kaevanud. Olid kaevanud sellepärast, et tahtsid järele vaadata, kas sakslased on tõesti ühe provokaatori maha lasknud või teevad nad ainult sellise näo, et lasksid ta koos teistega maha, tegelikult aga saatsid ta teise kohta tööle.

Ja siis — kevadel hakkab maa sealt kohast vajuma ja seal, kus oli enne tasane lumelinik, tuleb nähtavale vajunud maapinna piklik riskülik...

Artemjev vaatas Tanjale otsa, ja taibates, et ta oli küsinud midagi niisugust, millele teine polnud suuteline vastama, tuletas ta vaevaga meelde oma esialgse absurdse küsimuse: ja siis, edasi?

«Ma tahtsin küsida, kus see toimus. Kas te teate?»

«Maantee ääres telliskivivabriku kõrval,» vastas Tanja, «neil on seal barakid — vangilaager. Kilomeeter maad sellest laagrist...»

Sinna on siis Maša maetud, mõtles Artemjev, telliskivivabriku juurde, kilomeeter maad barakkidest eemal... Missugune vabrik, missugused barakid, kuhupoole kilomeeter maad... Kes on temaga veel ühes hauas, kui palju neid seal on, mis inimesed need on, mille eest, mispärast nad tapeti?... Varsti läheme ka Läänerindel edasi. Aga kas leiab keegi veel eales seda paika, kui sealt sõda veel kord üle käib?... Ja ema lebab arvatavasti kuskil Grodno all samasuguses augus, kui teda juba esimestel päevadel teel ei tapetud, koos pisitüdrukuga, kelle foto Maša veel enne sõda talle Tšitaasse oli saatnud ja selle taha kirjutanud: «See on minu ja Ivani Tanja»... Kus on nüüd küll teie Tanja, kus oled sina ja kus on sinu Ivan? Kõduneb ehk samuti kuskil Venemaa mullas tema kolme arssina pikkune karukere, ja võib-olla pole ta jõudnud lasta ühtki kuuli sakslaste pihta... Kui saaks ometi rutemini rindele...

«Hea küll,» ütles ta ikka veel nurgast nurka kõndides. «Rääkige veel midagi, kui te teate. Rääkige üldse

kõik, mis te teate, mina ei tea midagi. Ma tulin neljakümne esimese aasta talvel Kaug-Idast Moskva rindele ja leidsin tühja kodu eest: ei ema ega õde, mitte kedagi... Korteri võtit mul ei olnud, lõhkusin ukse maha. Nad olid jätnud võtme ühe mehe kätte, ja see oli ka surnud. Uskuge või ärge uskuge, selle nelja kuu jooksul, mis ma pärast hospitalist tulekut siin Moskvast olen, pole ma ühtegi ööd kodus maganud, haiget teeb... Ükskord olin kena naisterahvaga öösel ilma ulaluseteta, ja tema mangus, et: lähme sinu koju — aga mina ei saanud, ja ei läinudki, sest sinna minna... oleks sama hea kui ajada seda asja surnu-aial... Vabandage mu jämedust, ma rääkisin nagu seltsimehele...»

Tanja ei solvunud, sest selle jämeduse taga oli varjatud valu ja üksildus. Ja tõtt öelda oli ta selle poolteise aasta jooksul hullematki kuulnud. Ta ütles ainult äkki, nii et see tuli mehele täiesti ootamatult:

«Iga kord, kui Maša teist rääkis, kahetses ta, et te ei ole abielus.»

Ja jälgides silmadega meest, kes kõndis longates mööda tuba, toetudes kogu keha raskusega ainult ühele jalale, küsis ta:

«Kuskohast te haavata saite? Säareluu on katki, eks? Istuge parem...»

«Jah,» ütles mees ja istus kuulekalt voodile.

«Seda ma arvasin,» ütles Tanja. «Ma olen neid seal palju opereerinud. Ma olin kõigest mõni päev partisanisalgas olnud, kui tema tuli.»

Sellega algaski tema jutustus Mašast, kelle nad olid metsast leidnud, kui ta pärast äpardunud langevarjuhüpet ravitsemata lahtise käeluumurdega nädal aega nälgides ringi oli hulkunud.

Varahommikul paksus metsas, nelikümmend kilomeetrit Smolenskist eemal tegi siis üks noor naine teisele operatsioonile — ilma arstiriistadeta ja ilma narkoosita, lihtsalt värskete lumele laotatud telkmantli peal, sest muldonnis oli pime. Vaikides urgitses ta ükshaaval kõik luukillud välja, vaadates aeg-ajalt tolele teisele, samuti vaikivale naisele otsa, kelle nägu oli sinisse langenud, huuled siniseks puretud, laup hernesveel nagu nurganaisel...

Sellest vaikimisest algaski nende sõprus, üks neid sõprusi, mis lööb üheainsa hetkega lõkkele kahes üksildases naisesüdames ja lõõmab siis ahne ning pillava tulena, sundides neid palavikulise kirega vastastikku südant puistama, nagu aimaksid nad peatset lõppu ja kardaksid avameelsuses ning helduses teineteisele võlgu jääda...

Ja hiljem, hulk aega pärast seda, kui nad olid juba jõudnud teineteisele ära rääkida peaaegu kõik olulise, mis nende elus enne seda sõprust oli juhtunud, selgus juhuslik seik, mis oli neid omavahel nähtamatult sidunud juba enne, kui nad teineteist tundsid. Selgus, et mees, kes oli Tanja Mogiljovi piiramisrõngast välja toonud, kes oli teda Zolotarjoviga kordamööda seljas tassinud ja lõpuks läbi suurte Jelnja metsade kohale toonud, laskmata tal end maha lasta, — selgus, et see hea ja sünge mees, Ivan Petrovitš Sintsov, oli Maša mees.

Rääkides Artemjevile Mašast, rääkis Tanja ka Sintsovist, niipaljukest, kui ta Maša käest oli kuulnud. Kuid Artemjevi jaoks oli seda palju, sest ta ei teadnud temast õieti mitte kui midagi. Ei seda, et ta oli piiramisrõngast tulnud, nagu ta praegu teada sai, ega seda, et ta oli Moskvasse jõudnud ning viimasel ööl enne lahkumist Mašale ütelnud, et ta läheb jälle rindele.

«Ma otsin ta üles. Ma andsin juba järelepärimise sisse, aga ma hakkan jälle otsast peale,» ütles Artemjev.

«Pole mõtet,» ütles Tanja kurvalt, «ta on langenud...»

«Kust teie teate?»

«Eile kuulsin. Üks mees, kes teda hästi tunneb, ütles, et ta on langenud.»

Artemjev vaatas Tanjale otsa, ja Tanja noogutas kurvalt: jah, see on tõsi, täiesti tõsi. Serpilin oli seda nii kindlalt öelnud, et Tanjal ei olnud mõttesegi tulnud tema käest küsima hakata, millal Sintsov just langas.

«Hea küll,» ütles Artemjev, kui ta oli tükk aega vaikunud. «Rääkige veel õest, kõik, mis te teate.»

Tanjale oli algul tundunud, et ta räägib veel väga pikalt, aga tuli välja hoopis vastupidi. Võimatu oli jutustada ühele mehele kõike seda, mida nad Mašaga

omavahel olid rääkinud. Ning Maša partisanielus kuni tema Smolenskisse minekuni ja hukkumiseni polnud juhtunud midagi erilist.

Ta elas lihtsalt metsas muldonnis ja ootas, millal käsi kokku kasvab, et ta saaks minna Smolenskisse ühe vana arstimuti juurde kaugelt tulnud sugulase nime all.

Kui ta Moskvast sinna saadeti, arvati, et ta hakkab gadistina pöranda all töötama, aga kohapeal läks asi teisiti. Raadiosaatjat linnas peita oli liiga ohtlik, nii-öelda otsustati see metsa jätta, ja sellel pidi edaspidi töötama keegi teine, üks mees. Maša aga saadeti linna sidepidajaks, ta pidi vana arstimuti abiga haiglasse sanitarina tööle saama ja andma kõik teated edasi hobusemehele, kes käis haiglale metsast puid toomas. Aga see kõik jäi tal tegemata. Ta ei jõudnudki salakorterisse...

«Kahe kuu pärast läksin ma ise sinna, samasse korterisse,» ütles Tanja. «Sinna oli lihtsalt hädapärast kedagi vaja, aga algul mind ei lastud, kardeti, et kui Mašat seal ehk piinati...»

Artemjev võpatas neid sõnu kuuldes.

«... Aga siis läks kaks kuud mööda, ja selle arstiga polnud midagi juhtunud, siis oli ka selge, et Maša polnud midagi välja rääkinud, ja siis saadeti mind ikkagi. Sellel viimasel ööl, kui ta Smolenskisse hakkas minema ja mina läksin samuti salgaga koos operatsioonile, andsime teineteisele sõna, et ükskõik kumb meist suurele maale jõuab, see otsib teise omaksed üles ja räägib neile kõik ära... Näete, kui palju aega on möödas, aga ma leidsin teid siiski üles. Täiesti juhuslikult: eile hommikul olin ma meie brigaadi komandöri juures «Moskva» hotellis, ja tema pool istus üks kindralmajor, kes ütles, et ta tundis Mašat ja tunneb ka teid.»

Ta jäi vait ja pani käed koolilapse kombel paksude vatipükste põlvedele. Ta istus ja ootas, kas mees küsib veel midagi.

«Kas nad lasti maha või poodi üles?» küsis Artemjev kõlatul häälel.

«Lasti maha.»

Tanja kahvatas ja tema siiani rahulik hääl väratas õige kergelt, ning Artemjevi südamest käis metsik valuhoo läbi — nii Maša pärast, kes lasti maha, kui ka selle

kahvatu tütarlapse pärast, kes istus vatipükstes ja vatikuues tema vastas ja kes oli üle elanud jumal teab mida ja näinud jumal teab kui raskeid päevi! Ta kujutles, kuidas nad vaesekesed öösel kahekesi pimedas metsas istusid ja kartsid kõike, mis tulla võib, ja leppisid omavahel kokku, et see, kes ellu jääb, räägib selle omastele, kes surma saab...

Ma ei saa aru, kuidas me ometi võisime seda lubada, et nemad seal hukkuvad ja surevad, et neid piinatakse ja vägistatakse, ja lastakse paljajalu lumes maha, ja tõmmatakse silmus ümber õblukese lapsekaela! Kuidas me ometi võisime lasta sel kõigel sündida!... Jumal küll, kui kole see on ja missugune häbi see on!...

Tal polnud nüüd enam ängistavalt kahju ainult öest, vaid kõigist neist, kes on praegugi seal ja keda sinna veel saadetakse, sinna hirmsasse põrgusse, saatana küünte vahele, kes seal veel nüüdki lõksu langevad, hukkuvad, võllasse lähevad. Smolenskis, Brjanskis, Orjolis, Mogiljovis... Kui palju on neid neetud pesi, neid gestaapo piinakambreid, kust ei tulla eluga tagasi, kui palju on neid üle kogu Venemaa seal rindejoone taga! Hirmus on sellele mõelda... Ta tundis lausa talumatult piinavat mehelikku häbi, just nimelt mehelikku häbi selle kõige pärast, mis oli saanud osaks kõigile neile tütarlastele ja naistele, samasugustele, nagu oli olnud tema õde ja see väike tütarlaps, kes istus tema vastas. Endal hing niidiga kaelas!...

Jah, rindele, ruttu rindele, rindele... Hävitama neid neetud fašiste, hävitama armu ja halastust tundmata — hävitama maa pealt ära! Ja vange mitte võtma! Kas või tribunali alla — ükskõik!

«Kuulge, mis teil on, mis teil on?...» haaras Tanja tal põlvest kinni, sest teda kohutasid mehe nägu ja otsekui hirmsast valust kinnipigistatud silmad.

Artemjev avas silmad ja vaatas Tanjale otsa.

«Ah ei midagi... ma kujutasin seda kõike ainult kor-raks ette...»

Ja ikka veel Tanja armast, kõhna ja kurnatud näo-kest silmitsedes küsis ta:

«Mis te nüüd mõtlete teha?»

«Ma sain kuu aega terviseparanduspuhkust. Siis tuleb komisjon. Lähen vist rindele, medsanpatti.»

«Ja sinna te enam tagasi ei lähe?»

«Ei lähe, ei taha enam.» Ja ta kordas pead raputades: «Ei taha enam, olen väsinud.»

Ja et Artemjev paremini mõistaks seda, mida ta oli tahtnud ütelda, lisas ta, et ta oli kuus kuud järjest olnud halastajaõena Smolenski linnahaiglas.

«Olin sidepidaja. Peale selle varastasin ravimeid ja saatsin metsa...»

Õhona «varastasin» juures ta naeratas, kuid muutus siis kohe jälle tõsiseks ja seletas, et pöranda all on hoopis hullem kui partisanisalgas. Partisanisalgas on relvad ja su ümber on seltsimehed. Aga seal oled kogu aeg saklaste meelevaldas. Nagu sääsk peo peal: iga hetk võidakse käed kokku lüüa — ja sind ei ole enam. See väsitab palju rohkem.

«Jah, nüüd ei lähe ma kuhugi mujale kui ainult rindele.»

«Aga kus te see kuu aega olete? Siin?» küsis Artemjev.

«Ma ei tea veel,» vastas Tanja. «Kui saan, siis sõidan isa ja ema juurde.»

«Kus nad elavad?»

«Ma ei tea täpselt. Isa töötas enne sõda «Rostselmašis»¹. Ma sain alles hiljuti haigla komissari käest teada, et «Rostselmaš» on peaaegu terveni Taškenti evakueeritud. Kui isa rindel ei ole, siis on ta seal. Ta oli enne sõda tsehhi partorg. Ma saatsin Taškenti telegrammi ja ootan nüüd vastust.»

«Mis aadressil te selle saatsite?»

«Taškent, «Rostselmaš».»

«Ja võeti vastu?»

«Võeti küll. Mis siis on?»

«See võib ka mitte kohale minna. Tehasest on üsna kindlasti numbritehas tehtud...»

«Ma kardan sedasama,» ütles Tanja. «Mis siis teha?»

«Ehk saab postkasti numbri teada, kui tehas on numbritehas, ja võib...» Ta ei hakanudki seletama talle päheturgatanud ideed, vaid ütles: «Ühesõnaga, kui te vastust ei saa, ma aitan teid. Ma tulen homme

¹ Rostovi põllutöömashinate tehas. Tõlk.

siit läbi, kui mul «aken» on. Tõenäoliselt küll õige hilja õhtul.»

«Hea küll,» ütles Tanja ja lisas: «Aga ei maksa parem endale tüli teha!»

Artemjev muigas; Tanjale polnud nähtavasti meeldinud tema lubadus tulla «õige hilja õhtul».

«Teate,» ütles mees, «teeme kõik ilusti klaariks. Esiteks, ma teen teie heaks kõik, mis teha saab, ja muretsen teile rongipileti, kui teie vanemad tõesti Tšekendis on. Ja teiseks, kui te midagi mõtlesite, siis te eksite. Ma pole muidugi pilv pükstes, vaid poissmees, aga niisugune ma ei ole, et mängin üht ja teen teist. Mul on naistega kas täiesti ühemõtteline vahekord — või siis kohe algusest peale seltsimehelik sõprus... Nii on lood, kallid seltsimees,» muigas ta omaenda sõnade peale. «Ja nüüd veel enne, kui ma lahkun, paar küsimust. Kuidas teil toidujärg on?» Ja laskmata Tanjal luiskama hakata, vastas ta ise tema eest: «Kindlasti vilets. Ja küsimus on selline: kui ma tulen ja toon teile mõned konservid, kas ma võin siis kindel olla, et te ei hakka eputama, vaid võtate nad ilusti vastu nagu mõistlik mees kunagi?»

«Olgu siis, ma ei hakka eputama,» naeris Tanja.

«Asi on siis kombes. Teine küsimus: kuidas te siia, sellesse korterisse sattusite?»

Üllatatuna kummalisest pinevusest, millega see küsimus oli esitatud, hakkas Tanja seletama, kuidas ta sai Sklifossovski haiglas ühe põetajamutikesega hästi läbi ja kuidas see oli teda enda juurde elama kutsunud...

«Ja teda hüütakse tädi Poljaks?» katkestas teda Artemjev.

«Jah,» Tanja vaatas Artemjevile heitunult otsa.

«Ja te elate siin ainult kahekesi? Endine pererahvas pole silmapiirile ilmunud?»

«Tädi Polja rääkis, et nad olla evakueerunud Kesk-Aasiasse. Aga nende tütar...» Tanja pidi just seletama hakkama, et tädi Polja oli eile peretütart näinud ja see oli ütelnud, et tahab siia tulla... Kuid ta ei jõudnud veel midagi öelda, kui kuulis koputust eesuksele.

«Tädi Polja tulebki!» hüüdis ta. «Eks te kuulete tema enda käest!»

Ta kargas püsti ja jooksis ust avama.

KÜMNES PEATÜKK

Üks jäänud, mõtles Artemjev kummastusega, et nüüd kohe näeb ta tädi Poljat, nii imelik kui see ka ei ole, — tükikest oma vanast, mahakantud, ennesõjaaegsel elust.

«Teid ootab siin üks tuttav... Ei ütle, küll te näete,» kuulis ta läbi ukse Tanja rõõmsat häält.

Üks avanes ja kõõki astus vanemaks ja kõhnemaks jäänud tädi Polja, seljas seesama «nooraja-hooaja» palitu, mis nelja või kümnegi aasta eest, käes vana tuttav käekott. Sisse astudes hõikas ta juba lävelt:

«Paša! Sind ei osanud tõesti oodata!»

Jooksusammul tippis ta Artemjevile vastu, ja hädavaevalt mehele põseni ulatudes, kui too pea kumarasse laskis, torkas ta oma terava ninaotsa esiteks vastu mehe paremat põske, siis vasakut ja siis jälle paremat. Seejärel pani ta käekoti põrandale ja hakkas kiiruga palitut seljast ära võtma, tõrjudes Artemjevit, kes talle appi tulla tahtis, kahe käega eemale.

«Jäta, jäta nüüd ometi! Kus mul kavalier väljas! Istu parem ja joome teed! Hea, et ma valvest tulles poest läbi tulin, tõin leiba... Tanja, vaata, kas eilset teed on veel järel? Vala see tassi, keedame talle uut, mis me koonerdame! Ma pakuksin sulle pirukaidki, aga pole, millest teha. Tule esimesel mail, siis teen, kui pühadeks jälle leiva asemel jahu saab.»

Ta võttis palitu seljast ja kooris pearätikud maha, vaatas teekatelt, kas see keeb juba, soris käekotis — kõik ühekorraga. Väike ja kärmas ning sõjaaegse lahjumise tõttu veelgi käbedam liikuma kui enne.

«Mis sind siis meile tõi? Tulid ehk meie Tatjanale kosja? Ta juba abielus...»

«No milleks see jutt, tädi Polja?» ütles Tanja. «Kui ma oleksin tahtnud, oleksin isegi öelnud.»

«Las saab teada,» ütles tädi Polja, «muidu... tead, misuke ta on...»

«Noh, misuke siis?» küsis Artemjev, imestades endamisi selle üle, et see naine oli talle rääkinud küll oma isast ja emast, aga mehest ei tahtnud rääkida. «Teie jutust võib ei tea mida...»

«Ilus poiss oled!...» ei lasknud tädi Polja tal lauset

lõpetada ja nuuksatas koguni hõrdast meelest, silmitse-
des Artemjevit pealaest jalatallani sellise uhkustun-
dega, nagu oleks tema ise selle mehe ilmale toonud.

Tanja ei suutnud pidada ja turtsatas: sedavõrd ei
sobinud «ilus poiss» selle priske punapea kohta, kes
seisis keset kööki nääpsukese tädi Poljaga vastamisi.

Ta oli suur, turd ja tugev mees, kes võib-olla või õieti
üsna tõenäoliselt naistele meeldis, kuid ilusaks ei saa-
nud teda küll kuidagi pidada.

«Näe, missuguse hinnangu teie sõnad saavad!» ütles
Artemjev, vaadates silmanurgast naerva Tanja poole.

«Ja kust sa need ordenid kõik oled võtnud — kaks
Punalippu, on's see nali?» ütles tädi Polja ja nuuksatas
jälle. «Mis eest sa nad said?» Ja enne kui mees jõudis
vastata, lisas ta südametäiega: «Loll! Tõesti loll
plika!...»

Tanja vaatas talle arusaamatuses otsa.

«See ei käinud teie kohta,» ütles Artemjev muiates.
«Ta tahtis mulle kunagi naist võtta...»

«Mina tahtsin, nagu sa ise poleks tahtnud?!» ütles
tädi Polja.

«No olgu, ma ise tahtsin ka,» andis Artemjev hea-
südamlikult järele. «Aga näed, tädi Polja, ei tulnud
meil sellest midagi välja. Mis sest enam meelde tule-
tada!»

«Ah sina siis ei tuletagi enam?»

«Ei tuleta.»

«Ta tuli mulle alles hiljaaegu tänaval vastu. Aasta-
päevad oli minu peale vihane, aga nüüd kippus ise
külla. Ütles, et «ma tulen vaatama». No las tuleb, kui
tahab.»

«Aga miks ta aasta otsa vihane oli?» küsis Artemjev
istet võttes.

Tanja oli vahepeal tee klaasidesse valanud.

«Ma ei läinud talle koristama, tema uude korterisse.
Ta mees sai surma, kas tead juba või?»

«Jah tean.»

«See oli kuueteistkümnendal oktoobril, kui tema ema
Frunzesse sõitis, tema aga jäi siia. Ja painas muudkui
mind, et ma läheksin talle koduabiliseks. Aga ma käisin
siis juba haigemajas tööl. Ei tahtnud Nadežda juurde
minna. Meelitas teine küll toiduga, rääkis ära, mis ta

kõik kindralinormiga saab, aga mina ei läinud. Kolm-
kümmend viis aastat orjasin tema vanemaid, ja nüüd
mine siis talle orjaks, niipea kui ta kutsub! Mõtles, et
tema viipab sõrmega, ja mina muudkui jooksen! Ega
ikka ei jookse! Mis mõttega? Toit on haiglas kehv küll,
ega ma ei ütle, elame viletsat viisi, aga vargil ka ei käi.
Ütles, et: «Sa oled nii kõhnaks jäänud, tädi Polja, mul
on sinust lihtsalt kahju!» Mis see teeb, et kõhnaks?
Kõhn, aga kräbe. Peaarst kuulas mind ja ütles, et: «See
on hea, et sa kõhn oled, südamele on see kasulik.» Ma
ei lähe Anna Georgijevna juurde ka enam mitte
orjama, kui ta Frunzest tagasi tuleb. Mis mul temaga
asja?»

«Teda te ju ikka nagu armastasite,» ütles Artemjev,
imestades seda trotslikku vimma, millega vanamutt
rääkis.

«Ei armastanud ühtigi, aga ma olin temaga eluaja
jooksul harjunud. Tema ja kadunud Aleksei Viktoro-
vitšiga. Nendega olin ära harjunud, aga nende pärast
jäid kõik teised mulle võõraks. Teiste inimestega har-
jusin alles siis, kui läksin haigemajasse tööle. Mismoodi
on Anna Georgijevna kasvatatud? Temal pole muud
kui aga «too!» ja «vii!» Ma ütlen sulle, Paša, enne ma
panen valvekorra ajal neljakümnele voodihaigele siib-
rit alla ja viin välja, kui et ma üksipäini teda passima
hakkan!»

«Kas ta mõtleb siis tagasi tulla?»

«Mõtleb jah. Koos mehega. Nadežda rääkis, kui ta
mulle vastu tuli, et: «Mu emal on uus mees, kaksteist
aastat temast noorem. Hambatehnik.» Tema on siis
hambaarst ja mees on tehnik. Tema muudkui laseb oma
puurmasinaga ja mees varastab talle hambakroonide
jaoks kulda kokku. Sest kust ta seda praegusel ajal
muidu saab, kui ei varasta? Nadežda ütles mulle, et:
«Ema lunib juba ammu, et ma talle Moskvast elamise
loa muretseksin, aga mina ei taha, on mul seda risti
vaja, ja veel koos oma tehnikuga!»

«Aga mis siis, kui nad ikkagi tulevad?» küsis Artem-
jev.

«Teenijaks ma neile enam küll ei hakka. Passin haa-
vatuid, nii kaua kui sõda kestab. Ja kui sõda lõpeb,
lähen maale surma ootama.»

«Aga kuidas te temaga ühes elate, kui sa teda teenima ei hakka?»

«Õige mul häda temaga ühes elada! Mul on oma tuba olemas, seesama, köögi kõrval, ma olen kolmkümmend aastat selle pinna peale sisse kirjutatud. Tuleb tagasi — kõik koli on tal ilusti alles. Ainult siis, kui pomm Suhharevi torni peale kukkus, põrus puhveti klaas katki ja seitse veiniklaasi ka. Ja kui ta minuga ühes elada ei taha, eks muretsegu siis mulle uus tuba! Las Nadežda aitab, lehvitab mõne ees oma seelikusabasid, see pole tema käes midagi... Tal praegugi veel oma auto ja oma autojuht. Kõigil teistel võeti autod ära, aga temal ei võetud. Ütles ise, et ta olla selle pärast joosta saanud.»

«Näete, mismoodi te temast praegu räägite,» ütles Artemjev, «aga ise tahtsite teda mulle naiseks soku-tada!»

«Nojaa, sa olid ju minu simpaatia ka! Ja kas me elus vähe lollusi teeme? Egas sõda pole üksi mind, lolli vanaeite, targaks teinud. Te ju ükskord targad, kas teil on kõik nii läinud, nagu te olete tahtnud? Ja kas kõik inimesed on praegultki nisukesed, nagu nad siis teie arust olid? Ooh, ei maksa mitte rääkidagi!...» Tädi Polja lõi käega. «Haavatuid passides kuuled nisukesi jutte, et... Või kas tema,» ta näitas Tanja peale, «teadis nisukest elu oodata või tahta, mis ta kõik nüüd üle on elanud? Ega ta sulle kõike ei räägigi! Aga mulle räägib. Misuke ta oli, kui haigemajja toodi! Ja mis valu ta vaeseke kannatada sai! Tead, misuke haava-arm tal siin on? Näe...» Ja tädi Polja hakkas oma kõhu peal näitama, kui pikk arm Tanjäl seal on, kuid Tanja haaras tal käest kinni.

«Tädi Polja, ärge nüüd...»

«Mis ärge? Ma teeks sinu heaks kohe ei tea mida, kui ma mõtlen, et sa selle kõik häälteki tegemata ära kannatasid. Nüüd on ta juba natike kosunud,» pöördus tädi Polja Artemjevi poole, «aga siis, kui sa teda tõtsid ja teise külje peale keerasid, tundsid kohe läbi särgi, et hing teisel niidiga kaelas! Hoiad teist süles — ja nii hale hakkab: kondid puha väljas!»

«Tädi Polja, ärge nüüd, ma ütlesin teile ometi!» Tanja ütles seda nii kategooriliselt, et vanamutt jäi vait.

Tanja ei keelanud vanamutti mitte ainult sellepärast, et see teda kiitis, vaid ka sellepärast, et teda valdas hõrraga naiselik häbi. Tal oli piinlik mõelda, et Artemjev kujutab samal ajal, kui ta tädi Polja juttu kuulab, endale ette, missugune see Tanja seal haiglas oli, kui tädi Polja teda tõstis ja teisele küljele pööras, — kõhn, paljas... Seepärast oli tal häbi, aga häbi oli ka sellepärast, et ta oli tädi Poljale peale käratanud, ja et piinlikust olukorrast kuidagi üle saada, ütles ta:

«Ma ise ei mäletagi enam, mulle oli see nagu vesi hane selga.»

Muidugi, sulle oli see nagu vesi hane selga... mõtles Artemjev, silmitsedes Tanja kõhnukest naeratlevat nagu. Kui oleks teine aeg, oleks sind pärast nii rasket haava veel oma paar kuud sanatooriumis poputatud...

Aga oli just see aeg, ja mitte teine. Ei jäänud muud üle kui tuua homme mõlemale naisele nii palju liha-konserve, kui saab.

«Kus te selle lopsu saite?» küsis Artemjev jõhkra-võitu osavõtlikkusega. Kuigi selles sõjas oli nii mõnigi asi, mis enne mõeldav ei olnud, päris enesestmõistetavaks saanud, ei suutnud ta oma kujutluses sellega leppida, et vigastatud, läbilastud, sandistunud naisekeha on nüüd samuti enesestmõistetav.

«Kui me ühes kohas raudteetammi õhku lasksime ja minema hakkasime, ma parajasti sidusin — ja meid hakati miinipildujatest tulistama. Algul läksid kõik üle pea, aga siis kukkus üks õige lähedale; ma olin nii ametit, et ei heitnud maha: ei jõudnud. Oma süü puhtalt...»

Või nii, tuleb veel välja, et oma süü puhtalt... mõtles Artemjev kuidagi tusase õrnusega. Õrnus oli Tanja pärast ja tusk kellegi teise pärast — tal oleks endal olnud väga raske vastata, kelle pärast õieti, kui talt oleks küsitud. Oma süü puhtalt! Nii et see on siis ka puhtalt Maša oma süü, et ta lamab seal koos teistega kusagil augus? Niihästi see, et ta üldse Smolenskisse läks, kui ka see, et ta seal maha lasti?...

Mõte tapetud õele tõrjus jälle kõrvale kõik muu, millele ta vahepeal oli mõelnud.

«Ma hakkas minema,» ütles ta püsti tõustes.

Ta oleks tahtnud siit ära minna ja ennast täis juua,

kuigi ta poleks tohtinud ja polnudki midagi juua, aga kui olekski olnud, poleks ta ikkagi joonud: ta ei võtnud enne ega õppinud seda tegema ka sõja ajal.

«Kas hakkas külm?» küsis tädi Polja, nähes, kuidas Artemjev püsti tõustes õlgu väristas.

«Pole viga, ma ise olen selle-eest kuum,» ütles Artemjev. Ütles lihtsalt selleks, et midagi ütelda, ise aga mõtles üha õele.

«Mul on küll kogu aeg külm,» ütles tädi Polja. «Käisin hiljaaegu majavalitseja juures, see ütles, et neli päevil saame Moskva oblastist sütt ja hakkame kesk-kütet kütma, olgu küll, et neli korda vähem kui enne. Nüüd saab juba kaks nädalat mööda — ikka ei köeta.»

«Kivisõega on lood kehvad, niikaua kui me Donbassi ära ei võta,» ütles Artemjev, mõeldes ikka veel oma õele.

Tanja tõusis püsti, et jumalaga jätta, aga ka siis oli ta nii väikene, et kui Artemjev ta kätt surus, nägi ta naise peas, meelekohast kõrgemal juuste vahel haavaarmi. Siit ka kriimustada saanud, mõtles ta. Oh sa vaene väike värvuke... Ta laskis Tanja käe lahti ja hakkas ukse poole minema.

Tanja tahtis talle järele minna, aga tädi Polja läks ise, tahtis talle vist midagi nelja silma all ütelda.

Nii see oligi. Kuni Artemjev sinelit selga ajas ja rihma kinni pani, tutvustas tädi Polja talle oma plaane seoses allüürnikuga.

«Saatis telegrammi,» sosistas ta. «Arvab, et otsib telegraafi teel isa-ema üles. Aga ei see telegramm praegusel ajal kedagi kätte leia. Ma kirjutasin kolm kirja õele maale, Jeletsi rajooni, Kolodnoje külla, ja mitte mingit vastust! Tema aga saatis Taškenti!... Tahab, et talle Taškendist vastus tuleks!»

«Sealt teie külast, Jeletsi rajoonist, läks rinne läbi,» seletas Artemjev.

«Paljugi mis läks! Ära tule Jeletsi ja Taškenti võrdlema! Ei saa tema sealt mingit vastust, ma ütlesin talle seda kohe!»

«Pahasti tegite,» ütles Artemjev. «Inimene tahab oma vanemaid üles otsida, ja teie...»

«Paljugi mis ta tahab! Praegu muud ei olegi kui üks otsimine — vanemad otsivad lapsi, lapsed vanemaid...

Ma ütlesin talle, et: «Ei leia sa oma vanemaid, sa jäägi mulle tütreks! Hakkame kahekesi koos elama!»»

«Kuidas ta siis teiega koos elama hakkab, tahaksin ma teada?» ütles Artemjev mütsi pähe surudes ja ei teadnud, mis teda rohkem imestama paneb — kas tädi Polja südametuse, tema ilmne soov, et Tanja oma vanemaid üles ei leiaks, või üksiku vana naise hinges tärganud emaarmastuse tugevus. «Ta ei hakka ju teiega koos elama, ta läheb rindele.»

«See'p see on, et läheb,» ütles tädi Polja. «Aga mis ta sealt otsib? Tema on oma jao juba ära sõdinud, ta on raskesti haavata saanud, las jääb siia, meie haigemajasse tööle. Võetakse kindlasti, ja rõõmuga kohe! Ma räägin ise peaarstiga!» Ja nähes, et Artemjev hoiab juba ükselingist kinni, sosistas ta innukalt: «Sa räägi temaga, Paša, ütle talle! Ütle, et ta jääks Moskvasse, kui ta oma vanemaid üles ei leia. Eks?»

Ja Artemjev sai aru, et peaausjalikult just selle palava palve pärast oligi tädi Polja teda esikusse saatma tulnud.

«Eks ma's ütle. Aga kas ta mind kuulab...»

Ta sai vaevalt majast välja ja jõudis paar sammu minna, kui ta nägi tuttavat naisekuju: vastu tuli Nadja, seljas oravanahkne kasukas, mis oli tal olnud ka juba kuue aasta eest, ja peas angoorarätik. Ta tuli, silmad maas, aga kui nad peaaegu kokku põrkasid ja Nadja pilgu tõstis, taipas Artemjev, et naine oli teda juba kauget märganud.

«Pavlik!» venitas ta laulva häälega, raputas kinda käest otse lume peale maha ja ulatas mehele käe. «Kuhu lähed, kust tuled? Ega ometi mitte meie endisest kodust?»

«Just nimelt teie endisest kodust.»

«Kuule, sa oled ikka veel minu peale vihane?» küsis Nadja, hoides mehe kätt oma peos ja vaadates talle oma ilusate, veidi lühinägelike hallide silmadega otsa — nii etteheitvalt, nagu poleks Artemjevil mingit õigust tema peale vihane olla.

Äkki ei olegi õigust... mõtles Artemjev, vaagides seda rohkem oleviku kui mineviku seisukohast, nimelt

et on sõda, ja Kozõrev, kelle pärast Nadja tema maha jättis, on ammu-ammu langenud; ja Maša, kes Nadjat silmaotsaski ei sallinud, on samuti langenud; ja ema, kes nii väga kartis, et poeg abiellub Nadjaga, pole arvatavasti ka enam elavate kirjas... Ja paljutki pole enam, mis oli siis, ja paljugi on vahepeal juhtunud selliseid asju, mida siis ei osanud kujutledagi...

Ta tõmbas sõnatult oma käe Nadja soojast peost, kummardus ja võttis kinda maast üles.

«Aitäh,» ütles Nadja, aga ei pannud kinnast kätte, vaid hoidis seda vasakus käes. «Sa siis ei ole enam vihane?»

«Eks see ole sulle ükskõik?»

Nadja ohkas ja pani kinda kätte.

«Kuhu sa lähed?»

«Staapi, tööle.»

«Kus see asub?»

«Kirovi tänaval.»

«Ma saadan sind. Lubad?» Ja vastust ära ootamata võttis ta mehel käe alt kinni. «Vasaku käe alt võib teil vist ikka kinni hoida; paremalt poolt ei tohi, sest sellega te lööte kulpi, aga vasakult võib ju, eks?»

Nad läksid paar sammu vaikides edasi.

«Ma isegi nagu kardan sind natuke,» ütles Nadja. «Ütle ometi midagi, palun.»

Artemjev jäi seisma, laskis naise käsivarre lahti ja vaatas talle silma.

«Noh?» ütles naine, seistes samuti liikumatult.

«Vaata, vaata rahulikult, aega on...»

«Sa oled ikka sama ilus,» ütles mees viimaks.

«See on esiteks, ja teiseks?»

«Teiseks ei ole enam midagi,» ütles mees ja võttis tal käe alt kinni. «Lähme!»

Nadja oli tõesti endiselt ilus, ja seegi sobis talle, et ta oli kõhnemaks jäänud. Enne oli tema iseteadlikus ilus, tema portselanjumes ja õige pisut pungis hallide silmade liikumatus pilgus olnud nagu midagi väljapakuvatki, et — sähke ja sööge!... Nüüd aga olid ta silmad aukus ja nende ümber hulk tillukesti inimlikke kortsukesti. Praegu oli see rahulik naisenägu, mis ütles: «Jajah, ma olen kolmekümneaastane, ma ei varjagi

seda. Ja mis sellest, kui sa mind ka vanemaks pead! Ma olen ikkagi veel väga ilus, eks ju?»

Jah, sõda on siiski kõigi jaoks sõda... mõtles Artemjev leplikumalt, silmitsedes Nadja nägu. Ja kes ütleb, et ta lõpuks tõesti seda Kozõrevi ei armastanud?...

«Miks sa meil käisid?» küsis Nadja, kui nad olid veel paar sammu vaikides edasi läinud.

«Seal elab teie tädi Polja juures üks naine, arst,» vastas Artemjev.

«Ta rääkis, jah, et tema juures elab keegi,» ütles Nadja. «Ah nii on lood...» Tema hääles kõlas künagine, ammutuntud noodikene.

«Muuseas, just nii nad ei ole,» ütles Artemjev, kõhkles, kas rääkida või mitte, ja jätkas siis: «Ta oli sakslaste tagalas minu õega koos; rääkis mulle, kuidas Maša hukkus.»

«Hukkus?!» Nadja jäi koguni seisma. «Kas ta on siis hukkunud?»

Artemjev ei vastanud midagi.

Nadja surus tema käsivarre tugevasti enda vastu, avaldades niiviisi sõnatult oma kaastunnet.

«Sa said alles nüüd teada?»

«Lähemalt kuulsin alles nüüd...»

«Aga mina polegi midagi lähemalt kuulnud,» ütles Nadja. «Esimesel päeval, kui mulle teatati, mõtlesin sinna lennata, aga siis läks seal põrgu lahti, kõik pöörati pahupidi...» Nukra näoga tegi ta käeliigutuse, mis pidi näitama, kuidas seal põrguks läks ja kõik pahupidi pöörati. «Ja selgus, et keegi ei teagi, kuhu ta maetud on. Ja seda sellise mehe puhul nagu tema! Just enne sõda olime temaga veel Jossif Vissarionovitši sünnipäeval, istusime talle õige lähedal, ja nüüd selgub, et kellegi pole temast midagi, nagu poleks teda maailmas olnudki!»

Tema häälel kõlas õnnetult, aga selles õnnetuses endas oli kuidagi nagu suurustlemist, see ei äratanud kaastunnet.

«Aah,» ütles Artemjev, «mis sest nüüd veel enam arutada, kes ja kus enne sõda istus — kas ligemal või kaugemal... Jumal tänatud, et Moskvat ära ei antud, asi seegi!»

«Kas sa ei usu, et ma teda armastasin?» küsis Nadja äkki.

«Mis tähtsust sellel on?»

«Aga on,» käis naine peale.

«Siis ei uskunud.»

«Jah, siis ma ei armastanudki,» ütles Nadja. «Aga hiljem...» Ta kallutas pea pisut viltu, nagu uuriks ta oma minevikku lähemalt, vaikis natuke aega ja ütles siis: «Kas armastasin või ei armastanud, ikkagi oli see hirmus! Mitu kuud käisin nagu haige ringi, kuni algas evakuatsioon...»

«Kas sa sõitsid siis Moskvast ära?» küsis Artemjev.

«Ei sõitnud, ainult et kui see möll Moskvas peale hakkas, raputas see mind nagu mingist tardumusest üles. Aga ma ei sõitnud kuhugi.»

«Kas sa ei kartnud, et sakslased Moskvasse jõuavad?»

«Ei kartnud, millegipärast ma ei uskunud seda. Võib-olla sellepärast, et ma olin kaks aastat enne seda elanud temaga, tema oli ju nii julge... Ma ei tea.» Ta vaikis jälle natuke aega. «Kas sa arvad, et mul on kerge üksi elada? Kõik muretse, kõik tee! Ja kõigil omastel on midagi tarvis: et ma läheksin ja räägiksin — selle-ja-selle lesk, tehku aga seda, teist ja kolmandat... Tema ise on ammu surnud, aga neile tundub ikka, et ma pole nende heaks veel küllalt teinud, olen neid nagu alt vedanud — sellega, et ta liiga vara suri!... Kus sinu ema praegu on?» küsis ta äkki.

Artemjev vastas, et ema on Grodnos kaduma jäänud.

«Vaeseke küll,» ütles Nadja, ja jõudes nagu ikka mõttes jälle enda juurde tagasi, jätkas ta: «Ta ei sallinud mind. Mine tea, võib-olla õigusega. Minu ema on elus ja terve. Viimasel ajal saan talt Frunzest ühtelugu kirju, muretseb oma kalli kolukraami pärast. Küsib, ega tädi Polja pole kõike maha praaseldanud. Täna sain telegrammi, et sõitis minu uue papakesega juba Frunzest välja ja on teel Moskvasse. Nüüd lähen teatan seda rõõmusõnumit ka tädi Poljale.»

«Sa siis ei pidanud ikka vastu, hankisid neile väljakutse?» küsis Artemjev, kellele tädi Polja jutt meelde tuli.

«Mina?!» hüüatas Nadja. «Mis sa mõtled, ega ma hull ei ole! Sa tead väga hästi, et mu ema on püstikurat! Ta

hankis ise. Mina ei keeranud kõrtki kõveraks. Aga nüüd, kus see õnn mulle ikkagi sülle sajab, pole midagi parata, tuleb käised üles käärida ja põrandad puhtaks pesta.»

«Kas see amet ära pole ununenud?»

«Vahepeal ununes, nüüd on jälle käes. Võin sullegi pesema tulla,» muigas Nadja. «Ma olen hea põrandapesija... Kas sa polegi abiellunud?»

«Milani mitte,» vastas Artemjev.

«Ma oskan pesu ka pesta. Ja olen hea pesunaine. On sul vaja küürida? Te olete ju kõik... Ära vaata midagi! Ma võin niisama ka tulla, lihtsalt seltsimeheliikust sõprusest, ma saan ka sellega hakkama. Mina saan kõigega hakkama.» Ta muigas, mitte nüüd enam mehe, vaid pigem ehk iseenda üle.

«Meil kahel ei tule seltsimeheliikust sõprusest midagi välja,» ütles Artemjev, vaadates häbenematult uuriva pilguga naisele otsa.

«Arvad, et ei tule?»

«Ei tule.»

«Siis on ju hästi.»

«Kas hästi või halvasti, seda ei mõista ma enam ütelda,» vastas mees, kaaludes oma südamepõhjas midagi, mis polnud veel otsustatud.

Korraga meenus talle see väike naine tädi Polja juurest ja ta küsis:

«Millal Anna Georgijevna siia jõuab?»

«Telegramm tuli tee pealt. Vist kolme päeva pärast,» vastas Nadja. «Mis siis?»

«Seal tädi Polja juures elab see arst,» ütles Artemjev. «Kui Anna Georgijevna siia sõidab ja tema pole veel ära sõitnud...»

«Kõik on selge,» ütles Nadja. «Ma taltsutan oma kallist mammat vajaduse korral. See oli ju selle jutu mõte, eks?»

«Jah.»

«Ma võin selle naisterahva ju ka enda juurde võtta. Isegi kui sa valetasid, et sul pole temaga midagi olnud.»

Artemjev kehtas õlgu. Ta ei tahtnud otsast peale seletama hakata. Nad olid jõudnud juba peaaegu põiktäna nurgale; ta pidi ära keerama.

«Olemegi kohal,» ütles ta ja jäi seisma.

«Kirjuta mu telefoninumber üles,» ütles Nadja. Artemjev kirjutas ja ulatas jumalagajätku käe.

«Kuule,» ütles Nadja, «miks sa lonkad?»

«Sain haavata,» vastas Artemjev kuivalt, loobumata kavatsusest jumalaga jätta ja oma teed minna.

«Ei, oota veel,» ütles Nadja ühtaegu paluvalt ja kääkivalt. «Kas ma olen siis tõesti nii vähe väärt, et minuga ei või inimese kombel rääkidagi?» Tema hääli oli seda korda siiralt ja võltsimatult õnnetu, kui ta seda küsis.

«Mis sa tahad küsida?» küsis Artemjev.

«Väga palju. Kuidas sa oled elanud, kuidas sa praegu elad, mis oli, mis on, mis tuleb?... Kõike tahaksin küsida.»

«Mis tuleb, ma ei tea,» vastas Artemjev. «Arvatavasti sõidan varsti rindele. Mis oli... Juunist novembrini olin Kaug-Idas ja ootas rindeleasaatmist. Detsembrist juulini olin polgukomandör. Juulist septembrini lamasin haiglas. Septembrist saadik olen siin, Moskvast.»

Nadja ootas sellele veel mingit järke, aga järke ei tulnud.

«Ja kuidas sa praegu elad?»

«Kasarmutingimustes.»

«Kas üksi?»

«Ei... kaks majorit, üks kapten ja üks alampolkovnik on ka.»

Nadja hakkas naerma.

«Aitäh ülevaate eest. Aga vasta nüüd selles mõttes, nagu ma küsisin.»

«Selles mõttes, nagu sa küsisid, olen ma antud momendil üksi.»

«Ja enne?»

«Enne oli üks naine, see läks rindele.»

«Miks sa teda kinni ei pidanud?»

«Polnud õigust pidada.»

«Ütle parem, et ei armastanud. Küllap ta sellepärast läkski, et sa ei armastanud?»

Artemjev vaatas Nadjale võõrastustundega, peaaegu vaenulikult otsa ja ei vastanud midagi... Armastasid, ei armastanud! Sai käsu ja läks, ükskõik, kas ma armastasin või mitte, see on sõda! Aga ega sina sellest niikui nii aru ei saa, sest sina pole selle naise sõrmeotsagi väärt ja ei saagi olema, kuigi ma teda tõepoolest ei

armastanud, aga sind kunagi armastasin ega saa sulle praegugi ükskõikselt otsa vaadata...

Nadja tahtis nagu veel midagi küsida, kuid jättis küsimata, ei tahtnud, et mees hakkaks teist korda esimesena jumalaga jätma.

«Noh, jumalaga siis... või nägemiseni... Ühesõnaga, ega sa ise tea.» Ja ta ulatas seekord kindas käe.

Kui Artemjev oli paar sammu eemale jõudnud, hõikas Nadja:

«Pavlik!»

Mees vaatas tagasi.

«Ah ei midagi. Ma tahtsin ainult veel kord su nägu näha. Mine, mine...»

Artemjev läks ja tundis ka siis veel, kui ta ümber nurga keeras, et Nadja seisab ja vaatab talle järele.

Ooteruumis, kust ta igaks juhuks läbi astus, et siis poolteiseks tunniks magama minna, võttis Kossõhh teda rõõmsa hüüatusega vastu:

«Viimaks ometi!»

«Mis siis on? Kas on midagi lahti?»

«Just praegu käis siin. Käskis sul kohe tema juurde minna, kui sa tuled.»

Artemjev taipas, et magamine jääb ära, ohkas, keeras raudkapi ukse lahti, võttis sealt raportiks valmis pandud mapi ja avas kabinet ukse.

«Lubate sisse astuda?»

«Astu,» ütles Ivan Aleksejevitsš pilku tõstmata. Ta istus laua taga ja tegi paberilehele kibekiiresti mingeid märkmeid. Siis lõpetas ta selle tegevuse, luges märkmed läbi ja viskas paberilehe lauale, kratsis pliiatsiga mõttlikult kõrvatagust ja vaatas alles siis Artemjevi poole. «Sa pole maganudki?»

«Ei.»

«Pole midagi parata... Mind aeti ka vara üles.» Ta ulatas Artemjevile täiskirjutatud märkmikulehe. «Mine teise osakonda. Las nad kirjutavad oma andmed selle loendi alusel välja, igasse lahtrisse eraldi, nii nagu mul on näidatud.» Ta vaatas kella ja lisas: «Kella kuueteistkümneks. Kui tagasi jõuad, tule kohe siia, ülesannete saamiseks. Magamine jääb täna ära!»

Laua tagant tõustes ja ringutades jätkas ta:

«Käsk on valmistuda Doni rindele sõiduks. Kuni minu ärasõiduni lased kolm päeva ringi nagu värten. Pärast võid ühtejärke magada. Noh, mis sa ootad?»

«Lubate teie poole pöörduda, seltsimees kindralleitnant?»

«Mis siis on?»

Artemjev teadis, et Ivan Aleksejevitš armastab rindel käia ja peab seda omamoodi puhkusekski, kuid praegu oli ta nagu pahur ja sünge, võib-olla küll sellepärast, et ta polnud välja maganud...

«Seltsimees kindralleitnant, palun lubada mind rindele...» ütles Artemjev valviseisangut võttes.

«Ei saa,» ütles Ivan Aleksejevitš. «Kossõhh tuleb kaasa ja sina jääd siia: sinust on siin ikkagi rohkem kasu kui temast.»

Seda öeldes puuris ta Artemjevit tusase pilguga, et «mis sa veel ootad — ega ma oma otsust ei muuda!»

«Ma ei palu luba kaasa sõita, seltsimees kindralleitnant, ma palun päriseks.»

«Päriseks...» Ivan Aleksejevitš vaatas Artemjevile nii süngelt otsa, nagu oleks sõnas «päriseks» olnud tema jaoks midagi solvavat.

«Te andsite sõna, seltsimees kindralleitnant, niipea kui mu tervis lubab.»

«Ja nüüd siis äkki tervis lubab?» küsis Ivan Aleksejevitš, silmitsedes teda ikka sama sünge, peaaegu umbuskliku pilguga. «Eile veel ei lubanud ja täna äkki lubab? Milles asi on, räägi ära, ja ei mingit kunskoppi!»

«Sain täna oma õe surma kohta täpsemaid andmeid.»

«Ja nimelt?»

«Kuidas ta maha lasti...»

Ivan Aleksejevitš vaatas teda üksisilmi, oodates, kas ta ütleb veel midagi. Kuid Artemjev seisis vaikides valviseisangus.

«Tahad fritsudele kätte maksta?» ütles Ivan Aleksejevitš ikka tuseselt. «Meie mastaabis,» ta tegi käega suure kaare, mis pidi tähendama nähtavasti tervet kindralstaapi, ja mitte ainult seda kabinetti, «on võimatu kätte maksta, tuleb tingimata ise minna, poolhaigena ja ühe jala peal lombates, aga peaasi, et ise! Ainult nii on õige...»

Ta pidi nagu veel midagi sama iroonilist, arukat ja õiget ütlema, aga taltsutas end ning jättis ütlemata.

«Mis sa vaikid, miks sa vastu ei vaidle?»

«Ootan teie otsust, seltsimees kindralleitnant.»

Artemjev sai aru, et ta pole oma palvega õiges paigas ega õigel ajal lagedale tulnud, ta tundis, et tema palve riivab mingil moel Ivan Aleksejevitši, kuigi ta ei taibanud, mispärast. Aga seda tagasi võtta ta ei saanud ega tahtnudki.

Lased jalga, mõtles Ivan Aleksejevitš adjutantide otsa põrnitsedes. Hetkeks võttis see ülekohtune kihk, mida süvendas veel üksildustunne ja selle tunde enese teada jätmise kohustus, Ivan Aleksejevitši südames võimust, aga ta sai sellest võitu, ning umbusupuhangu vaibudes ütles ta kuivalt:

«Hea küll, te tulete minuga rindele kaasa ja jääte sinna. Ainult pidage meeles, ettevalmistusteks teil aega ei jää! Ja oma plikadega jätad ainult telefoni teel jumalaga.» See oli öeldud juba lahkemalt ja muheldes.

«Mul ei ole kellegagi jumalaga jätta, seltsimees kindralleitnant.»

«Olgu siis nii, asi on otsustatud.»

«Lubate lahkuda?»

«Oota...» Ivan Aleksejevitš istus väsinult seinatükkis, ääres seisvale kulunud nahkdiivanile. «Istu nüüd ja räägi oma õest...»

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Päev algas imetoredasti: hommikul vara tuli partisanibrigaadi komandör Kaširin Tanja juurde. Tanja arvas, et komandör on juba brigaadi tagasi lennanud, aga korraga tuli ta hoopis tema juurde, seljas uus polkovnikumunder ja habe maha aetud. Nädala eest, kui ta käis haiglas Tanjat vaatamas, ja ka pärast, kui Tanja «Moskva» hotellis temaga jumalaga jätmas käis, oli tal veel habe alles. Nüüd aga oli ta habemeta ja nägi äkki nii noor välja, et Tanja ei tundnud teda kohe ära.

Rõõmsalt selle üle naerdes ütles ta, et tehku Tanja nüüd kähku: eile olevat tulnud seadlus, ja täna antakse kõikidele partisanidele, kes on mitmelt rindelt Moskvasse lennanud, ordenid kätte, vist Kalinin ise annab, ja Tanjale antakse ka, sest teda on samuti autasustatud.

Seni kui Tanja end suure rutuga köögis riidesse pani, kõndis Kaširin esikus edasi-tagasi ja jutustas rõõmsa, valju häälega, et Tanja läbi ukse kuuleks, kuidas kõik olid neid katsunud Moskvas kauem kinni pidada, sest seltsimees Stalin tahtvat neid vastu võtta, siis aga öeldi, et see jääb ära, ja siis leidis seltsimees Stalin ikkagi aega ja võttis nad eile öösel vastu, küsitles neid öö läbi, laskmata end millestki segada, eile õhtul aga tuli seadlus, ja täna antakse ordenid kätte, ja täna öösel lendavad mõned juba tagasi.

«Ma vist lendan ka.» Kaširin teatas seda niisama rõõmsalt nagu kõike muudki. «Maandumisest küll vaevalt midagi välja tuleb. Meie Tšertuhhino maandumisplats olla sakslaste käes. Aga pole viga, ma hüppan metsabaasi kohal alla, lendurid lubasid ilusti rihtida — viiesajameetrise täpsusega. See on siis minu seitsmeteistkümnese hüpe, kui ennesõjaaegsed juurde arvata.»

Ei see, et Tšertuhhino maandumisplats on sakslaste käes, ega see, et tuleb langevarjuga alla hüpata, ei teinud talle vähimatki muret, nagu ta hääle järgi võis otsustada. Pärast kohtumist Staliniga oli ta valmis kas või vanakuradile hambusse hüppama.

«Valmis,» ütles Tanja esikusse astudes.

Kaširin vaatas ta hoolega pealaest jalatallani üle.

«Käib küll, täitsa hea. Ainult et pluus on veidi suur. Ei saanudki me sulle parajat pluusi...»

«Lähme jala,» ütles Kaširin, kui nad tänavale jõudsid. «Aega on veel kõvasti.»

«Kas te teadsite juba varem, et te seltsimees Stalini juurde lähete?» küsis Tanja teel.

«Nädala eest anti nagu väiksest märku.»

«Ja miks te mulle ei ütelnud?»

«Sellepärast, tütreke, et sul on veel vara kõiki asju teada,» naeris Kaširin, nii et valged hambad rõõmsalt välkusid.

Kui Kaširin seal, sakslaste tagalas, brigaadi juhtides ja lausa silmini tiheda musta habeme varju kadudes Tanjat tütrekeseks ja teisi pojukesteks hüüdis, siis ei olnud selles Tanja meelest midagi imelikku. Aga nüüd, kus ta oli oma kuulsa habeme maha ajanud, oli ta lihtsalt õige noor mees, Tanjast äärmisel juhul kolm aastat vanem. Ja see, et ta teda ikka veel tütrekeseks nimetas, oli nii imelik, et Tanja vaatas talle otsa ja hakkas naerma.

«Mis sa naerad?» küsis Kaširin.

«Kuidas te ometi oma habeme raatsisite maha ajada?»

«Ei tea isegi. Ärkasin kukelaulu ajal, ei saanud suure rõõmu pärast magada. Kremli minokuni veel neli tundi aega, sinu juurde ka vara tulla. Ootas ja piinlesin, kõndisin hotellis ringi, astusin juuksuri juurde sisse, seal parajasti tool vaba. Istusin ja lasksin maha ajada. Oli see rumal tegu?»

«Ei olnud, tark tegu oli, aga ärge mulle nüüd enam «tütreke» ütlege.»

«Olgu, nüüd ütlen «õekene».»

Ta vaatas Tanjale otsa ja naeratas.

«Ei, ma ei saa, ma olen nii harjunud: tütreke, ikka tütreke! Kannata välja, kuni ma ära sõidan. Või tuled kaasa? Võiks veel paar väikest lugu maha mängida.»

«Ei, Ivan Ivanovitš, ma sõidan rindele; kui puhkus lõpeb, palun end medsanpatti määrata.»

«Nii et partisan sa siis enam olla ei taha?» küsis Kaširin ja vari vilksatas hetkeks üle ta rõõmsa näo. «Kurat teab, teinekord mõtled ise ka, et aitab juba sellest saatuse õrritamisest ühel ja samal kohal. Tahaks vahel samuti armeesse, et vastutus ja nõudmised oleksid ikka sõjaväe normi järgi: käsk on käes — muudkui täida, täidad ära — kannad ette; vasakul on omad mehed, paremal on omad mehed, ees on vaenlane, seljaga ülemused... Ma saaksin kindlasti polgu, ma olin juba enne sõda polgukomandör. Aga teinekord mõtled jälle, et ei, ei oleks sa veel sellest õnnelikum, hakkaksid partisanietu taga igatsema, oled liiga kaua harjunud omapead fritsudele varba peale astuma.»

«Ivan Ivanovitš, jutustage, kuidas te seltsimees Stalini juures käisite,» palus Tanja. «Ärge seda rääkige,

mida ei tohi, rääkige seda, mida tohib, ainult et ilusti algusest peale.»

Kaširin ütles: «Hea küll,» ja jutustas talle teel Kremli lisse kõik algusest kuni lõpuni ära: missugune on Stalini kabinet, seinal ainult kaks suurt pilti — Suvorovi ja Kutuzovi portree; kuidas nad sinna sisse läksid ja kuidas Stalin neid kõiki kättpidi tervitas, ja kuidas ta sel ajal, kui nemad tema küsimustele vastasid, õige vähe paigal istus, muudkui käis aga laua taga edasi-tagasi, vaadates kordamööda igaühele otsa; ja siis, kui nad olid juba üle tunni aja Stalini juures istunud, tuli uksest sisse üks kindralleitnant, mapp käes, vist raportile, aga Stalin ainult pööras end veidi tema poole ja näitas talle käega, ilma et ta oleks temaga sõnagi rääkinud. Kindral seisis natuke aega ja läks ära, ja Stalin ei teinud sellest üldse väljagi, kuulas kogu aeg, mida partisanid talle jutustasid. Ja seesama kindralleitnant tuli pärastpoole veel kord oma mapiga, vist umbes nii tunni aja pärast, ja ütles: «Seltsimees Stalin, mul on tähtis teade.» Ja Stalin pööras jälle veidike pead ja ütles tasakesi ja kurjalt: «Oodake natuke, kuni mul seltsimeeste partisanidega jutud aetud on. Nad ei käi iga päev Moskvast.» Ja see meeldis kõigile partisanidele väga, kindral aga tammus mõni aeg jalalt jalale, tahtis vist hakata vastu vaidlema, aga ei hakanud siiski ja läks minema. Stalin vaatas kindralile järele, kuni üks tema selja taga kinni läks, lahutas käsi ning ütles naeratades: «Mõni inimene ei saa aru, et tema teated pole mitte alati kõige tähtsamad, et võib olla palju tähtsamaid teateid kui tema omad.» Siis pöördus ta jälle brigaadikomandör Gussarovi poole, kes oli viimati tema küsimusele vastanud: «Jätkake rahulikult, seltsimees Gussarov, aega on.» Ja kõigile partisanidele, kes Stalini juures olid, meeldis see väga, sest selgus, et Stalini jaoks olid kõige tähtsamad just need teated, mida nemad olid tooma tulnud.

Kaširin rääkis seda kõike suure innu ja koguni vaimustusega, ja Tanja kuulas samuti innukalt ja vaimustusega, rõõmustades, et Stalin partisiiani üksikasjade vastu isalikkude huvi tundis. Ta naeris lõbusalt kindralleitnandi üle, keda seltsimees Stalin oli kahel korral välja ajanud, et ta ei segaks vestlust partisanidega.

Naeris kohe südamest, mõtlemata hetkekski sellele, et teade, millega too kindral kaks korda käis ja ukse kõrval tammus, võis ju tõesti olla nii tähtis, et selle oleks pidanud minutitki viivitamata ära kuulama...

Partisanid olid kogunenud punasesse majakesse, mis asus Spasski tornist vasakul Kremli müüri vastas, ja kui nad olid läbipääsuload kätte saanud ning väravast mööda läksid, peatas neid korraga terav vile, mitu sõjaväelast tõkestas neil tee. Kremli väravast sõitis üks auto välja. Vile oli nii terav ja mehed sööstsid nii kiiresti neile ette, et Tanja mõtles: nüüd sõidab Stalin! Kuid auto oli tühi, seal istus ainult autojuht.

Siis lasti nad läbi, nad läksid väravast mööda, ja kuigi nad läksid õige kiiresti, ei saanud Tanja oma uudishimust võitu ja vaatas korra sisse, Kremli õue. Väravast paistsid autoratade jäljed kivistatud ja valged lumevihurid kivide vahel, taamal aga kadus käänaku taha kuuskede rida.

Nad läksid meestest mööda, kes värava kõrval kangialuses hoolega nende dokumente kontrollisid, siis läksid nad veel ühest kangialusest läbi, kus kontrolliti samuti nende dokumente. Siis läksid nad hoonesse sisse, kus neid ukse kolmandat korda peatati. Ja siis neljandat korda — juba teisel korral.

Dokumentide kontrollimise ajal vaadati neile iga kord teraselt otsa ja loeti tähelepanelikult kõike, mida sisepääsulubadele oli kirjutatud, samuti seda, mida oli kirjutatud isikutunnistustesse, otsekui oleks seal lugeda midagi ebatavalist ja haruldast, millesse on vaja hoolega süveneda. Ja ka näkku vaadati hoolega.

Tanja sai aru, et küllap see peab nii olema: nad lähivad ju Kremli, kus elab seltsimees Stalin, ja ta peab olema kaitstud.

Igaühe dokumente uuriti väga kaua, ja kõik seisid ja ootasid iga kord väga kaua, ja kõigi näol oli kohmetu heakskiitev naeratus, nagu tahaksid nad üksteisele kinnitada: jah, jah, see peab nii olema, see on väga vajalik ja õige, teisiti ei saa see ollagi.

Viimaks, kui kõik istusid kahes esimeses reas ümmarguses valges saalis, kus Kalinin pidi neile ordenid kätte

andma, kadus see piinlikkusetunne — läks lihtsalt meelest.

Tanja ootas kangesti, millal Kalinin ometi tuleb, aga kui ta tuli, oli ta üllatunud. Ta polnud Kalininit kunagi näinud ja oli siiani kujutlenud, et ta on selline nagu piltidel: astub pildilt maha ja tuleb siia saali. Kuid Kalinin polnud niisugune: oli palju vanem, käis vanainimese tõntsi sammuga, mida piltidel ju polnud näha, ja habemetutt oli tal peaaegu päris valge. Ta oli vanaaht, lihtsalt vanaaht.

Ja Tanja pidi väga kaua, tervelt pool tundi, kuni teda ette kutsuti, selle mõttega harjuma, et see vanaaht ongi Mihhail Ivanovitš Kalinin.

Üksteise järel tõusid partisanid püsti, läksid Kalinini juurde ja hakkasid kohe, kui olid oma kohale tagasi jõudnud, ordineid rinda kinnitama.

Kui lõpuks Tanja nime hüüti, tundis ta, et kõik vahivad teda. Kaširini mõõda minnes nägi ta, et Kaširin naeratab talle, ta naeratas vastu ja astuski niimoodi naerul näoga Kalinini ette.

Küllap tegi naeratus Tanja näo veelgi nooremaks, ja kui Kalinin talle ordeni kätte andis ja talle käe ulatas, vaatas ta Tanjale lahkelt, raugaliku hõrdusega otsa, nagu oleks tal hale meel, et selles sõjas tuleb Punalipu ordineid anda sellistele väikestele poisipeaga ja mundris tüdrukutele. Vaatas talle otsa ning küsis midagi, krahmates ise ta käe, sest Tanja sattus segadusse ja ei andnud kätt.

Ta küsis, kui vana Tanja on. Kuid Tanja ei saanud aru, alles siis, kui ta jälle oma kohale istus, kuulis ta tema küsimust oma kõrvus nagu esmakordselt: «Kui vana te olete?» Aga sel hetkel, kui Kalinin tal kätt surus, ei kuulnud ta küsimust «kui vana te olete?» — kuulis ainult, et Kalinin talle midagi ütles, ja vastas: «Suur aitäh, Mihhail Ivanovitš!» — «Aitäh teile!» ütles Kalinin, laskis ta käe lahti ja vaatas seni, kui Tanja tuldud teed tagasi läks, raugaliku hõrdusega talle järele.

Pärast autasude kätteandmist tulid kõik algul robinat Punasele väljakule, siis aga jäeti üksteisega jumalaga, hõigati veel minejaile üht-teist järele, ning Kaširini peatuskohta, «Moskva» hotelli, mindi ainult neljakesi: Tanja, Kaširin, Gussarov Brjanski partisanide piirkon-

dist — seesama mees, kelle juttu Stalin polnud kindrali katkestada lasknud, — ja ilus kapten ajalehe toimetusest, kes oli septembris lennanud partisanide juurde ning elanud brigaadis peaaegu kaks nädalat. Teda ei autasustatud täna, ta oli tulnud lihtsalt sinna, et selles lehte kirjutada, ja Kaširin nokkis teda selle pärast:

«Sul läks täna veel isegi hästi, Ljussin, et sa ainult autasust ilma jäid. Mispärast? Sellepärast, et sa petsid neid. Beltsimees Stalin küsis meie käest, et «kuidas see Ljussin ennast seal teie juures ka üleval pidas». Ma vastasin, et päris kenasti, aga pettis meid. Lubas meist kümme olukirjeldust kirjutada, aga kirjutas kolm. «Kui asi nii on,» ütles Stalin, «siis las lendab uuesti sinna ja kirjutab jao täis, eks me siis autasusta.»»

«Mis sa tühja valetad,» ütles lehetoimetuse kapten.

«Tule parem minu juurde,» ütles Gussarov, «ma olen intelligentne inimene, Kaširiniga ei maksa mitte võrrelda, mina oskan kirjandusest lugu pidada ega sunni sind kaks korda kohale lendama.»

«Naah, või tema on intelligentne inimene! Sa oled niisama palju intelligentne inimene kui see kasakas, kes Türgi sultanile kirja kirjutas!» ütles Kaširin.

Kõik naersid, Gussarov koos teistega. Ta sarnanes tööpoolest selle kasakaga Repini maalilt, kes istub kirjutaja vastas laua taga, suur tüse mees, vööni paljas, ainult laiad kasakapüksid jalas, pea paljaks aetud, pikad zaporoožlase-vurrud nina all.

«Ainuke vahe on see, et tema jõi oma kasuka maha, aga sina veel mitte,» jätkas Kaširin, torkides näpuga Gussarovi kasukat. «Kuidas meil muuseas patarei seis on? Kas kärakas on kõik otsas või? Peaks sellisel puhul ikka natuke võtma.»

Gussarov, kelle hääl tuli nagu tõrrepõhjast, vastas, et aaks puhuks on kärakaski olemas, pöördus siis Tanja poole, võttis tal käe alt kinni ning ütles oma välimuse ja hääle kohta ootamatu galantsusega: «Palume siis teil ka lahkesti meie auväärt seltskonnast osa võtta, kui teil midugi endal mõnda muud plaani ei ole.»

«Ei ole mul mingit plaani,» vastas Tanja, ja tal oli kutse üle hea meel.

«Mis sorti see kärakas teil on? «Tarhun»?» küsis lehetoimetuse kapten.

«Hoopis kõrgem sort. Ikka piirituse poole,» vastas Gussarov. «Teie jaoks on aga pudel portveini,» ütles ta siis Tanjale. ««Kolm korda seitse»¹, ühe hoiat naisele, teisele tehke põhi peale! Egas ordeni saamine pole naljaasi — Punalipu orden veel pealegi! Meil oli kodusõja ajal ainult kolm Punalipu ordenit terve diviisi peale.»

«Räägi, räägi nüüd see ka ära,» ütles Kaširin, «kuidas sind taheti ordeni saamiseks esitada ja kuidas sina palusid, et sulle tänutäheks parem uus nahkjopp ja -püksid antaks.»

«Jah, oli küll niisugune lugu, nooruse rumalus,» ütles Gussarov. «Ma rääkisin ükskord Kaširinile, tema aga naerab, mõtleb, et ma valetan. Aga ma ei valeta, nii see oli tõesti, kuigi ega tagantjärele ise ka ei taha uskuda.»

«Gussarovil on täna kolm põhjust pühitseda,» ütles Kaširin. «Esiteks, valis seekord ikkagi ordeni, ja mitte kasuka; teiseks, tegi nii vägeva raporti, et seltsimees Stalin ajas kõik kindralid minema, et aga Gussarovit kuulata; kolmandaks, sõidab tal naine siia... Millal mul tuleb toas oma kolid kokku panna?»

«Õhtul,» vastas Gussarov. «Ma helistan veel jaama, kui hotelli jõuame.»

«Naine sõidab siia, kas tõesti?» küsis Tanja, nagu ikka teise õnnest õhinal osa võttes.

«Peaks sõitma,» vastas Gussarov ja ohkas.

«Mis sa ohkad?» ütles Kaširin. «Sul pole ju mingit pattu südamel. Mina kui voodinaaber võin pitseriga tõendi välja anda!»

«Patt on seegi,» ütles Gussarov, «et logistab vaeseke kuus ööd-päeva Omskist siia ja ei teagi, et täna kohutume, homme lahkume.»

«Kas sõidate ära?» küsis Tanja.

«Mis ma's pean tegema, ega ma pole endine sõjaväelane nagu tema,» viitas Gussarov peaga Kaširini poole. «Ta pandaks rindel ka paika, kui ta tahaks, aga mina olen rajoonikomiteest, mul pole muud teed kui tagasi oma rajooni... Käisin hiljuti Moskva komitees vana sõbra pool ja kohe kade meel hakkas: nii kui sakslased Moskva alt minema aeti, nii said kõik rajoonikomitee

¹ Veinimark «777». Tõlk.

mehed, kes ellu olid jäänud ja kes polnud rindel, tagasi vana koha peale. Aga millal seal Brjanski kandis kord vanadesse rõõbastesse jõutakse!...»

«Teda enam, et sa pole seal kandis ühtegi silda terveks jättnud,» ütles Kaširin.

«Mis sa hädaga teed?» ütles Gussarov mornilt. «Rinne tuleb ikka lähemale, pörutame sellegi vastu taevast, mis ajamaani terve oli. Kus sa pääsed!»

«Mis sa ikka tühja kurdad,» ütles Kaširin ja seletas siis Tanjale: «Tead, mis aunimega teda seal kutsuti, kus me olime: «õhkimismeister».»

«Lõhkumismeister,» muigas Gussarov jälle mornilt.

«Aga kas te poleks võinud seltsimees Stalinit paluda, et teid koju sõita lubataks?» küsis Tanja. Samal ajal kui ta Kaširini ja Gussarovi juttu kuulas, mõtles ta kogu aeg, kas siis tõesti ei saa midagi ette võtta, et Gussarov ja tema naine kauem koos saaksid olla.

«Jäi, näe, palumata,» ütles Gussarov. «Kui Moskvasse kutsuti, siis lootsin, et saan naise juurde lennata, aga siis jäidi päevast päeva vastuvõttu ootama, kuidas sa ära lendad? Ja nüüd on olukord selline, et — keri muudkui tagasi Brjanski metsa! Hea, et ma taipasin õigel ajal teda välja kutsuda, muidu poleks ta siia jõudnudki. Üks päev koos olla on muidugi vähe, aga noh, teistel pole sedagi,» lisas ta, endal aga oli pilk murelik. Aimas nähtavasti, et jällenägemine ei kujune rõõmsaks.

Nõnda juttu ajades jõudsid nad hotelli ja läksid trepist üles kolmandale korrusele, nurgapealsesse kahekoalisse numbrisse, mis oli Kaširini ja Gussarovi valduses.

Gussarov võttis kohe telefonitoru — helistas jaama, Kaširin ja lehtoimetuse kapten hakkasid lauda katma. Tanja aitas neid, pesi kraanikausi äärelt võetud klaasid puhtaks.

«Võiks ka puhvetist nõusid paluda,» ütles Gussarov helistamise vahepeal. «Äkki saab midagi veel juurde, talonge mul on.»

Kuid Kaširin lõi käega.

«Hoia talongid naise jaoks. Saame sellegagi läbi, mis on.»

Lehtoimetuse kapten võttis vöölt ilusa mosaiikpeaga pussnoa ja Tanja asus sellega leiba lõikama.

«Kadunud Degtjar kinkis,» ütles kapten noa kohta, seistes Tanja selja taga.

Tanja ei vastanud midagi.

«Ega te pole teda unustanud?»

Tanja pööras ringi ja vaatas kaptenile otse silma.

«Ei ole, seltsimees Ljussin.»

Ta teadis, et seda oli küsitud tagamõttega, ja ta ei põigelnud selle eest kõrvale, kuid ei tahtnud sellest ka rääkida.

«Oli tore poiss, eks?» ei jäänud kapten sellega veel rahule.

«Oli tore poiss, jah, seltsimees Ljussin,» vastas Tanja nagu kaja, vaadates üksisilmi kaptenile otsa, kuni see lõpuks pilgu ära pööras.

«Miks sa temaga nii ametlik oled?» katkestas nende kõneluse Kaširin. «Tal on nimi ka — Nikolai, võib öelda ka Kolja.»

«Kuulen, seltsimees polkovnik.»

«Mis «kuulen?»»

«Ma ütlen seltsimees kaptenile Kolja...»

Tanja naeratas, surudes vägisi maha vaenu lehemehed vastu, kes oli hakanud sellest rääkima, millest poleks vaja olnud rääkida. Ta ei tahtnud rikkuda ei Kaširini ega enda pidutuju.

Gussarov jättis viimaks helistamise järele ja ütles, et kui talle ei valetatud, siis peaks naine kella seitsmeks siia jõudma, ja mitte üheteistkümneks, nagu senini arvata oli, — rong teeb hilinemise tasa. Ta oli rõõmus. Polnud ka ime: talle vaesekesele oli nüüd iga tund kallis.

Ta läks teise tuppa ning tuli tagasi pooleliitrise portveinipudeliga ja välipudeliga.

«Korgini täis,» ütles Ljussin rahulolevalt, loksutades välipudelit kõrva ääres. Siis kosis ta kahvlipeaga veinipudeli laki maha ja tegi pudeli lahti.

Piiritus kallati karahvini ja tembiti veega. Kaks teeklaasi kõigest oligi, ning Ljussin valas kõigepealt Tanjale ja Kaširinile. Tanja katsus teda takistada, aga Ljussin valas klaasi ikkagi enam-vähem täis.

«Kui ootaks Gurski ka ära, ta lubas tulla,» ütles Kaširin kella vaadates.

Gurski oli teine lehemees, kes tookord koos Ljussiniga partisanide juures käis ja kellega ta pärast kahe peale olukirjeldusi kirjutas. Tanjal oli hea meel, kui ta kuulis, et Gurski tuleb ka: partisanibrigaadis paistis ta tookord päris lõbus mees olevat.

«Ah mis, küll jõuab järele,» ütles Gussarov.

Kaširin tõusis püsti, võttis klaasi kätte ja oli tükk aega vait.

«Võib-olla me enam teineteist ei näe, tütreke,» ütles ta viimaks, kui Gussarovi ja Ljussini näod ilmutasid juba tühimust. «Ja kui näemegi, siis ei tule ehk juhust sinu terviseks juua. Seepärast joon ma nii sinu ordeni kui ka sinu vahvuse terviseks, ja sinu ilusate silmade terviseks, et nad iial mõne kaabaka pärast nutma ei peaks!»

Ja kuidagi rangelt, ilma tema poole pöördumata või üldse paigast liikumata küsis ta:

«Kas võib sind suudelda?»

Kui Tanja ise tema juurde astus, kaelustas ta teda kiiresti ja tugevasti ning suudles otse suule. Ja kuigi Kaširin oli igapidi mehine mees, ei viinud tema ootamatu tormakus Tanjat rööpast välja.

Ta jättis lihtsalt Tanjaga jumalaga. Võib-olla igaveseks, mõtles Tanja äkki, nähes tema silmi sel hetkel, kui ta teda suudles, oma näole üsna-üsna lähedal.

Tanja jõi pool klaasi enda terviseks ja tõstis siis sama pooliku klaasi Gussarovi naise ja nende jälleenägemise terviseks. Siis tuli neile järsku meelde, et nad polnud kohe algul Stalini terviseks joonud, ja häbelikult jõid nad ka tema terviseks. Siis jõid nad veel nende seltsimeeste terviseks, kes olid jäänud sinna, rinde taha, ja siis joodi Gussarovi ettepanekul lehetoimetuse kapteni terviseks ja selle terviseks, et ta veel kord partisanidele külla tuleks. Ja Kaširin hakkas teda ülistama — nagu inimene, kes ei hoiu suuremeelsusega kokku.

«Seltsimees Ljussini terviseks,» ütles ta, «kes oma sõbraga kõige raskemal ajal meie juurde sõitis. Igaüks ei oleks niisugusel momendil sõitnud.»

Tanja mäletas väga hästi seda aega, kus Saksa politseidiviis Smolenski ümbruse metsi kammis. Aeg oli tõepoolest kehv. Tõsi oli seegi, et see kapten Ljussin ajalehetoimetusest pakkus end kohe appi, niipea kui ta

kohale jõudis, ja võttis nii mõnestki operatsioonist osa. Iseenda ja oma kaaslaste puhul pidas Kaširin seda täiesti enesestmõistetavaks. Aga kapten oli Moskvast, ajalehetöötajast; ta tuli kohale, kuigi oleks võinud tulemata jääda, ja tegi lahingud kaasa, kuigi oleks võinud tegemata jätta! Igatahes tuli Kaširini jutust nii välja, et ajalehetöötajast kapten ja tema kolleeg on peaaegu kangelased.

Keset seda piiritusega tuliseks koetud kiidukõnet ja sellega kaasnevat meenutamist, mis rõõmsate vahel hüüetega vastu võeti, astus sisse Gurski, see teine lehemees, kes koos Ljussiniga partisanibrigaadis käis. Tookord, brigaadis käies, oli tal seljas — Tanja mäletas seda selgesti — eristusmärkideta sõduripluus, karusnahkne vest ja vatikuub ning peas pilotka. Praegu aga tuli ta sisse tavalise palitu ja kübaraga, ning kui ta oli palitu toolile visanud, selgus, et tal on targeldatud kraega valge särk ja ülikond seljas ning lipski ees. Ainult ülikonna pintsaku peale tõmmatud karusnahkne vest tuletas tema tookordset välimust meelde, nii nagu ta partisanide juures käis. Ta vajus mugavalt tugitooli ja hakkas kohe lõõpima, kusjuures ta õige kergelt kogeles, nagu oleks miski tema sisemuses aeg-ajalt hetkeks takerdunud.

«Ma näen, te olete siin minu äraolekut k-kasutades Ljussinist k-kangelase teinud... Ärge seda t-tehke, sest meie t-toimetuses oigavad kõik niikuinii tema k-kangelasmeele pärast, ja muuseas t-täiesti ilmaasjata p-pealegi. Ma räägin teile selle saladuse ära, k-kuidas me teie juurde sattusime. Toimetaja k-kutsus meid enda juurde ja k-küsis, kas me t-tahame t-tagalasse lennata. Meie olime sellega m-muidugi m-mõista kohe p-päri. Ja kui selgus, mida t-toimetaja selle t-tagalasse saatmise all mõtleb, nimelt t-täiesti vastupidist sellele, mida meie olime mõtelnud, siis oli juba hilja t-taganeda. Ja nagu m-mehised m-mehed kunagi ütlesime meie siis selle peale seda, mis meil ainsana üle jäi: j-jah!...»

«Mis sa jamad,» ütles Ljussin.

«Ütelge parem, millal te jälle tulete?» küsis Kaširin.

«Ausalt öelda, mina arvan, et mitte k-kunagi,» vastas Gurski. «Head asja ei maksa liiga p-palju t-tahta. Palun hinnata minu absoluutset avameelsust. Ljussini poolt

p-pole seda loota. Kas teie lähete sinna t-tagasi?» küsis ta siis Tanjalt.

«Ei,» vastas Tanja.

«Ja väga õigesti teete.»

«Kas teil kahju ei ole Kaširinit üksi lasta?» küsis Ljussin.

«Ärge tehke tema k-küsimustest väljagi,» ütles Gurski, lõuaga Ljussini poole viidates. «Ta on ilus ja noor ja mõtleb sellepärast, et ta võib naiste käest kõige kallimaid asju k-küsida. Ta ei tea veel, et naised hindavad mehe mõistust p-palju rohkem, kui seda üldiselt arvatakse. Ja nüüd siis lubagegi mul esitada teile m-märksa m-mõistlikum k-küsimus: k-kuidas teie t-tervis on?»

«Päris hea,» vastas Tanja.

«K-kaširin rääkis mulle, et teil on p-paranemispuhkus. Ja teie ise rääkisite mulle, kui ma seal olin, m-mäletate, et teil on isa ja ema, ainult et te ei t-tea, kus nad on. Kas te nüüd t-teate?»

«Ma saatsin telegrammi ja ootan praegu vastust.»

«See on t-tark t-tegu. Ma annaksin ei tea mis, k-kui ma saaksin oma isa-ema juurde sõita.»

«Palu toimetajalt,» ütles Ljussin.

«Lapsed p-paluvad p-potile ja k-koerad õue. Aga mehed p-paluvad sõja ajal ainult rindele. Muidu aga ootavad nad, k-kuni neile mõni t-teine ettepanek t-tehakse, ja kui ei t-tehta, siis ei p-palu ka. Ja see on muuseas t-täiesti t-tõsine jutt.»

«Õige ta on,» ütles Gussarov, kes oli siiani oma mõtteid mõtelnud.

«Aga miks?» vaidles Kaširin vastu. «Te olete ikkagi partisanide juures käinud, pärast seda võiks vabalt toimetajale ütelda, et...»

«K-kuule, K-kaširin,» ütles Gurski, «sa oled liiga hea südamega. Sa võid meid ära rikkuda, ma k-kardan, et oledki juba raasike rikkunud. Muuseas, oleks huvitav t-teada, mis vägitegusid sa siin oma helduses minu ja Ljussini k-kaela ajasid. Mul on endal väga hästi k-kõik need k-kangelasteod meeles, mida ma p-pole t-teinud. Aga ma k-kardan, et Ljussini mälu võib teda p-petta.»

Ljussin kuulas teda, naeris või lõõpis vastu ning hoo-

litses pealetükkivalt selle eest, et tema kõrval istuv Tanja ikka veini jookis.

Ta oli tõepoolest väga ilus mees, heleda peaga ja siniste silmadega, kuid tema ilu, mis passis kenasti kokku tema perekonnanimega¹, oli nagu liiga tütarlapselik, liiga magus.

«K-kuule, Ljussin,» ütles Gurski, «ma tahan laua-kõnet pidada, aga ära t-talle enam vala. Esiteks, ta t-tuli alles haiglast ja on minu meelest nagu juba natuke näost k-kahvatu. Ja t-teiseks p-pole sa minu arust tema maitse.»

«Oi, miks mitte...» ütles Tanja. Ljussin ei meeldinud talle tõepoolest, aga talle ei meeldinud ka, et talle eestkostjaks hakatakse.

«Sel puhul p-palun vabandust.»

Tanja tundis, et Ljussin surus oma öla tugevasti tema oma vastu, kuid nähes Gurski uurivat pilku, ei nihkunud ta eemale.

«Ma tahtsin nimelt veel kellegi t-terviseks juua,» ütles Gurski. «Minule hakkasid sa meeldima sellepärast, Kaširin, et sina oled minust vapram. Ma m-mõtlesin enne t-tükk aega, kui ma t-teist k-korda sinna t-teie rajooni lähaksin, sina aga viskad m-meiega k-koos viina ja lähed juba t-täna öösel. Ma joon selle terviseks, et sa k-kõige oma vapruse juures ja sellest hoolimata jääksid sõja viimase m-minutini ellu. K-katsu seda t-teha, ma p-palun sind t-tõsiselt. Ma joon sinu ja ka t-teie t-terviseks, seltsimees Gussarov...»

«Hästi, eks me katsu,» ütles Kaširin, Gurskiga klaasi kokku lüües. «Ainult et miks sa äkki hingepalvet hakkasid pidama — seni pole sul sellist moodi olnud?»

«Esiteks, kui juba k-kasutada k-kiriklikke t-termineid, pole see hingepalve, vaid lihtsalt harras palve. Ja teiseks,» Gurski pöördus nüüd Ljussini poole, «kas sa t-tead, t-toimetaja k-kutsus mind enda juurde — P-petja P-pustovalov on langenud. Doni rindelt tuli t-telegramm... Läks t-tankidessandiga kaasa ja sai p-pihta. T-toimetaja k-käskis meil mõlemal valmis olla Doni rindele sõiduks. T-tema asemele. Saad aru, k-kolmat t-tundi ei saa ma muule m-mõelda kui sellele, et

¹ Ljussin on tuletatud naisenimest (Ljusja). Tõlk.

P-petjat ei ole enam...» Gurski nägu oli nüüd nukker, ihav nina punetas, ja prillide alt veeres üks pisar põsele, mille ta kohe sõrmelukiga kiirelt ära pühkis.

Kõik olid natuke aega vait.

«Jah, ootamatu on see sõnum küll...» ütles Ljussin. «Kuu aega kõigest saigi rindel olla, ja juba langes, meie rahame sinuga sõja esimesest päevast peale ja pole midagi häda...»

«Mis sa sellega k-keksid, et esimesest päevast peale! See on labane!»

«Mispärast?»

«Sellepärast, et igatahes miljoneid inimesi on langenud, kes ei ole sõja esimesest p-päevast sõdinud. Sa raagid sellest, et meie sõdime esimesest p-päevast p-peale, nii nagu võiks meid selle t-tõttu eliidi hulka arvata. See on k-koolipoisilik ettekujutus sõjast. Pustovalov läks rindele siis, kui tal k-kästi minna — mitte varem ega hiljem, ja nii see p-peabki olema...»

Ta oli vihane, kuid Tanjale tundus, et ta polnud vihane mitte Ljussini peale — Ljussin sattus talle lihtsalt juhuslikult ette. Mitte Ljussini peale ei olnud ta vihane, vaid surma peale, kes oli talt võtnud inimese, keda tema armastas, Ljussin aga mitte.

«T-toimetaja ütles,» jätkas Gurski pärast mõningat vaikust, «et t-telegrammis oli öeldud, et Pustovalov oli k-käitunud enne surma väga hästi. Ma ei või seda sõna k-kannatada — «k-käitus»! «K-käitus hästi, k-käitus halvasti» — just nagu oleksime lasteaias. Ja siis lisas ta veel väikese uhkusega, et nüüd on siis P-pustovaloviga k-kokku langenud meie t-toimetusest k-kümme inimest. Nii nagu oleks Pustovalov olnud just siiani p-puudu, et ümmargust arvu t-täis saada...»

«Noh, ja mida teie talle vastasite?» küsis Gussarov.

«Mitte midagi. See pole nii lihtne asi. See, et meie t-toimetusest on nii suur hulk mehi langenud, näitab, et meie mehed on t-tõepoolest rindel. Ja nii see p-peabki olema. Selles mõttes on t-toimetajal õigus, liiatigi, et kui tema ise rindele sõidab, trügib ta ikka eesliinile. Aga kui surnu kohta öeldakse, et ta k-käitus hästi, siis hakkab see mulle millegipärast vastu!»

«Kümme inimest!...» vangutas Kaširin pead. «Ja mitu kirjanikku nende hulgas oli?»

«Pooled.»

Kaširin vangutas jälle pead.

«Ära vanguta midagi pead, Kaširin,» ütles Gurski, «sa armastad k-kirjanikke, aga k-kirjandusest ei saa sa m-mitte m-mõhkugi aru. Ma tean, missuguse k-korralduse sa andsid, kui me Ljussiniga sinu brigaadis operatsioonil k-kaasas olime: varjata ja k-kaitsta meid omaenda k-kehaga...»

«Jah. Ja mis siis? ...» ütles Kaširin.

«See p-pole õige. Inimene ei t-tohi sellega leppida, et teda oma k-kehaga k-kaitstakse! Ammugi veel k-kirjanik. Sõjast võib k-kirjutada ainult see, kes on vähemalt mitu k-korda surmasuus olnud, aga see mees ei kirjuta midagi, k-keda t-teised k-kogu aeg oma k-kehaga k-kaitsevad. K-kõige rohkem võib ta k-kirjutada oma eluloo — p-pealkirjaga «K-kuidas mind säästeti». On mul õigus?» pöördus ta Tanja poole.

«Joome õige sinu sõbra mälestuseks,» ütles Kaširin. «Ma näen, sa tembutad küll, aga meel on must.»

«Ma ei t-tembuta,» ütles Gurski, «mul on ainult meeles, et ma k-kokutan, ja p-paatos ei p-passi mulle. Muuseas, mina ei hakka teile p-peale käima, et te p-põhjani jooksite,» ütles ta Tanjale, nähes, et Ljussin kallab veinipudeli Tanja klaasi tühjaks. «Surnuid see k-kahjuks t-tagasi ei t-too...»

Kuid Tanja ei kuulanud tema nõuannet ja jõi koos kõigi teistega põhjani. Ta tahtis millegipärast seda teha, küllap vist sellepärast, et mõttes ei joonud ta sel hetkel ainult selle tundmatu sõbra mälestuseks, vaid ka paljude teiste mälestuseks, keda ta oli tundnud ja keda polnud enam elavate kirjas... Ka Degtjari mälestuseks... Degtjar oli talle enne surma haiget teinud, aga ometi mälestas ta praegu ka teda. Degtjar armastas ikka öelda, et surm kustutab kõik võlad, ja tal oli vist õigus.

«Kas p-poleks juba aeg rääkida k-kaugematest plaanidest?» küsis Gurski, kui nad olid klaasid tühjaks joonud.

«Ma kohe toon,» ütles Kaširin, lõuaga tühja karahvini poole nooksates.

«Seda küll,» ütles Gurski, «aga ma räägin veelgi

k-kaugematest plaanidest, k-kaasa arvatud sinu ära-
sõit.»

Ta heitis Tanjale põgusa pilgu, ja Tanja taipas, et tema juuresolek ei lase tal ütelda kõike, mida ta tahtis ütelda.

«Ivan Ivanovitš,» ütles ta Kaširinile, «ma lähen pikutan veidikene teises toas. Pea käib ringi, pole harjunud...» Seda öeldes tõusis ta püsti; kui neil on omad kaugemad plaanid, las nad siis arutavad omavahel, milks ta peaks neid segama...

«Nojah, mine pealegi,» ütles Kaširin.

Teised ei vaielnud ka vastu, kõik olid sellega päri.

Tanja läks kõrvaltuppa ning pani kääksuva ja hingede logiseva ukse kinni. Toas oli kaks voodit: üks neist oli täitsa segamini, padja alt aga paistis tuttav narmendav Lermontovi-kõide, Kaširini alatine kaaslane kõikidel elujuhtumustel. Teine voodi, Gussarovi oma, oli korralikult üles tehtud. Tanja istus selle servale ja tundis, et pea käib tõesti kergelt ringi. Poleks pidanud seda viimast klaasi tühjaks jooma... Kuulatades teisest toast kostvat summutatud kõnekõminat, hüüdis ta Kaširinile:

«Ivan Ivanovitš, tooge mulle üks suits, kui see liiga suurt tüli ei tee!»

Ta mõtles Kaširini enda juurde kutsuda ja talle ütelda, et ärgu lasku end segada, ärgu hakaku teda arvestama. Kaširin peab öösel ära lendama, ja kui tal on tarvis veel täna kellegagi kokku saada, siis jätku Tanja siipaika ja mingu rahu... Ta saab ju aru, ega ta laps pole. Kui nad kuhugi lähevad, läheb tema samuti oma asju ajama, tal on ka üht-teist teha... Ja ta peab õhtul kodus olema: see Artemjev, Maša vend, tuleb tema juurde...

Nii kavatses ta Kaširinile ütelda, kuigi tal päris hilja õhtuni mingeid asju ajada ei olnud ja tal oli väga kurb meel, kui ta korraga Gurski pilgust taipas, et ta segab neid. Ta oli arvanud, et ta istub veel kaua nende seltsis ja kuuleb seda omamoodi uut ja huvitavat vestlust, ja isegi Ljussin, kes surus end tema öla vastu ja hingas talle palavalt hingeõhku kõrva, polnud rikkunud ta tuju — nüüd aga on tuju nagunii rikutud. Ainus asi, mis tal üle jääb, on olla mõistlik ja mitte neid segada,

eriti Kaširinit, kellel see on viimane õhtu Moskvast. Kes teab, mis tast edaspidi saab.

Tanja arvas, et sisse astub Kaširin, aga see polnud Kaširin, vaid Ljussin. Mehe otsaesisel olid higipiisad ja nägu, nüüd enam kaugeltki mitte tütarlapselik, punetas.

Hea, et ta ukse lahti jättis, vilksas Tanjal peast läbi, mitte sellepärast, et ta oleks meest kartnud, vaid sellepärast, et ta ei tahtnud oma tuju lõplikult rikkuda lasta.

«Ma ei teadnud, et te peale kõige muu veel suitsetate,» ütles Ljussin, Tanjale lahtirebitud «Belomori» pakki ulatades ja teisele voodile istudes.

«Mis see kõik muu on?» küsis Tanja suitsu võttes.

«Noh, joote kõvasti ja üldse...»

«Ja üldse?» küsis Tanja.

«Ah ei midagi...» Ta tahtis küll midagi öelda, aga ei sõandanud. «Joote küll kõvasti, lust kohe vaadata.»

«Arstid joovad ikka kõvasti,» ütles Tanja. «Te tahtsite mind täis joota, eks ole?»

«Jah.»

«Milleks?»

Vaikides vaatas Ljussin talle joobnud inimese pinevusega otsa: ta ei teadnud, mis toonil ta peaks pärast seda küsimust rääkima.

«Tahtsin kangesti, et te jääksite kohe täitsa purju,» ütles ta pärast lühikest pausi.

«Tühi lootus. Ma teen ka siis, kui ma joon, ikka seda, mida ma ise tahan, ja mitte seda, mida teised tahavad.»

Ljussin jäi kõhklevalt Tanjale otsa vaatama, nagu ikka niisama pinevil nagu enne, ja Tanja vastas pilguga: «Jah, ma räägin just nimelt sellest, millele sina mõtled. Aga sa mõtled asjata, nii et mine parem minema...»

«Kuhu sa jäid?» kuuldus teisest toast Kaširini hää. «Vaata, Gussarovi voodi all on kast, seal on «tarhuni» pudel.»

Ljussin vaatas sinnapoole, kust hää kostis, siis vaatas jälle Tanjale otsa ning hakkas käega selle voodi all kobama, millel ta istus, ise ikka Tanjale silma vaadates.

«Minu teada on ta siin,» ütles Tanja, näidates käega voodi alla, millel tema istus, aga ei nihutanud end eest ära. Ljussin kükitas maha ja hakkas ühe käega voodi

all kobama, teisega aga haaras Tanjal põlvest kinni, nagu oleks ta tasakaalu kaotanud, ja pigistas seda, vaadates ise uurivalt Tanjale näkku.

Tanja ei liigutanud end, vaatas ainult vastu, nihutas pisut üht jalga ja astus sääriku kontsaga mehe näppudele, mis põrandat kobasid. Astus nii kõvasti, kui ta sai, püüdes talle meelega valu teha. Mees aietas, tõmbas kae saapakontsa alt ära ja laskis Tanja põlve lahti, hõkates teise käega kahte muljutud sõrme masseerima. Tanja ei teinud temast väljagi, kummardus maha ja otsis ise voodi alt pudeli üles.

«Sähke... ja näppe hoidke kraani all...»

«Minge metsa oma õpetusega,» püüdis Ljussin asjast üle olla, võttis pudeli ja pigistas muljutud sõrmed kõvasti selle ümber. «Kui ikka pudelit hoiavad, siis pole väga vigagi.»

«Noh, kas saab juba?» hõikas Kaširin teisest toast. «Või ei leia sa üles? Kas peab appi tulema?»

«Saab, saab,» ütles Ljussin ja läks teise tuppa, ust vihaselt kinni lüües.

Kui Tanja oli üksi jäänud, vaatas ta kõheldes Gussarovi voodit; Gussarovi naine pidi täna tulema, tema voodisse puhkama heita polnud Tanja meelest nagu sünnis.

Ta istus Kaširini voodile, pani padja selja alla ja nõjatus sellele, jalad rippu üle voodi ääre.

Kas ta oli sellele Ljussinile õigust rääkinud, kui ta ütles, et teeb alati nii, nagu ta ise tahab, aga mitte nii, nagu tahavad teised? Jah, rääkis. Aga Degtjar? Ka Degtjari puhul oli see õige, sest ta uskus ise peaaegu kuu aega, et ta armastab Degtjari. Ja siis oli see äkki läbi, nagu noaga lõigatud. Ja kui Degtjar suri, oli Tanja meelest isegi imelik, et tal polnud tema vastu enam mingeid õrnemaid tundeid; oli väga kahju nagu igast teisest langenud seltsimehest, ja muud midagi. Nähtavasti oli loodus kandnud hoolt tema enesekaitse eest, kui ta jättis ta ilma naiselikust võimest solvanguid andestada.

Nüüd, kus ta oli pikali, ei käinud pea enam nii hullusti ringi. Ta võttis öökapilt suitsu ja pani põlema. Kas siis täna ka telegrammile vastust ei tule? Kui ainult ema näeks, et ma suitsetan... Tuleb tingimata maha

jätta, muidu on ta nii õnnetu, kui teada saab, mõtles ta, ja korraga kuulis ta imeselgesti, mida teises toas räägiti.

Kui Ljussin oli ukse kinni virutanud, pörkas see uuesti lahti ja jäigi praokile. Teises toas räägiti Tanjast. Tanja tahtis algul padja vastu kõrvu suruda, et mitte kuulda, ja tiriski juba patja enda poole, kui Kaširin parajasti valjusti ütles: «Tehke, mis tahate, sellisel päeval ma teda maha ei jäta.» Ja Tanja laskis padja lahti ning jäi kuulama.

«Siis t-tuleb k-kogu plaan üldse k-kõrvale jätta,» ütles Gurski.

«Ja jätamegi,» ütles Kaširin.

«P-palun väga,» ütles Gurski. «Lõppude lõpuks oled sina see, kes ära sõidab, sinul on t-täna viimane öhtu. Mina jään ju esialgu veel siia...»

«Nojah, kuhu me muidu tema jätaksime,» ütles Kaširin.

Ja Tanja naeratas, olles Kaširinile tema sõnade eest tänulik; ta tõusis istukile, kavatsedes minna kohe Kaširinile ütlema, et tal on täna veel üks tähtis asi ees ja ta peab viivitamatult lahkuma, kuid Gurski häälsundis teda edasi kuulama.

«K-kuule, K-kaširin,» ütles ta, «sul on p-põhimõtteliselt muidugi õigus, aga asjal on veel ka oma t-teine k-külg: sa lendad ära, seal t-teatakse seda, ja sinu P-polina t-tahab sind lihtsalt viimast korda näha. Ta pole muidugi mõni d-dekabristi naine, aga t-tubli k-kambajõmm küll, ja selle aja jooksul, mis sa M-moskvas oled olnud, on ta sinu vastu ainult hea olnud. Sul peaks t-temast ka ikka k-kahju olema...»

No on see Kaširin üks haruldane inimene, mõtles Tanja püsti tõustes. Ta on valmis kas või oma viimase Moskva-öhtu minu pärast ära rikkuma... Mina muidugi ei lase tal seda teha — mingi aeg sinna, kuhu nad pidid minema...

«Pidage,» ütles Ljussin sel hetkel, kui Tanja oli vooditeki siledaks tõmmanud ja astus juba ukse poole. Ja Tanja jäi halba aimates seisma, kui kuulis tema häält, just nagu oleks Ljussin öelnud seda temale, ja mitte teistele. «Pidage, võtame sinu kalli tohtri kaasa!»

«Mis ta seal teeb?» ütles Kaširin. «Istub ja vahib pealt?»

«Mispärast?» ütles Ljussin. «Ma võtan tema enda hoo-
leks.»

«Sa p-proovisid teda k-kord juba enda hooleks võtta,» ütles Gurski. «Siisamaani p-puhud sõrmede peale!»

«Pole viga,» ütles Ljussin, «niisugustel on just ootamatud vigurid küljes... Joob veel natuke — ja ei tea isegi, mis teeb. Degtjar rääkis mulle temast, kui soovid teada...»

Ah siis temale rääkis ta ka, mõtles Tanja valu ja vihaga — mitte Degtjari, vaid iseenda pärast.

«Kas Degtjaril ikka oli temaga midagi? Või valetas ta mulle?» küsis Ljussin.

«Oli küll,» vastas Kaširin. «Ma kutsusin veel Degtjari korraks, et ta seda tervele brigaadile ei kuulutaks.»

«Noh, mis me siis enam arutame,» ütles Ljussin, «ma võtan ta enda hooleks ja lähme kõik koos sinna.»

«Mina olen vastu,» ütles Gurski.

«Mispärast?» küsis Ljussin. «Kaširin ütleb ka, et tal oli selle Degtjariga...»

«Degtjariga oli, aga sinuga ei ole ega t-tule,» ütles Gurski. «K-kogu öhtu läheb luhta... Ja p-peale selle on see k-kuidagi vastik.»

«No nüüd sõimab pada...» ütles Ljussin.

«Ja k-koguni alatu,» ei lasknud Gurski tal lauset lõpetada.

«Ah, käige kuradile! Ja jätame selle nõu üldse katki!» ütles Kaširin.

Ja samal ajal, kui ta seda ütles, nägi ta sisseastuvat Tanjat.

Kui ta veel seal teises toas seisis, kinnitas ta iseendale, et ta ootab lihtsalt, kuni nad selle jutu lõpetavad ja ta võib niisuguse näoga sisse tulla, nagu poleks midagi juhtunud. Kuid tegelikult kuulas ta ahnelt, mida nad temast rääkisid. Kuulas sellepärast, et tal oli selleks õigus, kuivõrd ta oli üksi meeste hulgas, ja mehed ei ütle talle endale kunagi seda, mida nad temast siis räägivad, kui nad arvavad, et ta neid ei kuule. Aga tal oli vaja teada, mida nad temast räägivad ja mõtleavad. Oli vaja, ja oli solvav, ja oli häbi, ja oli põnev, ja oli erutav — kõik kokku.

Ta astus sisse, saamata oma ähmi ja ärevust varjata; ta löötsutas sellest tundest, nagu oleks ta kiiresti jook-

nud, ja ütleski hingeldades, suutmata ennast veel kokku võtta:

«Aitäh, Ivan Ivanovitš. Ma suigatasin teie voodis natuke. Ma pean nüüd minema...» Ja kohates Gurski kainet ja kähklevat pilku, kannatas ta selle pilgu välja ning astus Kaširini juurde.

«Aa, tütreke,» ütles Kaširin suure kolinaga laua tagant püsti tõustes. Tal oli süüdlaslik nägu ja süüdlaslik hääl. Ta oli veidi purjus ja tal ei tulnud mõttesegi, et Tanja võis kuulda, mida nad temast rääkisid, kuid küllap tal oli niisamagi Tanja ees häbi.

Gurski ja Ljussin tõusid samuti püsti. Gussarovit polnud toas: ta oli välja läinud. Seepärast polnudki Tanja tema häält kuulnud.

«Kuhu sa siis lähed?»

«Mul on kohtamine, pidin äärepealt maha magama.»

«Seda ma küll poleks arvanud...» ütles Kaširin.

«Miks siis mitte?»

«Tulge meiega! Me pidime just hakkama...» alustas Ljussin, kuid jäi siis wait. Ilmselt müksas Gurski talle külge.

Tanja ei vastanud midagi; ta ei pööranud peadki Ljussini poole, vaid vaatas ikka veel Kaširinile otsa, kes tal kohmetult käest kinni võttis.

«Tervitage siis kogu meie brigaadi minu poolt,» ütles ta, «ja lubage, et ma teid nüüd kallistan...»

Ta tõusis kikivarvule ja suudles Kaširinit tugevasti, ilma et ta oleks end selleks sundima pidanud, sest praegu ei suudelnud ta lahkumise puhul mitte seda süüdlase näoga vintis Kaširinit, vaid seda teist, nii nagu ta oli ja nagu ta on varsti jälle, kui ta täna öösel oma partisanibrigaadi lendab.

Seejärel andis Tanja Gurskile kätt ja ütles siis Ljussinile, sundides end naeratama:

«Teile ma ei anna, teil käsi valutab...»

«Pole viga, ma pole pika vihaga,» ütles Ljussin.

Ta trügis lähemale, kuid Gurski lükkas ta õlaga kõrvale ja läks ise Tanja järel esikusse, kus ta temale sõna lausumata kasuka selga aitas. Tanja noogutas talle tänulikult, pani enda järel ukse kinni, läks kiiresti korruse valvurist mööda, kes teda pika pilguga mõõtis, ja hakkas trepist alla minema.

Alla vestibüüli jõudes nägi ta juba eemalt portjee kõrval seisvat Gussarovit telefoni juures. Küsib vist jalle, millal ta naine päralt jõuab. Sellepärast ta läkski välja, ei tahtnud oma toast helistada...

Ta lehvitas Gussarovile jumalagajatuks käega. Ja Gussarov märkas seda ning lehvitas vastu.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Kui Tanja Kaširinile ütles, et «ma pean nüüd minema», ei teadnud ta veel isegi, kuhu ta läheb; alles nüüd, vestibüülis, kus ta Gussarovit nägi, oli otsus korraga käes. Peale kohustuse Artemjeviga kokku saada, mis oli juba täidetud, oli tal Moskvast täita veel üks ebameeldiv ülesanne Sofja Leonidovna, selle vana arsti palvel, kelle juures ta Smolenskis elas.

Tanja oli kaks korda käinud sellel aadressil, mille Sofja Leonidovna oli lasknud tal kunagi pähe õppida. Kaks korda oli ta käinud Brjussovi põiktänavas sünges hoovis, polnud aga kummalgi korral seda naist, keda ta otsis, kätte saanud.

Mis muud, kui lähen kolmandat korda, just täna lähengi. Võib-olla on just täna kõige õigem minna, mõtles ta, kuigi ta polnud täna hommikul kavatsenudki minna seda kurba sõnumit viima.

Ta keeras Gorki tänavalt Brjussovi põiktänavasse ja läks tuttavast madalast väravast sisse, mis meenutas küljelülakatud kivist kaevu, läks kõige viimasest, nurgapoolsest uksest sisse ja koputas esimesel korrusel asuva korteri uksele. Ta mõtles, et ega ta tänagi, kolmandat korda tulles, seda naist kätte ei saa, kuid ta seisis kannatlikult ukse taga ja koputas, silmitsedes kotiriideräbalat ukse ees, ärakistud uksekellade jälgi ja traadijuppe, elanike nimesildi riismeid: «Nekodimov — 1 kell, Volossevitš — 2 kella, Kurdju...» Ülejäänud oli ära rebitud.

Lõpuks, kui ta pidi juba ära minema, avas ukse seesama vanamees, kes oli mõlemal eelmiselgi korral uksele tulnud, kõhn, nagu halli habet täis ja kael nii kõver, et jäi mulje, nagu oleks tal pea kunagi maha

lõigatud ja siis otsa tagasi pandud, ainult et mitte enam sinna, kus ta oli, vaid hoopis ühele õlanukile ligemale ja teisest jälle kaugemale.

«Kas Volõnskaja on kodus?» küsis Tanja.

Vanamees ei hakanud seekord tummalt kõverat kaela väärutama nagu eelmistel kordadel, vaid vastas peenikese lapsehäälega:

«On küll. Kas tahate tema juurde minna?»

«Jah.»

«Astuge sisse.»

Ta laskis Tanja sisse, keeras ukse lukku ja läks jalgu järel vedades minema, jalas vanad mahalõigatud vildipöiad nagu kalossid. Tanja arvas, et vanamees näitab talle ukse kätte, ja läks talle järele, aga vanamees vaatas tagasi ja ütles:

«Mitte siin, näe, seal, viimane uks koridori otsas.»

Ja näitas pöidlaga vasakule.

Tanja läks vasakule, kuid seal polnud mingit koridori, oli ainult üks uks; kuna teisi uksi polnud, tegi ta selle lahti. Ukse taga oli tööpoolest pime koridor. Tanja lõi end millegi vastu ära ja läks seinu kobades edasi. Kõigepealt leidis ta paremat kätt ühe ukse, siis teise vasakul, millele ta tahtis juba koputada, kuid siis kuulis ta kusagil eespool kirjutusmasina klõbinat, ja kuna talle tuli meelde, et Sofja Leonidovna oli öelnud, et õde on masinakirjutaja, läks ta käsikaudu viimase ukseni.

Kirjutusmasin jäi korraks vakka ja hakkas siis uuesti klõbisema. Tanja avas ukse ja astus tuppa.

«Kas tohib?»

Toas põles laualam, kõrbenud ajaleht kupliks ümber, laua ääres istus küürus vanaeit, palitu seljas, krae üles tõstetud, villane rätik niimoodi ümber kaela seotud, et see kattis tal ka suu. Vanaeit pööras pead, ja Tanja võpatas: niivõrd sarnane oli see kirjutusmasina taga istuv vana naine oma õega, et Tanjale tundus, nagu istuks Sofja Leonidovna ise jälle elusana siin toas, tema ees.

«Töö ei ole valmis, kui te selle järele tulite,» ütles vanaeit. «Ma olen haige... Kolmkümmend lehekülge on veel lüüa.»

«Ei tulnud...» ütles Tanja kohmetult. «Ma...»

Ta ei saanud ikka veel sellest tundest lahti, et tema ees istub Sofja Leonidovna.

«Ma tulen teie õe juurest...»

«Pole mul mingit õde.»

«Te ei saanud vist minust aru,» ütles Tanja ähmiga.

«Ma tulen Smolenskist...»

«Mis Smolenskist?» küsis vanaeit, just nagu oleks peale selle Smolenski, kus Tanja oli elanud, veel mõni teine.

«Smolenskist, noh...» ütles Tanja. «Kuidas te siis aru ei saa! Ma tulen teie õe juurest, ma elasin Smolenskis tema juures...»

«Kas teil dokumente on?» küsis vanaeit korraga.

«Missuguseid dokumente?»

«Kas dokumendid on teil kaasas?»

Tanja tegi kasuka hõlmad lahti, võttis taskust isikutunnistuse ja ulatas vanaeidele.

Tema meelest oli imelik ja võõrastav, et see vana naine küsib temalt dokumente. Nagu oleks selleks vaja veel enne Tanja dokumente kontrollida, et kuulda seda, mida ta Tanja käest peatselt kuuleb.

Vanaeit uuris isikutunnistust tükk aega, siis küsis ta seda tagasi andes:

«Ja mis teil oli?»

Alles nüüd tõmbas ta rätiku suu eest; kõik, mis ta senini oli rääkinud, oli kõlanud sumbunult, läbi rätiku.

«Ma töötasin Smolenskis teie õega koos,» ütles Tanja.

Ja naise muutunud näoilmele taipas Tanja seda, mida ta enne polnud taibanud: Smolensk ja üldse kõik, mis oli rindejoone taga, sakslaste käes, oli selle naise jaoks samahästi kui hauatagune maailm. Ta ei pidanud seda enam reaalseks, tema ellu kuuluvaks; küllap ta see pärast oligi alguses ütelnud, et tal pole õde.

«Kus te siis koos töötasite?» küsis vanaeit, pöörates end koos tooliga ja näidates näpuga voodi poole, millel oli kuhjas igasugust kraami. «Istuge, aga ettevaatlikult, seal on puder soojas.»

«Me töötasime pörandas all,» ütles Tanja, «pool aastat. Ma isegi elasin tema juures kui kaugelt sugulane.»

Vanaeit vaatas talle küsivalt otsa, kuna ta ei taibanud esialgu, siis taipas ja noogutas.

Nüüd tuli siis see kõige raskem, ja edasilükkamine oleks selle veelgi raskemaks teinud.

«Ta andis mulle teie aadressi, et ma selle pähe õpiksin, ja palus teid üles otsida, kui ta sureb ja kui mina jään ellu ja satun Moskvasse.»

«Nii et ta on surnud?» küsis vanaeit, nii nagu oleks ta end ammu selle mõttega harjutanud. Ta hääli oli madal ja külmetamisest kärisev. Nägu oli rahulik ja mossis, nina oli suur nagu kartul, paksud huuled kurvalt kokku pigistatud.

Täpselt samasugune nagu Sofja Leonidovna, ainult et veel validam, mõtles Tanja jälle. Vanaeide hääli ja nägu ei võpatanud ega muutunud, kui ta küsis: «Nii et ta on surnud?»

«Jah.»

«Millal?» küsis vanaeit.

Tanja vastas, et see juhtus läinud aastal augustikuus.

Vanaeide näol oli nüüd pingutatud ilme, nagu oleks ta mõttes midagi arvutanud, ta tõstis isegi pead ja tõmbas kulmud kortsu.

«Ma arvasin, et ta juba varem suri,» ütles ta. «Juba kevadel, kui meie pealetung seisma pandi, pidasin esimese hingepalve maha.»

«Kas te olete usklik?» küsis Tanja veel enne, kui ta jõudis seda rumalat küsimust alla neelata. Sofja Leonidovna oli talle jutustanud, kuidas temast oli juba noores põlves Bestuževi kursustel ateist saanud, ja talle tundus pentsik, et see naine, kes oli nii Sofja Leonidovna moodi, on korraga usklik.

Vanaeit ei vastanud midagi, vaid ootas vaikides, mida Tanjal veel öelda on.

«Gestaapo laskis ta maha,» ütles Tanja.

Vanaeit vaikis ikka.

«Nad lasksid sel ajal väga palju meie inimesi maha, tema ka. Aga kinni võtsid nad ta kaks nädalat enne seda. Ma nägingi teda viimast korda siis, kui ta arreteeriti...»

Vanaeit istus ikka liikumatult paigal ja vaikis. Kusumatu selgusega, nagu seda laadi mälestuspildid mitmendat korda ja ikka ühtemoodi silme ette kerkivad, nägi Tanja vanaeidele otsa vaadates selle maja välis-

treppi, kus nad olid Sofja Leonidovnaga elanud, ja sakslaste autot, ja kahte saksa sõdurit, ja nende vahel Sofja Leonidovnat, kes läheb auto poole, selg kühmus, käed selja taga... Ja naaber Prilipkot, linnavalitsuse raamatupidajat, kes tipib nende taga, teise sõduri kannul, toorsidist pintsak seljas ja portfelli kaenlas.

Ja nähes seda pilti, tundis Tanja koguni vasakus käes rasket korvi, millega ta tookord tuli ja maja nurga taha seisma jäi, kui ta saksa sõdureid ja Sofja Leonidovnat majast välja tulemas nägi. Korv oli raske, sest seal oli kartulite all viitsütikuga pomm. Pomm oli tehtud partisanibrigaadis, ja ta pidi veel neli päeva Tanja ja Sofja Leonidovna käes olema, sest mees, kellele see pidi edasi antama, ei saanud enne järele tulla. Tanja seisis, korv käes, surudes end vastu seina, Sofja Leonidovna aga läks, käed seljal ja pea norus, saksa sõdurite vahel auto poole.

Vanaeit vaikis ikka veel. Vaikis kaua, talumatult kaua...

«Ja teie jäite ellu...» ütles ta viimaks.

«Jah. Ta arreteeriti, kui mind kodus polnud. Kui ma oleksin kümme minutit varem tulnud, siis oleksin olnud samuti kadunud.»

«Ah siis niimoodi ta suri,» ütles vanaeit. «Mina arvasin, et lihtsalt nälga...»

«Ei, näljas me polnud,» ütles Tanja. «Õigemini, me söime muidugi küll väga viletsasti, aga meie omad aitasid meid, nii palju kui said.»

«Või aitasid,» kordas vanaeit nagu kaja.

Siis vaatas ta korraga oma kirjutusmasina ja selle võlli vahele pistetud lõpetamata lehekülje poole, nii nagu peaks ta nüüd kohe istuma masina taha ja töö ära lõpetama, nagu poleks tal enam aega kõike seda arutada.

«Nii et tema oli ka teie põrandaalune?» küsis ta siis, suunates pilgu jälle Tanjale.

Sõna «teie» oli öeldud isesuguse rõhuga, nagu oleksid vanaeit ja Sofja Leonidovna ühel pool, aga Tanja ja kõik need, kelle kohta vanaeit «teie» ütles, teisel pool. Kuigi Tanja seda rõhutamist märkas, laskis ta selle praegu kõrvust mööda ja hakkas õhinal rääkima, misugune haruldane inimene oli Sofja Leonidovna, kui

palju ta korda saatis ja kui raskeks kaotuseks oli kõigile tema hukkumine.

Tanja häälgigi hakkas mitmel korral värisema, kui ta seda jutustas. Tal hakkas ka iseendast hale, mitte ainult Sofja Leonidovna; ennegi oli nii olnud, et kui ta kõike seda meelde tuletas, hakkas tal tagantjärele õudne — selle pärast, mis temaga seal Smolenskis kõik oli juhtunud ja mis oleks võinud juhtuda, kuigi ei juhtunud.

«Kas te siis armastasite teda?» katkestas vanaeit Tanjat poole sõna pealt. Ta küsis seda niisuguse tooniga, nagu üllataks see teda.

«Jah, muidugi,» vastas Tanja. «Me kõik armastasime teda, ja mina ju elasin ligi pool aastat tema juures.»

«Aga kas te teate, missugune ta elukäik enne seda oli?» küsis vanaeit.

«Jah, ta jutustas mulle.»

«Kas kõik?»

Jälle kõlas vanaeide hää üllatunult, et Sofja Leonidovna võis rääkida oma eluloost Tanjale või üldse kellelegi teisele kui temale.

«Jah,» vastas Tanja. «Sellepärast, et tal oli olnud selline elukäik, usaldasidki sakslased teda täielikult. Ja sellepärast, et sakslased teda usaldasid, sai ta meie heaks nii palju ära teha. Ta rääkis mulle kõik, iseendast ja ka oma sugulastest, ja ka teist...»

«Ja hukkus siis ka teie eest,» ütles vanaeit.

«Kuidas siis meie pärast?» küsis Tanja, kes oli kuulnud valesti.

«Mitte teie pärast, vaid teie eest,» ütles vanaeit. «Ükskõik kui palju nõukogude võim tema heaks oli teinud, hukkus ka veel teie eest...»

Sõnad ise ja see hää, millega nad olid öeldud, kõlasid nii kibestunult, et polnud võimalik neid kaksipidi mõista.

«Ah nii, teie siis arvate...» alustas Tanja järsku vaigistamatu vihaga, kuid vanaeit katkestas teda jälle:

«Mina ei arva mitte midagi... Tema arvas, et kui metsa raiutakse, siis peavad laastud lendama... Ja surigi oma nõukogude võimu eest.»

«Kas siis teile nõukogude võim ei ole «oma»?»

«Ei ole,» vastas vanaeit. «Mis te vahite, imestate, et ma ei karda? Mis mul karta on — minu elu on nagu-

... nii läbi, halvemaks enam minna ei saa. Olen ainuke laast oma perekonnast, kes elus on... Ja mismoodi ma elan, seda te näete ka.» Ta laskis pilgul üle sünge toakese, katkiste tapeetide, mingisuguste vanade portreede ja medaljonide käia. «Ma ei karda ka elukohta vahetada.»

«Nii et kui teie oleksite olnud seal, Sofja Leonidovna asemel, siis oleksite te sakslastega koos töötanud, ja mitte meiega?» ütles Tanja ägedalt.

«Eks ole!» ütles vanaeit. Ja korraga oli ta jälle Sofja Leonidovnaga nii ühtemoodi, et Tanja pidi võpatama.

«Nojah, ma lähen siis,» ütles Tanja. Lävelt ütles ta siiski veel: «Head aega!»

«Head aega,» vastas vanaeit kõlatult, ilma et ta oleks peadki pööranud. «Aitäh, et tulite... Noh, minge juba, mis te seisate?»

Viimasel hetkel, enne kui Tanja jõudis ukse päris kinni panna, nägi ta, kuidas see pealtnäha kalestunud vanaeit, käed silme ees, kliratava kirjutusmasina peale kummuli langes. Tanja seisis paokil ukse taga, vanaeit aga lebas toas näoli kirjutusmasinal ja nuttis valju häälega. Ägamise ja läkastamise saatel tulid nuuksed tema rinnust; nutust vappuvad laiad vimmas õlad kerkisid ja vajusid drappmantli all. Ta ulus hingeahastuses madalalt ja kähedalt nagu mees. Tanja vaatas teda uksepraost ja ei teadnud, mida teha. Kas minna teda lohutama? Aga mismoodi või millega sa teda lohutada? Või jätta ta parem oma ahastusega üksi?

Võib-olla on targem teine kord veel tagasi tulla? mõtles ta. Aga mis see teine kord parem on? Mida ma talle teine kordki ütlen? Mida talle üldse saabki ütelda?

Ta läks vaikselt ära, kobades kätega koridori seinu. Vanamees, kes oli talle ukse lahti teinud, seisis esikus, teekatel käes. Tema näoildest järeldas Tanja, et ta seisab ja kuulatab, kuigi siia esikusse ei kostnud midagi.

«Kas saite jutule?» küsis vanamees.

«Jah,» vastas Tanja. «Kas ta elab päris üksi?»

«Üksi nagu känd...» vastas vanamees. Siis küsis ta uudishimulikult: «Ta on ju hull, eks ole?»

«Ei, mispärast...»

«Puhta hull,» jäi vanamees oma veendumuse juurde. «Enne elas poeg tema juures, aga tema ise ajas ta pool-

pimedast peast maakaitsevähke, see kandis ju minus seitse prille... Sestpeale kui surmateade tuli, on ta päris ohmuks jäänud. Eile jättis ukse ristseliti lahti, kraanisi ta köögis kinni ei keera. Räägi, kui palju tahad, — kraanisi ta kinni ei keera... Hakkate nüüd minema või?»

«Jah,» vastas Tanja.

«Ma panen ukse kinni...» Vanamees pani teekatla põrandale, tegi ukse ketist lahti ja keeras kaks korda võtit lukuaugus. «Minge, ma panen teie järelt kinni.»

Tanja läks üle hoovi, ja ta kõrvus tagus lakkamata absurdne lause: «kraanisi ta kinni ei keera, kraanisi ta kinni ei keera...»

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK

Ivan Aleksejevitši sõnad läksid täide: enne ärasõitu laskis Artemjev ringi nagu värten, aga nuriseda ka ei võinud — rindelemineks seisis silme ees. Aega ei jätkunud millekski muuks kui teenistuskohustusteks. Kord, kui talle meenus Nadja ootav pilk, pidi ta peaaegu helistama, kuid sai endast võitu. Ka selle vana loo ülessoojendamiseks ei jätkunud aega. Tanja Ovsjannikova juurde ta ka ei läinud, ei sellel õhtul, millal oli lubanud, ega ka mitte järgmisel: teenistuskohustused ei võimaldanud. Alles viimasel hommikul sai ta nii kaugele.

«Vabandage, ma murdsin oma sõna ja ei tulnud üle-eile. Nii pagana palju oli tegemist, ja täna tulin ka ainult kümneks minutiks — homme hommikul lendan rindele,» ütles ta ust avama tulnud Tanja hüüde peale: «Ei teadnudki teid enam oodata!»

Köök oli teist nagu. Voodi ja madrats olid ära viidud, kõik säras puhtusest.

«Töin siin üht-teist,» ütles Artemjev ja pani väikese kohvri köögilauale.

«Aitäh,» ütles Tanja.

«Kolisite ära?»

«Jah. Pererahvas tuleb tagasi. Kolisin tädi Polja juurde,» osutas Tanja peaga väikese ukse poole.

«See ju nii pisike, sinna kuuti ei mahu ükski hästi ära,» ütles Artemjev.

«Aga meie kahekesi mahume. Ja pealegi...» Ta häälväratas, ja Artemjev vaatas talle huvitatult otsa.

Tanja oli täna üldse hoopis teistsugune kui kahe päeva eest: säärikud jalas, seelik ja vormipluus seljas, lai nahkrihm kõvasti ümber peenikese piha. Uutel lehmotel oli kummalgi uhiuus püstkülik, rinnas Puna-lipu orden, samuti uhiuus.

Kas sa näed! Vist alles sai kätte, mõtles Artemjev. Kuid Tanja nagu polnud hoopiski pidulik — silmad olid nutmisest paistes.

«Miks nii nutetud näoga?»

«Eh malt tuli telegramm,» vastas Tanja, istus taburetile ja pani käed koolilapse kombel põlvedele nagu eelmise kord.

«Nii et elus ja terved?»

«Elus ja terved küll,» vastas Tanja ja nuuksatas.

«Mis te siis nutate?»

«Rõõmu pärast.»

«No näidake telegrammi.»

Tanja ulatas kuulekalt telegrammi.

Seal oli lugeda: «Telegramm käes kui saad sõida siia tehase aadress Karavannaja 9 suudlen ema.»

«Millal te sõidate?»

«Ei tea. Ma lähen nüüd jaama komandandi palvele, ehk saan pileti.»

Või nii vägevad plaanid sul kohe, mõtles Artemjev ja kaalus endamisi, kas ta jõuab homsest ärasõidust hoolimata Tanjat abistada; ta otsustas proovida.

«Andke kõik oma dokumendid minu kätte. Ma proovin tänaõiele rongile pileti saada.»

«Ma katsun ehk parem ise?» küsis Tanja ja võttis pluusitaskust dokumendid, kuid hoidis neid veel oma käes.

«Kui ma ei jõua, siis peate küll ise,» ütles Artemjev. «Tulge kell üheksateist meie lubadebüroosse ja helistage mulle sealt. Siis ma juba tean.»

Ta seletas Tanjale, kuidas lubadebüroosse pääseb, ja andis talle oma telefoninumbri.

«Oleme rääkinud?»

Artemjev tõusis püsti.

«Andke taara tagasi, see pole minu kohver, kindrali oma.»

Tanja hakkas, selg Artemjevi poole, kohvrast konservipurke lauale tõstma.

Täitsa ilusa kehaga, mõtles Artemjev. Ainult et liiga nääpsuke. Väike nagu värvukene.

«Andke kohver siia.»

Tanja keeras ümber, ja nähes, et tal on ikka veel silmad märjad, küsis Artemjev:

«Millal te telegrammi saite?»

«Hommikul kell kaheksa.»

«Ja kogu aeg nutate?»

«Ärge naerge midagi,» ütles Tanja. «Ma ei oska teile seda tunnet seletada. Mul on emast nii kahju, et ajab kohe nutma: ta mõtles terve see aeg, et ma olen surnud, alles nüüd sai teada, et olen elus. Ja miks telegrammi all oli ainult ema üksinda? ...»

«Te ju ise rääkisite, et isa on vist rindel.»

«Aga miks ta siis kirjutas, et «s a i m e telegrammi?»»

Artemjev kehtas õlgu: kust tema võis teada?

Nad läksid söögitoa uksest mööda. Artemjev jäi seisma ja vaatas uksest sisse.

«Ohoo,» ütles ta, «ma näen, siin on tehtud suurpuhastus.»

«Nadja käis siin, koristas eile päev läbi,» ütles Tanja.

«Mobiliseeris teid ka?»

«Jah. Me saime sõpradeks.»

«Mis sa kostad!»

«Ta meeldib mulle,» ütles Tanja. «Kas ta teile enam üldse ei meeldi?»

Oh sind lihtsameelset küll! ... mõtles Artemjev, kujutledes, kuidas Nadja põrandapesu ja kristallipuhastamise vahepeal nii muuseas, kes teab milleks, sellest väikesest naisest oma liitlase tegi.

«Ärge hakake tema pilli järgi tantsima!» ütles ta pahaselt.

«Miks te nii kuri olete?»

«Ma ei ole kuri. Aga ma tunnen inimesi natuke paremini kui teie.»

«Arvate?»

Tanja hääletoon oli selline, et pani Artemjevi äkki mõtlema: mine sa tea, palju temagi on oma elus jõud-

nud head ja halba näha... Kui järele mõelda, pole ta ju ka enam kaugelki laps. Näeb ainult nii välja.

«Hea küll, mis me sest arutame,» ütles ta Tanja kätt surudes. «Tõepoolest, kas mina tean, missugune te olete. Ausalt öelda pole ma sellele mõtelnudki. Pole mahti olnud. Nii et siis kell üheksateist lubadebüroos.»

Neda ütles ta juba, ukse link peos.

Artemjev läks ära, ja Tanja kõndis üksinda tükk aega võõras, inimtühjas, kuid asju täis korteris ühest puhata küüritud toast teise.

Ta läks suure nikerdatud raamiga trümoo ette, mille vanast, kollakaks tõmbunud peegliklaasist polnud vist tema saja-aastase ea kestel veel kordagi vaadanud vastu sõjaväevormis naise kuju, säarikud jalas ja püstol vööl.

Tanja astus peeglile õige lähedale ja silmitses kaua oma kõhnukest lapsenägu, otsmikule langevat halvasti lõigatud tukka ja suuri pruune naisesilmi. Need silmad olid tema endagi meelest ilusad, ta vaatas peeglisse ja tal oli hea meel, et tal on niisugused silmad ja pikad tumedad ripsmed, ja juustest tumedamad sirged, imes- tunult kõrgele tõstetud kulmud; tuska tegi ainult suure- võitu pruntis huultega suu, mis ei olnud just kõige klassikalisema löikega; ta ei aimanudki, et just see tuskategev, suurevõitu pruntis huultega ja mitte kõige klassikalisema löikega suu andis tema lapsenäole dis- soneerivat täiskasvanu-võlu.

«Aga ma tunnen inimesi natuke paremini kui teie!» Või tema tunneb inimesi! Oleks ta olnud üleile seal «Moskva» hotellis...

Kostis vali koputus välisuksele.

«Kes seal on?» küsis Tanja. Ukse taga oli kuulda korraga mitut häält.

«Tee lahti! Tõin vanemad kohale,» kostis ukse tagant Nadja häält.

Tema astuski esimesena sisse, kaks jämeda nööri- ga kinniseotud kohvrit käes, ja pani need mürtsti põran- dale.

«Näe, kuidas nad oma ainukest tüdart ekspluateeri- vad,» pilgutas ta Tanjale silma ja osutas peaga tema

järel sissetulnud vana naise poole, kelle nägu oli ärevusest punaseplekiline ja huuled murelikult kokku pigistatud. «Saage tuttavaks, minu mamma.»

Naisel oli seljas kulunud vana kasukas, jalas porised burkad ning peas rätiku asemel luitunud meeste-kaelakall, mille alt turritas nagu kukehari kastanpruunika värvitud ja juurte juurest hall juuksetukk.

Ta heitis Tanjale põgusa pilgu, pani siis põrandale kaks samasugust kohvrit nagu Nadja omad, tormas söögitoa lävele, vaatas üle ukse sisse ja sööstis jälle tagasi välisukse juurde, kompsudega esikusse astuvatele meestele vastu.

Kõige ees tuli vigast jalga järel vedades hiiglasikasvu punase näoga mees, kubanka peas ja vatikuue peale tõmmatud palitu seljas, hõlmad lahti. Ta taris kolme vägevat pampu — kaht käes, kolmandat kaenla all.

«Saa tuttavaks, papa,» ütles Nadja, kui mees oli pambud maha pannud, mütsi kuklasse lükanud ja rätiga higist otsaesist kuivatas. Mees vaatas oma palavuselt niiskete lambasilmadega Tanjale otsa, sirutas talle suure punase käe ja ütles valjusti oma nime:

«Kobjakov.»

Tema järel tuli kasti tassides hea välimusega vana mees, nõõbiga karbus peas, — Nadja autojuht — Tanja oli teda korra juba näinud.

Nadja ema kargas kohe juurde ja sirutas nagu uppuja käed kasti poole.

Kui kast oli tasa ja targu maha pandud ja autojuht oma teed läinud, astus sisse kolmas, viimane tulija, sõjaväemundris major, kellel oli ka pamp ja kohver käes. Ta pani pambu ja kohvri maha, vaatas uurivalt Tanjale otsa ning tõstis käe kõrva äärde. Ka Tanja vaatas uurivalt tema roosat, heledate, peaaegu valgete kulmudega nägu. Ta tuletas Tanjale kangesti kedagi meelde, kuid Tanja ei teadnud, keda nimelt.

«See ei ole enam sugulane,» ütles Nadja ikka endise pilkava tooniga. «Lihtsalt papa ja mamma reisikaaslane...»

«Mis me siis nüüd teeme, Anna Georgijevna?» küsis major, ilma et oleks Nadja sõnadele reageerinud.

«Parem homme hommikul, Anton Semjonovitš,» ütles Nadja ema.

«Ikka ma vaata,» ütles major, «aga võib-olla ikkagi täna õhtul.»

«Täna õhtul ei tahaks,» väitis Nadja ema kangekaelselt.

«Noh, eks me vaata,» ütles major pärast üpris pikka vaikimist, mille vältel ta kompse üle luges, nagu Tanjale paistis. «Eks me vaata,» kordas ta. «Pakkige seni lahti. Ma lähen.»

Ta tõstis käe kõrva äärde, keeras ümber ja läks.

Kui uks oli kinni, tõmbas Nadja ema salli peast, pilates maha mitu juuksenõela, ja istus väsinult sellele kastile, mille puhul ta oli hüüdnud: «Ettevaatust!» Ta istus, vaatas söögitoa lahtisest uksest sisse ja lõi mitu korda risti ette.

«Mis sul hakkas?» imestas Nadja.

«Aah,» lõi Nadja ema käega, «evakuatsioonis õpid kõik asjad ära! Sa mine nüüd, me pakime ise lahti. Õhtul tule soola-leivale. Saime jahu ja Tškalovi ligidalt ostime liha. Teeme pelmeene. Viina muretse ise. Kus Polja on?»

See küsimus oli määratud Tanjale.

«Slin, ta magab,» vastas Tanja. «Just alles tuli töölt.»

«Säh sulle!» ütles Nadja ema. «Ma arvasin, et teda pole kodus, aga tema ei tule mitte vastugi. Aita palitu ära võtta,» pöördus ta mehe poole. «Lähen äratan ta üles.»

«Tunni aja eest alles läks magama,» ütles Tanja.

«Küll ta üles tõuseb,» ütles Nadja ema; kui ta oli palitu ära võtnud, selgus, et tal on seljas baikariidest suusaülikond, määrdunud püksisääred olid burkadesse topitud.

«Sul päris sportlase välimus,» ütles Nadja.

«Tškalovist peale mõtlesin kogu aeg, kuidas ma kodus Polina tehtud pelmeene süüa,» ütles Nadja ema.

«Minu teada läheb ta kell viis jälle tööle,» ütles Tanja.

«Kuhugi ta ei lähe! Mis jutt see on!» ütles Nadja ema ja pöördus tütre poole. «Sa mine täna hospitali ülema juurde ja räägi talle kõik ära. Sa mõistad seda väga hästi.»

«Ta ei tule sulle teenijaks,» ütles Nadja. «Ma juba rääkisin temaga.»

«Paljugi mis sa rääkisid, nüüd räägin temaga mina,» ütles Nadja ema ja läks jalgu lohistades kööki.

«Tead mis,» ütles Nadja Tanja poole pöördudes. «Koli parem minu juurde, sellest jamast kaugemale. Mul on niisugune tunne, et tädi Poljaga läheb löömaks, ja siis see papa,» noogutas ta hoolikalt kohvreid tuppa tassiva lombaka hiiglase poole, «ei ärata ka usaldust. Tee peal autos pigistas ta mind juba küünarnukist...»

«Noh, mis te ometi räägite!» keeras mees end kohkunult Nadja poole, jättes hetkeks kohvritega õiendamise.

«Kardate mammat või?» küsis Nadja. «Aga miks te siis küünarnukki pigistasite?»

Nagu poleks meest juures olnudki, ütles ta Tanjale, häält alandamata:

«Ma kardan, et ta hakkab sulle külge lööma. Näost juba näha.»

«Ma sõidan vist täna õhtul ära,» ütles Tanja. «Mulle lubati pilet muretseda.»

«Eks sa ise tea,» ütles Nadja. «Hea küll, ma siis lähen. Toon viina pelmeenide juurde, kui neist ikka asja saab.»

«Aga ehk läheksite siiski hospidali, nagu ema palus?» meenutas «papa».

«Ei mõtlegi! Ja ärge ülepea minu peale lootke. Ma pole paha südamega, aga kange küll.»

Ta viipas Tanjale käega ja läks. Tanja jäi murega ootama, mis nüüd Nadja ema ja tädi Polja vahel lahti läheb. Veel täna hommikul oli tädi Polja enne magamaheitmist järjekordselt vandunud, et ta endise perenaise heaks illegi ei liiguta.

Tema imestuseks tuli tädi Polja hommikusest töotusest hoolimata Nadja emaga kaelastikku koos esikusse. Mõlemal vanamutil — Tanja arvates oli Nadja ema oma värvitud juustest hoolimata ikkagi vanamutt — olid silmad vees.

«See on minu Valeri,» ütles Nadja ema nuuksudes ja viis tädi Polja oma mehe juurde. «Palun tema vastu hea ja kena olla. Ma tean, kuidas sa Aleksei Viktorovitši armastasid... Aga eks elu...»

Nadja ema lahutas käsi, nuuksatas jälle ja jättiski lause pooleli.

Tädi Polja rääkis tema eest edasi.

«Rahu tema põrmule!» nuuksatas ta samuti ja sirutas Nadja ema uuele mehele agaralt pulksirge kätt.

«Anna Georgijevna on mulle teist nii palju rääkinud, väga palju!...» ütles mees vanamuti kätt peos hoides.

«Me lootsime seal kogu aeg, et sa oled kindel nagu kalju,» haaras Nadja ema jutuotsa oma kätte. «Aitäh, et sa korteri ikka alles hoidsid, ole sa tuhandeks tänatud! Ma ju tean väga hästi, kui palju see sult vaeva nõudis!»

Ta hakkas jälle nuuksuma, tädi Polja nuuksatas ka korra ja ütles:

«Kõik on ilusti alles. Vabandage ainult, et ma mõneks ajaks endale üürilise võtsin, kutsusin ilma teie teadmata.»

«Nooh, mis sa nüüd, Polja,» ütles Nadja ema. «Kas sul pole häbi niiviisi rääkida!» Ta pöördus Tanja poole: «Meid pole veel õieti tutvustatudki. Hea meel kohe seltsist inimest näha: nii noor, ja juba orden rinnas! Tütar rääkis teist mulle tee peal. Kahju, et te varsti ära sõidate.»

«Võib-olla juba täna,» ütles Tanja.

«Aga enne ärasõitu sööte veel meiega koos pelmeene. Tädi Polja teeb.»

Tädi Polja, kes sel ajal juba hoolikalt lapiga kohvreid pühkis, keeras ringi, ilma et oleks oma tegevust katkestanud.

«Ma lähen valvesse... võib-olla homme, kui ma töölt tulen...»

«Aga sa ära mine valvesse,» ütles Nadja ema meelitlevalt.

«Kuidas ma saan minemata jätta?»

«Jää haigeks.»

«Kuidas ma saan haigeks jääda? Ma pole elu sees haige olnud.»

«See jääb juba minu mureks,» ütles Nadja ema. «Ma panen paariks esimeseks päevaks diagnoosi, et sul on perioosiit, ja kirjutan haiguslehe. Siis lepib Nadežda seal teie hospidalis kokku, et sind lastaks tervislikel põhjustel hoopis koju jääda.»

Tädi Polja oli natuke aega vait, siis ajas ta end sirgu, viskas lapi kohvri peale ja ütles niisuguse häälega, mis

oli üpris kaugel tema hiljutistest pisaratest ja nuuksu-
misest:

«Häbematane inimene oled sa, Anna Georgijevnal
Niisama häbematane, nagu sa oled eluaeg olnud! Ei ole
sind parandanud ei mehe surm ega sõda!»

Nadja ema näole ja kaelale ilmusid suured punased
laigud ja majas algas skandaal, mis vaibus alles siis,
kui tädi Polja tööle läks.

Tanja lahkus koos tädi Poljaga majast, kaks tundi
varem, kui ta oleks pidanud Artemjevi juurde minema.
Läks vanamutikest saatma, sest ta ei tahtnud üksi sinna,
nende inimeste hulka jääda. Kogu tee ei suutnud tädi
Polja kuidagi rahuneda ja võttis aina uuesti tema ja
oma endise perenaise tüliasja üles.

«Või mina hakaku teda ja tema lombakat takku
ümarmadama! Võttis mehe oma lõbuks ja mina ümmar-
dagu neid! Ega minul pole seda meest vaja, temal on
vaja!»

Ja tädi Polja nimetas ilkuva tigidusega kõiki asju
häbenematult nende õige nimega ja seletas Tanjale
üksikasjaliselt, miks ja milleks on tema endine pere-
naine selle «lombaka takuga» koos elama hakanud.

See oleks olnud naljakaski, kui Tanja poleks tund-
nud, et eidekese kätemaksuhimulise südamepuistamise
taga peitub tema pahameel inimeste vastu, kellesse ei
puutu ei sõda, ei tädi Polja ega hospital, kus ta töötab,
ega inimesed, kes seal praegu lamavad ja teavad, et täna
on öövalves vana põetaja Polja, kes tuleb ja kohendab
aset, annab õigel ajal siibri ja toob juua, ei maga valve-
toas ega lõhverda seal kellegagi nagu mõni noorem põe-
taja.

Alles hospitali valvetoas kitlit selga pannes rahunes
tädi Polja pisut, lõpetas jutu Nadja emast ning hakkas
rääkima Tanja peatsest ärasõidust.

«Kui sa täna sõidad, võta kõik konservid kaasa, ära
mulle jäta. Ja kui sa ei sõida, siis ära ära koli,» ütles
tädi Polja, «ja Nadja juurde ära ka mine, mis siis, et ta
kutsus! Jääd minu juurde niikauaks, kui sul tarvis on:
mina olen sisse kirjutatud, ja haukugu nad nii palju kui
tahavad, midagi nad mulle teha ei saa.»

Kui Tanja läbi õue hospitali värava poole läks, jook-
sis tädi Polja talle järele ja pistis võtme pihku.

«Võta võti, nad ei lase sind ehk sisse.»

«Miks nad ei lase?»

«No lihtsalt ei lase!»

«Aga kui ma täna ära sõidan, mis ma siis võtmega
teen?»

«Pane kotta radiaatori taha, sinna, kuhu sa ennegi
oled pannud. Kui töölt tulen, saan sealt kätte.»

«Polina Gerassimovna,» hüüdis õde ukse vahelt.

«Kohe, kohe!» hõikas tädi Polja ja läks jumalaga jät-
mata üle õue tagasi.

Hospitalist ära minnes ei teadnud Tanja veel, mida
teha: kella üheksateistkümmeni oli rohkem kui tund
aega. Äkki jahmus ta, kui talle tuli meelde, et ta oli
Sretenka tänava korterisse jätnud paberilehe, kuhu oli
kirjutatud Artemjevi telefoninumber. Ta oli pannud
selle köögilauale äratuskella alla, et ära ei ununeks,
kuid selle hirmsa lamendi ajal oli ta selle ikkagi unus-
tanud.

Ta jooksis kähku üle Sadovaja ja hakkas mööda Sre-
tenka tänavat minema, kogu aeg mõeldes, et Nadja ema
võis köögis õiendades selle paberilehe kella alt ära
võtta, katki rebida ja minema visata...

Kui ta ukse avas ja esikusse astus, ei taibanud ta
alguses, mis on lahti. Peaaegu kogu esiku põrand oli
täis midagi valget, Nadja ema, «papa» ja nende reisi-
kaaslane major olid kõik kolmekesi neljakäpakil maas
ja kohmitsesid seal, igaüks ise nurgas.

See valge oli peensuhkur. Hunnik suhkrut oli köögi
ukse ees, selle alt paistsid padjapüüri nurgad. Nähta-
vasti oli padjapüüri suhkrut tuppa tassitud, püür aga
oli katki läinud ja suhkur põrandale laiali varisenud.
Nüüd korjati seda kokku, sel otstarbel vajutati paberi-
leht siledalt vastu põrandat, riisuti suhkur sinna peale
ning tõsteti jaokskaupa kahte põrandal olevasse pesu-
kaussi ja supitirinasse.

Kui Tanja tuli, tõstsid kõik kolm pead, ikka käpuli
maas, ja vaatasid talle otsa, ja kogu asi tundus Tan-
jale esimesel hetkel naljakas, järgmisel hetkel aga kui-
dagi kohutav; siis hüüdis Nadja ema talle, ise ikka veel
põrandal kükitades:

«Noh, mis te vahite! Tulge appi!»

«See karjatus kõlas Tanja kõrvus nii, nagu oleks tule-

kahju lahti, ja Tanja võttis sineli seljast, riputas selle uksele külge ning laskis end neljakäpakile nagu teisedki. Nadja ema käristas põrandal olevast paksust raamatust mõned lehed välja, küünitask end Tanja poole ja ulatas lehed talle. Tanja võttiski ühe lehe, vajutas vastu põrandat ning hakkas suhkrut riisuma ja supitirinasse tõstma, mis oli tema ja majori vahel. Alguses mõtles ta ainult sellele, et see on suhkur, mis on põrandal maas, ja et see tuleb kiiremas korras kokku korjata, riisuda seda põrandalt raamatust rebitud läikiva lehega, mille peal on talledega antiloobipaar. Ta tundis, et teda segab Kaširini kingitus puusal — trofeeks saadud väike «Walter», ja ta nihutas selle rihma mööda rohkem selja peale.

Kõik töötasid vaikides. Nagu operatsioonil, mõtles Tanja, kuid «papa» katkestas äkki vaikuse.

«Näed, asi edeneb tasapisi,» ütles ta lipitsevalt Nadja emale.

«Ma ei taha sinuga üldse rääkida,» vastas Nadja ema raskelt hingates. «Ainult idioot hakkab seda niimoodi, püüri nurkadest kinni, läbi kogu maja tassima. Ja teie pole ka parem,» ütles ta majorile juba tugevasti hingeldades. (Tal on vist astma, mõtles Tanja.) «Kange kiire just täna, ei võinud hommikuni oodata!»

«Ei võinud, sest homme pole mul autot,» ütles major pahaselt ja masseeris püsti tõusmata oma ristluid.

«Oleksite pool kilo võinud juhile anda, ja oleks teil homme ka auto olnud,» ütles Nadja ema. «Aga ei, tingimata täna! Kartsite, et me öösel ilma teieta ära jao-tame? Igavene koi!»

«Ma palun teid...» ütles major väarikalt, ise ikka neljakäpakil maas.

Tanja pöördus ümber: kui ta nägi majori punetavat valgete kulmudega nägu, tuli talle meelde, kuidas see mees ennist silmadega kompe üle luges ja kuidas Nadja ema talle ütles: «Täna õhtul ei tahaks,» ning major vastas: «Noh, eks me vaata» — tuli meelde, ja korraga oli tal kõik selge. Nad vedasid suhkrut koos ning jaotavad nüüd seda omavahel ja võib-olla veel midagi muud, mida nad olid oma pampudes ja nõoriga kinniseotud suurtes rasketes kohvrites päeval siia tassinud. See major aitas neil kõike seda kuskilt kohale

lausa, sest ta oli mündris, teda usaldati ja lasti kerge-mini läbi, ja nüüd saab ta neilt selle eest oma osa. Ja Tanja roomab nagu loll neljakäpakil, aitab nendel spekulantidel põrandalt suhkrut korjata, mida on vististi rohkem, kui kogu tädi Polja hospital seda nädala peale saab...

Ta tõusis püsti ja tõmbas pluusi sirgeks.

«Juba väsinud?» küsis Nadja ema.

«Ei. Aga ma pean teie kõõki minema.»

«Oodake,» ütles Nadja ema. «Eks siis lähete, kui kõik on kokku korjatud. Kui te aitate, saame rutem...»

«Mul on kiire...»

«Iga asi annab oodata!» ütles Nadja ema. Ta oli ärritatud, kuid ei tahtnud siiski veel tülili minna.

Tanja ei vastanud midagi. Vaadates, kust ta paremini ja otsemalt läbi saab, märkas ta üht asja, mida ta varem polnud tähele pannud: riidenagi all nurgas seisid paberkotid vist juba jaotatud suhkruga.

«Vabandage, aga ma siiski lähen,» ütles ta.

«Kas te inimeste keelest aru ei saa?!» tõstis Nadja ema häält. «Lähete üle meie suhkru või?»

Just üle suhkru, üle nende suhkru! mõtles Tanja südametäiega, kuigi ta alles äsja seda puhta ilusa valge suhkru hunnikut nähes poleks kujutledagi suutnud, et niisugusele kallile varale võib jalaga peale astuda.

Ta läks otse läbi esiku köögi ukse juurde, ja suhkur krigises ta säärikutaldade all. Nadja ema kargas püsti ja karjus: «Hull, lollakas! Lita!» Ta tahtis Tanjale järele tormata, kuid ta nägu kattus äkki punaste laikudega, ta hakkas köhima, vajus kokku ja istus põrandale otse oma suhkru peale. Lombakas tõttas talle appi. Alles nüüd ajas end püsti ka major ja hüüdis väga ametlikult, nagu oleks Tanja tema ees rivis seisnud: «Seltsimees sõjaväearst!» See ajas Tanja nii vihale, et ta suhkruhunnikus seistes päris köögi ukse juures kriginal end tema poole pööras, selja taga «Walteri» kabuuri lahti tegi ja pikkamisi, täie vihaga ütles:

«Ma lasen teid kõiki praegu siinsamas maha, kuradi spekulandid!»

Näilikult rahulikust häälest hoolimata oli ta endast väljas, ja kui major või lombakas oleks praegu tema poole sööstnud, oleks ta tulistanud. Nende õnn oli, et

nad ei sööstnud tema poole, vaid hoopis temast eemale. Major kahvatas, avas seljaga söögitoa ukse ja taganes kahe uksepoole vahele, haarates mõlema käega uste servadest kinni, valmis neid enda nina ees sulgema. Lombakas aga ronis ootamatu kiiruga, küljetsi nagu ämblik, neljakäpakil naisest mööda, tema selja taha.

Ainult Nadja ema ei kohkunud ära, läbi lämmatava kõhahoo kähistas ta midagi oma mehele ja virutas talle tagasikätt lajatava kõrvakiilu — arguse eest!

«Te olete hullemad kui fašistid,» ütles Tanja, võttes selja tagant käe, milles polnud püstolit. «Ei taha teie pärast käsi määrida!»

Ütles, pöördus ringi ja läks tagasi vaatamata ning kartmata, et nad talle midagi teha võivad, viimast korda üle nende krigiseva suhkru kööki ja pani ukse enda järel kinni.

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK

Artemjev oli küll lootnud kella üheksateistkümneks vabaneda, kuid pääses Ivan Aleksejevitši juurest tulema alles kell kakskümmend; kui ta adjutandi tuppa läks, ütles Kossõhh talle, et lubadebüroost on talle juba kolm korda helistanud kolmanda järgu sõjaväearst Ovsjannikova.

Artemjev pani sineli selga ja võttis aknalaualt toidupaki, mis oli talle puhvetis teemoonaks valmis pandud.

«Kui ta veel helistab, ütle, et ma läksin tema juurde.»

Lubadebüroos pingil istuv Tanja kargas ärevalt püsti, niipea kui ta Artemjevit nägi.

«Võtke oma dokumendid,» ütles Artemjev ning ulatas talle pileti ja platskaardi.

«Missugusele rongile?»

«Tänasele, kakskümmend kolm kolmkümmend.»

«Suur tänu. Ja hüvasti!» ütles Tanja. «Teil pole ju vist aega.»

«On küll. Enne ärasõitu sain kuus tundi oma isiklike asjade ajamiseks. Muid ajamata asju mul Moskvast pole kui teie.» Ta naeratas. «Nii et ma saadan teid ilusti jaama ja panen rongile. Praegu lähme Sretenkale teie

asjade järele, siis sööme, mis kätte saame, ja lähme jaama.»

«Väga kena,» ütles Tanja. «Aga sinna küll minna ei saa. Nad tulid täna tagasi...»

«Mis siis sellest?»

«Ma ütlesin neile kõvu sõnu,» naeratas Tanja süüdlaslikult. «Peaaegu oleksin relvagi pruukinud.»

«Voh, kui vahva!... Siis oli asi küll tõsine,» puhkes Artemjev naerma ja taipas siis Tanja ilmet, et asi oli tõesti tõsine. «Aga kus teie kraam on?»

«Ma võtsin oma pambu juba kaasa,» vastas Tanja ja näitas pingi all olevat seljakotti.

Artemjev silmitses vaikides väikest naist ja mõtles, mis temaga nüüd peale hakata, kuhu rongi ärasõiduni minna. Siis võttis ta pingi alt seljakoti, viskas õlale ja ütles Tanjale, kui nad koos uksest välja läksid, nagu oleks kõik otsustatud:

«Teeme nii: nüüd lähme metroosse, sõidame neli peatust, siis tuleme maha ja lähme minu koju, see on vee- rand tundi jala minna. Soojendame ennast seal — meie maja köetakse — ja joome teed... Kui pärast saame valvekorra auto, nagu mulle lubati, siis on meil kaks tundi aega; kui petavad, siis poolteist. Nii või teisiti, rongilemineku ajaks oleme Kaasani vaksalis. Ma rääkisin teile, et ma ei ela oma kodus, aga ärge kartke, ega see sellepärast veel mingi urgast ole. Seal käiakse koristamas, kas ma elan seal või ei ela. Ma armastan üldse puhtust. Võtke pakk oma kätte, seal on meie mõlema jaoks toidupoolist.»

Tanja võttis Artemjevi käest paki ja kõndis kuni metrooni vaikides tema kõrval. Artemjev lonkas küll, kuid käis nii pika sammuga, et Tanja talle vaevu järele jõudis.

«Kes teil koristab?» küsis ta äkki, kui nad olid juba tuubil täis vagunisse trüginud.

«Mitte see, keda teie arvate,» vastas Artemjev ja muigas. «Aga nüüd rääkige, mis teil seal Sretenkal juhtus!»

Ta küsis ja naeratas seejuures, ja Tanjagi hakkas seda jutustama kui naljakat, ja mitte koledat lugu. Kui ta raamatust väljakäristatud antiloopide piltidest rääkis, hakkas Artemjev naerma.

«Niisuguse asja puhul polnud tal Brehmistki kahjul
«Loomade elu». Tõepoolest — loomade elu!»

Ta naeris nii nakatavalt, et Tanjagi kaasa naeris ja ütles:

«Võib-olla roomavad nad praegu veel seal pörandal...»

«Noh, ja siis, mis edasi sai?»

Tanja jäi tõsiseks ja rääkis kogu loo ära.

«Kui ma oma asjadega välja tulema hakkasin, kohkusin korra, mõtlesin, et tulevad viimati mulle kallale ja kähistavad ära! Pean oma häbiks tunnistama, et mul oli «Walter» igatahes laskevalmis.»

«Ja mis nad siis tegid?» küsis Artemjev.

«Neid polnudki esikus. Kui ma sealt läbi läksin, püüdis lombakas pea söögitoa ukse vahelt välja, aga kui mind nägi, tõmbas kohe tagasi. Pidi peaaegu ukse vahele jääma! Kõik mu kartus oli asjata!»

Ta naeratas, kuid Artemjev jäi tõsiseks.

«Nii et Nadjat seal nendega koos ei olnud?» küsis ta.

«Oh ei,» ütles Tanja. «Tema vist ei teagi sellest asjast. Kui nad päeval tulid, teate, kuidas ta oma ema mehega rääkis — täitsa põlastavalt! Ei, tema on hoopis teistsugune kui nemad. Minu arvates küll...» lisas ta ettevaatlikult, meenutades oma hommikust lahkeli Artemjeviga.

Nad tulid metroost välja ja läksid põiktänavaid pidi Ussatšovka poole. Nurgal, suletud leivapoe juures seisis üks naine ja tagus rusikaga vastu lukus ust. Andis veel viimase hoobi, lõi lootusetult käega ja hakkas siis tänavat mööda minema, igal sammul imelikult koogutades.

«Vist kaotas leivakaardi ära,» ütles Artemjev. «See vanatädi, kes minul koristamas käib, kaotas novembris ka leivakaardi ära. Nädal aega oli küll ainult esimese kuupäevani! Ma viisin talle oma normileiba, aga seda nuttu ja halamist oli ikkagi! Meil, sõjaväelastel, on hea, meid ei saa mingil juhul söömata jätta, aga eraisikutel on küll kole raske. On ikka sead!» ütles ta vihaselt ilma mingi pausita.

Tanja taipas, et ta mõtleb neid seal Sretenkal.

«Muidugi, siis kui vastutusele võetakse, vingerdavad välja: «Ostsite turult oma raha eest!» Kas või turult, sead on nad ikkagi... Kui ka suhkur pole varastatud, on

raha igal juhul varastatud. Ja kui ei olegi varastatud, siis mõne käest nõõritud. Kust nad selle muidu võtavad!»

«Inimesed pingutavad kõigest väest,» ütles Tanja äkki ja jäi oma erutavate mõtete võimuses olles koguni seisma. «Pingutavad, lähevad kodumaa eest sõtta... Kas me tõesti ka nende eest väljas oleme, nende eest seal?»

«Jah, muidugi!» ütles Artemjev nõrdselt. «Oleme väljas kõigi eest, kes on meie selja taga. Ja nende eest ka.»

«Teate, mis mina teeksin? Nabiksin kõik need spekulandid kinni ja — otse rindele!»

«Mis niisugustest rindel kasu on?» ütles Artemjev.

«Kuulge, kuulge!» kaitses Tanja innuga oma ideed. «Ma rivistaksin polgu üles ja paneksin nad kõik rivi ette... Siis kannaksin sõduritele ette, mismoodi nad spekulatsioonid, ja las siis rindemehed teevad nendega, mis tahavad.»

«Jah, kohe näha, et olete partisan olnud!»

«Ärge naerge midagi,» raputas Tanja trotslikult pead. «Minu meelest tuleks just nii teha, nagu ma ütlesin. See major,» meenutas ta vihaga, «käratas mulle veel: «Beltsimees sõjaväearst!» — tahtis mind valvele seisma panna! Endal niisugune nägu peas nagu sellel «Kuldvasika» miljonäril — roosa molu, kulmud valged. Oleks ta ühe sammu minu poole astunud, ma oleksin talle otse näkku tulistanud. Ise veel sõjaväelane, kannab mundrit!»

«See kurat nüüd mõni sõjaväelane! Arvate, et munder teeb igast mehest kohe pühaku?» muigas Artemjev. «See raisk pani sõjast pääsemiseks mundri selga! Ja ta pole mingi erandjuhtum. Sõidu peal saate neid küllalt näha.»

«Ma ei taha neid näha!» hüüdis Tanja. «Parem lähen siinsamas sõjakomissariaati ja sõidan kohe rindele!»

«Ärge nüüd narr olge... Lähme edasi, mis me seisame!» ütles Artemjev teda kergelt edasi lükates. «Lähme, lähme... Täskendis ootab teid ema, võib-olla ka isa... Kas teil nendest üldse kahju ei ole? Te saatate ju telegrammi. Kui minu vanad elus oleksid, oleksin ma haavatasamise puhkuse ajal kas või jala nende juurde läinud, mis siis veel...»

«Teie ema ongi võib-olla elus, miks te räägite temast, nagu oleks ta surnud?» ütles Tanja peaaegu ebausklikult.

«Kõik võib olla...» ütles Artemjev süngelt.

Pärast Maša surmasõnumit ei uskunud ta enam, et ema on elus.

«Olemegi kohal...»

Siia värava ette oli teda kunagi toonud oma autoga purjus Kozõrev, siis kui oli toimunud viimane kõnelus tema, Nadja ja Kozõrevi vahel. Kolmekümne üheksanda aasta mais, just nagu tuhat aastat tagasi!

«Näete, ligi kuu aega pole kodus käinud, aga kord on majas,» ütles Artemjev, kui nad tuppa astusid. «Vool sees, mööbel vanal kohal, põrand puhas... Priimus petrooleumi täis, tikutooski kõrval. Marja Gerassimovna, kes siin kõik ilusti korras hoiab, tunneb mind kolmkümmend aastat ja kolm kuud, just nii kaua, kui ma ilmas olen elanud. Ja minu ema tundis ta nelikümmend aastat. Marja Gerassimovna pojad — üks minust vanem, teine noorem — said mõlemad surma. Mina aga olen elus... Hiljuti täitsin ankeeti ja kirjutasin ema teadmata kadunud. Nii on lood, kallid seltsimees doktor! Oma ülemusele ma ei ütle, aga sulle ütlen: ma ei saa endale andeks anda, kuidas see sõda algas...»

«Mispärast endale?»

«Kellele siis? See oli minu ema, kes kadunuks jäi, see oli minu õde, kes hukati... Keda ma siis peaksin needma, kellest peale hakkama? Ikka iseendast, mitte kellestki muust! Mõistad? Ei, ei sa mõista midagi.»

Tanja aga mõistis kõige tähtsamat — et seda meest tuleb aidata vabaneda teda vallanud üksindustundest.

«Jätame selle teie korteri siia paika!...» ütles ta. «Te ju ise rääkisite, et te ei taha siin käia, ja täna poleks ka maksnud tulla... minu pärast... Lähme kohe jaama, istume seal kuskil ja sööme. Kuuma vett saab sealt ka. Lähme!» Ta tõmbas Artemjevit varrukast.

«Ei lähe, seltsimees doktor,» naeratas Artemjev talle otsa vaadates, «teiega koos pole mul siingi häda midagi. See oli niisama, tuli jälle korraks meelde, ega ma nii tundeline ei olegi, pigem vastupidi. Sõda on mind tui-maks teinud...»

Ta võttis koti seljast ja hakkas Tanja vastust ära saatmata sineli nõõpe lahti tegema.

«Minge kööki, võtke perenaise ohjad oma kätte. Jaamades te saate veel küllalt konutada. Pange kogu see pakk mängu. Noh, mis me siin veel kõhkleme? Otsus on tehtud!» ütles ta, nähes, et Tanja on paki taburetile pannud ja seisab ikka veel sinelit seljast võtmata paigal.

«Jah, seda küll,» ütles Tanja mõtlikult ja tegi sineli ülemise haagi lahti. «Aga ega see, keda sõda on tui-maks teinud, seda ise ei märka. Teie ei räägi tõtt. Aga peab rääkima. Milleks karta tõde enda kohta!»

Ta võttis taburetilt paki ja läks koridorist kööki.

«Kus teil seal lüliti on?»

«Ukse kõrval vasakul.»

«Kas aknad on pimendatud?» küsis Tanja veel köögi uksest.

«On küll.»

Artemjev vaatas talle järele, ja kui Tanja elektri põlema pani, nägi ta tuttavast kitsast köögi ukseavast kastrulite riiulit. Varsti pärast siia kolimist oli isakadunuke selle riiuli teinud. Artemjev mäletas selgesti, millal ja kuidas see kõik oli. Isa oli põlvili köögilaua ja löi riiulit seina, tema seisis seal juures, küünitas end ühe käega riiulit hoidma ja ulatas teisega isale naelu. See oli kahekümne seitsmenda aastal, talvel, Inglise kaevurite streigi ajal. Ta oli neljateistkümneaastane, ja siis polnud veel midagi juhtunud: polnud konflikti Ida-Hiina raudteel, ega Hassanis, ega Halhin-Golis, polnud Soome sõda ega seda sõda... Keegi selle korteri elanikest ei aimanud siis, mis neid ees ootab...

«Te ütlete, et tuleb teisele kõik teatavaks teha, mis peast läbi käib, kogu tõde; minul aga käis praegu peast läbi, et see, kes seal praegu köögis nõudega kolistas, on ema, ja mitte teie. Kas peab selle ka teile ära rääkima?»

«Ma ei tea,» vastas Tanja köögist. «Kui on kergem rääkimata jätta, siis jätke.»

«Ei, mul on kergem rääkida,» ütles Artemjev. Ta läks ja jäi köögi uksele seisma. «Üleeile sain kokku ühe koolivennaga, olime kunagi ühte harja poisid, nüüd on ta kindral, kogu ta pere on surma saanud; pole kellelegi atestaati saata. Ja minul pole ka. Enne, kui te mulle

õest polnud rääkinud, ei mõelnud ma kordagi, et mul pole kellelegi atestaati saata. Nüüd mõtlen!»

«Aga ma pidin ju seda teile rääkima, kui ma teid kohtasin. Niisuguseid asju ei tohi ometi maha vaikida?»

«Õige.»

«Ma panen viineritest ainult pooled keema, pooled jätan teile pärastiseks.»

«Pange kõik,» ütles Artemjev. «Mul on ikka hea isu, ükskõik mis meeleolus.»

«Miks te Nadjaga ei abiellunud?» küsis Tanja, ilma et oleks ümber pööranud või oma tegevust katkestanud.

«Kas ta siis, kui te koos korterit koristasite, teile kõike viimse peensuseni ära ei rääkinudki?»

«Ta ei rääkinud mingeid peensusi. Ütles ainult, et ta on teie ees süüdi.»

«Valetab. Pole ta milleski süüdi. Ta lihtsalt ei armastanud mind. Paremini ongi, et sellest midagi välja ei tulnud.»

«Ja miks te pole pärast abiellunud?»

Artemjev vaikis ja hakkas siis naerma.

«Mis te naerate?»

«Sellepärast, et kui niisugusele küsimusele täitsa tõemeeli vastata, siis kõlab see mehe suust kuidagi naljakalt. Aga hea küll, ma vastan: ei tahtnud ilma armastuseta abielluda. Piigad, kes pole mehele saanud, ütlevad harilikult nõnda: tahtsin ainult armastusabielu! Ei maksa sundida inimest kõike rääkima, mida ta mõtleb, teeb end veel naeruväärseks.»

«Pole siin midagi naeruväärset,» ütles Tanja, võttis teekannult kaane ja nuusutas. «Valmis. Kange nagu enne sõda. Te ütlesite, et ma ei hakkaks koonerdama, ja ma ei koonerdanudki...»

«Kohe,» ütles Artemjev. «Ma helistan veel, küsin, kas auto tuleb. Siis teab, missuguse tempoga me õhtust peame sööma.»

«Teil on isegi telefon,» imestas Tanja, kui Artemjev kõõki tagasi tuli ja teatas, et ta saab auto.

Kuigi Tanja oli suurel maal olnud juba kaks kuud, ei suutnud ta ikka veel harjuda, et korteris on telefon, et uksele on postkast, et inimesed saavad üksteisele kirju ja telegramme.

«Vahepeal ei olnud, lülitati välja,» ütles Artemjev. «Aga mul on sidevalitsuses üks Halhin-Goli aegne sõber, ja kui ma algul mõtlesin, et käin siin vahel ööbimas, palusin tal asja ära korraldada. Hea küll, hakkame sööma! Viina on küll ainult veerandliitrine pudel!»

«Mul on veel üks pudel «tarhuni», tädi Polja andis mulle,» ütles Tanja ruttu.

«Ei, «tarhuni» vahetate tee peal toidu vastu.»

Artemjev tegi pudeli lahti ja märkas alles siis, et Tanja polegi endale viinaklaasi pannud.

«Kui te minu kasuks kokku hoiate, siis oli see küll ainult nali, et veerand liitrit on vähe.»

«Ei, mitte sellepärast. Ma jõin üleeile liiga palju veini, nüüd lihtsalt ei taha.»

«Ainult tilgakene, et saaks kokku lüüa.»

Tanja lükkas vaikides tassi tema ette ja oli rõõmus, nähes, et Artemjev valas tõepoolest ainult natuke.

«Jõudke siis õnnelikult isa ja ema juurde!» ütles Artemjev, lõi Tanjaga kokku ja jõi.

«Ma kardan, et isa on surnud. Ei saa kohe muule mõeldagi, sestpeale kui ma ainult ema allkirjaga telegrammi sain...»

«Oodake, pidage...» katkestas teda Artemjev. Ta kees üle headusest Tanja vastu ja tahtis nüüd tema heaks imet korda saata. «Tahate, proovime praegu teie vanematele helistada?»

«See on ju võimatu,» ütles Tanja rabatult.

«Võtame kätte ja proovime...» Artemjev tõusis püsti. «Teil oli aadress telegrammi peal.»

Tanja võttis ikka niisama rabatult taskust telegrammi ja ulatas Artemjevile.

««Karavannaja üheksa,» luges Artemjev. «Võib-olla elavad nad tehase juures, ühiselamus? Keda seal rohkem tuntakse, isa või ema?»

«Isa. Ema ei käinud enne sõda tööl.»

«Istuge aga paigal, ärge tõuske veel! Sinna läheb ilmatu aeg.»

Tanja istus uuesti taburetile, aga kui Artemjev juba uksele oli, hüüdis ta:

«Oodake...»

«Oodata pole aega,» ütles Artemjev. «Kui helistada, siis kohe.»

«Ei, ei, helistage pealegi, ma niisama... Ma ei suuda ikka veel kujutada...»

Tanja kuulis läbi ukse, kuidas Artemjev helistas kolleegi polkovnik Haritonovile, keelitas teda Taškenti kõnet andma, tehase parteikomiteesse, aadress: Karavannaja üheksa.

«Küll saab! Mulle küll ei anta, aga kui sina ütled, siis antakse... Sellepärast ma sind palungi, et see on võimatu... Noh, mis ma ikka seletan, on vaja, noh... Ei... Ma helistan parteikomiteesse, mis naistest sa räägid?... Suur aitäh, Nikolai! Hommikul lendan Doni rindele. Esimese trofee-«Walteri» saadan sulle...»

Tanja istus ja kuulas; alguses tahtis ta püsti karata ja meest keelata, et ta ilmaaegu ei manguks: milleks?... Siis aga, kui Artemjev ütles: «Suur aitäh, Nikolai!», mõtles ta oma mehe peale, kelle nimi oli ka Nikolai, — või õieti mitte tema peale, vaid sellele, et ta peaaegu kunagi oma mehe peale ei mõtle. Lihtsalt imelik, kui vähe ta tema peale mõtleb!

Artemjev tuli rõõmsa näoga tagasi. Tal oli hea meel, et tal tõenäoliselt õnnestub selle naise heaks imet korda saata.

«Kui kingiksite talle minu «Walteri»?» küsis Tanja, kui Artemjev oli jälle tema vastas istet võtnud. «See on trofee, pole registreeritud...»

Tal oleks olnud kahju, kui Artemjev oleks nõustunud, kuid ta pakkus ometi.

«Või veel! Kui sakslased alla annavad, on seal Doni rindel seda kaupa kuhjaga...»

«Arvate, et nad annavad alla?» küsis Tanja.

«Mis neil muud üle jääb?»

«Seal tagalas me ei võtnud ühtegi vangi,» ütles Tanja ja jäi mõttesse, sest talle tuli meelde, kuidas Kaširin oli teda üks kord kogu selle aja jooksul vängete sõnadega söömanud, kui tal kahest lahingus vangivõetud vanemapoolsest karistuspataljoni sakslasest kahju hakkas; tal hakkas kahju ja ta tegi mingi mõeldamatu ettepaneku. «Ah sinul on neist kahju?» ütles Kaširin tookord. «Kas mul ei ole kahju?... Sina hakkad nende eest paluma! Aga kellelt mina pean paluma? Vanajumalalt endalt? Kes teise arvel hea on, see on siga. Mine ära... Muidu käsin nad sul ise...»

Karistuspataljoni sakslased lasti maha, ja Kaširin ei saanud pärast seda Tanjaga nädal aega. Kaširin oli saanud, et Tanja talle tema pealesunnitud, kuid juba harjumuseks saanud julmust meelde tuletas. Järelikult kripeldas tal endalgi süda sellepärast, muidu poleks ta saanud, oleks Tanja läbi söömanud, ja lool lõpp...

Kui aga nüüd Stalingradis sissepiiratud sakslased end vangi annavad, on neid palju, väga palju, nii palju, et seda on raske ettegi kujutada...

Kuigi viimastel kuudel ajalehtedes aina kirjutati tuhandetest vangidest, suutis Tanja seda vaevu kujutada: tuhanded vangivõetud sakslased... Tuhandeid vangivõetud meie mehi oli ta näinud — nad võeti vangi oktoobrikuus Vjazma all, ta nägi neid eemal maanteel. Ja siis, kui ta põranda all oli ja Sofja Leonidovna juures elas, aeti kevadel, märtsikuus, suurt meie vangide kolonni läbi Smolenski nende maja eest mööda... See oli kõige koledam ja kurvem vaatepilt, mida ta oma elus oli näinud, — poolalasti, külmunud vangid, keda tänavat mööda aeti, tema aga seisis sealsamas kõnniteel ja ei saanud nende heaks midagi teha: ei saanud neile anda tükikest leiba ega käega viibata, ei saanud naeratada ega nuttagi — mitte kui midagi. Nüüd aga võtame meie sakslasi vangi, hulgaviisi... Ta tundis sellest mõttest küll rõõmu, ei suutnud aga ikka veel sellega harjuda.

«Miks te mõttesse jäite?» küsis Artemjev. «Ma söön kõik viinerid ära, teile ei jäägi.»

«Ütelge,» alustas Tanja Serpilinile mõeldes, ilma et oleks tema nime nimetanud, «mul on ühe kindrali välipostinumber. Kui kirjutaks, et ta saadaks mulle väljakutse otse Taškenti, ringkonna sanitaarvalitsusse, siis ma saaksin just tema diviisi kas medsanpatti või polgu sanitaarväeosas... Kas sellest tuleks midagi välja?»

«Oleneb kindrali ametikohast ja iseloomust. Jõudke ikka enne Taškenti.» Artemjev kuulis, nagu oleks telefon helisenud, ta tõusis juba püsti, aga istus uuesti. «Kõrvad petsid... Millest me seni räägime, kuni Taškendi kõne tuleb?»

«Kas te usute, et tuleb?»

«Tuleb küll.»

«Ükskõik millest.»

«Kas te ikka olete abielus?» küsis Artemjev. «Või ütles tädi Polja seda mulle niisama, igaks juhuks?»

«Jah olen. Miks te seda küsite?»

«Te ise ju agiteerisite mind, et peab kõik ära rääkima, mis aga peast läbi käib. Ja mul käis praegu peast läbi, et miks te poole sõnagagi oma meest ei ole meelde tuletanud, kas või viisakuse pärast?»

«Sellepärast pole tuletanud, et ta ei tulegi mulle meelde... Praegu, kui te sakslastest rääkisite, tuli mulle meelde, kuidas meie vange läbi Smolenski aeti, ja vend tuli meelde, kes on sõjas, aga mees ei tulnud, kuigi temaga võib samuti teab mis juhtunud olla... Ta on arst nagu minagi ja vist juba sõja algusest peale rindel.»

«Ei tarvitse olla.»

Tanja kehtas õlgu. Talle tundus, et nii see siiski kahtlemata on.

«Me pidime juba enne sõda lahku minema,» ütles ta mõninga vaikimise järel. «Või õieti olimegi juba lahus.»

Tal ei olnud vähimatki tahtmist oma mehest rääkida ja ta oli pahane, et Artemjev tema järele päris. Kuigi see, mis ta vastas, oli täiesti tõsi, tuli kuidagi nii välja, nagu teataks ta õhinal, et ta on vaba. Seda ütlemata jätta ta aga ka ei võinud. Kui Artemjev juba kord mehe järele pärima hakkas, tahtis Tanja, et ta kuuleks tõtt. Kuid palju parem oleks olnud, kui ta poleks üldse küsinud...

Artemjev tajus seda, vaatas Tanjale teraselt otsa ja hakkas siis endast rääkima.

«Minul pole ilmas mitte kedagi, nagu te näete,» ütles ta niisuguse häälega, et Tanja võpatas. «Kui me siin köögis niimoodi kahekesi istume, tuleb mulle meelde, kuidas ma enne ärasõitu Halhin-Goli, kuhu mind oli määratud, koju tulín — ma muidugi ei teadnud, et ma juba nädala pärast haavata saan, — ja ema seisis, näete, seal, kus teie praegu istute, ja pesi pesu. Meel oli mul osalt mõru, osalt rõõmus, mõru sellepärast, et teie uus tuttav Nadja läks mehele, ja mitte mulle, vaid ühele teisele; rõõmus aga sellepärast, et ma pidin sõitma just sinna, kuhu ma tahtsin. Ema pesi pesu ja vaikis. Ma küsisin: «Miks sa vait oled ja minuga ei räägi, ma sõidan ju ära?» Tema vastas: «Mis ma ikka räägin, tuleb

kõik su asjad kokku panna!» Ja ta pani viimast korda mu asjad kokku, enam ta mind ei näinud, sest Kaug-Idas melle puhkust ei antud.»

«Kas te lähete Doni rindele?»

«Jah.»

«Mis ametisse?»

«Kui lubadust peetakse, siis diviisi staabiülemaks, kui ei, siis polgukomandöriks, nagu ennegi...»

Tal jäi jutt pooleli: Tanja kargas püsti — tema kuulis esimesena toast nõrka helinat, sest ta oli seda rohkem oodanud kui Artemjev.

Artemjev läks koos temaga telefoni juurde, võttis toru ja andis käega märku, et Tanja ootaks. Kuuldavus oli halb, Artemjev pidi kogu aeg karjuma. Vastas tehase parteikomitee, ja Artemjev karjus, et kutsutaks telefoni juurde Ovsjannikov, monteermistsehi endine partorg.

«Teie peaksite paremini teadma, kus ta teil praegu töötab... Uurige siis järele!» karjus ta telefonitorusse. «Kuidas te ei tea, mis parteikomitee korrapidaja te olete, kui te tsehi partorgi ei tunne? Kutsuge siis Ovsjannikova...» Ta tõstis kaks sõrme, Tanja sai aru ja ütles talle ette: «Olga Ivanovna!» — «Olga Ivanovna. Kas teil töötab tehases Ovsjannikova, Olga Ivanovna? Ahah...» Toru kõrva juurest ära võtmata noogutas ta Tanjale, et — jah töötab. «Kutsuge siis tema, kui ta lähedal on... Ma ootan, aga las keegi hoiab toru, muidu lahutatakse ära...» Ta kattis toru peoga ja ütles Tanjale: «Läksid su ema kutsuma, ütlesid, et töötab valukojas, parteikomitee ligidal.»

«Mis isa kohta öeldi?»

«Ütles, et ei tunne niisugust partorgi, ta olla uus alles.»

Ta kuulis telefonis häält ja käratas kurjalt:

«Ärge lahutage! Moskvast räägitakse...»

Tanja tahtis veel isa kohta pärida, kuid pidas seda ilmaaegseks, hammustas huulde ja toetus oodates vastu seinale. Ta seisis kinnisilmi ning kuulis veel paar-kolm korda, kuidas Artemjev valjusti ja kurjalt käratas: «Ärge lahutage, Moskvast räägitakse...» Ja äkki avas ta silmad, tundes Artemjevi käe puudutust:

«Ruttu!»

Tanja haaras telefonitoru ja hüüdis:

«Ema, ema!...»

Alguses ei kuulnud ta muud kui raginat, siis ütles kauge, nõrk hääl:

«Ovsjannikova kuuleb, kes räägib?»

«Mina, ema, mina, Tanja... ema!» Torust ei kostnud jälle midagi. «Ema... ema!»

Artemjev seisis alguses Tanja kõrval, valmis vahele segama ja aitama, kui midagi lahti on, siis aga sai aru, et tema abi ei ole enam tarvis, ja läks kööki.

«Jah, ema... jaa, jaa!» karjus Tanja. «Kõik on hästi, hästi... Aga isa? Millal? Oh... issand jumal! Kus? Aga Vitja? Millal?»

Kuigi üks oli vahelt kinni, kuulis köögis istuv Artemjev kõike ja kahetses, et ta oli selle nii kurbi sõnumeid teatava telefonikõne üldse organiseerinud. Seal toas karjus Tanja ikka veel:

«Kas said teate?... Mis?» Siis vastas ta nähtavasti küsimustele: «Ei tea täpselt, vist seitsme päeva pärast... Ära tule vastu... Ma tean, küll ma leian... Ei, ära tule vastu, ma leian ise... Mis, mis?... Tuli tagasi?» Ta kordas mitu korda tungivalt, meeleheitlikult: «Ei, ei, ma ei luba... Ei... Ma ei taha, ei...» Siis jälle: «Ema, emakene... Ema!...»

Lahutasid ära, mõtles Artemjev, kui kuulis, et toru hargile kolksatas.

Vaikselt ja lööduna tuli Tanja kööki tagasi. Artemjev ei hakanud midagi pärima. Sellest, mis ta kuulis, oli küllalt mõistmaks, et häid uudiseid ei ole. Ta jäi ootama, kuid Tanja oli kohe tulles taburetile vajunud ning istus nüüd vaikides ja raskelt hingates, nagu oleks tal pikk väsitav teekond selja taga.

«Isa maeti mineval aastal,» ütles ta lõpuks, «ja vend sai surma ülemineval aastal. Ema elab üksi. Ta ütles, et: «Sa ei tunne mind äragi!» Mis tal on, et ma teda ära ei tunne?»

«Noh, eks ta ole muutunud, vanemaks jäänud, küllap ta seda tahtiski ütelda, hoiatas ette.»

«Seda küll,» nõustus Tanja ja tõstis ärevalt pea. «Aga miks ma siis teda ikkagi ära ei peaks tundma?»

Need sõnad kohutasid ja vaevasid teda.

«Aga mu mees on elus,» ütles ta pärast lühikest

vaikust. «Ma ei saanud esiotsa arugi, kui ema ütles, et: «Mu Nikolai on siin, Taškendis.» Alles hiljem taipasin, et temast on jutt.»

«Hea seegi!»

«Mispoolest see hea on?» ütles Tanja hajameelselt.

«Noh, vähemalt on elus. Igal juhul parem kui see, et ta oleks surma saanud!» ütles Artemjev pahaselt.

«Jah, muidugi, muidugi,» nõustus Tanja jälle kuulekalt ja hajameelselt. «Hea, et ta pole surma saanud. Ema ütles, et ta pole kuskil olnudki.» Ta vaatas Artemjevile otsa ja küsis järsult: «Kui ma jälle rindele lähen, kas ma pean siis oma atestaadi Taškenti temale saatma?»

«See on naiselikult rumal jutt!» ütles Artemjev. «Atestaadi saadate emale.»

«Hea küll, las olla naiselikult rumal, aga kas te saate minust aru?» küsis Tanja kurjalt, ahastuse piiril.

«Paljugi, mispärast inimene võib tagalas olla. See ei ütle iseenesest veel midagi.»

«Aga kas te saate minust aru või ei?» käis Tanja peale.

«Saan küll.»

Jah, ma olengi ju naine, õnnetu naine, oleks Tanja tahtnud hüüda, ja ma tahan õnne, aga mitte meest, kes istub tagalas ja kelle plussiks on ainult see, et ta on elus! Jah, võib-olla jäi ta tagalasse lihtsalt sellepärast, et juhus tahtis nii. Aga mu isa on surnud, mu vend on langenud — ja tema pole kuskil olnudki, ja ma kuulsin seda kõike nüüd korraga, ühe minuti jooksul, ja ma ei saa tema peale mõelda, ilma et nemad mulle meelde ei tuleks, ja ma ei suuda uskuda, et ta pole kuskil olnud ainult sellepärast, et juhus tahtis nii; mul on võimatu kujutledagi, et ma peaksin nüüd rõõmus olema ja tema juurde sõitma, kuna ta on ju minu mees ja kuna ta on elus, elus sellepärast, et ta pole kuskil olnud. Selle tõttu ma hüüdsingi «ei», kui ema ütles, et ta tuleb mulle koos Nikolaiga vastu. Ja ma ei suuda kujutleda, et ma temaga jälle ühte voodisse pean heitma nagu enne sõda. Ma ei saa seda kõike teile seletada. Seda ei saa kellelegi seletada. Ja teile ammugi mitte.

«Kas te oma isa väga armastasite?» küsis Artemjev.

«Jah, väga. Üle kõige maailmas!» ütles Tanja. Ja see oli tõsi, kuigi ta praegu sellele ei mõelnud.

«Te ei tea, kuidas mina oma isa armastasin!» ütles Artemjev. «Kui ta suri, ei võinud ma pool aastat näha tema väikest treipinki, mille ta oli aknalaua külge monteerinud. Siis aga tuli üks häda teise peale, üks sõda teise otsa, ja ma unustasin ajapikku — harjusin ära, ja nüüd peaaegu ei tulegi enam meelde. Nagu peaks see nii olemagi, et teda pole. Nii läheb see teil ka. Olgu armastus kui suur tahes, ikka läheb mööda.»

No mis sa püüad lohutada! Milleks sa mind püüad lohutada! On sul siis endal parem? mõtles Tanja kibeda tänutundega. Mina vähemalt lähen ema juurde. Sinul aga pole üldse kedagi. Ja oled ise juba kaks korda haavata saanud, ja kolmandal korral ongi surm käes! Lendad homme rindele, ja ülehomm saad surma. Väga lihtsalt. Nii see käib. Saad surma, ja lõpp, kordas Tanja endamisi mingi kangekaelsusega, kuigi kogu ta olemus selle sõjaajale nii omase ja igapäevase mõtteviisi vastu protestis.

«Istuge siin, ma tulen kohe,» ütles Artemjev, kellele Tanja oli vastuse võlgu jäänud, ja ta ei teadnud, kas tunda head meelt või olla Tanja pärast mures, et ta istub sõnatult ega nuta.

Artemjev läks ära, ja niipea kui ta oli läinud, puhkes Tanja nutma. Ta tõusis püsti, läks vana seinakella juurde ja tõmbas ketiga pommi kärinal üles. Kuid pendel ei hakanud liikuma, kell seisis, ja köögis oli nii vaikne, et ta nüüd juba selle vaikuse pärast nutma hakkas...

Kui Artemjev tagasi tuli, ei nutnud Tanja enam, vaid seisis laua ääres ja pakkis paberisse kõik, mis oli õhtusöögist järele jäänud.

«Kas peab minema hakkama?» küsis ta.

«Jah, tuleb alla minna.»

«Kuhu ma selle panen?»

«Hoidke oma käes,» vastas Artemjev, aga kui nad olid köögist esikusse läinud ja sineli selga pannud, laskus ta ühele põlvele ja tegi Tanja seljakoti lahti: «Andke siia, mahub küll.»

«Teeme pooleks! Teil ju endal ka sõit ees!»

«Lennukiga — aga mitte rongiga,» ütles Artemjev

lõbusalt, võttis Tanja käest paki, pistis selle kotti, sidus kotisuu kinni ja viskas koti õlale. «Aga teie suitsu-
kraami teeme küll pooleks. Ma näen, te olete püha-
päeva-suitsetaja, kaks paberossi õhtu jooksul, aga mina ei tule omadega hommikuni välja.»

Tanja hakkas kähku sineli taskust paberosse otsima, kuid Artemjev peatas teda.

«Küll pärast jaamas annate.»

Ukse juures maas oli seljakott, mida seal polnud, kui nad enne sisse tulid.

Bellepärast ta käiski vahepeal ära, mõtles Tanja. Pani oma asju kokku. Ja ta küsis:

«Võtate selle kaasa?»

Artemjev ei vastanud, vist ei kuulnud.

«Las ma kannan seda,» ütles Tanja. «Minu kott on raske. Tädi Polja käskis mul kõik teie konservid kaasa võtta.»

Artemjev vaatas korraks teda, siis seljakotti, tahtis nagu midagi öelda, kuid ei ütelnud, kaalus seljakotti käes ja ulatas siis Tanjale.

Seljakott oli täitsa kerge, ja Tanja viskas selle ühele õlale, nii nagu Artemjev oli tema kotiga teinud.

«Oodake, tuli jäi köögis põlema,» ütles Artemjev, kui nad olid juba trepil, keeras ukse lukust lahti, läks tuppa ja tuli hetke pärast tagasi.

Nüüd läheb tal teel halvasti, mõtles Tanja, mitte et ta oleks seda just uskunud, aga ema oli alati niiviisi ütelnud, ja see jäi eluksajaks põhjendamatu kartusena hinge.

«Kustutasin ära,» ütles Artemjev võtit keerates.

«Muidu oleks põlenud sõja lõpuni.»

Tanja sai muidugi aru, et ta teeb nalja, sest homme või ülehomm oleks ju tulnud vanatädi, kes tema enda jutu järgi korterit koristamas käis, ja oleks põlema unustatud tule ära kustutanud, kuid selle üksi olema õppinud mehe kurvas naljatuses oli midagi, mis Tanjale haiget tegi. Talle tundus, et niisama rahulikult ja lihtsalt, tagasitulekule mõtlemata, nagu ta praegu oma korteri ust lukku keerab, saadab ta ka Tanja rongile, otsib talle vagunis mugava koha, lehvitab akna taga käega ja unustab ta samas jäädavalt. Jah, just nii see läheb. Ja miks see peakski teisiti minema?

Kui nad jaamas komandandi valvekorra-abi juhatusel vagunis koha üles olid leidnud ja koti naabrite hoole alla jätnud, läksid nad tagasi perroonile. Artemjev ulatas Tanjale oma seljakoti ja ütles:

«Võtke see ka, eks!»

«Miks? Mis see on?» küsis Tanja imestunult.

«Küll te pärast vaatate.»

«Aga mis seal sees siis on?» küsis Tanja uuesti, ilka veel Artemjevi käest seljakotti vastu võtmata, kuid aimates juba, mis seal võiks olla.

«Ma panin sinna õe asjad. Tuli siisugune mõte, kui me koos istusime. Seal on natuke üht-teist, mitte midagi erilist. Võib-olla aitavad veel kanda. Või teete endale ümber, või ma ei tea. Tema oli ju ka väikest kasvu.»

Tanja tahtis hüüda, et ei, ta ei tee midagi endale ümber ega hakka ühtki asja kandma, kuid ta kartis Artemjevit solvata ja oli vait.

Artemjev aga suhtus siisugustesse asjadesse nähtavasti lihtsamalt ja mõistlikumalt, kui Tanja arvas, ja Tanja kõhklemist tajudes ütles ta:

«Kui te ei taha, pole vaja! Vahetage lihtsalt täikal riisi vastu. Saate emale süüa muretseda ja endale ka... Kui te mõtlete, et tal on seal kõike küllalt, siis te eksite. Võtke!»

Tanja võttiski ja seisis veel tervelt kümme minutit, peaaegu rongi minekuni Artemjeviga vastamisi perroonil, seljakott käes. Ta silmitses meest ja mõtles, et Artemjev on hea inimene ja tõeliselt omakasupüüdmatu seltsimees, keda tema kui naine absoluutselt ei huvita. Tema ise aga pole nii head suhtumist väärt. Ja väga hea, et rong ära läheb ja siis on kõik möödas. Artemjevi korteris oli Tanja hetkeks löönud kartma — mitte meest, vaid iseennast, seda, et miski tõmbas teda tugevasti Artemjevi poole. Nüüd perroonil kadus see hirm selle paratamatuse tõttu, mida meenutas vagunisaatja, kes juba kolmandat korda üht ja sama kordas: «Palun saatjaid vagunist lahkuda. Ärasõitjad, palun rongile astuda!»

Artemjev oli saatja ja Tanja oli ärasõitja. Ka Artemjev meenutas seda talle, tõmmates teda varrukastpidi vaguni trepi juurde.

«Minge peale!»

Artemjevi tugeva käe toetusel hüppas Tanja trepile, tõmbas viimasel hetkel järsku taskust käkrunud suitsukarbi ja naeratas kohmetult.

Kogu päeva, kogu öhtu ja isegi minut aega tagasi palnud Artemjev kordagi selle peale mõelnud, mida ta nüüd äkki imestusega Tanja muutunud näost luges. Näh sulle, mõtles ta, millal see juhtus ja kas tõesti juhtus?

Siis kadus see nägu, ilmus veel kord aeglaselt möödavale akna külmaudus ja kadus jälle; ning Artemjevi südant ängistas juba mitmendat korda elus tunne, et ta on oma mõistmatuses lasknud tagasipöördumatult käest oma eluõnne, mida ta järjekordselt ära ei tundnud, pidades seda võõraks õnneks.

Kurat teab, miks ma pole seni kordagi armunud tõeliselt heasse naisesse! See on nagu needus! mõtles ta, justkui oleks see juba harjunud ja parandamatu asi, ning jäi jaamahoone ukse kõrval härmas, korbatanud ja tõenäoliselt rikkisoleva telefoniautomaadi juures seisama.

Kui telefon siiski peaks töötama, siis helistan, otsustas ta. Ta võttis taskuraamatu ja otsis üles telefoninumbri, mille Nadja talle oli andnud.

Telefon oli korras, raha kadus kõlksatades automaadi sisemusse ning kõrva äärde surutud jääkülmast torust kostis Nadja madal, väsinud, aga võib-olla ka lihtsalt unine hääl:

«Ma kuulen.»

«Mina räägin,» ütles Artemjev.

«Ma ootasin, et sa helistad,» ütles Nadja. «Saatsid oma doktori Taškenti?»

«Jah.»

«Ma käisin mamma juures, andsin talle palderjani. Bellepärest ma teangi. Ja mul oli selge, et kui sa kohe pärast rongi ärasõitu mulle ei helista, siis sa ei helista üldse.»

«Ja uurisid järele, millal rong läheb?»

«Jah, ei põlanud seda vaeva. Nii et saatsid ära?»

«Jah.»

«Ta küttis täna mammale ja papale kõva sauna. Käisin seal just kohe pärast tema äraminekut, nad kurtsid mulle. Tubli tüdruk! Päriskade hakkab...»

Artemjev ei vastanud midagi. Vaikis. Ta ei tahtnud Nadjaga sellest väikesest, praegu ärasõitnud naisest rääkida.

«Pavel...»

«Jah.»

«Miks sa mulle helistasid?»

«Ma sõidan ära.»

«Kauaks?»

«Ei tea.»

«On sul veel aega?»

Artemjev vaatas kella.

«On, aga vähe, natuke üle kahe tunni, siis pean ülemuse juures olema.»

«Tule siia. Gorki tänav neli. Korter kuus.»

«Kas maksab?»

«Ei maksa. Aga tule ikka. Räägime. Ma pakun teed. Ainult võta teatavaks, et tee on ilma suhkruta,» pugises ta telefonis naerda. «Nutulaulu kuulasin ära, aga suhkru vastu ei võtnud, las pistavad ise! Ma ei taha varastatud kraami. Ega sina praegu varastatud ei ole? Sel juhul ära tule. Jumal sinuga.»

«Ei ole varastatud. Pole kellegi oma.»

«Vanast armastusest me rääkima ei hakka?»

«Ei hakka.»

«Tule siis. Mina ei taha ka valetada. Ära on tüüdanud. Ja pole ka põhjust.»

Artemjev pani toru konksu otsa, võttis taskust käärunud suitsukarbi, leidis ühe terveks jäänud suitsu, pani põlema ja mõtles: võib-olla ma siiski ei lähe... kuigi ta juba teadis, et läheb.

VIHETEISTKÜMNES PEATÜKK

Sintsov rähkles unes ja ärkas sellesama mõttega, millega oli uinunud: ta mõtles Serpilinile.

Ta oli muldonnis üksi. Keegi polnud veel tagasi tulnud. Õlgede kahisedes keeras ta end küljeli ja nihutas vatikuue varrukasuud ülespoole, et vaadata helendavate osutitega trofeekella, mille pataljoni luurajad olid talle Stalingradis seitsmenda novembri puhul kinkinud.

Kell oli kaheksateist; järelikult oli ta eelmise uneta öö peale vaatamata maganud kõigest kaks tundi ja ärganud varem, kui oli vaja.

Heda, et Serpilin on siin armee staabiülemaks, sai ta teada juba eelmisel öhtul, niipea kui ta jõudis rinde ohvitseride tagavaraväeüksusest siia, sakslasi koomale pigistava rõnga loodesektorisse. Pealetungi eel, tulevaste kaotuste ootel, olid pooled reservohvitserid juba ägeasti armeede staapidesse paika pandud, et nad käepärast oleksid. Eile muldonnis, kuhu päeva jooksul igasuguseid juhuslikke staabist saadud ülesandeid täitnud ohvitserid, kes polnud veel kohtadele määratud, sõmajale kogunesid, oli ta kohe kuulnud Serpilini nime. Kui ta seda kuulis, küsis ta, kas see on sama Serpilin, kes Moskva all diviisi juhatas.

Kui ta jaatava vastuse sai, mõtles ta, et oleks tore, kui ta temaga kokku saaks. Ainult millal? Enne pealetungi algust pole armee staabiülemal kõige paremagi tahtmise juures tema jaoks aega. Ja mis jutuga tema juurde minnagi? Paluda, et ta tuleks vana tutvuse poolest Sintsovi palvele vastu ja saadaks ta oma armeest ära, tagasi Volga kaldale, 62. armeesse, kus ta enne hospitali teenis? Aga kui oled juba teise armee käsutuses, siis on seda hilja paluda. Kui ta sellest üleeile rindejuhatuses iitsatas, ei võetud seal teda kuuldagi, naljatati ainult, et nüüd on ju ükskõik: saada kuhu tahes, lahingute lõpuks saavad kõik väed igast kandist ühes punktis, nimelt Stalingradis, kokku.

Nõjas täidetakse isiklikke soove ainult erandjuhtudel. Kes niisugust seisukohta pole omaks võtnud, saab kannatada. Siinkohal jättiski Sintsov eile Serpilinile mõtlemise ja hakkas kuulama teiste juttu eelseisvast kohtadele määramisest. Enne pealetungi oli armee ohvitseride arv täis, ja kõik selle muldonni asukad olid võrdses olukorras: nad seisid kellegi seljataga, kes pidi võib-olla juba esimesel pealetungi päeval surma või haavata saama. Kelle järel aga keegi oli, seda ei teatud. Pealetungil oli kaotusi oodata eeskätt roodu- ja pataljoni komandöride hulgast. Sellest räägitigi.

Eile muldonni kogunenud ohvitseridest polnud ainult üks leitnant varem rindel olnud — ta tuli otse sõjakoolist. Nagu tema seisukorras loomulik, kibeles ta

kõvasti: «Pandagu või rühmakomandöriks, peaaugi, et ruttu paigale saaks!» Kõik teised olid haavata saanud ja tulnud hospitalidest. Aga nendegi jutt oli kantud samast vaimust: nad tahtsid kohale määratud saada, pataljoni või roodu. Niisugune oli üldine hoiak — teha sakslastele Stalingradis lõpp. Võis ju ka olla, et mõni polnud päris siiras, kui ta ütles, et ta ei taha staapi tolk-nema jääda, aga või sa teise inimese sisse näed. Oma osa etendasid iseloom, varasemad kogemused ja see, mis oli inimesele mõni hetk enne haavataamist mällu sööbinud.

Igatahes ei astunud keegi otseselt üldise hoiaku vastu välja. Ka mitte Sintsov; kui temalt küsiti, vastas ta, et tahab pataljoni, kuigi ta oli endamisi juba mõelnud, et kui teda polgu staapi määratakse, siis ta vastu vaidlema ei hakka: ta oli ju ikkagi neli korda haavata saanud. Kui saadetakse tagasi Stalingradi varemetesse, sinna, kus ta enne sõdis, siis ainult oma pataljoni, ja mitte kuhugi mujale. Kui aga algab uus lugu, võib ju ka polgu staapi minna. Ühesõnaga, sinna, kuhu saadetakse.

Niisugused olid ta mõtted eile. Täna aga, kolm tundi tagasi, kui ta tuli parajasti 111. diviisist, kuhu ta oli täiendusväge viinud, nägi ta korraga Serpilinit.

Staabi muldonnist välja tormav arme juhataja pidi Sintsovi, kes seisis jäigalt valvel, käsi kõrva ääres, pea-aegu pikali jooksmas, siis läks ta auto juurde ning avas ukse. Samas jooksis muldonnist vormipluusi väel välja Serpilin, jõudis arme juhatajale auto juures järele, võttis valviseisangu, tõstis käe kõrva äärde ja ütles midagi. Sintsov ei kuulnud, mida.

«Ükskõik, tee, nagu kästud!» ütles arme juhataja, üks jalg juba astmelaua.

Kuid Serpilin ei läinud ära, vaid seisis arme juhatajale ikka nii ligidal, et see ei saanud autosse ronida. Sintsov kuulis Serpilini tuttavat kõrget häält.

«Kuulen! Aga ma teen oma arvamuse rindejuhatajale teatavaks.»

«Siis võid kindel olla, et meie koostööst midagi välja ei tule,» ütles arme juhataja pead tõstes ja Serpilinile silma vaadates.

Tema näkku oli kirjutatud ootus, et Serpilin mõtleb ümber ja ütleb midagi muud.

Kuid Serpilin vaikis ja seisis ikka valviseisangus, ainult väristas abaluid külma pärast.

Ilmselt ei lugenud arme juhataja tema näost seda, mida ta lootis; midagi omaette pomisedes, vististi mõnda vänget vandesõna, istus ta raskelt autosse, tõmbas pekeši hõlmad kokku ja lõi auto ukse ikka veel paigalseisva Serpilini nina all klõmndi kinni.

Auto nõksatas paigalt ja paiskas tagarataste alt Serpilini saabastele porise lumejoa.

Serpilin kopsis saapaid vastakuti, väristas veel kord pluusi all oma kõhetuid abaluid, keeras järsku ringi ja läks Sintsovist mööda muldonni, ilma et oleks teda näinudki.

Kroomsäärrikute ja kõvasti keskelt kokkutõmmatud pluusiga oli ta Sintsovi meelest nagu kõhnem, kiitsakam ja noorem, kui ta omal ajal oli. Tema hobusekoon oli tõrksalt püsti, luistel sarnadel paisusid kurjakuulutavalt lihasemügarad. Need isemeelsust ilmutavad mügarad luistel sarnadel meenutasid äkki Sintsoville, et Serpilin on ju poolest saadik tatarlane. Kunagi neljakümne eelmisel aastal, öösel enne piiramisrõngast läbimurdmist oli Serpilin temaga ootamatult hakanud oma lapsepõlvest rääkima. Miks? Kes seda teab, miks. Võib-olla meenutas ta sellepärast lapsepõlve, et mõtles surmale?

Telkmantel, mille Serpilin oli muldonni minnes järsku kõrvale tõmmanud, lainetas veel, Sintsov aga seisis ikka paigal ja vaatas Serpilinile järele, vaatas seda lainetavat telkmantlit.

Sõjaski on inimesel oma esimene armastus. Sintsovi esimene armastus oli Serpilin, sest esmakordne kohtumine selle mehega andis talle tookord, neljakümne eelmisel aastal, tagasi usu iseendasse ja kõigesse sellesse, milleta ta poleks tahtnud elada.

«Kui ime jäi see tund mul meele...» mõtles ta muia-tes, sest niisugune mõte tuttava kindrali puhul ajas naerma, ning läks ülemusele ette kandma, et täiendus 111. diviisile on kohale viidud.

Pärast raportit talle uusi ülesandeid ei antud; ta läks muldonni ja heitis ülemisele narile. Mõte Serpilinile ei seganud uinumist, nüüd aga, kui ta ärkas, ei andnud see enam asu. Muide, see polnudki enam mõte Serpilinile, vaid temaga kohtumise mõttest hargnenud mõtted

iseendast. Neljakümne teise aasta algus ja lõpp möödusid tal kahes hospitalis, vahepeal oli kolm kuud nõiaremleitnantide kursusi tagalas — pärast esimest hospitali — ja seitse kuud sõda — enne teist hospitali. Kõik need seitse kuud oli ta õnneks ühes ja samas diviisis: ta saabus sinna mai algul, kui algas pealetung Harikovile, ja lahkus sealt haavatuna detsembri algul Stalingradis; pataljon asus kolme elumaja varemeis, neljakümne sammu kaugusel ees aga olid sakslased ja selja taga Volga, mille taga teatavasti maad ei ole.

Teab, kes seda esimesena ütles, kuid nii see ju sisuliselt oligi, see kajastas üldist meeleolu. Seda maad või õigemini lumevaipa nägi ta teisel kaldal meelemärkusele tulles, kui haavatuid regedelt autole tõsteti. Lumeväli oli ääretu ja valge, mustendavaid teetriipe täis. Haav oli kuulihaav, kuul oli jooksnud küljest läbi, peaaegu sealtsamast, kus esimenegi sõja alguses Bobruiski juures, ja jälle polnud haav kuigi raske, kuid verekaotus oli suur. Sakslased olid juba kolmandat nädalat Stalingradis ümber piiratud, paistis, et lõpp on lähedal, ja ta oleks tahtnud lõpuni oma pataljoni eesotsas olla. Oleks tahtnud, aga ei saanud.

Kõik seitse kuud, algusest peale, sõdis ta ühes ja samas diviisis ja ka samas pataljonis, kus ta tegi läbi kõik mõeldavad ohvitseri teenistusastmed: oli rühmakomandör, siis roodukomandör, siis pataljonikomandöri asetäitja, siis jälle roodukomandör, vahepeal adjutant ja staabiülem, siis asendas surmasaanud pataljoni-komandöri, kuni tuli uus mees. Ja lõpuks, kaks kuud enne haavatasaamist tuli tal jälle selle uue, samuti surmasaanud mehe asemele tulla, arvult viienda pataljonikomandörina, kui maikuu lahingutest lugema hakata.

Kas teda pataljonis armastati? Igal juhul toodi ta haavatuna tule alt välja, käsku ootamata. See on rohkem väärt kui sõnad. Ja tema tänutunne meeste vastu oli osake sellest igatsusest oma pataljoni järele.

Otsustavaimaks momendiks tema sõjamehesaatuses osutus see öö neljakümne esimese aasta oktoobris, kui ta viimast korda oma naisega kokku sai ja talle ütles, et ta läheb sõtta kellena tahes ja kõigele vaatamata. Nii ta ütles ja nii ta ka tegi.

Edasi oli tema ees juba lihtne ja hirmus sõduritee: minna ja tappa sakslasi niikaua, kuni ise surma või haavata saad.

Ja ta läks seda teed. Ta ei unustanud, et ta oli läinud sõtta ajakirjanikuna, poliitjuhina, pluusitaskus parteipilet. Ei unustanud ka seda, et ta polnud parteipiletit puruks rebinud ega ära põletanud, ja kui inimesed teda ei uskunud, siis tegid nad talle ülekohut, ja tal jätkus jõudu, et sellega mitte leppida. Ta langes detsembrikuus Moskva all rivist välja ja lebas operatsioonilaua — nädal pärast seda, kui Malinin hospitali viidi; ja ta ei saanudki teada, et kui ta oleks kuu aegagi veel rivis, samas väeosas vastu pidanud, oleks see ülekohus viistati niisama ootamatult põrmuks varisenud, nagu ta oli sündinudki. Aeg-ajalt tundis ta pöörast viha selle ülekohtu vastu, kuid õigluse jaluleseadmist ära ootamata sõdis ta ükskõik kellena, ja see ei lasknud tal südant kalgiks minna. Iga päev suri tema kõrval tubliid mehi, kes lootsid ellu jääda nagu temagi, ja see, et nad surid, oli juba iseenesest nii hirmus ülekohus, et seda nähes ei jätkunud tal jõudu iseendale mõelda. Või jätkus südametunnistust mitte mõelda. Küllap nii ühte kui teist, kuidas kunagi.

Kuid hospitalis, jumalale tänu, saadakse sagedamini terveks kui surrakse, ja elu sunnib meenutama kõike, mis on olnud, sealhulgas ka ülekohut.

Ta kirjutas hospitalist korraga viis kirja ja sai kolm vastust.

Kirjale väeosas — «kas mind võetakse parteisse tagasi?» — vastust ei tulnud.

Täitaast, kuhu ta oma naisevennale sõjaeelse väeosanumbri järgi kirjutas, ei vastatud samuti.

See-eest tuli vastus otsesele järelepärimisele naise kohta ootamatult ruttu. Loetamatu nimega pataljoni-komissar teatas, et M. T. Artemjeva kohta, kes lahkus väeosast teenistusülesande täitmiseks, väeosa juhatusel andmeid ei ole.

Vana Popkov vastas postkaardiga, et korteris pole kedagi ja pole ka olnud, keegi pole käinud ega mingit kirja jätnud, ta ise on haige, ja vaevalt ta enam voodist tõuseb.

Rajoonikomiteest tuli kiri, et nad teavad Malinini

haavatasaamisest, kuid ise ta pole endast kirjutanud, ja ka see pole teada, missuguses hospitalis ta on.

Ring oli sulgunud ja polnud ette näha, et saatus selle kuskilt poolt avaks.

Neljakümne teise aasta jaanuari lõpus, kui ta pidi paranejate komandosse üle viidama, ilmutas hospitali komissar tema suhtes osavõtlikkust ja soovitas tal taotleda kümnepäevast luba Moskvasse sõiduks.

«Äkki kuuled seal midagi oma naisest.»

Sintsov aga taipas, et praegu ei saa ta naisest midagi kuulda. Kõik, mida teati, oli talle juba teatavaks tehtud — nimelt, et midagi ei teata. Juhusliku kokkusaamise imet ta ei uskunud. Liiatigi, et see oli juba üks kord juhtunud. Sõita aga ümberistumistega neli päeva Kurganist Moskvasse ja niisama kaua tagasi, selleks et lihtsalt kaks päeva Moskvast olla, — milleks tal seda vaja on?

Tõsi küll, seoses Moskvaga käis peast läbi üks mõte — minna oma vanasse toimetusse. Aga kes teab, kus seegi praegu on, kas Moskvast või kuskil rongis? Ja kui ta leiaks selle üles, mida ta seal räägiks ja mida paluks? Kui juba eesliinil, hoolimata lahingutest, ordenist ja Malinini eestkostmisest, ei peetud vajalikuks teda parateisse tagasi võtta, mis siis toimetuski teha saab? Ja lihtsalt sinna jääda, paluda, et ta võetaks ükskõik kellel tööle, kas või korrektorina, ainult et toimetusse, — niisugune mõte vilksatas küll ka, kuid ei jäänud peale. Nüüd tundis ta sõduri vimma oma endise ameti vastu. Ehkki ta lehti lugedes taipas, et ei saa kirjutada kõigest, mida rindel näed, kõrvutas ta ometi endamisi seda, mida ta nägi, sellega, mida kirjutati, ja oli vihane, kui ta pidi tühja loba lugema. Nagu enne sõdagi kirjutasid inimesed mitut moodi: ühed polnud kaotanud südame-tunnistust, teistel aga, nagu näha, polnud seda iial olnudki.

Moskva asemel palus ta luba linna minna. Komissar kehtas õlgu ja lubas, ja Kurgani linna sõjakomissar, kelle juurde ta läks otse hospitalist palvega, et ta võetaks nooremleitnanti kursusele, ei kaalunud kaua. Kursus ei ole niisugune paik, kuhu tullakse sõja eest varju. Neli kuud või veelgi vähem teise normi toidul — ja valmis, küps: sõida aga sinna, kus käib laskmine,

ja võta rühm vastu! Sintsov oli sõjakomissari arvates kõigiti sobiv mees: lahingukogemustega vanemseersant, Punatähe orden rinnas, haavata saanud, lisaks kõigile koolis käinud. Niisuguseid mehi kursusel ära ei põlata.

Oppuste üheksakümne viiendal päeval lasti lend enne tahtaega välja, rivistati üles, sooviti nooremleitnandi suustme saamise puhul õnne, pisteti lähetuskiri pihku — ja rindele. Valmistuti pealetungiks Harkovi all, ja eesliin nõutas juba aegsasti reserve; pealetungi ajal pole leitnandi elu kuigi pikk — keskelt läbi vältab see tulleminekust haavata- või surmasaamiseni üheksa päeva.

Kursuselemineku otsust vastu võttes arvas Sintsov oma südames, et suudab siis sõjas rohkem ära teha, kui ta seni on teinud. Kursus avas selleks tee ja sõda kinnitas, et see on tõepoolest nii.

Harkovi pealetungi ajal juhatas ta rühma, aga juba kolme nädala pärast viis ta pataljoni piiramisrõngast välja, sest kui pomm oli tapnud kõik, kes komandopunktis olid, oli tema, hoolimata ühestainsast kupust lõkmetel, ellujäänud leitnantidest kõige vanem.

Võib-olla mõjus siin kaasa läbitehtud sõduritee, aga võib-olla ka ammukogunenud pöörane viha fašistide vastu, kes ajasid meie vägesid jälle lagedas stepis taga nagu koerad jänest. Mõnel ehk ei jätkunud noil hetkil seda viha, temal aga jätkus, ja see paiskas ta kõhuli kellegi poolt mahajäetud tankitõrjepüssi kõrvale, käsikis lamada, oodata ja suruda päästikule mitte varem ega hiljem, vaid just õigel ajal, nii et saksa tank taganeva pataljoni silme all põlema süttis.

Paremus lahingus, kus võrdsete õiguste korral just see mees, ja mitte mõni teine, võtab juhtimise enda kätte, tuleneb kõige lihtsamatest ja kõigile silmanähtavatest asjadest. Sellest, et sa süütad tanki. Sellest, et kui fašistid enam ei tulista ja kui ennast maadligi suruvad mehed seda veel pole märganud, tõused sina esimesena püsti. Sellest, et sa ratsutad saduldamata hobusel juba positsioonidelt lahkunud suurtükiväelaste juurde ning veenad neid kahureid tagasi viima ja silmapiiril paistvaid tanke tulistama, ja et nad kuulavad sinu sõna ning tulistavad, nii et üks tank süttib põlema ning teised lähevad ära. Ja sellest, et mõnel sinu ja kõigi

teiste jaoks kohutaval hetkel pole sinu näol hirmupäris, ja seda märgatakse; ja sinu hääl ei muutu kähinaks, vaid jääb endiseks, ning sa annad tavalise käskluse, mida mõnel vähem raskel hetkel taipaks anda igaks, sel hetkel aga ainult sina. Ja muidugi on vaja veel seda, et sa sel ajal, kui sa kõike seda teed, surma või haavata ei saa.

Nii sünnivad ellujäänuid mõne päeva ja nädalaga komandörid, kes on võimelised rohkemaks, kui neist seni on arvatud.

Nooremleitnant Sintsov viis Doni taha diviisi juurde pool pataljoni ja veel sadakond nendega liitunud relvadega ja relvadeta meest.

Pataljoni võttis vastu diviisi staabist saabunud kapten, nooremleitnant Sintsov aga võttis vastu sama pataljoni esimese roodu. Ta oli küll ikka veel nooremleitnant, kuid anda nüüd tema juhatuse alla roodust väiksem väeosa poleks olnud heaperemehelik tegu; seda teadsid teised ja seda teadis ka tema ise.

Harkovist taganenud diviis, mis oli viimse võimaluseni ja viimse veretilgani vastu pidanud, viidi täiendamiseks tagalasse, septembri keskel aga, kui kõik rippus juuksekarva otsas, saadeti ta üle Volga Stalingradi südalinna. Ta sõdis praegugi seal, Sintsoville, selle diviisi pataljonikomandörile, täpselt teadaolevate majavaremete vahel, nurkruakujulisest majast vasakul tiival kuni ringikujuliseni paremal.

See oli tema diviis, ta oli selles diviisis pataljonikomandör, sest seal leidis ta lõplikult iseenda ja oma koha sõjas. Seal käis ta tule all piki kallast kolm kilomeetrit sinna ja tagasi oma Punalipu ordeni järel. Seal sai ta leitnandiks ja vanemleitnandiks. Ja seal astus ta lahingus väljapaistnud sõjamehena uuesti parteisse — meeste soovitusetega, kes polnud teda enne diviisi tulekut näinudki, kuid kes olid teda tundma õppinud tule all, tundes teda seega paremini kui ta oma ema.

Üks neist, Šavrov, koha poolest polgukomandör ja aastate poolest Sintsoviga ühevanune mees, andis talle nõu panna elulookirjeldusse lause, mis tõest kõrvale ei kalduks ja ometi ka asja untsu ei ajaks: «Kaotasin parteipileti piiramisrõngas olles.»

Sintsov rääkis talle kõik ära ja Šavrov uskus oma pataljonikomandöri iga sõna; kuid vastuseks väitele, et parem oleks kirjutada täpselt ja üksikasjaliselt kõik, nii nagu oli, käratas ta:

«Tahad nendele kontrollimishulludele veel üheks aastaks tööd anda? Kui võiduni elame, tõesta siis, nii palju kui süda soovib. Ja taasta oma staaž. Ja kui sa nii kaua elada ei mõtle, pane siis südametunnistuse rahustamiseks kõik kirja, nii nagu oli, ja pista see jutt medaljoni. Ja kui mõni pärast su surma selle medaljoni leiab ja ikka ei usu, siis on ta sigal!»

Medaljoni Sintsov midagi ei pannud, kuid Šavrovi sõbramehe poolest öeldud jämedad sõnad keerasid kõik selle, mis tema hinges oli kõveraks väänatud, kriginal jälle paika; Malinin oli seda küll omal ajal, neljakümne esimesel aastal, püüdnud teha, kuid ei jõudnud või ei osanud, sest siis polnud veel otsust, et neid, kes on lahingus välja paistnud, tuleb viivitamata parteisse tagasi võtta.

Nüüd tuli tal siis hakata teenima uues väeosas, ei tea veel, missuguses. Niipea kui lahkud armee hospitali territooriumilt, oled jälle saatuse mängukann, hakka aga jälle otsast peale. Inimesed proovivad igasuguseid riukaid, petavad, teevad ükskõik mida, et aga oma väeosas tagasi saada. Nähtavasti on see tahtmine ikka väga tugev — elada ja surra nende hulgas, kellega sa oled külg külje kõrval võidelnud. Aga enamasti on kõik tühi vaev: teab, kuhu keegi satub.

Sõda on muidugi suur, see on tõsi, ja neelab palju inimesi, küll siin, küll seal... Ja neid tuleb võtta ning pista peoga sinna, kus on hõredamalt. See on arusaadav. Aga see teeb haiget, kui võiks vastu tulla, ja ei tulla. Ei ole harjutudki teiste soovide puhul kaaluma, et kas seda saaks ehk täita. Ometi ei teeks ka see sõjas kurja. Inimene pole tikk, talle ei ole ükskõik, kuhu toosi ta pistetakse. Ja soov oli ju väga lihtne: sõdida oma pataljonis kuni Stalingradi lahingute lõpuni. See lõpp ei ole vist enam mägede taga. Võib-olla veel nädal, ja ongi käes.

Ja siis? Vaikus?... Tal oli raske kujutleda, et Stalingradis saabub vaikus. Vaikus kahe rünnaku vahel — see on tuttav mõiste. Aga täielik vaikus?...

Ta keeras nari peal jälle külge, sest sein õhkus külma. Nagu enamik polgu ohvitseridest, käis ta Stalingradis vatipükste, karusnahkse vesti ja sõduri vatikuuega. Nii oli parem joosta ja vundamendi alt läbikaevatud kitsastes mutikäikudes ronida.

Vatikuub oli tal seljas ka siis, kui ta üle lageda joostes, mida ta oli juba kolm-nelikümmend korda teinud, haavata sai. Kasukas jäigi tal sinna koikule, maja keldrisse, pataljoni staapi.

Juba eile öösel, kui tal kästi mahalaadimispaigast täiendusvägi 111. diviisi viia, kahetses ta oma kasukat taga. Hommikul näitas kraadiklaas alla kolmekümne ja tuul oli vingi; kolonni kohale viies sai ta kõvasti külmetada. Praegu naril väherdes ja muldseina külmust tundes mõtles ta jälle Stalingradi jäänud kasukale.

Kui tema käskjalg Seleznjov oleks ellu jäänud, oleks tal muidugi meeles olnud haavatule enne ärasaatmist kasukat selga panna. Kuid Seleznjov sai tema silma all surma. Seleznjov roomas tema poole, talle appi, kuid kuul lendas kiivri serva alla, ja mees jäigi roomamise pealt lamama, paljad kinnasteta käed pikalt ees. Ta kraapis korra kätega lund ja ei liigutanud enam...

Keegi tuli külma pärast ägisedes ja ringutades sisse, hakkas kätega laual kobama, vandus ja küsis:

«Kas siin on keegi?»

«On küll,» ütles Sintsov.

«Tikke on?»

«Välgumihkel.»

Käsi puudutas pimedas Sintsovi kätt ja võttis välgumihkli.

«Teistel töötab mootor,» ütles tulnukas, «aga meile ei raatsita anda!» Ta räksis välgumihklit ja pani laual oleva «katjuša» põlema. Lõmmivajutatud mürsukestast tõusis kitsas tulekeel.

Riideid vähemaks võtmata istus tulija maha ja viskas mütsi lauale. Nüüd tundis Sintsov ta ära. Mees oli nagu temagi vanemleitnant, oli samuti enne pataljonikomandör olnud. Eile õhtul rääkis ta, et oli saabunud siia esimesena, viis päeva tagasi, aga pole ikka veel kohale määratud. Nüüd olid valguses selgesti näha tema ümmargune naiselik nägu ja jämedad punased vurrud.

Vurrud olid nii suured, et tundusid külgekleebitud näitlejavurrudena.

«Välgumihkel!» ütles Sintsov.

Vurrudega mees keeras välgumihklit käes ja viskas selle püsti tõusmata Sintsoville. Sintsov püüdis välgumihkli õhust kinni ja pistis vatikuue tasku.

«Ilus tulemasin,» ütles vurrudega mees. «Trofee või?»

«Sõdurid tegid,» vastas Sintsov, ja talle meenus jälle Seleznjov: välgumihkel oli tema kingitus.

«Kui te kaitsel olite?» küsis vurrudega mees.

See oli rumal küsimus — pealetungil pole mahti välgumihklitega tegemist teha —, ja Sintsov ei vastanudki.

«Täna mul vedas,» ütles vurrudega mees rõõmsalt.

«Ma olen juba kolmes diviisis käinud — ja mitte ühte tuttavat nägu! Aga täna viisin saja üheteistkümnendasse kirja ja jooksin kohe oma endisele komandörile kindralmajor Kuzmitšile sülle.»

Ka Sintsov oli täna 111. diviisis käinud ja samuti seda kindralit näinud, kelle perekonnanimi kõlas õieti isanimena, oli vastanud tema küsimustelegi. Kuid praegu ei õhutanud ta jutuaajamist sõjas omandatud harjumust mööda: kuni saad vait olla, ole vait.

Vurrudega mehel polnud aga mingit õhutamist vajagi.

«Nüüd olen tehtud mees,» jätkas ta lõbusalt. «Andsin kindralile märku, et ta esimesel võimalusel mind vana tutvuse nimel enda juurde võtaks. Suvel, enne kui ma haavata sain, oli ta Lõunarindel meie diviisi komandör. Kus sina suvel olid?»

«Edelarindel,» kostis Sintsov vastu tahtmist, mõeldes jälle oma pataljonile.

«Kus te seisite, mis te tegite?»

«Sedasama, mis teiegi: lasksime sakslaste eest jalga,» ütles Sintsov, muiates selle üle, et teine mees ütles «seisite».

«Meie ei lasknud.»

«Noh, ega siis meie ka ei lasknud,» ütles Sintsov.

«Nii et kahesaja kahekümne seitsmes käskkiri ei käinud meie kummagi kohta.»

«Jah, raske käskkiri oli see küll,» ohkas vurrudega mees.

Omas südames ei olnud Sintsov temaga nõus: mitte kahesaja kahekümne seitsmes käskkiri polnud raske, vaid raske oli see, et asjade käik mineva aasta juulis tingis niisuguse käskkirja. Rindel oli olukord halvem kui halb ja vahel tundus juba, et taganemisele ei tulegi lõppu. Õige natuke aega enne seda käskkirja sai Sintsov oma silmaga näha kogu meie mannetust, nägi saja sammu kaugusel marssalit, rindejuhatajat, kes oli tulnud eesliinile korda looma. Sõitis oma «Emkaga» otse põgenejate karja keskele, käis taganejate hulgas ringi, peatas neid, ise turske, vahva ja abitu. Tuli meeste juurde, keelitas neid — ja mehed jäid seisma ning asusid tema silme all auke kaevama, aga kui ta edasi läks, hakkasid tasapisi jälle tagasi tõmbuma...

Siis tulid otse taganejate hulka mäenõlvakule «katjušad» — neid nähti esimest korda. See oli juba hoopis midagi muud! Andsid sakslaste pihta kaks kogupauku ja panid nad kohe mitmeks tunniks seisma. Panid seisma ja sõitsid oma teed. Nagu poleks neid olnudki! Vastu õhtut hakati jälle taganema. Nuta või sure maha!

Kahesaja kahekümne seitsmes käskkiri sundis lihtsalt tööle näkku vaatama. Midagi muud ta ei teatanud kui seda, mida ise nähti. Aga tegi selgeks, et küsimus on selles, kas peatuda või hukkuda. Kui nii edasi läheb, on Venemaa kadunud!

Imelik küll, aga kui seda karmi käskkirja ette loeti, tundis Sintsov rõõmu. Tundis rõõmu ka siis, kui ta kuulis tõkestussalkadest, kes põgenejaid tulistama hakkavad, kuigi ta väga hästi teadis, et see käib otseselt ka tema kohta, et kui ta põgeneb, saab ta esimesena kuuli pähe. Ja trahvipataljonidest kuuldes tundis sellestki rõõmu, et need luuakse, kuigi ta teadis, et kui tema peaks ilma käsuta taganema ja tribunali alla minema, tuleb ka temal seal, lõkmed maha rebitud, verrega oma süüd lunastada.

Nad tundsid ise vajadust peatuda ja korda jalule seada. Seepärast nad olidki valmis igasuguseid karme abinõusid heaks kiitma, maksu see kas või nende oma elu.

«Kuule,» ütles vurrudega mees, kellele vaikimine

juba igavaks läks, «ma pole sind oma teada eilsest saadik näinud. Kus sa olid?»

«Saadeti vastu ööd täiendusväge tooma.»

«Täitsamehed?»

«Pole viga,» ütles Sintsov ja keeras teise külje.

Alles lahing näitab, mis täiendusvägi väärt on. Pealtnäha polnud neil küll tõesti viga.

Kevadel, kui lahingud algasid, oli pataljonis ootamatult palju vanu mehi. Kuigi kontrollimisel selgus, et nad ei sõdinud halvemini kui teised, oli mulje alguses masendav: mis sellest niiviisi saab? Sõja esimene aasta pole veel lõpul, aga sõdurite hulgas on juba neljakümne viie kuni viiekümneaastasi. Taganemisel, kui hulk aega habet ei aetud, oli mõnel sentimeetripikkune hall habe ees, ja need nägid siis välja nagu päris vanad ätid. Sõja jaoks nad olidki vanad ätid. Kas siis ühe aasta kaotused olid nii suured, et tuleb juba nurkadest pühkmeid kokku kraapima hakata? Ei, nähtavasti asi siiski nii kaugele ei läinud. Nüüd olid uued täiendusmehed nooremad. Enamasti alla kolmekümne.

Vurrudega mees vaikis natuke aega, siis hakkas juba ajama: sakslastel olla niisugune kord, et kui oled kolm haavatut tule alt ära toonud, saad nädalaks ajaks koju puhkusele.

«Mis sa arvad, kas niisugune asi on võimalik?»

«Ei tea,» ütles Sintsov.

«Kui saaks ometi puhkust,» ütles vurrudega mees unistavalt, «saaks naist katsuda, meelde tuletada, misugune ta on...» Ja äkki küsis: «Kus sa enne hospitali olid?»

«Stalingradis.» Sintsov nimetas oma diviisi numbri.

«Kuulus diviisi!» hüüdis vurrudega mees. «Miks sa siis eile vakka olid?»

«Kas sa lased mind ükskord magada või ei?» küsis Sintsov.

«Õigus jah,» nõustus vurrudega mees. «Nii et sa jääd siis magama?» Ta jäi lõpuks wait, võttis välitaskust kaardi ja hakkas, kulm kortsus, seda vaatama. Kortsus kulmud sobisid tema naiselikule näole niisama vähe nagu ta paksud külgekleebitud vurrud.

Sintsov ei tahtnudki õieti magada, kuid vurrudega mehe küsimused kiskusid teda eemale mingist olulisest

mõttest, ühest tähtsast mälestusest, mis pidi juba mitu korda meelde tulema, kuid kadus jälle võorast häält kuuldes.

Alles nüüd, vaikus, kerkisid mõlemad tema väsinud ajus pinnale, nii mälestus kui mõte.

Mälestus oli Kamõšini hospitaliõest.

Mõte aga oli ikka see vana ja igavene mõte — naise.

Nüüd muutus see vana, igavene ja ajuti juba nürinenud mõte tema kõrvale tekkinud hiljutise mälestuse tõttu teravaks ja talumatuks.

See õde oli hea inimene ja püüdis vististi head teha rohkem temale kui endale. Aga mitte kui midagi head sellest ei tulnud ei temale ega õele, ja Sintsov tundis end õe ees süüdlasena. Ei oleks pidanud tema juurde koju minema pärast hospitalist väljakirjutamist, kui õde kutsuvalt ütles, et tema toakaaslane on hommikuni öövalves. Ei oleks pidanud minema ega temaga istuma, ega jooma tembitud piiritust, ega ootama, kuni algab see, mille pärast ta läks, kui ta polnud kindel, et ta seda ammust aega mõnelt naiselt tahab ning on selleks valmis. Tundus, et on valmis, kuid selgus, et ei ole.

Naine ei olnud temast noorem, vaid koguni vanem, oli tark ja ei oodanudki temalt mingit valet või tarbetuid sõnu. Võib-olla sellepärast mõtleski Sintsov, et ta võtab enne rindelesõitmist kätte — niisama lihtsalt, ilma sõnadeta, ja astub üle selle piiri, millest ta varem polnud üle astunud. Ja ka sellepärast, et ta hospitalis, ühest unetust ööst peale hakkas mõtlema Mašale kui surnule. Varem mõtles ta temale kui elavale: kus ta võiks olla? Ja äkki hakkas mõtlema kui surnule. Ta mõtles nii, nagu oleks ta saanud Maša surmateate, milles polnud ainult öeldud — millal?

Kust see veendumus tuli, seda ei teadnud ta isegi. Võib-olla sureva voodinaabri agooniakarjetest, võib-olla aga vaikus, mis neile järgnes?

Selle tundega ta uinus ja ärkas ja vaatas, kuidas õde sidemeid lahti rullib. Ja selle tundega andis ta vaikides vastuse, kui ta ükskord õega juttu ajas ja juba mitmendat korda tema pilku kohtas: «Jah, muidugi. Miks mitte?» Ja kujutas endale ette, mismoodi see kõik läheb.

Ja kõik läkski nii, nagu ta oli ette kujutanud, kuni selle hetkeni, kui õde vaikides laua ära koristas, vaikides voodi üles tegi ja hetkeks veel kord laua äärde istus, tema kõrvale, toetades joomisest õhetava pehme, noore, kortsudeta põse käele ja öeldes oma neljakümne esimesel aastal langenud mehe kohta, et ta on juba hakanud unustama, missugune ta mees oli. Ta ütles seda õhetähenduslikult, füüsilises mõttes, milles on võimatu eksida, kui istud naise kõrval. Ta teadis, et ta on peatselt sinu oma, ootas seda ja tahtis, et sa juba ette teaksid, et kui ta on sinuga, siis mõtleb ta sinule, aga mitte sellele, kes tal enne sind on olnud.

Ta oleks võinud seda ka ütlemata jätta, sest Sintsovi oli see ükskõik. Aga kui ta seda ütles, mõistis Sintsov äkki, et ta hakkab nüüd ise sellele mõtlema — mitte temale ja tema mehele, vaid endale ja Mašale ning sellele, kuidas see naine meenutas Mašat, kui ta tekinurga tagasi keeras ja padja kohevile lõi...

Tühja kah, ükskõik! otsustas ta jõhkralt. Ta küünitask end naise poole ja embas ta võõraid, tarbetuid õlgu, ja naise tarbetu, võõras suu paotus Sintsovi jaoks tarbetu muudluse ootel...

Sintsov laskis käed rippu, tõusis püsti, kõndis paar korda toas edasi-tagasi ja lahkus mõne ränga hetke järel.

Vististi oli tema näole kirjutatud lootusetu mure, sest naine ei hoidnud teda tagasi, ainult vaatas teda vaikides, kui ta tuba mööda kõndis.

Sintsov läks hospitali tagasi, heitununa oma ülepeaamatult tugevast kiindumusest Maša vastu.

Kui ta kahe tunni eest oli läinud sama tänavat mööda, hoides sellel võõral naisel käe alt kinni, himustas ta lihtsalt seda naist nagu näljane leivatükki. Ja ta mõtles eelseisvale nagu millelegi hoopis muule, täiesti erinevale sellest, mis tal oli naisega, keda ta armastas, kui naine, keda ta armastas, veel elus oli. Kuid selgus, et hoopis muud, täiesti seostumatu ja erinevat sellest, mis tal oli olnud Mašaga, ei ole ega saagi olla.

Sintsov jäi seisma, nõjatus vastu majaseina ja tajus sellise rõõmuga, mis meenutas oma tugevuselt peaaegu õudustunnet, et Maša on elus, et ta peab olema elus, sest ta ei saa ilma Mašata elada. Ta tajus seda ja tundis

Mašat enda kõrval seisvat. Maša seisis ta kõrval ja ei lasknud tal ärgata võõras voodis, võõra naise juures, puudutada oma kehaga võõrast keha.

Pinevust talumata tundis ta juba järgmisel hetkel õudust, mis haaras teda tervenisti: just praegu, kus ta tunneb Mašat enda kõrval kõigi tema näo ja keha erijoontega, võib Maša olla seal kuskil suremas! Selle võika ja ometi lakkamatult pealetükkiva aimuse valguses paistis äkki kõik muu tähtsusetu ja rumal: kuule nüüd, keda see huvitab, kas üksik mees veetis öö niisama üksiku naisega või ei veetnud!

Vurrudega vanemleitnant oli oma igatsusega naise järele osatanud jälle Sintsovi hingehaava, ja ta ei teadnud, kas peaks teda sellepärast kiruma või tänama. Hirmus on harjuda mõttega, et Maša on surnud. Aga võib-olla on veel hirmsam, kui sa tõukad selle surmamõtte sügavale sisimasse ja elad sellega nii, nagu käiksid aastaid mööda miinivälja, teadmata, kus ja kunas miin su jalge all lõhkeda võib.

Jah, inimesel, kes saab kirju, on neid nähes vahel hirmus mõelda rauatükile, mis tungib rinda või pähe ja jätab temast ilma need, kes kirjutavad ja ootavad. Kuid hirmus on ka see, kui mitte keegi ei kirjuta ja mitte keegi ei oota, kui see rauatükk kellegi südamesse tühja kohta ei jäta. Raske on jääda üksinda, ja veel teravam on selles olukorras igatsus oma harjunud koha järele sõjas, oma pataljoni järele, inimeste järele, kes ei ole ehk küll nii üksildased nagu sina, sest et nad vahel saavad kodunt kolmnurkseid kirju, kuid on kõiges muus sinu vennad, sinuga võrdsed kõiges, mida neil on käst tud või kästakse teha.

Aga kui Maša on siiski elus?

Ta mõtles võimatut ja absurdset: ta on nõus saatussega kõige hirmsamat lepingut sõlmima, on nõus surema ainuüksi selle eest, kui Maša mõni minutki tema kõrval oleks, siin, sellel külmal naril... Pärast tulgu või pomm...

Need mõtted sundisid teda raskelt, südamepõhjast ohkama, ta tõusis istukile, midagi nägemata, millestki aru saamata — otsekui oleks ta üles raputatud painavast unest.

«Mis sul viga on?» küsis vurrudega vanemleitnant.

«Ei midagi!»

«Ma hakkasin juba kartma. Tahtsin sind kinni hoida, arvasin, et kukud une pealt alla. Ega nalja ei ole. Inimene hoiab üleval olles närve vaos, ei lase ennast käest, aga unes läheb hulluks. Mul jäi poliitjuht suvel pärast õist lahingut kaevikus magama, tõmbas veel leikmantli üle pea. Tunni aja pärast kargab äkki istukile, rebib küüntega mantlit, viskab selle pealt ära, nutab ja tormab kaevikust välja!... Hakkas juba valgeks minema, vähe puudus, et oleks maha kõmmutatud. Tõmbasin ta jalgupidi alla. Küsisin, et mis tal oli. Ei mäletanud teine midagi. Endal pisarad silmas. Oli, vaene mees, kedagi unes taga nutnud! Järgmisel päeval langes. Niisugune uni tähendab surma.»

«Sa oled ebausklik või?»

«Ei ole ma ebausklik midagi,» ütles vurrudega mees, «aga sõda teeb sust ei tea mida.»

«Kus su naine on?»

«Praegu on kõik hästi! Nüüd on ta evakueeritud, Barnauli lähedal. Enne oli Rostovis. Kui Rostov esimest korda fašistide kätte langes, ei taibanud ta ära sõita, pärast juba taipas,» ütles vurrudega mees rõõmsalt.

Jah, kolmnurksed kirjad on sul muidugi ühtelugu silma ees, kui sa ise neid ei saa, meenutas Sintsov, oma sisimas piinlikkust tundes. Aga kui palju on veel sinu pataljonis mehi, kes pole kordagi neid kolmnurkseid kirju saanud? Ja kui palju perekondi jäi sinna, sakslaste juurde — ei taibanud ära sõita? Kui mitu miljonit seda ei taibanud? Jah, vanemleitnant leidis õige sõna.

«Miks sa vait oled?» hõikas vurrudega mees nagu kurdile.

«Vabandust, kas sa küsisid midagi?»

«Ma küsisin, et kus sinu naine on.»

«Ei tea.»

Vurrudega mees ohkas ja vaatas kella.

«Kas lähme sööma? Aeg on käes.»

«Lähme.» Sintsov ronis narilt maha.

Muldonni tulid kaks leitnanti: üks noor, sõjakoolist, see, kes eile kõige valjemini eesliinile kippus, ja teine — pikk vanem mees, nässulastud ninaga. Sintsov

oli juba eile tähele pannud tema halliksläinud pead, mis ei tahtnud hästi sobida leitnandilõkmete juurde, ja häält, mis oli tugev ja ometi katkev, nagu oleks mehes eneses, ja mitte hääles, tärisenud nähtamatu mõra.

«Mina pean sinna minema, kus ma kiiremini ordeni saan,» ütles ta eile oma mõranenud häälega, kui oodatavatest kohalemääramistest rääkima hakati.

Keegi ütles selle peale:

«Lähme sinna, kuhu saadetakse.»

«Aga mina pean sinna minema, kus ordeni saab, ja mitte sinna, kuhu saadetakse...»

Eilset jutuajamist Sintsov lõpuni ei kuulanud, läks ära.

Nüüd astus nässus ninaga leitnant muldonni, vajus taburetile laua äärde istunud Sintsovi vastas ja ütles kasukahõlmu lahti lüües:

«Siin on päris soe.»

Tema laial rinnal oli viis haavatasaamise-paela, kuid mitte ühtki ordenit ega medalit.

Vist trahvipataljonist tulnud, mõtles Sintsov, märe gates vastuolu aumärkide täieliku puudumise ning kaadriohvitseri hoiaku, vanuse, auastme ja haavatasaamise-paelte vahel.

«Kuule, vanemleitnant,» ütles nässus ninaga mees Sintsovi pilku märgates, «mis sina sõjast saanud oled? Vatikuue alt ei paista.» Ta küsis seda käskivalt nagu inimene, kes on harjunud, et talle vastatakse, kui ta küsib.

«Punalipu ja Tähe,» ütles Sintsov.

«Hästi käes,» ütles nässus ninaga leitnant. «Aga minul on ainult need paika jäänud.» Ta näitas sõrmega haavatasaamise-paeltele. «Kõik, mis ma kodusõjas sain, võeti ära, kui mind kolmekümne seitsmendal aastal kinni pandi. Medalist «20 aastat Punaarmee» pühkisin suu puhtaks. Kui välja lasti, anti selle asemele tõend, et orden on kaduma läinud, sellega läksin sõtta. Ja need kaks, mis ma selles sõjas rinda sain, läksid trahvipataljoni nahka. Seda ei loeta, mis ma trahvipataljonis välja teenisin, aitäh sellegi eest, et kaks kuppu anti; nüüd ole mees ja katsu need neli püstkülikut jälle kätte saada, millega sa peale hakkasid! Said aru?»

Ta hingas Sintsoville viinalehka näkku ja kõõritas noore leitnandi poole, kellega ta koos oli tulnud.

«Mis sa vahid? Jõin ära oma osa ja sinu osa ja ütle sinulle aitäh. Kas pean veel kord ütlema?»

«Mina pole sõnagi öelnud,» ütles leitnant.

«Noh, lähme siis sööma või?» küsis vurrudega vanemleitnant Sintsovilt.

«Küll jõuad,» käratas talle nässus ninaga vanemleitnant. «Lase inimesega rääkida.»

Hingates jälle Sintsoville viinalehka näkku, küsis ta:

«Said sa aru või peab veel seletama?»

Sintsov kehtas õlgu. Ta ei armastanud purjus inimeste juttu kuulata.

«Võib ka põhjalikumalt seletada,» ütles nässus ninaga leitnant. «Kahesaja kahekümne seitsmes käskkiri on õige, seda olen ma alati öelnud, et see on õige. Kui ma läinud suvel selle käega tribunaliseltsimeest lõin,» sirutas ta oma raske rusika kasukavarrukast pikalt välja, «lootsin ma just kahesaja kahekümne seitsmenda käskkirja peale — et saadavad trahvipataljoni verd valama, aga kinni ei pane. Teda lõin ma sellepärast, et me olime juba varemast ajast tuttavad. Lähemalt seletama ei hakanud. Ütlesin, et olin purjus. Aga purjus ma ei olnud. Said aru?»

«Milleks te seda kõike räägite?» küsis noor leitnant.

«Kas siin on siis niisuguseid mehi, kelle ees ei tohi?» küsis nässus ninaga leitnant väljakutsuvalt. «Siis palun teatada. Ja seda võin ma ka öelda, miks ma täna jõin...»

«No jõite, siis jõite,» püüdis noor leitnant teda jälle tagasi hoida.

Kuid nässus ninaga leitnant raius kangekaelselt käega ja kordas:

«Võin öelda küll. Sest ma nägin teda täna ja mul sai hing täis, et ta polnud ikka veel endale kuuli pähe lasknud. Ma andsin talle suvel teiste ees vastu lõugu, aga tema ei mõtelnudki kuuli pähe lasta. Kõnnib üles-taotud näoga ja ordeniga ringi ega kavatsegi surra...»

«Nonoh, liiga palju tahate!» ütles Sintsov vahele, kes oli seni kangekaelselt vaikinud.

Nässus ninaga leitnant jõllitas talle verdunud silmadega otsa ja torkas talle näpuga rinda.

«Just nimelt! Sa saad temast päris õigesti aru.» See oli öeldud nii, nagu paneks teda imestama, et keegi teine peale tema sellest ka aru saab.

Muldonni uks läks lahti ja kõik pöördusid vaatama. Uksel seisis virgats.

«Seltsimehed komandörid, lubage teie poole pöörduda! Kes teist on vanemleitnant Sintsov?»

«Mina.»

«Staabiülem asetäitja kaadri alal ootab teid kohe enda juurde. Teate, kus ta muldonn asub?»

«Jah.»

«Sulle on tulnud kohalemääramise kutse. Kui oleks muidu mõni ülesanne, siis oleks kutsutud operatiivosa-konda,» ütles vurrudega vanemleitnant kerge kahetsu-sega — kas tundis kadedust või ei tahtnud üksi sööma minna.

«Paistab küll,» ütles Sintsov, vajutades ühe käega läkiläkit pähe ja kobades teisega aset, et võtta sealt rihma ja nagaani.

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK

«Saja üheteistkümnenda komandör nõuab teid pataljonikomandöri kohale. Kas kindral Kuzmitš tunneb teid?» küsis staabiülem asetäitja kaadri alal ja osutas Sintsoville sõrmega taburetti, et ta istuks, kuigi jutua-jamine ei võinud tulla pikk. Toas tungles kõvasti rahvast. Sintsov kehtas õlgu.

«Täna kell kolmteist viisin talle täiendusväge ja kand-sin isiklikult ette.»

«Ja enne hospitali olite pataljonikomandör?»

Polnud selge, kumb see oli — küsimus või kinnitus. Sintsov ei saanudki aru, kas tema isiklik toimik on juba kohale tulnud või ei.

«Just nii, olin küll.»

«Vastu ei ole, tervis lubab?» küsis staabiülem ase-täitja kaks küsimust ühe hingetõmbega.

«Just nii.»

Muldonni ukseava katva telkmantli vahelt vaatas sisse külmast punetav leitnandinägu.

«Seltsimees alampolkovnik, keda peab kaasa võtma?» «Teda,» noogutas staabiülem asetäitja ja kirjutas ühe pliatsiliigutusega juba valmis lähetuskirjale alla.

Sintsov teadis juba, et temaga koos sõitev leitnant on 111. diviisi sideohvitser, ametikoha järgi polgu kee-miateenistuse ülem. Millegipärast oli tal tulnud taht-mine küsida, kes leitnant ametikoha järgi on, ja see oli sunnitud vastama. Pärast vastust oli ta tükk aega vait. Keemiateenistuse ülemad ei armasta tunnistada, et nad on keemiateenistuse ülemad. Juba teist aastat on vastav ametikoht ikka kirjas, kuid praktiliselt ülearune, ja selle ala mehi topitakse igale poole augutäiteks.

«Ümberkaudu käib sihuke sagin, et hoia alt,» ütles leitnant, kui auto keeras sügavalt sissesõidetud laiale teele, möödudes mürsukastidega rinde poole minevatest veoautodest.

«Kas kindral Kuzmitš on ammu selles diviisis?» küsis Sintsov.

«Nädal aega. Enne oli Serpilin, läks armee staabiüle-maks.»

«Oli kõva komandör?»

«Nõrka poleks edutatud.»

«Aga uus?»

«Kah kõva mees,» ütles keemiateenistuse ülem kindlalt.

Võib ju olla, kes teab, mõtles Sintsov kahtlevalt. Täna, päeval, kui ta teda nägi, poleks ta küll osanud seda väikest kidurat linnunäoga kindralit iseloomus-tada sõnaga «kõva mees».

Hea papi, oli ta päeval mõelnud, kui kindral oma ära-tallatud külataadi-viltides rudiseval lumel tätsas, nina üles-alla viipumas nagu linnunokk, ja talle üksteise järel kiireid küsimusi esitas.

Kui Sintsov oli ette kandnud, et ta tõi täiendusväge, käskis kindral mehed üles rivistada ja oli ise enne muldonnist väljas, kui need rivisse said. Kui viimased sõdurid alles joondusid, alustas ta juba kõnet, ja mitte päris tavakohaselt:

«Külma pärast jääb agitatsioon ära. Kui Stalingradi jõuame, siis räägime. Ja sinna tuleb jõuda esimestena, see on praegu peaküsimus nii minule ja teile kui ka kogu Nõukogude Venemaale. Enne Stalingradi jõudmist puhkust ei tule, üks lahing teise otsa. Kui sinna jõuame,

siis puhkame. Mina olen teie komandör, auastmelt kindralmajor, nimi on Kuzmitš, Ivan Vassiljevits. Mul ükaskõik, kas te kutsute mind omavahel Kuzmitšiks või onu Vanjaks, kui te ravis ei ole, aga kui ravis, siis on toimekond kindel.»

Mehed hakkasid naerma. Kuzmitš ootas naeru valbumise ära ja ütles:

«Minu elulugu on lihtne: maailmasõjas olin sõdur nagu teiegi. Kodusõjas juhatasin polku, nüüd diviisi. Sama soovin teilegi. Nüüd küsin ma teilt: kes te olete ja kus te sõdisite?»

Ta tätsas oma viltides rivi eest läbi ja küsis ühe ja teise sõduri või seersandi käest tema sõjateed, kusjuures ta oma eksimatu vaistuga iga kord märki tabas. Kõik küsitletud olid lahinguist osa võtnud ja hospitalist tulnud.

Üksteise järel tulid vastused: «Moskva all,» — «Voro-neži all,» — «Tihvini all,» — «Medal «Vapruse eest,» — «Kaks korda haavata.» Teistele avaldas see sügavat mõju. Mehed ajasid rinna ette ja selja sirgu.

«Need, kellelt ma ei küsinud, ärge pahandagu,» ütles Kuzmitš rivi keskele jõudes. «Küsin teine kord. Sinna, kus teie olete, tulen ka mina!»

Sõdurid viidi ravis toitlustuspunkti. Kõik kokku polnud kestnud kümnet minutitki.

Kuzmitš vaatas Sintsovi otsa ja hakkas temalt küsima sedasama, mida sõduriteltki: kus ja kellena ta on sõdinud? Kui kuulis, et Stalingradis pataljoniülemana, ütles ta:

«Paneks su paika, aga kohta pole.» Ja laskis tulema: «Võite minna.»

Nüüd siis on koht, mõtlés Sintsov teed silmitsedes ja rehkendades, kui palju maad on veel diviisi staabini.

Talle tuli meelde vurrudega vanemleitnant, kes oli Lõunarindel olnud sellesama Kuzmitši juures, ja tema veendumus, et kindral võtab ta esimesel võimalusel oma diviisi. Võimalus tuli, aga Kuzmitš võttis Sintsovi, ja mitte teda. Mis seal teha, tuleb sedagi ette — seda, et võõraga on parem koos teenida kui oma mehega. Võib-olla on selle vurrulisega sama lugu...

«Mis kohale teid meie diviisis määrati?» küsis keemiateenistuse ülem.

«Pataljonikomandöri kohale.»

«Nool!» imestas keemiateenistuse ülem. «Kui ma hommikul ära tulin, olid kõik pataljoni- ja kompaniikomandörid elus ja terved. Kes siis välja langes?»

Ta vangutas veel tükk aega pead. Arutas endamisi, kes tema tuttavatest meestest võis just pealetungi eel surma või haavata saada.

Sõit kestis kaua, sest poolel teel sattusid nad pika «katjušade» kolonni sappa, ja neist ei saanud mööda ajada, sest rinde poolt tulid neile üksteise järel vastu tuhjad veoautod.

Kui nad diviisi staabi juurde jõudsid, läks keemiateenistuse ülem esimesena staabiülema muldonni sisse ja jättis Sintsovi ukse ette automaatori kõrvale.

«Annan kirja ära ja kannan teie tulekust ette.»

Ohtu eel oli pakane veel karedamaks läinud. Tunni- mees tagus viltides jalgu teineteise vastu.

«Kui tihti on vahetus?» küsis Sintsov.

Tunnimees ei vastanud. Diviisis oli kõva kord.

Minuti pärast tuli keemiateenistuse ülem välja.

«Kandsin ette, minge sisse.»

Käigu peal pistis ta lahtivõetud ümbriku, milles oli nähtavasti vastuvõtmise leht, välitaskusse ja kadus hüvasti jätmata pimedusse, oma auto poole.

Staabiülema muldonnis oli kõik tipp-toppp, nurgas polnud nari, vaid välivoodi ja selle kohal seinal vaip.

Staabiülem noogutas Sintsovi küsimusele: «Lubate aiasse astuda?», lõpetas oma telefonikõne ja tõusis püsti — kõhn ja pikk, pea ulatus muldonni lakke. Sintsov oli ükskord juba pikk mees, aga staabiülem oli veel pikem.

Sintsov raporteeris korra kohaselt. Staabiülem võttis tema käest saatekirja, luges läbi, palus isikutunnistust, vaatas seda, andis tagasi, võttis näpitsprillid ninalt, pani lauale ja sirutas Sintsovi kätte.

«Saame tuttavaks: polkovnik Pikin.» Ta muigas — vist Sintsovi või ka oma pika kasvu üle — ja küsis: «Aega teenides olite paremalt esimene?»

«Pole aega teeninud,» vastas Sintsov.

«Siis on teil järelikult kõrgem haridus, sõjalist õppust

oli üks tund nädalas, lõpetamisel saite kupu peale — ja reservohvitser valmis! Kui sõda tuleb, siis loodame looja peale! Oli nii või?»

«Just nii,» vastas Sintsov surmtõsiselt, sest nii see enam-vähem oligi: ülikooli sõjaline õppus oli rohkem naljategu.

«Istuge,» ütles Pikin, «ja rääkige lühidalt oma sõjategevusest, aeg on kasin.» Neid sõnu öeldes vaatas ta silmanurgast masinal kirjutatud paberi poole, mis oli tema ees laual ja mille keemiateenistuse ülem oli toonud; Sintsov piidles samuti paberilehte, rääkis lühidalt, nagu ta oli harjunud, ja tuli kolme minutiga toime.

Staabiülem esitas küsimusi, mis sihtisid kõik ühte ja samasse punkti. Ta tundis huvi, kui suured kogemused on pataljoni komandöril pealetungilahingute alal. Sintsov vastas, et Stalingradis roodukomandöriks olles võttis ta kaks päeva osa pealetungist Mamai kurgaanile, ja lisas uusi küsimusi ennetades:

«Tõtt öelda, oma hoidma olime juba õppinud, aga võõra võtmisega ei jõudnud kavatsustest kaugemale.»

«Siin tuleb kohe peale tungida,» ütles Pikin. «Saadame teid kolmesaja kolmekümne teise polgu kolmandasse pataljoni. Pataljon on aus, aga tal ei vea. Uusaasta ööl sai üks komandör surma, täna teine. Ja seegi lolli juhuse tõttu. Kaks meeleolule mõjuvat hoopit järjest. Meestele ütleme, et paneme neile stalingradlase pataljoni komandöriks. See maksab nende silmis midagi. Nagu minugi silmis. Ja pealetungi kogemused tuleb omandada pealetungil. Suuremal osal meist on neid samuti vähevõitu. Kas ajasin hirmu peale?»

«Ei. Teen, mis suudan.»

«Kui kaua te viimase polgukomandöriga koos teenisite?»

«Seitse kuud.»

«Kaua küll. Ma ei tea, millega te tema juures harjunud olete, aga ma ütlen, millega teil siin harjuda tuleb. Teie polgukomandör major Tumanjan juhatab polku üheksandat päeva. Enne seda oli ta seal staabiülem. Väga haritud komandör, kuid tal on üks puudus, õigmini eksiarvamine: olles ise suur sõjaväelise korra austaja, on ta liiga kindel, et kõik saab tehtud, mida ta käsib. Et kõik on õige, mis ette kantakse. Ideaalsetes

tingimustes on see õige. Praktikas aga mitte. Ta ei taba alati ära seda momenti, millal tuleb peale pressida, ja paljud on sellega kahjuks harjunud. Ärge oodake, et ta peale pressiks. Pressige ise. Pealetungi kellaaeg on kinnitatud.» Pikin pani käe masinal löödud käskkirjale. «Kell kaheksa null viis algab ettevalmistustuli ja kell üheksa läheb lahti. Aega on teil vähe. Muude asjadega tutvustab teid Tumanjan.»

«Gennadi Nikolajevitš, sul ei ole mind tarvis?»

Sintsov keeras ümber ja tõusis püsti. Muldonni ukseavas seisis telkmantlit käega kõrvale lükates diviisi komandör kindral Kuzmitš.

«Minul küsimusi ei ole,» ütles Pikin.

«Siis ma lähen Kolokolnikovi juurde,» ütles Kuzmitš. «Ta kipub juba liialt oma vaimseid võimeid usaldama... Suurtükiväe ülem kaebas tema peale: polgu vaatluspunkti tuli hea hulk suurtükiväelasi, tema aga tahtis nad välja visata. Temal olla vähe ruumi lahingu juhtimiseks! Ei tea, kas ta mõtleb suurtükiväe abita peale tungida, loodab ainult oma mõistuse peale? Peab talle aru pähe panema.»

Alles nüüd ütles ta Sintsovi märgates järsult:

«Tere, pataljoni komandör! Jõudsid kohale?»

«Tervist...»

«Määrati siia?»

«Just nii.»

«Kas te Tumanjani juurde ei lähe?» küsis Pikin Kuzmitšilt.

«Ei. Berèžnoi jääb ööseks sinna,» ütles Kuzmitš ja pöördus Sintsovi poole. «Ma võtan su teelahkmeni kaasa. Sealt on veel Tumanjani juurde kolmsada silda.» Ta vaatas kella. «Nüüd jääb sul lahingu alguseni kaheksa tundi — selleks, et mehed sind mõistaksid ja sina neid. Kirjuta talle käsk valmis, Gennadi Nikolajevitš, ja jumalagal!»

«Ma juba kirjutan,» vastas Pikin.

Kuzmitš kõndis muldonnis natuke ringi ja peatus Pikini selja taga. Nüüd seisis ta Sintsovi vastas.

«Sa võtad vastu pataljoni, mis oli tubli poisi käes, Polivanovi käes... Ma rääkisin temaga alles täna hommikul. Tuli välja, et minuga ühe kandi mees, Kadijevkast nagu minagi, läbi ja läbi kaevur... Hommikul

rääkisime, aga õhtu eel tuli kuul — ja elu oli läbi. See oli tema pataljon, nüüd on sinu. Tead, mis on sõda? Sõda on kiirendatud elu, muud ei midagi. Ka elus surevad inimesed, ja sõjas sünnib seesama, ainult kiirus on teine.»

Milleks sa seda mulle räägid? Tahad hirmu nahka ajada? mõtles Sintsov Pikini käest kirjalikku käsku vastu võttes.

Kuzmitš nagu aimas tema mõtteid ja muigas.

«Vanaeided ei luba kurja nime pruukida, et kutsud kallale. Aga surm ei ole kurat, tema kutsudes ei tule. Nimeta teda või ära nimeta, ikkagi kardad teda salaja. Või oled sina niisugune mees, kes ei kardab? Mis, pataljonikomandör?»

Ta ei muianud enam, vaid vaatas tõsiselt Sintsoville otsa, nagu oleks ta seda küsides teda enne lahingut viimast korda proovile pannud.

«Tuleb sedagi ette, seltsimees kindral...»

«Õige,» ütles Kuzmitš. «Kartmatuid ma ei usu, mina usun neid, kes kardavad, aga tegutsevad... Kartmise vastu ma ei ole, ma ise kardan ka.»

See oli öeldud naeru saatel juba üle öla, blindaažist välja minnes.

Nad olid «Emkas» viiekesi. Kindral istus ees, juhl kõrval, tagumisel istmel pigistasid Sintsovi mõlemalt poolt kohmakates kasukates kindrali adjutant ja sideohvitser 332. polgust.

Kindral oli algul vait, siis aga jäi nähtavasti peale soov diviisi uue mehega juttu ajada.

«Hommikul käisin sinu pataljonis,» ütles ta pead pööramata. «Sealt läksid parlamentäärid sakslaste juurde. Esimest korda kogu sõja ajal. Alampolkovnik, major ja signalist nendega koos. Ja seks puhuks olid neil pagunid peal. Ega sa pole veel paguneid näinud?»

«Ei ole, seltsimees kindral.»

«I-imelik,» ütles Kuzmitš. «Ma pole sestpeale paguneid näinud, kui Jaltas viimaseid ohvitseri merre uputasin.» Jälle kordas ta imestunult: «I-imelik! Meie mehed lähevad kaevikust välja — ja pagunid õlal! Oleks pidanud muretsema, kas tulevad ikka eluga tagasi. Aga mina vaatasin ja mõtlesin nagu narr: kas on ikka meie omad või ei ole? Juba nii ära harjunud, et kellel

pagunid peal, see on härra!... Noortel aga on hea meel. Novitšenko on jätnud ametikohusedki kus seda ja teist, unistab ainult, millal diviisile pagunid saadetakse...»

«Hea meel muidugi, seltsimees kindral!» ütles Sintsovi kõrval istuv adjutant lõbusalt. «See on ju ilus! Arme juhataja adjutant ütles mulle, et võib-olla tulevad kindralitele epoletid.»

«Mille üle sul hea meel on?» ütles Kuzmitš. «Sul ju raskem, kui tulevad! Ühed epoletid õmbled mulle sinele, teised kasukale, kolmandad vatikuuele! Ja siis vuntsid neid veel kriidiga!»

Tema häälest kõlas vanamehe irooniat noore adjutandi alpuse üle.

«Sakslased ei võtnud ultimaatumit vastu,» ütles ta pärast mõningast vaikimist. «Parlamentäärid tulid niisama targalt tagasi.»

«Väga hea, seltsimees kindral,» ütles adjutant jälle lõbusalt. «Meil suured väed valmis, ja sakslased annavad korraga alla! Las nüüd surevad...»

«Valmis!» torises Kuzmitš. «Ega sõda pole supisöömine. Et lusikas on käes valmis, aga suhu panna ei lasta... Mis on valmis, võiks ka teiseks korraks jääda... Inimese veri pole sõjaski vesi.»

Poolehoidu otsides müksas adjutant Sintsoville külge, nagu oleks ta tahtnud öelda: «Näe, missugune veidrik see meie vanamees on!» Sintsov aga mõtles ohvritele, mis on homme vältimatud, ja adjutandi narrikas kartmatus ei äratanud temas poolehoidu.

«Pea kinni,» ütles Kuzmitš.

Kui Sintsov oli juba väljas, tegi ta autouukse lahti ja sirutas käe.

«Las käia, komandör! Homme õhtul tulen sinna, kus sina oled...»

Auto sõitis edasi ja Sintsov pöördus teda saatva sideohvitseriga teele, mis viis eesliipile. Mõlemal pool olid kõrged lumevallid. Tee oli libe, siledaks sõidetud. Kui poleks teadnud, et eesliin on siinsamas, oleks võinud arvata, et see on suur tagalatee.

«Nüüd keerame veel kord ära,» ütles saatja.

Nad läksid vasakule viiva suure teeni, ja Sintsov arvas, et siit nad keeravadki, kuid saatja ei keeranud.

«See viib suurtükipositsioonide juurde,» ütles ta. «Paremale läheb veel üks harutee, siis vasakule, ja pärast seda on meie oma. Kus on ikka suurtükke — iga täägi peale üks.»

Huvitav, kui palju tääke pataljonis on, mõtles Sintsov. Ettenähtud komplektist pole vist enam juttugi. Aga ikka loeme veel vana viisi tääkide järgi. «Pelgavad julgeid ka kuulid, julgeid ei tapa ka tääk!» Muidugi ei tapa, ei julgeid ega argu! Kui sakslased oleksid tulnud tääkidega, ja mitte oma tehnikaga, oleksime nad juba ammu teispoole Berliini kihutanud.

Nad läksid veel sada meetrit edasi ja nägid uut tee-haru, sedakorda paremat kätt.

«Siin seisavad «katjušad»,» ütles saatja. «Näete, need mustad kogud?»

Sintsov keeras end ja nägi «katjuša» silueti.

«Päris tee ääres,» ütles saatja. «Me oleme täitsa ülbeks läinud, ei varja enam midagi. Nädala jooksul on ainult üks luuraja taeva all tiirutanud. Ei tea, kas külm teeb neile liiga või ei tule nad enam bensiiniga välja.»

«Mis auaste teil on?» küsis Sintsov.

«Vanemseersant.»

Sintsov imestas. Ta arvas, et kui mees on sideohvitser, siis on ta vähemalt nooremleitnant.

«Polk kandis suuri kaotusi,» seletas saatja. «Kui me üheksateistkümnendal novembril pealetungile läksime, olid kaotused väikesed. Aga pärastpoole, detsembris, võtsime ühe kõrgendiku, et rinnet õgvendada: kolm päeva käis muudkui tärr-tärr...»

Ta ohkas, hukka mõistes seda «tärr-tärr».

«Sideohvitseriks oli leitnant, see saadeti roodu-komandöriks ja mind pandi tema kohale.»

Tuul puhus otse näkku. Sintsov hõõrus käigu peal kindaga kangestunud põski ja nina. Seljakott, mis oli üht rihma pidi õlal, kukkus lumme. Saatja võttis selle üles.

«Las ma kannan, seltsimees vanemleitnant.»

«Kandke, kui tahate.»

«Küll on kerge,» ütles saatja kotti käe otsas vaagides.

«Jalaväele pole palju ette nähtud.»

«Te peaksite kasuka saama. Räägitakse, et pealetungi puhuks sai diviis kasukaid juurde.»

«Minu kasukas jäi Stalingradi,» ütles Sintsov.

«Stalingradi?»

«Mu vanasse pataljoni. Kui ühineme, toon ära.»

Saatja vilistas.

«Ühinemiseni on veel tükk aega!» Siis ütles tõsiselt: «Otsejoones on meie eeslinnist kesklinna nelikümmend kilomeetrit. Ma olin juures, kui suurtükiväelased arvestasid. Ja pool sellest on lage maa.»

Sintsov ei vastanud. Ta oli kasukast rääkinud nii-sama, suusoojaks. Vaevalt ta oma endise pataljoniga kokku saab, see oleks ainult õnnelik juhus!

«See tee viib meile,» ütles saatja Sintsovi ees kõrvale keerates.

«Kas te pataljonikomandör. Polivanovit tundsite?» tahtis Sintsov oma eelkäija kohta teada.

«Ei. Mina olen esimesest pataljonist. Meil on augustikuust peale ikka üks pataljonikomandör. Kolmas pataljon elab samamoodi, aga pataljonikomandörid seal ei püsi.»

Nemad ei püsinud, aga mina püsin, mõtles Sintsov.

Enne raskeid lahinguid oli tal juba mitu korda olnud tunne, et olgu kaotused missugused tahes, temaga ei juhtu midagi, ja jutt, et komandörid pataljonis ei püsi, ei rikkunud tema meeletolu.

Saatja nähtavasti arvas, et ta on uuele mehele ilma-aegu halba ennustanud, ja hakkas jälle rääkima suurtükkidest, mida olla nii kole palju üles seatud, rohkem kui kunagi varem, et homme, «niipea kui ettevalmistav tuli algab, on sakslaste eeslinn korraga surnud».

Või surnud! Olgu suurtükke kui palju tahes, ega nad pihid ei ole — igasse kaevikusse ei pääse ja iga sakslast kätte ei saa, mõtles Sintsov.

Tee viis kitsasse orgu. Paremal pool mustendasid lumisel kallakul muldonnide sissekäigud. Kaugel ees, seal, kuhu org suubus, lendas kõrgele taeva alla kuulipilduja leekkuulide rida, seejärel kostis karges õhus kuiv ragin.

«Küll on vaikne,» ütles saatja pärast uue valangu ootust.

Tõepoolest, alles nüüd, pärast seda äkki tärisenud ja jäljetult lumme vaibunud valangut sai ümberkaudne pinev vaikus tajutavaks.

«Te lähete nüüd sinna, polgukomandöri juurde,» näitas saatja lähemat lumes mustendavat laiku.

Väike muldonn oli paksult rahvast täis. Uksele kõige lähemal, laua servas, istus tihedate juuste ja suure peaga major, kasukas õlgadel. Ta pööras oma suure ninaga armeenlasenäo telkmantli alt ilmuva Sintsovi poole, ja Sintsov, kes taipas, et see mees ongi polgukomandör major Tumanjan, hakkas oma saabumisest raporteerima.

«Pöörduge diviisikomandöri asetäitja poole,» ütles major ja keeras rahulolematult oma raske pea muldonni nurgas istuva kõrge otsaesise ja prillidega polgukomisari poole.

Sintsov küsis oma viga parandades luba polgukomandöri poole pöördumiseks. Kõrge otsaesisega mees noogutas, ja sel ajal, kui Sintsov raporteeris ning dokumente esitas, kummardus ta ettepoole ning vaatas tähelepanelikult uut pataljonikomandöri.

Peale nende kahe istus muldonnis laua ümber tihedalt üksteise kõrval veel kolm ohvitseri: kaks noort majorit, suurtükiväelase lõkmed sinelil, ja kolmas, lühike paks mees, kasukas seljas, suur suurtükiväelase binokkel kaelas.

Kui Tumanjan oli Sintsovi dokumendid läbi vaadanud ja mornilt talle istet pakkunud, nihutas ääre peal istuv kõhnuke suurtükiväemajor end oma naabri poole, tehes Sintsovi ruumi lauda ümbritseva õlgedega kaetud muldistme serval. Sintsov istus.

«Berežnoi,» ütles kõrge otsmikuga mees oma lai õlgu sirutades, nii et naabrid kõrvale nihkusid, ja ulatas lühikese jämeda käe. «Rõõm tutvuda uue pataljonikomandöriga.» Ta surus Sintsovi kätt, nihutas suurtükiväelased veel kord õlgadega eemale ja tõmbus tagasi.

«Diviisi staabiülem,» noogutas ta telefoni poole, nagu oleks telefon olnudki staabiülem ise, «ütles, et te olete vana stalingradlane. On tõsi või?»

«On küll,» vastas Sintsov.

«Veel suurem rõõm,» ütles Berežnoi. «Polgukomandöril on ka hea meel, ainult et tal pole kombeks seda

välja näidata. Ja need on meie sõjajumalad,» näitas ta peaga vasakule ja paremale suurtükiväelaste poole. «Omad, ajutiselt meie juurde määratud ja eemalt toetajad. Kas te neid Stalingradis tihti nägite?»

«Hommikust õhtuni,» ütles Sintsov. «Ilma nendeta poleks me elada saanud.»

«Kus teil tulepositsioonid olid?» küsis kasukaga suurtükiväelane.

«Kõik tulepositsioonid olid Volga taga,» ütles Sintsov.

Juba hospitalis, kui ta mitmete inimeste, nende hulgas ka pealtnäha kompetentsete meeste küsimusi kuulis, sai ta aru, et eemalolijatel siiski Stalingradi tegevvõimadest olukorrast täit ettekujutust ei olnud. Juba oktoobrikuus polnud mõeldagi, et nendele kitsastele kaldaribadele, mis veel meie kätte olid jäänud, oleks saanud Volga tagant suurtükke tuua.

«Aga side? Telefoniside?»

«Telefoniside jah.»

«Kas kaabel vee all lühiühendust ei andnud?»

«Andis küll,» ütles Sintsov. «Dubleerisime rakettidega.»

Sellest jutust Tumanjan osa ei võtnud, vaid tegeles oma asjadega. Ta helistas, kutsus välja «kahe», nõudis kedagi Iljini taga, ja kui kuulis, et see magab, käskis üles ajada.

«Tahad siia kutsuda?» küsis Berežnoi.

Tumanjan noogutas vaikides, ootas natuke ja ütles telefonitorusse:

«Iljin, kas te saate pataljonist ära tulla? ... Jah. Arusaadav. Siis tulge kolmekümne minuti pärast. Enne tulekut kutsuge roodukomandörid kokku...» Ta võttis toru kõrva äärest ja vaatas kella. «Kell kakskümmend kaks nelikümmend.»

Tumanjan pani toru hargile, ja Sintsov vaatas ka kella. Kakskümmend kaks nelikümmend — see on tunni aja pärast. Iljin täidab pataljonikomandöri kohuseid, seepärast ta tulebki siia. Kui nad kahekesi pataljoni tagasi lähevad, on roodukomandörid esimeseks tutvumiseks juba koos.

Polgukomandör nähtavasti ei armastanud aega raisata, ja olukord ei võimaldanudki seda.

«Teie loal me lähme, seltsimees polgukomissar,» ütles kõhnuke suurtükiväemajor, trügides laua tagant välja. Sintsov tõusis püsti ja astus eest ära.

«Ärge minge, istuge,» ütles Berežnoi. «Teie olete jumalad, teie ees saladusi ei ole.»

«Lähme staabiülesma juurest läbi, täpsustame veel üht-teist,» ütles kõhnuke major.

Teine suurtükiväelane tuli samuti laua tagant välja. Tõusis ka kasukaga ümmargune mees.

«Lubage lahkuda,» ütles ta, ilma et oleks hakanud põhjust seletama. Sintsovist mööda trügides lisas ta: «Teiega oleks hea enne hommikut kokku saada; minu vaatluspunkt on teie ligidal.»

Pilguga suurtükiväelasi saates tegi Tumanjan kaardi lahti, ta ei hakanud Sintsovi küsimusi esitama, vaid asus kohe rääkima vaenlasest ja olukorrast polgu rindelõigus.

Kes teda teab, mõtles Sintsov, võib-olla peab küsimusi ülearuseks. Lihtsalt tuleb sõdida mehega koos, kelle jumal ja ülemused ööl enne pealetungi on pataljoni komandöriks saatnud.

Väeosi polnud sakslased vahetanud, eile võetud vangid tunnistasid, et polgu rindelõigus on vaenlase jõud endised — sakslaste 14. jalaväediviisi üksused. Kaitseliin koosneb kolmest positsioonist, igatühes mitu tranšeed. Seal asuvad nad juba kolm nädalat ja on hästi kindlustunud.

«See pole neile suurt vaeva maksnudki,» ütles Berežnoi, tõstes pilgu välitaskust võetud paberitelt. «Nad on ju meie endisel Stalingradi kaitseliinil. Istuvad blindaažides, raisad, ja täisprofiiliga kaevikutes, mida Stalingradi töölised on kaevanud. Hoopis teine elu kui meil — aga meie tonkigu siin kivi kõva maad ja nähku surmavaeva, enne kui pea ja taguots ära varjatud saavad.»

Pataljoni eesliinil polnud ka juba kolm nädalat mingeid muutusi, välja arvatud kõrgendik paremal tiival, mis nädal tagasi vallutati.

«Kui meil rünnak esimesel korral nurja läks,» tõstis Berežnoi jälle pilgu paberitelt, «sai siin rumalast peast otsa pataljoni komandör Tarahhovski, kes enne Polivanovit oli.»

«See polnud tema süü, seltsimees polgukomissar,» ütles Tumanjan kuivalt, ja tema vaoshoitud hääl kõlas solvunult selle Sintsovi tundmatu pataljoni komandöri pärast, kes seal kõrgendikul rumalast peast otsa oli saanud.

«Ega ma ei ütlegi, et see tema süü oli...»

«Nüüd siis meie jõududest.» Tumanjan võttis pliiatsi kaardilt ja loendas peast, ilma et oleks enda ees laual olevat märkmikku vaadanud, kõike, mis pataljonis olemas oli ja mis nüüd Sintsovi juhtimise alla pidi minema. Igas laskurroodus on 65—70 meest, kergekuulipildujaid on täiskomplekt, kuulipildujaroodus on 11 raskekuulipildujat, miinipildujaroodus 9 miinipildujat. Pärast üldist ettevalmistavat suurtükituld toetab pataljoni edasiliikumist seesama kasukaga major, kes praegu ära läks, neile antud suurtükiväepolgu komandör.

Sintsov lisas oma väliraamatu märkmetele veel ühe nime: major Golubev.

Homme ülesanne oli järgmine: tuli vallutada oma rindelõigus Saksa kaitse esimene ja teine positsioon nelja ja poole kilomeetri sügavuselt. Vallutada ja kindlustada seal selle arvestusega, et edaspidi tuleb rünnata kolmandat positsiooni.

Tumanjan torkas pliiatsiotsaga kaarti.

«Siia.»

«Kui jõudu jätkub, kargame homme ühel hoobil sinna,» ütles Berežnoi.

Tumanjan ei vaielnud vastu, tegi ainult tillukese pausi ja kordas:

«Vallutada esimene ja teine positsioon. Selge?» rõhutas seega, et järgmiseks päevaks pole polgule mingit muud ülesannet antud ja et ka tema, polgukomandör, ei anna seda pataljonile. Mõttetu on juba ette vastastikku kinnitada, et tahetakse teha rohkem, kui on oodatud.

Sintsov vaatas silmanurgast Berežnoi poole, pani tähele, et see vaevalt märgatavalt muigab, ja mõtles: igatahes mõistlik mees, neelas pilli alla ja ei tee paha nägugi.

«Kas päevaülesanne on selge?» küsis Tumanjan, pliiatsiots ikka veel kaardil, ja vaatas Sintsovi ainiti silma.

«Selge,» vastas Sintsov, tundes tema pinevil pilgu all, et polgukomandör annaks praegu ei tea mis, et kuidagi viisi teada saada, mida tema uus pataljonikomandör väärt on.

Sintsov oleks tahtnud teda rahustada: mis sa ilmaaegu puurid! Ma teen kõik, mis suudan. Ja kahju, et ma seda sulle öelda ei saa.

«Nüüd täideviijatest,» ütles Tumanjan, võttis pliiatsi kaardilt ja iseloomustas lühidalt roodukomandöre. Nelja kohta ütles, et nad on omal kohal, viiendast, kuulipildujaroodu komandörist, rääkis jahedalt: kuulipildujat tunneb hästi, kuid on võimeline valetama — on olnud niisugune juhtum, kus ta kandis ette, et kuulipildujatesse on valatud antifriisi, kuid kontrollimisel selgus, et ei ole.

«Võtke seda arvesse...»

«Üldse võta arvesse,» ütles Berežnoi Sintsoville, «et polgukomandör valet ei salli. Muud võib veel andeks anda, aga seda mitte.»

«Ma ei oskagi valetada,» ütles Sintsov.

«Seda parem,» ütles Berežnoi.

Tumanjan ei öelnud midagi, vaatas ainult veel kord Sintsoville pikalt ja uurivalt otsa, ja tema pilgust oli näha, kui vähe tähendavad talle sõnad.

«Pataljoni adjutant leitnant Rõbotškin,» ütles Tumanjan, heites pilgu oma kätele, mis olid valgeks pestud nagu kirurgil, ja hakates ühe ülipuhta küünega urgitsema teise ülipuhta küüne alt midagi, mida üldse näha polnud, «tuli sõjakoolist, täidab oma kohustusi korralikult, aga lahingus pole veel olnud. Staabiülemale Iljinile võite igapidi kindel olla, alati, igas olukorras.»

«Jah, tema juba alt ei vea, tema on tõepoolest parema käe eest,» ütles Berežnoi veel kord oma paberitelt pilku tõstes. «Teistmoodi mees kui Bogoslovski. Hoiata teda.»

«Teie asetäitja vanemleitnant Bogoslovski ei sobi oma kohale. Me ei saanud kohe aru, et ta on argpüks. Kui asendaja leiame, vahetame ta välja. Enne lahingut ei taha roodukomandöre puutuda. Selge?»

Sintsov noogutas. Selgem ei saagi olla. Rood on hea roodukomandöri teha. Ilma selleta kõigub pataljon nagu kolme jalaga tool. Aga ilma asetäitjata saab äärmisel juhul läbi.

«Kui poleks olnud sinu eelkäijat Polivanovit,» ütles Berežnoi, «oleks see Bogoslovski juba viie päeva eest siit läinud.»

«Olekski tulnud tagandada,» ütles Tumanjan. «Ma nõudsin seda.»

«Seda ta lootiski, et ta eesliinilt ära viidaks. Kahju oli talle vastu tulla. Ja Polivanov võttis ta oma vastutusele. Ütles, et tema teeb Bogoslovskist mehe!» muigas Berežnoi mõrult.

Ta vaatas veel korra pabereid, pistis nad siis väli taskusse ja lõi mõlema raske suure kämblaga vihaselt vastu lauda.

«Sinu eelkäija Vassili Fomitš Polivanov oli haruldane inimene. Juba vanem mees, aga sõja esimestest päevadest vabatahtlikult rindel, sõdurina algas ja kaptenina lõpetas. Kaotas naise — see sai rongi pommitamisel surma. Kaotas kõik kolm poega — need langesid igaüks ise rindel. Aga teda kuul ei võtnud; ühest lahingust tuli, teise läks. Ainult pea oli lõpuks valge. Minule oli ta väga lähedane. Võib-olla sellepärast ka, et ta oli meie kandist, kaevanduste rajoonist. Kadijevskast nagu meie diviisikomandöri. Mina ise olen Šterovkast. Nii kahju on, et kas või nuta.»

Berežnoi võttis tõepoolest prillid eest ja pühkis pisaraid. Siis pani ta prillid uuesti ette ja ütles Tumanjanile:

«Pataljoni poliitasetäitjast sa ei räägi sõnagi. Iga kord teed nii. Kohe nagu sihilikult.»

«Teie oskate teda paremini tutvustada, seltsimees polgukomissar,» ütles Tumanjan.

«Poliitjuht Zavališin on väga haritud inimene,» ütles Berežnoi. «Enne sõda luges Moskva ülikoolis filosoofiat. Kaks korda on kutsutud eesliinilt ära, lektorite gruppi. Ja mõlemal korral jättis mees minemata. Tõtt öelda, alguses ma filosoofist midagi head ei oodanud, aga pärast nägin, et ta on tõeline poliittöötaja! Kui ta vahel harva mõne paberi kirjutabki, siis ikka mõistliku, kuna ta on kogu aeg meeste hulgas ja mõttetuste kirjutamiseks pole tal aegagi. Lahingute ajal võeti pataljonis poolteise kuu jooksul kolmkümmend meest parteisse. Muidugi, eeskätt mõjus üldine meeleolu tõus. Aga poliitasetäitja tegi ka tublit tööd. Võib-olla kiidan ma

teda ülearu: mulle meeldivad mehed, kes ise ennast välja ei paku, selle vastu ma ei saa! — Muide, ära unusta oma Levašovile öelda,» pöördus Berežnoi äkki Tumanjani poole, «et ma lugesin tema poliitraportid läbi ja võtsin kaasa. Mis poliitraportid need on — pühakute elulood! Oleks, et ta ükski kord sinu, staabiülemale või pataljonikomandöride kohta mõne negatiivse fakti leiaks, kas või kombe pärast! Mis poliitraportid need on? Kas ma pean ise hakkama teie polgu kohta negatiivseid fakte välja mõtlema ja ülemustele saatma? Kas teil siis tõesti kõik nii sile on?»

Tema näost ei saanud aru, kas see on öeldud tõsiselt või naljapärast.

Tumanjan kehtas õlgu.

«Sa segad vett, Tumanjan. Looduses on sile ainult kilaaspea, ja ka mitte iga kord.» Berežnoi silus muiates laia kämbлага oma paljaks põetud pead, mida kattis juba esimene juukseorast. «Su muldonnis on külm.»

«Näe, tuligi parem käsi, minuti pealt!»

Tulija oli väikest kasvu, kõhn ja väga noor. Vatikuupeale tõmmatud sineli lõkmetel oli üksainus kupp.

Nooremleitnant, ja juba pataljoni staabiülem! Auaste on nagu madal selle ameti jaoks, mõtles Sintsov, tõustes oma tulevase parema käega tutvumiseks püsti.

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK

Pataljoni läks ta koos Iljiniga. Iljin käis ees, klee- nuke, kerge ja kärmas, lumi kriuksus ta kindlate sammude all. Tuul oli vaibunud, aga käre külm võttis hinge kinni.

Meenutades jutuaajamist polgu staabis, mõtles Sintsov, et kui Iljinil oleks kas või üks kupp rohkem, oleks pataljonikomandöriks määratud tema, ja küllap Iljin ise seda ootaski.

Kleenuke nooremleitnant, kes tuletas kuidagi tõsist poisikest meelde, paistis olevat auahne mees. Auahnus pole küll sõjas halb, kui sellega käivad kaasas mõistus ja südametunnistus, halb on see, kui neid pole.

Tumanjani jutust selgus, et Iljin on juba neljandat

kuud pataljoni staabiülem, aga selgusetuks jäi, miks ta sel juhul, kui ta oma ametikohale sobib, pole seni aukõrgendust saanud.

Sintsov lisas sammu ja küsis Iljini kõrvale jõudes:

«Kus te enne olite, kui staabiülemaks saite?»

Vastus oli ootamatu.

«Pataljoni kirjutaja,» ütles Iljin, ja mõistes, et vastus üllatab Sintsovi, seletas ta: «Ma täitsin juba siis staabiülemale kohuseid, aga olin ikka veel vanemseersant. Ma olen nii-öelda kodukasvanud ohvitser.»

See oli öeldud uhkelt — mees teadis, mis ta väärt on. Paarikümne sammu järel lisas ta veel:

«Endine pataljonikomandör Tarahhovski armastas mind ja edutas auastet arvestamata. Ja tegi ka ülemustele selgeks. Ta oli visa mees.»

«Kas viimane pataljonikomandör Polivanov oli ka kõva mees?» küsis Sintsov.

«Nõukogude Liidu kangelane. Õiglane inimene,» ütles Iljin validalt, nagu oleks ta tahtnud Sintsoville ennakult teatavaks teha, mis omadusi tema, Iljin, oma komandöri juures kõige rohkem hindab. «Kui ta päeval maeti, andis polgukomissar Levašov käsu mitte sügavale matta ja relsi maasse püsti panna, et koha üles leiaks. Tuliseks aetud kangiga tehti maa sisse auk ja relss pandi püsti. Komissar ütles, et nädala pärast, kui me Stalingradi jõuame, viime Polivanovi põrmu sinna ja matame Nõukogude Liidu kangelasena Langenud Sõjameeste väljakule. Seal on niisuguse nimega väljak.»

«Ma tean, et on,» ütles Sintsov, «aga ma ise pole näinud, see oli juba sakslaste käes... Polgu poliitasetäitjat hüüate vanast harjumusest ikka veel komissariks?»

«Ta ongi komissar,» ütles Iljin.

«Miks nii?»

«Kuidas ma seda teile seletan?» ütles Iljin. «Küll näete ise.»

Jah, polgukomissar on kärmas mees küll, mõtles Sintsov. Raske heitlus sakslastega Stalingradi varemete mutikäikudes oli teda õpetanud mõtlema meetrites, ja mõte, et võidakse ühe nädalaga tungida edasi nelikümmend kilomeetrit — siit Langenud Sõjameeste väljakuni —, polnud tema jaoks kujutletavgi.

Seal, Stalingradis, Sintsovi vanas pataljonis, olid nad

omavahel otsustanud, et annavad pärast lahinguid kahele tänavale kangelaste nimed, kes seal surma said. Talle tuli see meelde, ja ta rääkis sellest ka Iljinile.

«Kõigile, kes on langenud, tänavaid ei jätku,» ütles Iljin.

«Jah, ja võib juhtuda, et me küll otsustasime, aga unustame hiljem ära, nagu see venelastel kombeks on,» ütles Sintsov ja hakkas siis Iljinilt pärima, mida ta arvab roodukomandöridest ja mis mees igaüks neist õieti on.

Iljin vastas lühidalt ja läbimõeldult, ilma et ta oleks kõhelnud oma arvamust öelda inimeste kohta, kellega ta koos töötas.

«Ja mis te Bogoslovski kohta ütlete?»

Iljin vaikis mõne hetke.

«Ma tean, polgu staabis ollakse arvamisel, et ta on argpüks. Seda ei varjatud muidugi ka teie eest.»

«Ei varjatud.»

«Minul on teistsugune arvamine,» ütles Iljin ja jäi vaikseks.

«Võib-olla räägite lähemalt?»

«Võib küll. Ta ei ole argpüks, aga esimeses lahingus läks rööpast välja, ja nüüd ei saagi tasakaalu tagasi. Kaks korda jäi end täis. Esimesel korral taheti tagandada. Polivanov vabandas ta välja, teisel korral ei teatudki teatavaks.»

«Hakkas kahju?»

«Ei peetud otstarbekohaseks.»

«Miks?»

«Arvati, et saab ehk tasakaalu kätte, kui pealetung algab.»

«Miks ta rööpast välja läks?»

«Ta oli esimest korda rindel. Kõik oli vaikne. Äkki, kolmandal ööl, alustati võitlust kõrgendiku pärast. Ülemalt poolt käsku ei olnud, polgukomandör Barabanov tuli lihtsalt purjus peaga sinna ja ajas mehed välja. Kui Tarahhovski peaaegu kohe surma sai, käskis ta Bogoslovskil rünnakut korrata. Bogoslovski keeldus. Keeldumise pärast sõimas Barabanov tal näo täis: lurjus, äraandja, argpüks ja nii edasi... Kas teile Barabanovist ka räägiti?»

«Ei. Mida tema endast kujutas?»

«Kokkuvõttes siga,» ütles Iljin julma vihaga.

«Aga lähemalt?»

«Lähemalt ka siga.»

«Kas ta siis teid ka? ...» küsis Sintsov, kuuldes Iljini hääles vihkamist.

«Mida?»

«Noh, et...» ütles Sintsov. Miski Iljini hoiakus ei lastnud tal öelda seda, mida ta mõtles.

«Mind? Ei... Ta teadis purjus peagagi, et mina endal jaluli otsas trampida ei lase, kohe tulistan.»

«Ja mis pärast saab?»

«Pärast? Parema mulla all kui äratrambituna mulla peal. Tegi Bogoslovskist sandi, siga!»

«Ah seda ka veel!»

«Mitte otseses mõttes,» ütles Iljin. «Nii kaugele ei lastud asja minna. Aga kas te arvate, et on kerge kuulda, kui sind tõpraks ja äraandjaks sõimatakse? Laseme inimese sandiks teha ja pärast ise imestame, et argpüks! Barabanoviga klaariti asi ära, Bogoslovski aga oli rööpast väljas ja jäi end maani täis. Levašov on muidu arusaaja mees, aga seda asja pole ta läbi mõelnud, ta ei oska üldse joomist, seda enam, et ta oli Barabanoviga juba küllalt hädapäevi näinud. Ausalt öelda, seltsimees vanemleitnant, ei tahaks nagu enam sellest rääkidagi... Varsti oleme kohal.»

Üks must kogu tuli neile pimedas vastu.

«Kes seal on, Iljin või?» küsis see bassihäälel.

«Jah, seltsimees komissar,» ütles Iljin, «tuleme uue pataljonikomandöriaga.»

«Tore!» Mees võttis kinda ära ja ulatas Sintsoville kätte. «Kolmesaja kolmekümne teise polgu poliitasetäitja Levašov.» Ta tõmbas kohe jälle kinda kätte. «Küll on täna kõva külm!»

«Meie arvasime, et näeme teid pataljonis, seltsimees komissar,» ütles Iljin.

«Mina arvasin ise ka,» ütles Levašov, «aga mind kutsumakse polgu staapi. Ega Tumanjani häälest ju aru ei saa, kas sealt on head või paha oodata. Ei tea, mis kaela sajab. Kui ainult häälekõvendajat ei toodaks — see hakkab fritsudele seletama, et andku alla, ja katsugu siis meie sõdurid magada!» Ta hakkas naerma. «Ma nüüd lähen! Jah, oota, Iljin, pataljonikomandör pole veel asjadega kursis, sellepärast ma räägin sulle. Rääkisin

teie Bogoslovskiga, ta andis mulle sõna, et ei võta enne võitu ei hommikul, päeval ega õhtul, ei kaardiväe ega sõjaväe oma... Teie salgasite teise juhtumi maha, aga ta ise tunnistas üles. Seda ma andeks ei anna, et te salgasite, aga et ta ise üles tunnistas, see annab lootust. Zavališinile ütlesin, et kui veel kord juhtub, siis tehku ametlik ettekanne. Muidu ma seda paberimäärimist ei salli, aga seekord nõuan. Kui kirjutamata jätab, tõmban naha üle kõrvade! Muidu läheb sellel kärnasel intelligendil jälle süda haledaks!»

«Miks kärnasel?» küsis Sintsov.

«Mis need intelligendid siis muud on? Kui sina ka nende seast oled, siis palun vabandust.»

«Olen küll, seltsimees komissar.»

«Ma teen nalja,» ütles Levašov. «On niisugune rumal ütlemine. Endiselt polgukomandörilt Barabanovilt hakkas külge...»

Ta ütles veel kord: «Ma siis lähen!» ja kadus pimedusse.

«See oligi Levašov,» ütles Iljin, kui nad olid paar sammu edasi läinud. Tema häälestki oli tunda, et ta seda pimedusse kadunud meest armastab.

«Aga Barabanov oli vist üldse üks tümikas, nagu ma aru saan, kasimatu suuga pealegi,» ütles Sintsov.

«Kasimatu suu on väike viga,» ütles Iljin. «Ega me ise ka palju paremad pole. Kuigi me muuseas tegime pataljoni omavahel maha, et kolmekordseid ei pruugi. Mis teie sellest arvate?»

«Kui nii, eks siis minagi pean sellest kinni,» ütles Sintsov. «Kas ammu juba?»

«Kuu aja eest. Juba Tarahhovski ajal võtsime selle veidra otsuse vastu.»

«Kelle algatusel?» küsis Sintsov, mõeldes «kärnasele intelligendile» — poliitasetäitjale.

«Minu algatusel,» ütles Iljin.

Sintsovi üllatuseks asus pataljoni staap ruumikas, korraliku laega muldonnis.

«Sakslaste vana, siin oli nende pataljoni komandopunkt,» seletas Iljin sisse astudes. «Ainult ukse tegime nüüd teise külge.»

Muldonnis oli kaheksa ohvitseri, kes Sintsovi tulekul püsti tõusid.

Vanemleitnant, keda ta sisse astudes oli pidanud Bogoslovskiks, laia näo ja ükskõikse ilmega vanapoolne lühike mees, kes end loiult püsti upitas, oli hoopis vastuluurest, eriosakonnast, või nagu teda nüüd nimetati — «Smeršist»; räägiti, et selle uue nime, mis oli lühendatud sõnadest «смерть шпионам» (surm spioonidele), olla Stalin ise välja mõelnud. Bogoslovski oli seevastu kohalviibijatest kõige hakkajama välimusega, pikk ja sihvakas, kongus ninaga. Teretades heitis ta oma ilusa pea kuklasse nagu põder. Ja see pealiigutus oli koguni väljakutsuv: ükskõik, mis sulle seal minust räägiti, aga näe, missugune ma olen!

Poliitasetäitja Zavališin oli tõepoolest täielik «kärnane intelligent»: kõhn, ajamata habemega ja paksude prilliklaasidega mees.

Vist ainult osaliselt kõlblik, mõtles Sintsov.

Pataljoni adjutant oli pikk nolpats, nina all hõredad vurrud, mis nagu kiduvad taimed kuidagi ei kasva, kasta neid või ära kasta!

Kuulipildujaroodu komandöri punetavast pungsilmest näost võis lugeda nii suurt püüdlikkust, et Sintsoville tulid tahtmatult meelde Tumanjani sõnad: «On võimaline valetama.»

Miinipildur, vanemleitnant, kelle kohta Iljin tee peal oli öelnud, et on «üks vanamees tagavaraväest», polnud mingi vanataat, vaid jässakas rahulik neljakümne viie aastane mees. Muidu aga, aastate poolest oleks ta tõesti võinud Iljini, pataljoni adjutandi ja mõlema laskurroodu komandöri isa olla. Viimased olid teineteisega sarnased nagu kaks venda: mõlemad keskmist kasvu, mõlemal täna, pealetungi eel, ühe ja sama juukselõikaja poolt juuksed armutult maha nuditud, mõlemal üks tukk otsaette jäetud nagu jalgpalluritel, ainult et ühel oli see valge, teisel must.

«Vasak äär, parem äär...» kordas Sintsov endamisi kurat teab miks meelde tulnud sõjaeelse lööklaulu sõnu. Ja mõlema paljaks aetud kukalt ning juuksetukka vaadates mõtles ta veel: kui palju on neid leitnandipäid juba tema silma allgi paljukannatanud Venemaa mulda veerenud!

«Kus Tšugunov on?» küsis Iljin.

«Tšugunovil on ette nähtud enne lahingujulgestust positsioone muuta. Palus luba roodu jääda,» teatas Bogoslovski.

«Kolmanda roodu komandör on roodus,» kandis Iljin Sintsoville ette, just nagu pannes selle ametliku pöördumisega maha oma senised pataljonikomandöri kohustused.

Nendega koos tuleb mul siis sõdida, mõtles Sintsov ja palus ohvitseridel istuda.

Ta ei pidanud vajalikuks endast pikalt rääkida; üksik-asjadesse laskumata ütles ta, et on sõdinud sõja algusest peale, on olnud mitmel korral rühma- ja roodukomandör; oktoobrist destembrini juhatas ta Stalingradis pataljoni.

«Kuulsin, et Nõukogude Liidu kangelane kapten Polivanov oli tugev pataljonikomandör. Püüan jõudumööda asendada teda sellel kohal, kõiges muus loodan teile ja pataljoni reakoosseisule.»

Teades väga hästi oma positsiooni komplitseeritust inimeste ees, kes on äsja kaotuse üle elanud, tundis ta, et peaks teisiti rääkima, kuid ei saanud oma napisõnalisusest üle. Varem, enne sõda, oli tal kergem inimestega kontakti leida, aga seda, mida sõda on sinust maha kraapinud või sulle külge vajutanud, muuta ei saa.

Tal oli koosolijate suhtes kahesugune tunne: oleks tahtnud igaüht tundma õppida, aga neid ei võinud kaua kinni pidada, eriti mitte roodukomandöre. Ja põhjalikult õpitakse inimesi tundma ikkagi ainult lahingus.

Et jutuaajamine pikale ei veniks, küsis ta roodukomandöridelt ainult seda, mida ta nende endi suust kuulda tahtis: nende meeoleolu ja homsest operatsioonist arusaamist.

Siis võttis ta Iljinilt kaardi, näitas pliiatsiga igaühele tema rindelõiku, täpsustas vastase ja maastiku hinnanguid. Koos Iljini ja miinipilduriga vaatas ta läbi ka tulesüsteemid — nii omapoolsed kui ka teotavad.

Kaarti lugesid kõik vabalt, ebameeldivaid ootamatusi ei olnud, välja arvatud üks: küsimuse peale, kuhu ta homme lahingu ajal läheb, raius kuulipildujaroodu komandör Oskin reipalt: «Kuhu käsitate!» Selle reipuse

tagant oli tunda, et tal oli asi läbi mõtlemata või põikles ta otsesest vastusest kõrvale. Juba Polivanovi käsu kohaselt olid raskekuulipildujad laskurroodude vahel rühmakaupa ära jaotatud, ja kuulipildujaroodu komandör võis soovi korral lahingu ajal kuskil tagapool liikneda.

Kui Sintsov kuulis vastust «kuhu käsitate», ütles ta, et annab käsu enne hommikut, heitis siis kõigile pilgu ja ütles:

«See on minu poolt kõik. Kas on küsimusi?»

Muldormis oli uskumatult soe, raudahju külg oli kütmisest punane. Sintsov võttis vatikuue ära, ja kui ta karusnahkse vesti hõlmad lahti tegi, et rihma vööle panna, tabas ta adjutandi pilgu. Adjutant vaatas orde- neid.

Hea küll, mõtles Sintsov. Las näevad. Ega need pole muidu saadud.

«Kas on küsimusi?»

«Minul on, seltsimees vanemleitnant,» ütles valge tukaga laskurroodu komandör.

«Ma kuulan.»

Sintsov vaatas väliraamatusse, ja et kõige selle hulgas, mis tuli meelde jätta, ka see pähe jääks, kordas ta mõttes: Lunin, Lunin, Lunin.

«Missuguses Stalingradi rajoonis te sõdisite? Mina olen stalingradlane.»

Küsimus ei käinud eelseisva lahingu kohta, või õigupoolest käis siiski. Neil tuli koos lahingusse minna, ja mitte ainult tema ei õppinud neid tundma, vaid ka nemad teda.

«Kas te Mamai kurgaani teate?»

«Miks ei!»

«Alguses seal, siis põhja pool. Paakide rajoonis, kui te teate.»

«Sealt on ju Volgani imevähe maad!»

«Jah, imevähe,» ütles Sintsov. Ükskõik kui hirmsad olidki kannatused nende kuude jooksul, kui selja taga oli ainult see «imevähe maad», oli ta praegu selle üle rohkem uhke kui millegi muu üle oma elus. «Meie pataljoni käes oli kolm maja diviisi vasakul tiival.»

«Terve pataljon kolmes majas!» ütles teine, musta tukaga leitnant kaasaalamise ja umbusu vahel kõikudes.

Selle mehe nimi oli Sintsovil juba meelde jäänud, vist sellepärast, et see polnud vene nimi — Karajev.

«Pataljoni peale oli kolm maja, diviisi peale kakskümmend,» ütles Sintsov. «Novembris oli meil üks niisugune juhtum, diviisikomandör rääkis. Teiselt kaldalt helistas talle rindejuhataja ja küsis: «Tungid peale?» — «Jah.» — «Kanna ette, missugusel tiival ja missuguses suunas!» Diviisikomandör vastas: «Paremal tiival, seltsimees kindralpolkovnik, tungin ülevalt alla, sest olen juba majas sees, aga keldris on veel sakslased. Vasakul tiival tungin alt üles, sest esimene korrus on meie, teine aga nende käes...»

Kõik hakkasid naerma. Ka Sintsov ise muigas. Ta tahtis selle jutuga mõista anda, missugune olukord neil seal Stalingradis oli.

«Nii et lehed kirjutavad siis üsna õigesti, seltsimees vanemleitnant,» ütles seni vait olnud miinipildujaroodu komandör igale rindemehele mõistetava tundega: tahaks kõigest hingest uskuda, et kõik see hea ja tore, mida lehtedes teiste kohta kirjutatakse, on täiesti tõsi, kuid seda täielikult uskuda ei lase teadmine, et absoluutset tõtt selle kohta, mida sa ise oled näinud ja läbi teinud, ei saagi nähtavasti keegi peale sinu enda täielikult tunnetada.

«Enamasti küll,» vastas Sintsov. «See oleneb meist enestest. Kui me hästi sõdime, mis siis viga täit tõtt kirjutada?»

Seda öeldes vaatas ta eriosakonna mehe otsa.

Kui sa oled mõistlik mees, nagu mul Zotov oli, mõtle ta, siis ei tee sa sellest väljagi, aga kui sa oled nagu Fedjaškin, kes igast sõnast kinni hakkas, pane siis alguseks tallele.

«Kas on veel küsimusi?»

Küsimusi enam ei olnud.

Komandörid tõusid laua äärest.

«Kahju, seltsimees vanemleitnant, et te hommikul siin ei olnud,» ütles Karajev sinelit selga pannes, just nagu oleks see Sintsovist olenenud, et ta hommikul siin ei olnud. «Meie juurest läksid parlamentäärid läbi, uued pagunid peal. Uhke küll!»

Ta rääkis vaevalt märgatava aktsendiga, kuidagi pehmelt ja ruttu — otsekui tantsiskledes.

Dagestanlane või osseet, võib-olla ka kabardiin, mõtles Sintsov. Tarvis pärast küsida.

«Meil on, jah, uued pagunid, aga sakslastel on vana laul — ei anna alla!» ütles poliitasetäitja Zavališin.

«Kas teie mõtlesite, et nad võtavad kätte ja annavad alla?» pöördus Sintsov tema poole.

Zavališin hõõrus prille ja vaatas Sintsoville mõtlikult otsa.

«Mõtlesin küll. Aga teie?»

«Mina ei mõelnud,» ütles Sintsov.

«Aga mina mõtlesin. Ega siis parlamentääre ainult sõdametunnistuse rahustamiseks sinna ei saadetud. Ju ikka arvati, et niisugune võimalus on olemas.»

«Nojah, ju vist,» ütles Sintsov, kuigi tema küll ei arvanud, et niisugune võimalus oleks olemas.

«Ah tühja, seltsimees poliitjuht,» ütles Karajev. «Niikuinii jääb neist nädala pärast ainult märg plekk järele.»

Sintsov kuulis täna juba kolmandat korda sõna «nädal». Emb-kumb: kas oli asi tõepoolest vastavalt kavandatud ja kõrgemalt poolt «läbi tilkunud» või oli see altpoolt tulev sõdurite kuulujutt, mis tekkis oma jõu tunnetamisest.

Kui roodukomandörid muldonni uksest troppis välja läksid, kuulis Sintsov poole kõrvaga, kuidas Lunin Karajevile ütles:

«... Kui kaua ta meie rühmakomandör sai olla?... Peaaegu ei saanudki...»

See noorel rõõmsal häälel öeldud viimane lause, mis teab mille kohta käis, jäigi Sintsoville millegipärast kõrvu kumisema.

Miinipildujaroodu komandör Hartšenko viivitas lahkumisega ja küsis:

«Lubage teie poole pöörduda!»

«Ma kuulan teid.»

«Ma mõtlesin kogu aeg, kas ma räägin teile kohe esimesel korral, seltsimees vanemleitnant. Mul on miinipilduja-meeskonnas üks tütarlaps, seersant Solovjova. Ta oli pataljoni sanitaarinstruktor, toodi tema enda palvel minu juurde üle. Tarahhovski andis käsu ja Polivanov kinnitas. Mina olin vastu ja olen praegu ka vastu. Palun ta minu juurest ära viia, ükskõik kuhu.»

«Miks?» küsis Sintsov.
«Homme on lahing.»
«Kas ta on siis kuidagi halvasti käitunud?»
«Ei ole. Aga ta on tütarlaps. Kahju on.»
«Ta ise kangesti tahtis selle koha peale minna,» ütles Zavališin.

«Kas tema oma lolli peaga teab, kus ta koht on,» ütles Hartšenko kangekaelselt. «Mul on kahju, sest tuleb lahing. Palun käsk tühistada.»

«Pole midagi. Ta ise ütles, et ta miinipildurite juures ei karda,» muigas Iljin, ja Sintsoville paistis, et see mule käib millegi kohta, mida tema veel ei tea.

Hartšenko aga ei reageerinud Iljini sõnadele isegi mitte otsavaatamisega. Ta seisis ja ootas, mida pataljoni-komandör ütleb.

Võib-olla pole see tõesti tema koht, mõtles Sintsov, kuid ta ei tahtnud juba esimesel päeval hakata kahe eelmise pataljonikomandöri käsku tühistama. Pealegi tüdruk ise tahtis, niisugused on õige sageli kangekaelsed. Ja kui viiagi ta vastu tahtmist tagasi pataljoni sanitaarvæossa — siis kes ütleb, kas seal on antud lahingus ohtlikum või ohutum!

«Me kaalume veel seda asja, seni aga katsuge teda võimaluste piires hoida.»

Hartšenko lõi käe kõrva äärde ja läks välja.

«Haruldaset kohusetundlik, ainult natuke karthik,» ütles Iljin Hartšenko kohta, kui see oli lahkunud.

«Mina küll ei leia,» kostis muldonni nurgast.

Need olid kogu selle aja jooksul esimesed sõnad eriosakonna voliniku suust.

«Ja mis on teie arvamine?» pöördus Sintsov tema poole.

«Minu arvamine on, et ta on täitsa omal kohal, ja roodus on tal kõva autoriteet. See, et ta ei kelgi, pole mingi puudus.»

Nendes sõnades oli varjatud väljakutse. Nähtavasti meeldis volinikule temavanuse keskealise mehe rahulikkus rohkem kui Iljini nooruslik trots.

«Ega ma ei ütle, et Hartšenko on paha mees, aga talle tundub alati, et tema miinipildujapositsioon on kõige hirmsam koht maailmas. Teeb, mis teha on, aga sisimas on kogu aeg ärevil,» ütles Iljin.

«Ärevilolek pole kellelegi keelatud,» ütles volinik. Paistab, et sel mehel pole vigagi, mõtles Sintsov, oleks hea, kui ma antud juhul ei eksiks.
«Homme ei juhtu selle Solovjovaga mitte midagi,» ütles Iljin.

Volinik tõusis püsti.

«Kui mulle küsimusi pole, siis ma lähen. Mul on veel roodudesse asja.»

«Teie ei kutsugi mehi välja? Käite ise kohapeal?» küsis Sintsov.

Teda ajendas seda küsima üks mälestus, kuid juba enne, kui ta lause lõpetas, kahetses ta: milleks norida? Annab vastu nina, ja õigusega pealegi.

Kuid eriosakonna mehe nägu jäi ükskõikseks.

«Kuidas kunagi,» ütles ta. «Mis siis?»

Kord juba alustanud, pidi Sintsov lõpuni rääkima.

«Mul oli pataljonis kunagi volinik. Istus nagu naelutatult paigal ja kutsus kord ühe, kord teise päeval tule all oma muldonni.»

«Noh, ja siis?» küsis volinik ikka ühesuguse häälega.

«Ei midagi. Kaebasin tema ülemustele, palusin ära kutsuda.»

«Kas kutsuti?»

«Jah.»

«Õige tegu,» ütles volinik. «Ma siis lähen, kui mulle midagi öelda pole.»

Mis mul sulle öelda on, mõtles Sintsov sõnatult noogutades. Mul on omad tegemised, sinul omad.

Volinik pani pikkamisi kasuka selga ja mütsi pähe — vististi ei olnud tal nagu igal teiselgi suurt isu külma kätte minna — ja läks.

Rahulik mees, mõtles Sintsov poolehoiduga. Talle meeldisid rahulikud inimesed.

«Kõvasti köetud,» ütles Iljin. «Eks ole, seltsimees vanemleitnant?»

«Ülearugi,» vastas Sintsov. «Te ei hoia puid kokku.»

«Tegime lõpetuseks puhta töö,» ütles Iljin. «Viimse pilpani. Ega me siin ju kauem ei ela, homme lähme edasi.»

Sintsov vaatas kella. Oli juba hilja. Tuli minna veel suurtükiväelaste juurde ja roodudesse, vähemalt ühte, kust komandör — Tšugunov — tulemata jäi.

Jah, Tšugunov. Ta vaatas väliraamatusse, et kontrollida, kas tal oli õigesti meeles.

«Minge Tšugunovi juurde,» ütles ta adjutandile, «vaadake, kuidas tal seal läheb, ja ütelge, et ma tulen pärast ise sinna, ärgu oma asju pooleli jätku.»

Oleks võinud lihtsalt telefoniga helistada, aga ta mõtles: las adjutandi-volask lippab, mis ta siin kogu aeg tolkneb.

Adjutant ütles rõõmsalt: «Just nii!» Talle ei tähendanud külma kätte minek nähtavasti midagi. Ta haaras seinal rippuva kasuka, ja Sintsov märkas alles nüüd, et adjutanti on veel raske mehekski nimetada. Nii pikk ja kiitsakas vibalik oli ta, õladki ei andnud veel vastavat mõõtu välja.

«Meie Rõbotškin on täitsa poiss,» ütles Iljin, kui adjutant oli läinud. «Ainult väevõimuga tuli õpetada pesema. Kui ta tuli, nägin kohe, et poisik kaks-kolm päeva nagu pesemata. Küsisin, miks ta ennast ei pese. Ta vastas: «Ma arvasin, et sõjas pole vaja pesta...»

«Tegi nalja või?»

«Ei teinud. Täitsa tõsiselt rääkis,» hakkas Iljin naerma. «Tuli õpetada nagu väikest last. Ma tunnen seda tööd. Lõpetasin just aasta enne sõda pedagoogilise tehnikumi. «Noh, näidake käed ette!» Nii tuli ka meie Rõbotškiniga teha.»

Ta rääkis adjutandist nagu väikesest poisist, ja tal oli selleks õigus. Viiesaja sõjapäeva võrra tundis ta end temast vanemana.

Bogoslovski poole pöördudes esitas Sintsov talle mõne teenistusosalase küsimuse. Bogoslovski ei viivitanud vastusega; ta teadis kõike, mida ta pidi teadma, ainult et vastas liiga kõlava ja ülepingutatud häälega, nagu püüdes rõhutada, et ta pole see, kelleks pataljonikomandör võiks teda juba ette, teiste jutu põhjal pidada.

«Kus on teie koht homses lahingus?»

Bogoslovski vastas, et Polivanov andnud talle juba hommikul käsu olla pealetungi algul vasakul tiival esimeses roodus, Luninit tagant lükkamas.

«Lükatakse setukarege,» ei saanud Sintsov jätta ütlemata. Ta teadis omal nahal, kui harva lahingus ilma selle sõnata läbi aetakse, kuid ei sallinud seda ikkagi.

«Kui käsk jääb muutmata, siis lubage, et ma lähen sinna juba öösel,» ütles Bogoslovski, kui oli oodanud, kas pataljonikomandör «ree lükkamisele» veel midagi lisab.

«Mis seal muuta,» ütles Sintsov. «Esimesteks lahingutundideks on see õige käsk, ja eks siis näe, mida olukord nõuab. Minge. Lükake tagant, õigemini, aidake lahingut organiseerida — mulle meeldiks see rohkem.»

«Mulle ka, seltsimees vanemleitnant,» ütles Bogoslovski ja heitis pea kuklasse.

Kui ta ära läks ja nad kolmekesi jäid, tuli Iljinil äkki meelde küsida:

«Kas te söönud olete?»

«Ei tahagi enam,» muigas Sintsov ja pidas püstikaraanud Iljini kinni. «Pärast, kui roodust tagasi tuleme.»

«Millal me lähme?»

«Kohe lähme.»

«Siis lubage korraks lahkuda.»

Iljin pani mütsi pähe ja lippas pluusiväel õue.

«Sellest, mida meist lehes kirjutatakse ja mida ei kirjutata, poleks maksnud rääkida,» ütles Zavališin äkki.

«Kas eriosakonna mehe juuresolekul või üldse mitte?»

«Üldse mitte.»

«Kas olete ajakirjanik, et see teid puudutab?»

«Ei, ma ei ole ajakirjanik.»

«Aga mina olen, õigemini olin ammu aega tagasi,» ütles Sintsov.

«Seda ma poleks osanud arvata,» ütles Zavališin. «Arvasin, et olete kaadriohvitser.»

Mine tea, tahab ehk meelitada — ei tasu vaeva, mõtles Sintsov.

«Võib-olla ma olen terav,» ütles Sintsov poliitasetäitjale otsa vaadates. «Elu on pikapeale õpetanud. Väga hea, kui te sellega harjute, kui ei, siis pole midagi parata. Oma endise poliitasetäitjaga olime suured sõbrad.»

«Minugipoolest,» ütles Zavališin. «Küll me ühise keele leiame, ma pidada pehme iseloomuga olema.»

«Pehme iseloom on halb asi.»

«Noh, nii pehme ma ka ei ole,» muigas Zavališin vaevalt märgatavalt.

Sintsoville meenus, mida Berežnoi temast oli rääkinud.

«Polgu staabis räägiti, et lahingute ajal astunud pataljonist kolmkümmend meest parteisse.»

«Jah, astusid paljud, aga kaotused olid ka...» jättis Zavališin lause pooleli.

«Ja praegu?»

«Praegu on kakskümmend üheksa, teie kaasa arvatud.»

«Jah, koledad arvud,» ütles Sintsov.

Zavališin ohkas:

«Lahingud. Teate isegi, kuidas see lahingus käib! Kommunistid kõige ette!... Ja mis sellest tuleneb... Aga neid, kes selleks valmis ei ole, ei tasu ka parteisse võtta! Ainult arvu tagaajamiseks!»

«Teie nimi on mulle tuttav,» ütles Sintsov. «Aga mitte ei tule meelde, kus ma kuulnud olen.»

Zavališin kehtas õlgu.

«Üks dekabrist oli Zavališini-nimeline. Meil on pataljonis kaks dekabristi — mina ja Lunin.»

«Viimati nende järeltulijad?» naeris Sintsov.

«Lunin vaevalt, aga mina vist küll.»

«Aadlik poliitasetäitjaks! Seda pole mul veel olnud,» ütles Sintsov.

«Jah, elu on imelik,» muigas Zavališin. «Aadlik sain ma küll ainult neljanda eluaastani olla, rohkem mitte.»

«Nii et ka kolmeteistkümnenda aasta mees? Ma arvasin, et te olete minust vanem.» Sintsov rõõmustas millegipärast, et ta on poliitasetäitjaga ühevanune.

«Õhtusöök saab täpselt kella kolmeks valmis,» ütles Iljin sisse astudes.

«Varavõitu?»

«Paras aeg. Me jõuame ilusti ära käia.»

Sintsov hakkas vatikuube selga panema.

«Te jääte siia telefoni juurde,» ütles ta Zavališinile. «Me lähme kolmandasse roodu, sealt suurtükiväelaste vaatluspunkti ja siis tuleme tagasi.»

«Võiks teile kasuka muretseda,» ütles Iljin.

«Pole praegu vaja,» ütles Sintsov. «Kus sanitaarvæosa on?»

«Külje all, nagu ette nähtud,» ütles Iljin.

«Kui tagasi tuleme, kutsuge velsker siia, ma tahan teada, mis ettevalmistusi homseks on tehtud. Kas sanitaarvæosal on täis koosseis?»

«Jah. Velsker, kaks sanitaarinstruktorit, neli sanitari, regi ja hobune.»

«Korras. Ja mis soost?»

«Viimasel ajal kõik puha meessoost,» naeratas Zavališin. «Välja arvatud vist hobune. Solovjova oli enne sanitaarinstruktor, nüüd on miinipildur.»

«Muide,» ütles Sintsov, sest talle tuli meelde Iljini näoilme, kui nad enne miinipildujaroodu komandoriga sellest neiuist rääkisid, «kas Hartšenkol on temaga midagi pistmist, et ta tema pärast muretseb?»

«Mitte sinnerapolegi,» vastas Iljin ja punastas.

«Vastus on piisav,» ütles Sintsov, punastamist meelega märkamata jättes. «Lähme.»

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

Kuu ei paistnud, aga taevaskõrgus läks vastu ööd heledamaks ja valitses niisugune vaikus, et sammude rudin tundus ära kostvat nii meie kui ka saksa kaevikuisse.

Eespool, seal, kuhupoole mindi, tärises pikk valang, selle järel kohe teine, lühike, ja siis veel kord üks pikk, viimane.

Tulistas saksa kergekuulipilduja. Sintsov oleks selle ära tundnud ka unes ja unesegase peaga.

«Tšugunovi löigust?» küsis Sintsov.

«Jah.»

«Kui palju siit maad on?»

«Otse on vähe, aga me teeme ümber kõrgendiku väikese kaare.»

«Mis te roodukomandörist arvate?»

«Töömees. Aga sai hiljuti imeliku tembuga hakkama. Pärast selle kõrgendiku vallutamist oli kolm vasturünnakut. Ja kolmandal ööl löödi Tšugunov sealt ikkagi minema. Tal oli selle peale süda täis, ja kui ta endised positsioonid tagasi võitis, selgus — me saime seda alles pärast teada —, et ta oli roodu kokku kutsunud ja võtnud meestelt vande, et nad, maksku mis maksab, kõrgendikku oma käes hoiavad! Ja kes nüüd veel taganeb, see ellu ei jää. Järgmisel ööl oli jälle vasturünnak, ja üks sõdur, Vassilkov, jooksis tagalasse. Mis tagalasse!

Köögi juurde ainult jõudiski. Oma roodu mehed tõid tagasi. Siis kutsus Tšugunov, ilma et oleks mingit raportit teinud, rühmade esindajad kokku ja pidas kohut, et mis selle Vassilkoviga teha. Otsus oli: maha lasta. Kui otsus tehtud, küsis Tšugunov: «Kui annaks esimesel korral andeks? Las tõestab, et ta seda väärt on.» Sõdurid aga nõudsid mahalaskmist. Mehed olid vihased. Tšugunov nõudis oma, nemad oma. Tšugunov jäi muidugi peale, aga raske see oli. Zavališin hüppas roodu poliitjuhile turja: kuidas ta lubas omakohut? Levašov jälle Zavališinile...

«Ja millega see lõppes?»

«Mitte millegagi. Rood hoiab kõrgendikku oma käes, sõdur sõdib, teeb oma eksimust heaks. Ma küsisin Tšugunovilt, mida ta mõtles — kas sõdurit päästa, et teda tribunali kätte ei antaks, või tahtis ta teda tööpoolest maha lasta, aga viimasel minutil hakkas hale. Tšugunov on vait, ei räägi. Raske iseloom. Tööpoolest Tšugunov!»

«Nii et teda ei tagandatud, aga teie kõik saite pähe,» ütles Sintsov.

«Mina nii muuseas,» ütles Iljin, «aga Polivanov ja Zavališin said kõvasti võtta. Selge! Astusid oma roodukomandöri kaitseks välja, ja kõik hoobid sadasid siis nende pihta. Aga ega nad järele ei andnud.»

«Zavališin ka mitte?» küsis Sintsov poliitasetäitja kohta.

«Tema on muuseas kangekaelne mees,» ütles Iljin. «Vahel on küll nii inimlik inimene, et hakkab lausa piinlik: käsk kõlab nagu palumine, ainult et «palun» just ei ütle. Aga vahel ajab sõrad vastu — ja katsi teda siis paigast liigutada. Tšugunovi kaitses kõigest väest. Eile andis talle soovitusse parteisse. Pärast kõike seda!»

Nad mahtusid vaevalt Tšugunovi väikesesse muldonni. Seal oli juba enne mitu meest. Tšugunov andis käskluse: «Valvell!», lükkas teda varjava Rõbotškini natuke eest ära, astus pool sammu ette ja raporteeris vormikohaselt Sintsoville.

«Mis laskmine teil siin oli?» küsis Sintsov, vaadates ülalt alla väikest, silmapaistmatut, kasukasse ja viltidesse uppuvat roodukomandöri, keda ta pärast Iljini

¹ Tšugunov — vene sõnast «чугун» — malm. Tõlk.

sõnu «tööpoolest Tšugunov!» hoopis teistsugusena ette oli kujutanud.

«Võtsime fritsu kinni.»

Sintsov pööras pead ja nägi kahe sõduri vahel kõhna sakslast, kellel oli auklik pilotka üle kõrvade tõmmatud. Sakslane seisis valvel, käed külgedel, ja neelas sülg, nii et karvakasvanud kõrisõlm liikus. Parema käe peenikesed mustakstõmbunud sõrmed hoidsid kramplikult leivakannikat.

«Juba andsite süüa?» ütles Sintsov.

«Andsime natuke,» ütles Tšugunov süüdlase näoga ja liias oma headuse seletuseks: «Ülejooksik.»

«Kas te tema pihta lasksitegi?»

«Seda küll mitte, seltsimees vanemleitnant. Lubate ette kanda?»

«Kandke.»

«Nägime eesliini ees liikumist. Siis jäi kõik vaikseks ja midagi polnud näha. Arvasime juba, et silmapete. See mees aga,» Tšugunov näitas sõrmega ühe sõduri poole, «kinnitas, et tema näeb. Lubasin tal roomata eesliinist üle. Roomas ja leidis sakslase.»

«Mis ülejooksik ta siis on?» ütles Sintsov. «Vastupidi, lauraja.»

«Ei olnud,» ütles Tšugunov ja pöördus sõduri poole. «Kandke ette.»

«Kui ma tema juurde roomasin, oli ta ilma relvata, seltsimees vanemleitnant,» ütles sõdur. «Ma sihtisin automaadiga tema poole, tema ütles «kaputt» ja ulatas meie lendlehe.»

«Miks ta siis ise edasi ei roomanud?»

«Eks ta vist hakkas kartma. Kui me pärast kahekesi tagasi roomasime ja lumi natuke sahises, nii avasid fritsud kohe meie pihta tule.»

«Ich bin Österreicher...» Sakslane võttis käe küljeõmbluselt ja torkas endale musta sõrmega vastu rinda.

Ise veel ei tunne, et külm on sõrmed ära võtnud, mõtles Sintsov.

«Österreicher,» kordas sakslane, soovides end kõigest väest kuidagi arusaadavaks teha, ja suutmata selgeks teha, mida ta tahtis öelda, hüüdis ta lõpuks meeleheitlikult: «Austria.»

«Mis sest, et Austria!» ütles Iljin. «Nüüd annab Germaaniagi varsti alla.»

«Nicht Germania, nicht Germania, Austria!...» hüüdis ülejooksik kähinal. Ta torkas endale jälle musta sõrme vastu rinda ja tegi käega kramplikke liigutusi, näidates, kuidas ta siia roomas.

«Jah, paistab küll, et on ülejooksik,» ütles Sintsov. «Ühendage mind pataljoni staabiga.»

Telefon oli sealsamas pingil. Tšugunov kükitas maha ja hakkas vänta pöörama.

«Seltsimees vanemleitnant,» ütles Rõbotškin, «lubage, ma kuulan ta üle, ma oskan natuke saksa keelt.»

Sintsov piidles umbusklikult pataljoni adjutanti: alati leidub vangide ülekuulamiseks vabatahtlikke, kes arvavad, et nad saksa keelt oskavad.

«Tehke proovi.»

«Sagen Sie mir, bitte,» alustas Rõbotškin vapralt, jäi siis toppama ja kordas: «Sagen Sie mir, bitte, warum Sie kommen uns.»

Sakslane vastas õhinal pika ja kiire lausega: inimene, kes saksa keelest aru saab, oli tema ainus lootus ja ta tahtis talle ruttu võimalikult palju ära rääkida.

«Mis ta ütleb?» küsis Sintsov Tšugunovi käest telefonitoru võttes.

«Ütleb, et olla end ise vangi andnud,» ütles Rõbotškin kõhklevalt.

«Mis veel? Ma näen ilma teietagi, et ta end vangi andis.»

«Ma ei saanud kõigest aru, seltsimees vanemleitnant.»

Sintsov lõi käega ja palus Zavališinit telefoni juurde.

«Kuulen!» kostis telefonitorus.

«Helistage esimesele ja kandke ette, et Tšugunovi lõigus...» Sintsov peatus, sest talle tuli meelde, et rinne seisab siin juba pikemat aega ja sakslased võivad kuskil meie sideliinidega ühenduses olla. Vähe usutav küll, kuid seda võimalust tuleb siiski arvestada. «Oodake,» ütles ta torusse ja pöördus Tšugunovi poole: «Kas teil koodimärgid on?»

«Just nii.»

Tšugunov võttis välitaskust vihiku, lehitses seda ja ulatas Sintsoville. Seal oli püstreas kirjas paarkümmend

arvudega šifreeritud sõna, mis olid vajalikud pataljoni asjaajamisel.

«Zavališin,» ütles Sintsov, kui oli tulba lõpus leidnud arvu «16» vastas sõna «vang», «teatage esimesele, et ma saadan neile kiiresti kuueteistkümne. Saite aru? Vaadake oma vihust. Kordan: kuusteist. Vaatasite?»

«Kohe vaatan,» ütles Zavališin. «Vaatasin.»

«Kohe on seal. Ütelge, et nad leiaksid...» Sintsov ei tahtnud telefonis öelda sõna «tõlk» ja ütles seepärast: «Noh, selle, keda on kuueteistkümne rääkimiseks vaja, saite aru?»

«Jah.»

Sintsov pani toru ära ja andis Rõbotškinile käsu:

«Teie viite ta otse polku, ja ruttu. Võtke sõdur kaasa,» osutas ta sõdurile, kes oli ülejooksiku toonud.

«Ma saan üksi ka,» ütles Rõbotškin.

«Aga kui nõrkeb tee peal ära ja kukub maha, kas tassite siis seljas edasi?» küsis Sintsov. «Täitke kask. Ja ärge hakake hädatõlkimisega aega viitma. Küll kuulatakse teietagi üle.»

«Wollen wir kommen,» ütles Rõbotškin sakslasele.

Sakslane ei saanud sõnadest aru, kuid taipas sõduri käelligutuse tähendust, kui see teda õlast tõukas. Taipas ja vaatas Sintsoville küsivalt otsa.

«Essen, essen,» ütles Sintsov, näidates näpuga sakslase mustas käes olevat leiba. «Alles gut...»

Sakslane läks adjutandi kannul minema ja Sintsov vaatas talle tahtmatult järele. Muldonni ukseavas seisis sakslast mööda lastes ja end vastu seina surudes teadmata kust ilmunud poiss, kasukas seljas, läkiläki peas ja automaat kaelas.

«Kes see siis on?» küsis Sintsov.

Hääle peale pööras poiss näo tema poole. Ta oli pikk ja kõhetu, väikesest kitsast lapsenäost vaatasid mustad tagedad silmad.

«Aa, sina!» ütles Iljin. «Kes sind kutsus?»

«Mulle öeldi, et seltsimees pataljonikomandör läks Tšugunovi juurde, ja ma tulin ka. Ma olen teenistuses.»

«Mis teenistus see on — teed, mis pähe tuleb? Ma andsin ju käsu, et sa ei tohi esialgu nägu näidata,» ütles Iljin pahaselt ja pöördus Sintsovi poole: «Seltsimees vanemleitnant, ta oli Polivanovi käskjalg; Polivanov

ise võttis selle poisi. Ta oli tema juures aasta aega. Ootab teie korraldust.»

Tuleb kiiresti välja vahetada, mõtles Sintsov, kuid ütlema ta seda ei hakanud. Teda hämmastas poisi nägu — kustumatu vihkamine tema pilgus, millega ta sakslast saatis ja siis Sintsoville otsa vaatas.

«Kui sa teenistuses oled,» ütles Sintsov, «pead sa käsku täitma.»

«Kas käsitate minna?» ütles poiss valvsesangut võttes; tema näol püsis ikka veel seesama ilme.

«Nüüd tuled koos minuga, kui ma minema hakkan.»

«Muide,» ütles Iljin, «sõdur, kes sakslase leidis, on seesama Vassilkov, kellest ma teile rääkisin.»

«Mis?» küsis oma asjadesse süvenenud Tšugunov, kui ta Vassilkovi nime kuulis.

«Sa kuulsid õigesti,» ütles Iljin. «Siia tulles rääkisin ma uuele pataljonikomandörile, mis tembu sa tegid. Las teab, mis elukas sa oled.»

«Mina pole mingi elukas, seltsimees nooremleitnant, vaid minule usaldatud roodu komandör,» kahvas Tšugunov vastu. Tema terav toon sundis Sintsovi pead pöörama.

Kuid muldonnis polnud enam peale nende kolme kedagi. Ka nooruke käskjalg oli kadunud.

Pole teda siiski harjutatud ülemuste juures tolknema, mõtles Sintsov.

«Vassilkovi kohta lubage ette kanda minu arvamus, seltsimees vanemleitnant,» pöördus Tšugunov Sintsovi poole.

Sintsovil polnud kavatsust seda temalt küsida, aga noh, rääkigu, kui tahab.

«Ma kuulan.»

«Vassilkov ise palus luba eikellegimaale roomata, ütles, et seal olla üks mees. Mina lubasin. Kui ma poleks lubanud, oleks ta arvanud, et ma ei usu temasse. Ja sel juhul poleks tast enam sõdurit. Ja kuigi ma uskusin, teadsin ma, et mul tuleb selle usu eest oma peaga vastutada.»

Oh neid meie komandöride päid küll! mõtles Sintsov. Kui mitu korda on neid ägedas meeles lubatud maha võtta ja otsast kiskuda, aga siiski on nad meil veel õlgadel! Ja ka inimestesse usume ikka veel, kuigi on ette

tulnud, et nad on meid sisse vedanud, meie pea mängu pannud. Aga kas saab seda võrrelda sellega, mitu korda on sinu pead päästetud, küll vastupidavusega, küll vere ja koguni elu hinnaga? Üht ei saa teisega kõrvu seadagi, kui sa sõdid koos nende inimestega ja ei värise ainult oma pea pärast. Usk inimesse! Kus on selle piir ja kus on eksimised? Sest ka eksimisi tuleb ette, ja sagedamini just seal, kus ei tea arvatagi. Vahel teed ju sina ise ka lootamatult rohkem, kui sa endast oletasid, või vannud vahel jälle alla, ja ainus päästenõor on siis pealtnäha rahulik nägu, olgugi südames hirm ja õudus...

Nii mõtles Sintsov Tšugunovile otsa vaadates ja öeldes samal ajal seda, mida ta pidas oma kohuseks ütelda: roodukomandör tegi õigesti, kui ta Vassilkovi sinna saatis, sõdur on tubli ja ta tuleks esitada Vapruse medali saamiseks.

«Hea, et asi nii lõppes,» ütles Iljin Tšugunovile. «Mina näiteks poleks sinu asemel julgenud seda teha. Ükskõik keda, aga Vassilkovi poleks ma eikellegimaale saatnud.»

«Miks?»

«Kui ta üks kord hirmu pärast tagalasse lidus, võib ta homme jälle hirmu pärast sakslaste poole liduda.»

«Noh, ja siis?» küsis Sintsov. «Läheb nende juurde katlasse, ja edasi?»

«Ega hirm ei mõtle,» ütles Iljin. «Hirm ainult tegutseb, pole tema asi, mis edasi saab.»

«Sina poleks julgenud,» ütles Tšugunov, «aga mina julgesin. See ongi sinu ja minu vahe.»

«Ära siis nüüd kohe haavu, Tšugunov,» ütles Iljin lepitavalt. «Oleks mille pärast! Ütlesin «elukas» — ja temal kohe nina vingus, on haavunud.»

«Ma pole haavunud, ma näitasin sulle ainult su õige koha kätte,» ütles Tšugunov leppimatult.

Iljin lõi käega. Tema näost oli näha, et ta ühtaegu austab ja ei salli seda tõrksat Tšugunovi, ja pole veel kindel, kumb tunne temas tugevam on.

Jah, terav kirves leiab kivi, mõtles Sintsov.

Ta oli juba jõudnud märgata, et kõik teised pataljoni ohvitserid peavad oma sisimas nooremleitnant Iljini endast ülemaks, ainult Tšugunov mitte. Tšugunovi ennast oleks vististi võidud pataljonikomandöriks edu-

tada, ja võib-olla oleks edutatudki, kui ta seda oma kohtu «tempu» poleks teinud.

Kui Sintsov oli Tšugunoviga koos roodu rindelõigu kaardil üle vaadanud ja paar küsimust esitanud, tundis ta rõõmuga seda ülimat kindlust, mida tunneb alluva suhtes vahel harva mõni suur või väike ülemus, kes on oma südames võimeline ennast ja teisi õiglaselt hindama; ta tundis, et kui ta homme satuks ise siin selle roodu komandöriks, ei teeks temagi lahingus rohkem, kui teeb Tšugunov.

«Hea küll,» ütles Sintsov, kui Tšugunov kaardi kokku pani. «Nüüd lähme vaatame, kus teie esimene sõdur lamab.»

«Kaevikuis on ainult vahipostid,» ütles Tšugunov. «Teised magavad.»

«Selge,» ütles Sintsov. «Lähme.»

«Seltsimees vanemleitnant, te tahtsite veel suurtükiväelaste juures ära käia,» ütles Iljin. Talle ei meeldinud uue pataljonikomandöri kavatsus kaevikuisse minna.

See oli ka arusaadav: ise oli ta need sada korda läbi roninud, ja mis uut sa seal öösel ikka näed.

Sintsov aga ei muutnud oma plaani, ta teadis ülihästi, et sõdurile on see tähtis, et kohaletulnud komandör käiks kõik läbi ega kipuks kiiresti tagasi minema. Sellest üksi komandöri autoriteet muidugi ei koosne, aga esimesed kuuldused komandöri kohta algavad just sellest.

Suurtükiväelaste juurde jõuti alles poolteise tunni pärast, südaööl.

«Olete hilja peale jäänud,» ütles Sintsovi ja Iljini tervitades seesama ümmargune suurtükiväemajor, kes oli Tumanjani juures Sintsovi enda poole kutsunud.

Nüüd, oma muldonnis laua taga, ilma mütsita, paistis ta veelgi ümmargusem: ümmargused põsed, ümmargune siilipea, ümmargused sõrmed, millega ta portselanist teekruusi hoidis. Kruus oli kodunt kaasas, lilleline.

«Me juba kartsime, et te magate,» ütles Sintsov.

«Peaks küll, aga ei saa. Homme on meie päev. Teie naaber pataljonikomandör just alles läks. Oleksite

natuke varem tulnud, oleksite kokku saanud. Mina toetan nimelt teda ka. Teed tahate?»

«Aitäh.»

«Võib-olla siis muud külmarohtu?»

«Siis juba parem teed,» ütles Sintsov.

«Kooskõlastada pole meil suurt midagi. Kõik on teie selkajaga kooskõlastatud. Aga vaatame siiski, nagu kord nõuab.»

Major laotas suure, värviliste pliiatsitega kirjuks viirutatud tuleskeemi lauale ja pani selle kaardi kõrvale. Majoril oli hea meel, et skeem nii ilus on. Üldse valmisus ta homseks nagu pidupäevaks.

Õnnekeemi vaatlemiseks, kaardiga võrdlemiseks ja küsimustele vastamiseks kulus umbes viisteist minutit.

Käskjalg tõi teed.

«Jah, homse üldkogupaugu mõjuvõimsus on soliidne,» ütles major, «võiks öelda, et mõjuvõimsus on enneolematu.»

Sintsov muigas vaevalt märgatavalt, kui kuulis kahel korral sõna «mõjuvõimsus».

«Arvate, et ma liialdan? Tõepoolest enneolematu mõjuvõimsus! Mul on arvud olemas.»

«Ma tean,» ütles Sintsov. «Mulle tuli ainult meelde, kuidas enne sõda kõnedes räägiti, et «meie Vorosilovi kogupaugu mõjuvõimsus on kolm korda suurem kui terve Prantsuse armee kogupaugu mõjuvõimsus ja kaks korda suurem kui Saksamaa oma...»»

«Nojah,» ütles major, «arvestuste järgi tuligi nii välja, et suurem. Kuid asjad ei läinud nõnda, nagu meie, suurtükiväelased, arvasime. Nüüd aga pörutame küll ilma segamini!»

«Polgud said täiendusväge,» ütles Iljin, «aga pataljonide vahel pole neid ära jaotatud. Järelikult arvatakse, et te annate meile võimaluse esimesel päeval ilma kaotusteta läbi saada.»

«Ilma kaotusteta sõda ei ole,» ütles major. «Kuigi me püüame kõigest väest.»

Sintsov rääkis ülejooksikust ja ütles, et ta on selle kohe polgu staapi saatnud. Võib-olla saab midagi teada, mõned uued koordinaadid.

«Vaevalt et mingit täpsustamist tuleb. Seekord oli luure põhjalik,» ütles major. Tal oli eelseisva lahingu

ootel selline absoluutse valmisoleku tunne, et poleks tahtnudki enam mingeid korrektiive.

«Aitäh tee eest, me hakkame minema,» ütles Sintsov.

«Kahju, et te naabriga kokku ei saanud,» ütles major. «Ta ootas teid.»

«Kas ta on kaugel?» küsis Sintsov Iljinilt.

«Umbes kaheksasada meetrit,» ütles Iljin.

«Noh, siis käime seal ka ära,» tõusis Sintsov väsimusest võitu saades püsti — pärast kuuma teed kippus uni kallale.

Hüvastijätmise ajal prigises laual telefon. Major võttis toru.

«Golubev kuulab... Just nii. Kohe,» ulatas ta toru Sintsoville. «Teid tahetakse.»

«Pataljonikomandör,» kostis torust. «Levašov räägib. Ma olen koos külalistega sinu juures. Tule ruttu, ära viida aega.»

«Levašov helistas,» ütles Sintsov toru ära pannes Iljinile. «Käskis mul tagasi minna. On mingisuguste külalistega meil. Mis me teeme?»

«Kui lubate, ma lähen üksi naabri juurde.»

Ta ei tahtnud ilmselt minna, kuid pakkus end siiski. Sintsov oli nõus.

«Teid viib käskjalg tagasi. Ta tunneb siin kõiki teid ja käike.»

Poiss läks Sintsovi ees mööda jooksuplaani. Tema koht oleks olnud kuuendas klassis, aga mitte siin, automaat kaelas. Sintsovil meenus, kuidas poiss muldonnis sakslast silmitses, ja ta küsis:

«Vihkad kõvasti fritse?»

Poiss vaatas üle õla tagasi.

«Ilmaaegu jäeti see fašist ellu, seltsimees vanemleitnant.»

«Miks ilmaaegu? Ülejooksik, annab andmeid.»

«Enne nad üle ei jooksnud!»

«Enne ei jooksnud, aga nüüd jooksevad. Sellest on meile kasu,» ütles Sintsov.

«Kui me suvel kaks SS-meest kätte saime, palusin ma kapten Polivanovit, et ta lubaks mul neile lõpu peale teha. Ta ei lubanud, sõimas mul näo täis.»

«Õigesti tegi,» ütles Sintsov.

«Aga see fašist pääses küll ilmaaegu eluga,» ütles poiss. «Nüüd ta seda muidugi ei tunnista, aga võib-olla on ta sada inimest tapnud.»

«Mis su nimi on?»

«Vanja.»

«Me oleme siis nimekaimud, minu nimi on ka Ivan, Ivan Petrovitš.»

«See pole mu päris nimi,» ütles poiss. «Kapten Polivanov hakkas mind Vanjaks kutsuma.»

«Mis su päris nimi siis on?»

«Jona Jonovitš,» vastas poiss, just nagu oleks temagi täiskasvanu. «Aga ärge mind nii hüüdke. Hüüdke nii nagu kapten Polivanov. Ma olen sellega harjunud.»

«Mina ei hakka sind üldse kuidagi hüüdma. Saadan su kooli õppima.»

«Aga mina lähen ikkagi jälle rindele. Kapten Polivanovi eest kätte maksma!»

Sintsov ohkas. Ta sai häälest aru, et poiss läheb tööpoolest. Kui ta siia, minu juurde jääb, saab ta varem või hiljem haavata või koguni surma, mõtles Sintsov. Teisest kandist ei tea sugugi ette, missugune elu teda seal tagalas ootab. Selle eluga siin on ta juba harjunud. Haavata või surma saada võib igaüks. See on kõigi saatus. Võib ka lihtsalt rindele sõites puhvritelt rataste alla kukkuda...

«Saadate tõesti või?» küsis poiss.

«Ei tea,» vastas Sintsov. «Ma mõtlen veel. Kas sa oled vaenelaps või on omaksed kaduma läinud?»

«Vaenelaps. Kapten Polivanov korjas mu tänavu talvel Lozovajas üles.»

«Mis tähendab «korjas»? Tänavalt või?»

«Jah. Ma olin ära külmunud, mul lõigati kolm varvast maha. Kas saadate mind tõesti ära?»

«Ma ütlesin, et ma ei tea veel.»

«Kui teie mind ei taha, saatke siis kolmesaja kolmekümne esimesse tagasi, Lokšin võtab mu enda juurde.»

«Kes see Lokšin on?»

«Ta oli kapten Polivanovi poliitasetäitja, ta on elus. Kapten Polivanov helistas eile talle.»

«Ma mõtlen veel,» ütles Sintsov.

Ta meel läks nukraks. Imelik on kolmekümneaastasel sõjamehel äkki nagu väikesest peast meenutada, et ka tema on vaeslaps.

Isa ta ise ei mäletanud, ema rääkis: Vjazma lähedalt viidi kooliõpetaja maailmasõtta, koju saadeti ainult teade, et ta on langenud keisri ja isamaa eest. Emast mäletas ta ainult niipalju, ja sedagi ähmaselt, et see teda, enne kui ta tüüfusesse suri, oma tulise käega eemale tõukas, et ta ligi ei tuleks ja haigeks ei jääks. Muud ta ei mäletanud...

Poiss muidugi mäletab kõike, iga piasja. Sellest on ju kõigest aasta möödas. Ja ei maksa parem küsidagi, mida ta mäletab...

Muldonni ukse juures surus poiss end vastu kaeviku seina ja laskis Sintsovi mööda.

«Tule sisse sooja,» ütles Sintsov.

«Ma lähen sean teie relva lahingukorda, seltsimees vanemleitnat.»

«Mis relva?» küsis Sintsov. «Annad oma automaadi ära või?»

«Ei,» ütles poiss. «Kapten Polivanovi automaat jäi minu kätte. Ainult laekaelast lõi killu välja, aga ma lõikan tasaseks, sest pole midagi.»

Jah, see ongi kõik, mis kapten Polivanovist järele jäi, mõtles Sintsov. Poiss Vanja ja automaat, millel kild väljas.

«Hea küll, mine,» ütles ta poisile ja läks muldonni.

Kui ta sisse astus, istus seal neli meest: Zavališin, karusnahkse vestiga pataljoni komissar, ainuke, kes võis olla polgukomandöri asetäitja poliitalal Levašov, ja kaks külalist — tuttava näoga linalakk vanempoliitjuht ja laiaõlgne, lühikest kasvu prillidega punapea, kelle sõjaväepluusil ei olnud lõkmeid.

Sintsov raporteeris, et ta on saabunud seltsimees pataljoni komissari käsul.

«Me oleme juba tuttavad, aga tutvagem veel päeva-valges, nagu öeldakse.» Levašov tõusis püsti, astus Sintsoville vastu ja surus tal kätt.

«Tõin sulle külalisi, Moskva lehemehed. Neil on üles-andeks kirjutada «Üks päev pataljoni komandopunktis». Lubavad sinust mitte sammugi maha jääda, kui ainult kõht hirmu pärast valutama ei hakka. Soovitasin neil

polgu staabis paigal olla ja kõik, mida ei näe, ise välja mõelda. Aga nad pole nõus.»

«Rõõm t-tuttavaks saada,» ütles punapea kergelt kokutades. Ta kaval õhetav nägu oli üleni tedretähti täis, niisama punaseid nagu juuksedki.

Sintsov pöördus tuttava näoga vanempoliitjuhi poole. Ennää, kus saatus neid kolmandat korda kokku viib! Elu on imelik!...

«Tere, Sintsov,» ütles Ljussin kätt sirutades.

«Tere,» ütles Sintsov ja surus seda ülearu kiiresti sirutatud kätt.

«Olete tuttavad?» küsis Levašov muheldes.

«Tuttavad jah, teenisime kunagi koos,» ütles Ljussin rõõmsalt naeratades.

Kartis vist, lollakas, et ma kätt ei anna, ja nüüd on hea meel, mõtles Sintsov, ei öelnud aga midagi ja pöördus Iljini vana käskjala poole, kes sisse astus.

Sintsov oli seda meest täna juba põgusalt näinud, kui ta ahju küttis. Käskjalg seisis, ühes käes toidunõud ja teises leivapäts. Kaenla all oli tal välipudel.

«Palun sööma, seltsimees pataljoni komissar,» ütles Sintsov.

«Zavališin juba palus, me ootasime sind,» ütles Levašov ja pöördus jälle Ljussini poole. «Kus te koos teenisite?»

«Sõja alguses Läänerindel, rindelehe juures,» vastas Ljussin.

«Kas sa näe! Või siis sina olid ka ajakirjanik?»

«Olin jah kunagi,» ütles Sintsov.

«Teil näkkas,» ütles Levašov. «See kulub teile ju marjaks ära: ajakirjanike hulgast tulnud pataljoni komandör! Haruldane juhus. Ma olin küll ka kunagi tööliskirjasaatja, kirjutasin «Kertši Töölisele» sõnumeid. Aga ega see vist teie arvates ei loe?»

Sintsov kruvis välipudelil korgi pealt ära ja nuusutas, kas on viin või piiritus. Pudelil oli piiritus, seda pidi veel tempima.

«Tooge vett,» ütles ta käskjalale.

Kui Sintsov hakkas tembitud piiritust välja valama, kattis Levašov oma kruusi peoga:

«Ma ei joo. Ja ei maksa peale käima hakata. Zavališin teab.»

«Kelle heaks te loobute?» küsis punapea.

«Võin loobuda üldsuse heaks, aga võin ka eraldi teie heaks.»

«Parem juba minu heaks,» ütles punapea ja sirutas oma kruusi, et Sintsov sinna juurde valaks.

«Temale võib valada küll,» ütles Ljussin. «Ta on kõva võtja.»

Sintsov valas talle sõna lausumata juurde.

Söögi ajal rääkis peamiselt Levašov. Alguses päris ta lehemeelest Moskva uudiseid, kuivõrd nad, nagu selgus, alles täna hommikul olid välja lennanud, siis hakkas ta meenutama üht lehemeeest, kes oli sõja alguses Odessa lähedal tema polgus käinud. Kui ta kuulis, et punapea (kelle nimi oli Gurski) ja Ljussin kirjutavad oma sõnumeid koos, imestas ta väga: kuidas saab kahekesi üht asja kirjutada?

«Väga lihtsalt,» ütles Gurski. «Mina olen loomu poolest l-laisk, Ljussin aga on t-töökas. T-tema kirjutab alguses t-teksti, siis p-panen mina tema t-tekstile mõtted sisse.»

Ljussin lõi käega, ei vaielnud ega lõõpinud vastu. Ta istus ja mõtles oma asjust. Võib-olla mõtles ta sedasama, mis Sintsov: mis kuradi pärast saatus neid jälle kokku viis? Aga võib-olla mõtles ta ka midagi muud, mõtles lihtsalt eelseisvale lahingule, millele nii või teisiti mõtlesid kõik — need, kes rääkisid, ja need, kes vaikisid.

«Üks asi, mis mulle ajalehtedes ei meeldi,» ütles Levašov, «on see, et mõnel teiesugusel mehel langevad sakslased nagu kurnipulgad. Üks nottis kolmkümmend, teine nelikümmend, kolmas vaata et sada tükki maha... Aga kui igaüks meist oleks sõja algusest peale kas või üheainsa sakslase maha nottinud, poleks nende vägedest enam tühjagi järel.»

«Nõus. Aga t-tuleks veel uurida, millal me omast p-peast luuletame ja millal me seda teie p-poliitraportite põhjal teeme,» ütles Gurski.

«Pada sõimab katelt,» lõi Levašov käega.

«Mina olen t-teiega ühel nõul, nagu ma juba ütlesin, aga ma k-kardan, et meie toimetaja t-teie mõtteid ei avalda.»

«Ma ei palugi oma mõtteid avaldada. Ma ütlen seda teile eraviisil.»

Sintsov vaatas Levašovile uurivalt otsa. Pataljoni-komissari hääl reetis varjatud kurbust.

«Enne teda,» noogutas Levašov Sintsovi poole, «oli meil pataljoni-komandöriks Polivanov. Oli kangelane ja jõudis ka saada kangelase nimetuse. Enne Polivanovit oli Tarahhovski, jõudis palju teha, aga saada ei jõudnud midagi ja sai lollil kombel otsa, ühe lolli pärast. Enne Tarahhovskit oli... Kuidas ta nimi oligi? Kuule, Zavališin?»

«Ei tea, ma tulin hiljem.»

«Õige küll, sa tulid hiljem. Ja mina puutusin temaga ka ainult paar päeva kokku. Näete, isegi nime ei mäleta. Mäletan, et oli vanemleitnant, mäletan, et oli kena mees, mäletan, et saadeti hospitali... ja ongi kõik, midagi muud ei mäleta. Nii see meie elu on!... Kuule,» pöördus Levašov nüüd Sintsovi poole, «mis me poisiga teeme?»

«Jätan siia,» tegi Sintsov iseendalegi ootamatult just praegu lõpliku otsuse.

Levašov kehtas õlgu: õige tegu see pole, aga eks sa tee tea.

«Mis poiss see on?» küsis Ljussin.

«Polivanovil, tema eelkäijal,» noogutas Levašov Sintsovi poole, «oli käskjalg. Neljateistaastane poiss. Vanja Horol Lozovajast. Sakslased tapsid ta omaksed ära. Lozovajas tapeti peaaegu kõik juudid maha, me nägime oma silmaga seda auku.»

«Aga m-miks Vanja?» küsis Gurski.

«Seda oleks pidanud Polivanovilt küsima, aga kellelt sa enam küsid,» ütles Levašov. «Tema ristiski poisi ümber — Onjast sai Vanja. Võib-olla tuli oma poeg meelde, või mine tea miks. Ausalt öelda, ma ei tundnud selle vastu huvi. Polnud aegagi. Polivanov oli meil ainult üheksa päeva. Esimesel päeval tuli: «Lubage ette kanda,» — üheksandal päeval sai ilma raporteerimata surma.»

«Huvitav oleks poisiga rääkida,» ütles Ljussin, kusjuures polnud selge, kas ta pöördus Sintsovi või Levašovi poole.

Sintsov aga arvas heaks võtta seda enda poole pöördumisena.

«Mina ei luba,» ütles ta.

«Miks?»

«Ei luba, ja jutt otsas.»

Levašov noogutas.

«Pataljonikomandöril on õigus. Polivanovi surmast pole veel päevagi möödas. Vara veel poissi puutuda. Ta näeb niigi vaeva, et nuttu tagasi hoida.»

«Aga kui mul teda vaja on?» ütles Ljussin.

«Olgu pealegi vaja!» ütles Levašov.

Muldonnis valitses mõni hetk piinlik vaikus. Piinlikkust tundsid kõik, kuid selle tõelist põhjust teadsid ainult Ljussin, kes küsis sõnatult, ainult pilguga: «Sa siis pole unustanud?» — ja Sintsov, kes samuti sõnatult, pilguga vastas: «Ei, ma ei ole unustanud.»

«Seltsimees pataljonikomissar, kas lähme siis öösel roodudesse, nagu te lubasite?» küsis Ljussin elavalt, võib-olla ülearugi elavalt, ringutas ja kohendas naeratades portupeed oma laial rinnal, mida ehtisid Punatähe orden ja medal «Vapruse eest»; Punatäht oli uus, hiljuti saadud, medali lint aga vana ja luitunud; seda medalit oli Sintsov näinud Ljussini rinnal juba tookord, oktoobrikuus Moskva all.

«Kui lubatud, saab tehtud,» ütles Levašov ja tõusis püsti. «Lähme Tšugunovi juurest läbi.»

«Lubate teid saata, seltsimees pataljonikomissar?» tõusis Sintsov üles.

«Pole vaja, Zavališin tuleb kaasa. Lehemehed kuuluvad minu ja tema kompetentsi. Puhka enne lahingut. Kas meestega tutvusid?»

«Jah.»

«Noh, ja kuidas enesetunne on? Millised on järeldused?»

«Järeldusi on veel vara teha, aga enesetunne on hea.»

«Asi seegi,» ütles Levašov, kes oli vahepeal kasuka selga pannud, ja pöördus Gurski poole. «Ära sa pataljonikomandöri küsimustega vaeva, las ta magab, sellepärast ma teda kaasa ei võtagi. Tal on homme lahing ees. Aga võib-olla on kindlam, kui sa meiega kaasa tuled?»

«Ausalt öelda, mulle m-meeldiks siia jääda,» ütles Gurski. «Siin on p-pealegi soe, ja oma k-kangelasmeelt võib ma teile homme näidata.»

Kui Gurski ja Sintsov kahekesi jäid, tõstis Gurski vaikides sõrme.

«Mis on?» küsis Sintsov.

«Kas võib ühe küsimuse esitada?» küsis Gurski.

Sintsov noogutas.

«M-miks te nii sõnakehy olete? Kas sünnipäraselt või ei salli te ajakirjanikke?»

Sintsov kehtas õlgu.

«Ma k-küsin sellepärast, et olen t-tähele pannud: endised ajakirjanikud ei salli vahel ajakirjanikke.»

Sintsov kehtas jälle õlgu. Mida sellele vastatagi? Ajakirjanikke ei salli tavaliselt need, kes on südamepõhjas nende peale kadedad. Tema küll kade ei ole. On juba ammu harjunud sõjas teise ametiga.

«Heidate magama?» küsis ta vastuse asemel.

«Aitäh ammendava vastuse eest esimesele k-küsimusele. Kas võib veel ühe esitada?» Gurski tõstis jälle sõrme.

«Laske tulla,» ütles Sintsov ja laotas lavatsil vedeleva kasuka laiali.

«Kas te tunnete Ljussinit hästi?»

Arvatavasti paremini kui sina, tahtis Sintsov vastata, kuid see oleks tähendanud juba pikema jutu sügemist.

«Ei.»

«Räägiksite ehk lähemalt?»

See kogelev punapea vist aimas midagi.

«Lähemalt küsige tema käest,» ütles Sintsov.

«Ebaviisakas vastus,» ütles Gurski.

Sintsov ei öelnud selle peale midagi, võttis välitaskust vihiku, tõmbas sealt lehe välja ja kirjutas: «Iljin, äratage mind kell 5.30!», pani lehe lauale ja kruusi sinna peale, pistis välitasku peatsisse, heitis kasuka peale pikali ja pani käed pea alla.

Kui tõusta viis kolmkümmend, mõtles ta, jõuan veel kõik ära teha, mis plaanis on: minna koos Iljiniga Karajevi roodu, käia enne lahingut vähemalt kaks roodu kolmest läbi. Ja kell seitse kolmkümmend, pool tundi enne suurtükitle algust, olen tagasi.

Oli kuulda, kuidas õled sahisid punapea lavatsil. Praegu on kolm kolmkümmend. Kui kohe magama jään, saan kaks tundi puhata... mõtles Sintsov.

Väga hea on lebada niiviisi siruli, käed pea all, soojas ruumis, pehme kasuka peal, mille all veel õled... Narr lugu, et uni ei tule. Nii see teinekord on! Iga minut on kallis, aga uni ei tule, ja käskida teda ei saa...

Ta oli sellele punapeale öelnud: «Küsi Ljussini käest!» Väga võimalik, et küsibki. Ja Ljussin räägib ka. Rääkida võib ju mitut moodi, võib ka nii rääkida, et sina oled see kõige õigem mees. Võib rääkida, et ilmutasid valvsust, ei tahtnud niisuguses olukorras, nagu see kuueteistkümnendal oktoobril oli, viia Moskvasse dokumentideta inimest, keda sa pealegi küllalt vähe tundsid, ainult üks päev... Aga mis päev see oli, selle võib ju rääkimata jätta. Ja et ta su juba enne kontrollpunkti maha pani, seda ta ka ei hakka seletama... Ja kõik klapib ilusti. Ljussini moodi mehed oskavad asju klappitada... Võib ka teisiti, lihtsamalt ja lühemalt: «Lööge või maha, aga niisugustes asjades olen ma formalist. Sõda on sõda ja kord on kord.» Võib ka nii. Ljussini moodi mehed oskavad ka seda. Räägib sõjast ja korrast nõnda, et võta või tema ees müts maha! Kurat temagal Viha teeb, kui seesugustega kokku juhtud. Auaste võib erinev olla, aga iga kord mõtled: näe, veel üks seltsimees Ljussin!...

Ja see punapea sõidab temaga koos ringi ja kirjutab koos. Sõidab ja ei teagi, mis mees Ljussin on. Teised inimesed, teine ajaleht, teised ajad... Võib ju olla, et Ljussinistki on teine inimene saanud, kes teab!

Hea küll. Aitab juba isiklikest asjadest, katkestas ta end vihaselt, kuigi ta südamepõhjas teadis, et see pole isiklik asi. Ainult et kergem on sellest mõelda kui isiklikust asjast. Hea küll, jätame selle teema... Mis see minu mure on, nagu öeldakse.

Aga mis siis veel sinu mure on? Major Šavrov naeris: «Mõttele vähem, Ivan, siis sõdid paremini.» Ei ole õige. Sellest ma veel paremini sõdima ei hakka. Ja mitte keegi ei hakka. Šavrov ise ka ei sõdi sellepärast halvemini, et ta oma peaga mõtleb. Minu üle naeris, aga ise mõtleb...

Aga kui ma oleksin jäänud selleks, kes ma olin, — ajakirjanikuks, võib-olla oleks mul üldse olnud teine mõtteviis? Kuigi rumal on arvata, et meie kõik oleme ühtemoodi ja nemad kõik on jälle teistmoodi. Kui ma oleksin jäänud lehemehiks nagu nemad, oleks iga mees ikka mõelnud omamoodi: Ljussin üht, see punapea teist ja mina kolmat moodi...

Punapea keerab iga mõtte naljaks. Nii on muidugi kergem elada... Aga surra on vist raskem...

Talle tuli jälle meelde, mida Iljin rääkis, — et täien-
duvääre mehed jäeti esialgu polku, ei jaotatud pataljo-
nide vahel ära: loodetakse, et homme, esimesel päeval, on meie tulejõud suur ja kaotused väikesed. Pole enam nii nagu varem, kus mõnikord saadeti päeva jooksul lahingusse kõik, mis olemas oli, nagu oleks see lahing viimane, nagu lõpeks sellega kogu sõda!

«K-kuulge,» ütles Gurski, kummardudes üle laua ja vaadates Sintsovi pärani silmadesse, «kui te ei maga, hakkame juttu ajama. Millele te p-praegu mõtlete?»

«Homsele lahingule.»

«Ja mida te sellest mõtlete?»

«Mõtlen, kuidas me pataljonile antud ülesande lahenda.»

«Aga laiemalt?»

«Mismoodi laiemalt?»

«Laiemalt. Näiteks, kui te asetate ennast mõttes rindejuhataja olukorda? K-kuidas te näiteks homme t-tegutseksite? Või ei mõtle te selle peale?»

«Ei mõtle. Mul on oma ülesanne ja oma vaatepiir, sellele ma peangi mõtlema.»

«K-kuulge, ärge ainult p-pahaseks saage. Te ütlesite vaatepiiri. Kas see on teie t-tõeline arvamus või on nii lihtsalt mugavam mõelda?»

Punapea vaatas Sintsoville uurivalt otsa, seekord oli ta täiesti tõsine.

Ei, loll sa ei ole, mõtles Sintsov punapea kohta, aga jultunud küll. Sul on kange valu teada saada, ja mina olgu lahke ja hakaku südant puistama! Jah, minu ametis, selles mastaabis, mis on minu vaadelda ja võrrelda, see tähendab minu vaatepiiril, ei saa ma muidugi sõja kõigis probleemides orienteeruda. Samal ajal aga

on mul paratamatult kindel tunne, et sõjas oma ülesandeid täites pean ma mõnedest asjadest paremini aru saama kui teised, muidu ei kõlba ma oma kohale. Mul on oma arvamus, omad seisukohad ja omad õigused nagu igal teiselgi. Kellel see tunne kaob, see pole enam komandör ega üldse inimene. Aga sulle ma seda seletama ei hakka. Ei taha. Ja aeg on magama jääda. Kui sa loll ei ole, saad ise aru.

«Saite pahaseks või?» küsis Gurski Sintsoville ainiti otsa vaadates.

«Ei. Lihtsalt ei viitsi lobiseda. Jääme magama. Ma ei tea, mis teie teete, aga mina pean küll katsuma jääda — asja huvides,» ütles Sintsov juba kinnisilmi.

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

Ees, sakslaste eesliinil, kaugemal ja veel kaugemal kuni silmapiirini välja, mida praegu ainult aimata võis, oli üksainus mitme kilomeetri laiune plahvatuste müür. Plahvatused sulasid taoti kokku, siis vajusid lahku, siis moodustasid jälle suitsumüüri; vahel lendasid nende taustal, mustana mustal põhjal, üles palgid, lauad, relsi-jupid — õhkulennanud riismed sellest, mis hetke eest oli veel olnud blindaaž või muldonn.

Kõik, mis oli ette nähtud, kõik, mis tuli teha või korraldada, oli Sintsov pataljonis teinud ja korraldanud enne suurtükkide ettevalmistava tule algust. Nüüd jäi üle ainult oodata.

Seal ees surid sakslased. Surid ja pididki surema, sest nad olid tulnud siia, sest nad ei andnud eile alla, kui neile ettepanek tehti, ja kunagi pidi ju kõigele sellele siin Stalingradis lõpp tulema...

Ja lõpp tuleb, kas ma elan selle päevani või ei, mõtles Sintsov, aga ma tahan elada ja seda lõppu näha, ja seepärast las sureb neid praegu võimalikult rohkem seal oma urgudes. Sest need, kes praegu surma ei saa, ronivad pärast oma urgudest välja ning hakkavad tulistama mind ja minu mehi, ja meie mehed langevad ja saavad haavata...

See on hea, et kui sa mehi käsutad, on sul harva aega

mõtelda oma tahtmisele ellu jääda. Ikka viib miski mõtet mujale. Täna polnud sellele enne ettevalmistavat tuld mahti mõelda.

Nüüd aga pole enam midagi vaja teha, ja midagi pole teha veel nelikümmend, ei, nüüd juba kolmkümmend kaheksa minutit, ja niikaua kui need minutid kestavad, ei saa kellelegi midagi öelda ega kellegi käest midagi kuulda. Asjata karjub see kokutaja lehemees mu kõrval midagi... niikuinii ei kuule... käigu ta põrgu, ainult pritsib mulle sülge kõrva nagu kaamel...

Isegi kui Maša seisaks praegu siin ja sosistaks mulle kõrva sisse, ei kuuleks ma ikka midagi...

Tagapool seisavad tankid, tankistidel on pead tornidest väljas, vaatavad ja ei karda, et mürsk neid tabab, ja polegi põhjust, sakslastel pole praegu mahti tulistada...

Kolmekümne neljased... Räägitakse, et neid olnud meil juba siis, neljakümne teisel aastal, Harkovi all, aga mina neid seal ei näinud. Mina nägin siis ainult ühte «KV-d» lähedalt ja veel viit kaugelt. Nad läksid minema, ja enam ma neid ei näinud. Ja selle «KV» pihta — ma ise nägin, kui see juhtus — tulistasid tankitõrjepüssist meie omad sõdurid. Tank oli vigastatud, nemad aga tulistasid, lõpuks pistis tankist pea ülemisest luugist välja ja hakkas kätega vehkima, et ta on oma mees. Nemad aga tulistasid ikkagi. Siis keeras ta torni ja andis nende pihta valangu, ja üks tankitõrjemees sai surma. Nemad muudkui tulistasid püssidest tanki pihta, mina jooksin juurde ja karjusin, et nad ei tulistaks, et see on meie tank! Aga nad ei uskunud, sest nad polnud kordagi meie tanki lähedalt näinud ja arvasid, et see on saksa oma. Siis võtsin ma vägisi ühe neist kaasa ja läksin tanki juurde. Kui me olime juba nii ligidal, et võis lugeda valge värviga maalitud loosungit tanki küljel: «Surm fašistidele!» ütlesin ma: «Näed, see on ju meie tank!» Mees aga ei tahtnud ikkagi tankile lähemale minna ja ütles: «See on fašistide tank, see on meelega sinna maalitud.» Kui me lõpuks siiski tanki juurde jõudsime, selgus, et tankitõrjepüssi kuul oli läinud läbi tripleksi ja juhul oli näos mitu killuhaava. Ta tuli üleni verisena tankist välja ja tankistid vandusid kõige mustemat kurja.

Siis jooksid sõdurid vangivõetud sakslasega meile vastu ja see karjus: «Doktor, doktor!...» ning seisis, käed üleval. Mina viisin ta tanki juurde, hakkasin nagu loll vastu soomust taguma ja hüüdsin, näidates talle seda tanki: «Russ pantser, saad aru, russ pantser!» Tema värises ja ütles: «Ja, ja, gut, gut...» Mina muuõkui karjusin: «Russ pantser!» ja näitasin talle tanki — ma olin nii vaimustatud, et sain talle näidata meie tanki, ja mitte nende oma!

Ei tea, miks ma seda praegu meenutan. Siiski, tean küll. Sest mulle teeb see haiget, mis tookord oli. Ja ma vihkan sellepärast sakslasi, aga kui päris aus olla, vihkan peale sakslaste ka iseennast. Vihkan meid kõiki sellepärast, et see kõik niiviisi oli. Ma armastan meid kõiki, aga vihkan ka, sest mind vaevab see, mis tookord oli. Mõnele mehele võin ma seda rääkida ja räägingi, aga enamasti hoidun rääkimast, sest arvatakse, et sellest ei tohi rääkida, ja võib-olla ei tohigi, niikaua kui sõda kestab... Olgugi et ma ei mõtle midagi halba. Ja see volinik, kellega ma pidin eile peaaegu raksu minema, mõtleb südames sedasama mis mina, ma olen selles kindel, kuigi ta on oma ameti tõttu kohustatud selliseid jutte välja nuhkima ja vastavasse kohta teatama.

Oleks hea, kui ta oleks tõepoolest tubli mees, nagu Iljin teda iseloomustas, aga eks ma ise vaata, mis mees ta on. Kui ta on tõepoolest tubli mees, siis tuleb ta täna koos minuga ja Iljiniga ja kõigi teistega edasi ega jää maha. Aga kui ta peaks mingil ettekäändel maha jääma, siis ma seda niisama ei jäta. Tõestan, et ta on argpüks, ja ta kaob pataljonist, nii nagu kadus omal ajal Fedjaškin. Ega nendelegi arguse eest pai ei tehta...

Veel parem oleks muidugi, kui midagi niisugust poleks tarvis teha, kui ta oleks samasugune mees, nagu oli Zotov, Ivan Zotõtš. See, kes pärast Fedjaškinist minu juurde pandi, — oli kõikjal, kus vaja, heitis kuulipildujagi taha ja oli tõepoolest kena mees. Mina kutsusin teda Zotõtšiks, kuni ta selles nurkraudakujulises majas surma sai... Ükskord öösel, kui me kahekesi olime, ütles ta äkki mulle, kuidas ta end meie pataljonis tunneb: «Mul on siin lihtsalt rumal osa, Sintsov. Ma peaksin olema sinu poliitasetäitja, ja mitte see, kes ma olen!»

Aga või siis sõjas vähe rumalust on? Kui ma olin veel toodukomandör ning mind Punalipu ja Butussoviga Punatähe ordeniga autasustati, läksime kahekesi kolm kilomeetrit mööda kallast staapi, et oma ordeneid kätte saada. Me oleksime äärepealt miinitabamuse saanud, ja pärast tulistas meid snaiper, ja kui me kohale jõudsime, öeldi meile, et ordeneid pole veel toodud... Pärast üks Punalipp siiski leiti. Mina sain oma kätte ja ma kinnitasin selle kohe rinda. Butussov aga tuli ilma ordenita tagasi. Jälle sattusime miinipildujatule alla, pääsime vaevalt eluga, ja polgukomandör Šavrov küsis: «Noh, kus teie ordenid siis on, näidake...» Ja Butussov ei teadnud, kas nutta või naerda...

Ljussin seisab minust kolme sammu kaugusel ja vaatab ka, kuidas sakslased surevad... Kas ta võis aimata, et ta siin minuga kokku saab! Vist on hea meel, arvab, et on tubli teoga hakkama saanud: tuli pataljoni. Ja nüüd püüab mulle näidata, kui vapper ta on.

Arvatakse, et inimesed muutuvad sõjas hoopis teistsugusteks inimesteks. Aga kui me mõtleme, kuidas siis kõik on, kui sõda lõpeb, kujutleme endid ikkagi niisugustena, nagu me olime. Võib-olla küll valesti... Mul pole aega mõelda, missugune ma praegu olen. Mul tuleb mõelda teistele asjadele, ja kui ma tõepoolest olen muutunud teistsuguseks, kui ma olin, siis sellepärast, et mul on olnud kogu aeg vaja mõelda teistele asjadele, ja mitte endale...

Praegu mõtlen ma endale sellepärast, et niikuinii pole midagi teha, niikaua kui kestab ettevalmistav tuli ja seal ees surevad sakslased. Las surevad! Mul on meele, kuidas siis oli, kui ei surnud nemad, vaid meie, kuidas meid septembrikuus pommitati, kui me üle jõe läksime, kuidas laivad ja praamide riismed läbisegi ujusid, kuidas naftasündikaat põles ja Volgasse voolanud nafta põles samuti, ja õhk oli täis kolemat kõrbehaisu... Ma ei oska mõtteski kirjeldada inimkeha põlemise lehma.

Jah, seal ees surevad sakslased juba kakskümmend minutit järjest, kõik sakslased, välja arvatud need, kes ellu jäävad ja hakkavad meid tulistama, kui me edasi läheme...

... Kui kellelegi rääkida, miks ma ööseks selle hospitaliõe juurde ei jäänud, siis ei usuks keegi. Ütles äkki

heast peast, et tal on juba meelest läinud, missugune ta mees oli. Aga minul polnud meelest läinud, missugune oli mu naine. Mul on praegugi meeles, missugune ta oli.

Ma seisan nagu kurt, ei kuule midagi. Ma näen, kuidas seal suitsu sees kõik kuni silmapiirini pahupidi pööratakse, toetun rinnaga vastu kaeviku jäist serva, sirutan end, et näha, mis seal ees sünnib, puudutan lõuaga jääd... ja ikkagi ei lähe mul meelest, missugune Maa oli. Kuigi teda vist ei olegi enam. Ma tean väga hästi, mida see tähendab. Ma olen näinud nii palju surnukehi, ka naiste omi, ja tean, missugused nad on. Talvel, külmaga. Ja suvel, palavaga...

Ei, mul on siiski meelest läinud, missugune ta oli. Juba ammu. Ja ma kahetsen, et ma tookord hospitalis ööseks selle naise juurde ei jäänud. Siis tundus, et ma ei saa, nüüd aga kahetsen. Seisan ja kujutlen, kuidas see kõik oleks võinud olla.

Kui on niisugune mürin nagu praegu, siis sarnaneb see vaikusega...

Kuskil seal ees, plahvatuste taga, on minu Stalingradi pataljon. Ka see pataljon, kus ma praegu olen, on minu oma. See seal on minu. Ja see siin. Tegelikult on ainult see siin nüüd minu oma. See seal pole enam minu. Aga mulle tundub veel, et on. Mõtlen talle praegu, nii nagu oleks ta kuskil tuhande versta taga. Sinna on aga ainult nelikümmend kilomeetrit. Ja kui ma praegu roniksin kaevikust välja ning läheksin otse üle lumevälja, oleksin kümne tunniga seal, kui keegi, mitte üks inimene minu pihta ei tulistaks.

Esimesel päeval, kui me Stalingradis oma positsioonidele asusime, oli minu kaevikuist kaldani tuhat üks sada meetrit, aga kui ma haavata sain, oli linnulennul jäänud nelisada. Tähendab, et kaheksakümne kahe päevaga, mis ma seal olin, liikusid sakslased kõigest seitse sada meetrit edasi. Vähem kui kümme meetrit päevas! Vihmauss, kui ta roomab kogu aeg, hommikust õhtuni, roomab ka vist päeva jooksul kümme meetrit edasi. Ja eks tahtnud nemadki Volgani jõuda, eks uskunud nemadki, et nad sinna jõuavad? Ja kui neil oleks olnud kas või ainult üks surematu, tabamatu inimene, oleks ta lihtsalt eesmisest kaevikust välja tulnud ja jõudnud

poole tunniga Volga äärde, koguni kahekümne minutiga. Aga ühtegi surematut inimest ju ei ole, ei neil ega meil...

Humal on niisuguseid asju mõteldagi. Tumanjan ütles eile kuulipildujaroodu komandöri kohta, et see mees on vahel võimeline valetama. Aga miks ta on? Sellepärast, et ta pole surematu. Kui ta oleks surematu, raporteeriks ta alati sulatõtt, see ei maksaks talle midagi. Ebaõige ettekanne on enamasti ikka tingitud sellest, et inimene kardab surma. Hiljem surevad selle ebaõige ettekande pärast teised.

Huvitav, mida ma hakkan tegema pärast sõda, kui ma ellu jään? Mul on millegipärast kogu aeg selline tunne, et ma jään ellu. Ainult paaril korral on olnud vastupidine tunne. Üks kord neljakümne esimesel aastal, kui me kohe pärast piiramisrõngast läbimurdmist autoga tagalasse ümberformeerimisele sõites «Katjušat» laulsime ja meile jälle saksa tankid vastu tulid. Ja teine kord, alles mineval suvel, kui õhtul algas korraga jälle pommitamine. Polnud mingit erilist põhjust, ma polnud lihtsalt kolm päeva ühtegi meie lennukit näinud. Kõik oli surmani ära tüüdanud, ja hetkeks kadus elutahtmine. Ja veel — kolmas kord — samuti mineval suvel, kui rindejuhataja meie juurde tuli ja mul oli lihtsalt hale näha, kuidas ta ringi käis ja põgenejaid peatas ja neid kaevuma sundis, nagu tal muud enam teha ei oleks. Aga võib-olla ei tahtnud temagi tookord enam elada ja otsis surma? Ma ei tea, mida tema mõtles, aga mina mõtlesin sel korral, et ma ei näe sõja lõppu, mitte sellepärast, et kohe tuleb kuul ja tapab mu, vaid sellepärast, et üldse on kõik halvasti.

Pärast, Stalingradis, ei olnud mul enam niisugust tunnet, et ma sõja lõppu ei näe. Kui ma seda meenutan, ei usu ma seda vahel isegi, aga tõsi ta on: mul pole enam kordagi niisugust tunnet olnud. Ja praegu ka ei ole.

Ma ei tea, kuidas ma kunagi hiljem sõda meenutama hakkan, aga praegu, kus ma sõdin, on mul kõige raskem taluda seda, kui me teeme midagi teisiti, kui peaks tegema. Praegu juhtub seda palju vähem, aga tuleb ikkagi ette. Ja kui ma millegi eest olen valmis surema, siis olen ma valmis surema selle eest, et kõik tehtaks

nii nagu vaja, nii nagu me tahame! Oleks tarvis, et ka täna läheks siin kõik nii, nagu me tahame! Ma tahan seda väga! Ma pole oma elus iial midagi nii kangesti tahtnud, nagu ma seda praegu tahan.

Kui ma näen, kuidas «Messerschmitt» sööstab ülevalt meie hävitajale kallale, tuleb kaugelt ja ei tulista veel, siis ma lausa tunnen, kuidas ta põrutab mulle valangu abaluude vahele. Ja kui see kõik juhtub, siis ma tunnen, et ma saingi valangu selga, ma laman maas ja mulle tundub, et ma olen tapetud, et ma ei tõuse enam...

Ma ei oska isegi seda tunnet analüüsida. See on kokkukuuluvuse tunne kõikidega, keda meie hulgast tapetakse, see on süü- ja häbitunne, valu ja raev kõige selle pärast, mis meil ei õnnestu, ja rõõm selle üle, mis meil korda läheb. Mis on sul hinge taga, Sintsov? See sama tunne, mille pärast sa elad, elad mitte üksnes enda isikus, vaid ka kõigis teistes, ning teed koos nendega kõik hea ja kõik halva läbi. Ma armastan ennast kõige hea puhul ning vihkan ennast ja teen endale etteheiteid selle puhul, mida ma teen halvasti, ja mitte ainult mina, vaid ka kõik teised. See tunne on mul hinge taga, ja südames, ja peas, kui ma käsklusi annan, ja käes, kui ma granaati viskan. Ja kes teab, võib-olla see ongi kodumaa-armastus, võib-olla just seda me tunnemegi, kui me igaüks omaette mõtleme, et me oleme nõukogude inimesed.

Seal ees käib plahvatuste suits üht- ja teistpidi ringi, nagu segataks lusikaga musta putru, maast kuni taevani.

Siin, otse silme ees, on kaeviku jääne serv, õlgade ja varrukatega siledaks hõõrutud, ja üks jäässe külmanud rohukõrs. See on püsti, nagu oleks ta meelega sinna pistetud plahvatuste tugevust mõõtma, ta väriseb silme ees kord tugevamini, kord nõrgemini...

Kui hea, et meil on nüüd siisugune suurtükivägi, et suurtükke on palju ja et need annavad sakslastele niimoodi pihta, et ma pole midagi sellist veel enne näinud. Alles suvel ei suutnud ma kujutledagi, et meil võib olla nii palju suurtükke. Kui tuletada meelde kõike, mida me maha jätsime ja kaotasime sellest ajast peale, kui sõda algas, siis võib pidada seda imeks, mis praegu toimub.

Muidugi, me poleks suutnud Stalingradis vastu pidada, kui meid poleks teiselt kaldalt kogu aeg toetanud suurtükid ja «katjušad». Nad toetasid meid nagu lihased vennad. Ma armastan neid, ja ma ei teagi, kuidas väljendada sõnades seda armastust, mida ma tundsin nende vastu Stalingradis, kui nad teiselt kaldalt tulistasid. Ei tule kõne allagi, et me oleksime vastu pidanud, kui nad poleks kogu aeg, päeval ja öösel tulistanud ja meid toetanud. Ja neid oli ikka rohkem ja rohkem, me tundsim seda. Aga isegi siis ei kujutlenud ma, et meil üldse saab olla nii palju suurtükke, nagu neid praegu üle minu pea sakslaste pihta tulistab.

Kui mitu korda ja mis sõnadega me ennast sellepärast needsime, et meil ei olnud kord ühte, kord teist! Ja siamaani on veel paljustki puudu! Kui mõtlema hakkad, ei saa siamaani aru, kuidas see võis juhtuda. Ma olin alles koolipoiss, kui meie raadioamatöörid kuulsid esimestena Nobile tsepeliini SOS-signaale. Aga minul pole pataljonis siamaani portatiivset raadiosaatjat. Ja kui palju virgatseid on hukkunud minu silme all sellepärast, et meil ei jätkunud kõige tavalisemat telefonijuhet, sellepärast, et meil olid kole suured traadirullid ja neid tuli tassida kahe mehega, ja traat oli jäme ja raske, ja et side korralikult töötaks, tuli vedada kahte traati korraga. Ja sellestki traadist oli alatasa puudus... Fašist, raibe, aga jookseb ja kerib väikest rulli, mille peal on imepeenike traat. Ja mille abil meil küll on tulnud traadi puudusel sidet luua, vahel isegi okastraadi abil...

Pea läheb paiste, kui saad aega selle üle mõelda, kuidas see kõik võis juhtuda. Järelikult oli midagi halvasti juba enne sõda, ja mitte mina üksi ei mõtle seda, nii mõtlevad peaaegu kõik inimesed. Niihästi need, kes vahel sellest räägivad, kui ka need, kes sellest iialgi ei räägi. Vist ei mõista ma kõike, kindlasti ei mõista. Ei saagi mõista. Aga seda ma ometi mõistan, et enne sõda toimus midagi arusaamatut. Ja ma mõtlen sellele, mis saab pärast sõda.

Tõsi küll, vahel unistan ma, et sõjajärgne aeg on lihtsalt vaikus. Tuleb meelde, kuidas ma ostsingi poest leiba, kuidas mina ja Maša tõime turult maasikaid, kuidas

me koos tütreaga neid koore ja suhkruga sõime, kuidas me kahekesi teatrisse läksime ja naabrinaine Tanja juurde jäi. Käisime käsikäes mööda linna, läksime nurgapealsesse valvekauplusse, seisime veidi aega sabas, kuni meile sinki lõigati. Ja läksime jälle mööda tänavat käsikäes ega osanud kujutledagi, et seda kõike kunagi enam ei ole ja selle asemel on sõda... Ja kui see kõik mu silme ette kerkib, tahaksin ma, et pärast sõda oleks kõik täpselt nii, nagu oli...

Siis aga tuleb mulle jälle meelde, kuidas sõda algas, ja ma ei taha enam, et pärast sõda oleks kõik nii, nagu oli...

Mul on selgesti meeles, kuidas Malinin mulle Moskvas, maakaitseväes, pärast piiramisrõngast läbimurdmist rääkis mitmest kindralist, keda sõja alguses sellepärast maha lasti, et nad taganesid. Ja ütles, et nii tulebki teha.

Võib-olla tulebki. Ma ei tea. Aga mul ei lähe meelest, et meie ülemusteks on praegugi kindralid, kes siis taganesid... Nüüd peksavad sakslasi, kuigi nad siis taganesid. Siis taganesid kõik. Polnudki niisugust kindralit, kes siis poleks taganenud, ja polnud ka niisugust sõdurit. Ja keegi ei kavatse meid kõiki maha lasta, kuna me tookord, neljakümne esimesel aastal taganesime. Ei saa ju süüdlasteks pidada kõiki, kes seda tegid, ja ka mina ei pea ennast süüdlaseks. Kui ma peaksin ennast süüdlaseks, siis ma ütleksin ise, et võtke ja laske mind maha. Aga ma ei ole süüdi. Seda ütlen ma ausalt, olles üksiseendaga.

Ma ei tea, mida ma oleksin saanud rohkem teha, kui ma tegin, kui see kõik oli juba alanud. Ja kui see on nii, siis pidi keegi juba enne sõda süüdi olema... Mõne üksiku kindrali pärast see niiviisi ei läinud. Keegi oli juba varem kõiges selles süüdi.

Ja ma tahaksin teada, kes. Kui mitte praegu, siis vähemalt pärast sõda. Võib-olla sellepärast ma ei tahagi, et pärast sõda oleks kõik nii, nagu oli.

Kui saaks rääkida seltsimees Staliniga ja temalt küsida: millest see kõik enne sõja algust tuli? Kui saaks kirjutada talle kirja, et ta kutsuks mind ainult üheks päevaks rindelt ära ja ütleks mulle, kuidas see kõik õieti oli!... Ma ju sõdin ja võin surra, enne kui ma

teada saan, aga ma tahaksin seda väga teada... Ja mitte mina üks. Teised ka.

Aga kui ma seda mõtlen, saan ma muidugi aru, et see on võimatu. Ja mitte ainult sellepärast, et ei saa rindelt üht pataljonikomandöri ära kutsuda, selleks et seltsimees Stalin korraga kõik muu sinnapaika jäta ja tema küsimustele vastaks. See on võimatu veel millegi muu pärast. Aga mispärast?

Ma kardan endale selle peale vastata. Sest kui ma niiviisi vastan, nagu mulle vahel tundub, kardan ma oma südames midagi kohalt nihutada, milleta mul on raske elada. Jah, mulle tundub vahel, et mitte üksnes teised, vaid ka tema ise on selles süüdi...

See kogeleja mu kõrval võpatas. Ma tundsin õlaga, kuidas ta võpatas, sest kaks rasket mürsku tulid puudulennuga ning plahvatasid meie ja sakslaste eesliini vahel. See pole veel midagi. Tähtis on tulevall, millega meid saadetakse, kui me oleme esimese positsiooni vallutanud ja läheme teist võtma... Kui siis juhtub puudulend, on asi halb. Raske on mehi maast lahti saada, nii et nad tihedalt tulevalli järel läheksid... Iljin mõtles vist ka selle peale, ta müksas mind õlaga ja pilgutas puudulendude puhul silma...

Kõigil on hirm, minul on hirm ja hirm on ka temal, mitte ainult lehemehel. Ja Ljussinil on vististi ka hirm. Ta ütles, et tuleb minuga koos — igale poole, kuhu ma lähen. Eks vaatame, kas tuleb.

Iljin on justkui kärsitu. Nii see vahel on. Ma saan temast aru. Mitte et ta ei kardaks, vaid ta tahaks rutemini selle kõik läbi teha, et siis olla või mitte olla. Minul endal on ka vahel niisugune tunne, osalt ka praegu. Et minna, kui kõik on lõppenud, saada sooja, süüa, juua ja kas või natukenegi magada...

Huvitav, mida Iljin praegu mõtleb? Ta on tugev komandör, kuigi alles noor, kahekümne ühe aastane. Pärts poisike, kui järele mõelda... Ma küsisin temalt eile, miks tal kalifeed jalas on, miks ta niisuguse külmaga vatipükse ei kannaks; selgus, et kannab küll, ainult et ta on otsinud endale kõige õhemad vatipüksid ja suured kalifeed, mida ta kannab vatipükste peal, et oleks ilusam... Kelle ees ta tahab ilus olla?... Selle Solovjova ees, kes oli sanitaarinstruktor ja nüüd on miinipil-

dur? Võib-olla ka tema ees. Või lihtsalt niisama, enesetunde pärast. Väga võimalik, et ta pole õieti veel ühtki naist tundnud. Enne sõda ei jõudnud, ja sõjas pole osanud... Minagi olen poolteise aastaga unustanud, mis naine on. Ja parem on sellele mitte mõelda. Kui hakad mõtlema, siis ei saa enam unes ega ilmsi lahti...

Raske on näha, kuidas naised surevad. Kui velsker Tamara Stalingradis pommitamisel haavata sai ja mina teda blindaazist välja kanda aitasin, haaras ta mul kahe käega kaelast kinni ja hüüdis: «Vanja, Vanjakene... ära jäta mind maha!...» Nagu oleks anunud armastust, nagu oleksin mina teda hüljanud... Endal mõlemad labajalad otsast ära, aga ise ta veel seda ei näe ega tea. Hea, kui inimene silmapilkselt surma saab, see on hirmus, kui kohe ei sure... Pärast mõtlesin, miks ta enne surma niiviisi hüüdis; kui ta elas, ei nimetanud ta mind kunagi nii... Ja üldse oli ta korralik tüdruk, ei lasknud kedagi ligi, mitte ühtki meest. Võib-olla armastab, ilma et oleks mulle sõnagi öelnud? Üks kord, nädal aega enne seda, käis see mõte mul peast läbi, kui ma äkki tema poole pöördusin ja nägin, mis pilguga ta vaatas. Mõtlesin korra ja unustasin. Polnud selleks mahtigi. Olid just kõige hullemad päevad, kogu aeg lausa surmasuus...

Ma ei kujuta ette, mismoodi ma pärast sõda elama hakkan. Kui Maša on surma saanud, siis ma muidugi abiellun. Ja tõenäoliselt kohe, ükskõik kellega. Aga võib-olla ka mitte. Võib-olla mõtlen ma ainult igatsusest nii. Aga äkki jääb tema ellu ja mina ise saan otsa? Äkki toimub saatuse tahtel valik, mis ei olene Mašast ega minust, vaid sõjast, et ainult üks meist jääb ellu, kas mina või tema. Ja see valik toimub silmapilkselt — plaks, ja kõik on lõppenud. Nagu lülitataks valgus kogu maailmas välja. Palju pole selleks vaja — ainult vatikuue haagi suurust rauatükikest.

Novembrikuu alguses võtsin ma hommikul vastu täiendusväge: kolm meest. Võtsin vastu, kirjutasin nimed üles ja saatsin Butussovi roodu. Pikalt rääkida polnud aega, lahing oli täies hoos. Näodki ei jäänud õieti meelde. Mõtlesin, et küll ma pärast roodus räägin. Vastu õhtut toodi kõik kolm tagasi — kõik olid ise tulistanud vasakusse peopessa. «Miin... miin...» Mis

miin see oli — kui sidemed lahti võeti, oli kõigil peopessa püssirohu põletushaav. Nad lasksid otse vintpüssist, pommitamise ajal, kui pauku polnud kuulda. Olid vist saanud juba üle jõe tulles hirmu tunda ja omavahel kokku leppinud. Alguses tahtsin maha lasta ainult ühe — seersandi — ja kaks saata hospitali ning pärast trahviroodu. Aga diviisist tuli käsk: tribunali — ja kõik pataljonis kohapeal maha lasta.

«Tingituna raskest olukorrast...» Olukord oli tõesti raske. Võib-olla on õige, et sel päeval ei oleks tohtinudki teist talitada. Loeti otsus ette, pandi nurkraudakujulise maja seina äärde — mis sein see oli, ainult rusud! — ja lasti kõigi roodude esindajate juuresolekul maha... Kõik ühel päeval: algus ja lõpp...

Oleks hea, kui täna ükski mees kartma ei lööks. Et ei tuleks kedagi relva ähvardusel edasi ajada! Hirmsamat asja ei ole kui...

Sintsov oli lakkamatu suurtükimürinaga nii ära harjunud, et enda meelest mõtiskles ta vaikus. Ja kui kõik lõppes ning saabus tööpoolest vaikus, ei märganudki ta seda esimesel hetkel...

«Rakett!» hüüdis ta kähinal, ilma et ta oleks ikka veel oma häält kuulnud. Ta kuulis enda kõrval raketi-püstoli tasast plöksatust, nägi teist raketti teise roodu kohale tõusvat, pani vildi jäätunud astmele ja ronis kaevikust välja.

Ta oli juba varem otsustanud, et ta läheb esimeste saksa kaevikuteni ahelikuga koos. Nüüd siis tuli seda teha.

Kolmsada meetrit eespool langesid ülestuhnitud maapinnale üksteise järel kolm hilinenud mürsku nagu viimased tilgad katuseräästast. Seda märkas ta alles jooksu pealt, kui kaevik oli selja taha jäänud.

KAHEKÜMNES PEATÜKK

Kella kolmeks päeval oli 332. laskurpolgu kolmas pataljon oma löigus päevaülesande täitnud: sakslaste kaitse esimene liin oli juba hommikul läbi murtud ja ammu selja taha jäänud, teine oli lõplikult vallutatud

alles äsja — üsna tuntavate kaotustega. Uut käsku polnud veel teada. Selle ootel kindlustuti saksa tranšeedes või lihtsamalt öeldes vajuti sinna sisse toibumaks pärast kõike seda, mis oli läbi elatud kuuetunnilise lakkamatu lahingu kestel.

Eemalt paistis pikk lauge kõrgendik. Selle nõlva mööda läks nüüd meie poolt vallutamata sakslaste kolmanda positsiooni eeslinn. Kui umbes viisteist sõdurit roodukomandör Karajevi kannul kaevikuist välja kargasid ja meeletult edasi tormasid, külvasid sakslased nad miinidega üle. Haavatud toodi ära, aga kaks surnut mustendasid lume peal, täiesti lagedal. Et mitte asjata meeste eluga riskida, käskis Sintsov nad pimedani sinna jätta.

Kaevikute ees laius lumeväli, mis silmapiiri poole pikkamisi tõusis.

Kui siit kaevikuist väljalöödud sakslased troppis kõrgendiku poole jooksid, tabasid neid poolel teel «katjušad». Väli oli laipadest kirju; kõrgendik ise polnud ka enam valge, vaid täpiline, kirendades «katjušade» mürasulehtritest.

Mitte kõik ei olnud põgenenud. Paar gruppi oli jäänud viimasesse tranšeesse paigale ja tulistanud lõpuni. Niisuguse tule taga on alati kellegi kindlat kätt tunda. Kaeviku põhjas teiste laipade hulgas oli oobersti laip. Lumest vaatas vastu automaadi toru, mida surnud käsi polnud lahti lasknud.

See vist sundiski neid siin viimse meheni võitlema, mõtles Sintsov vihaga, mis tulenes omapoolsetest kaotustest. Kui niisugune asi äratarki austust, siis igatahes tagantjärele, ja mitte lahingus.

Otsustades ohvitserilaipade, blindaažide, telefonide ja lumme tallatud mitmevärviliste traatide järgi, oli siin, kuhu Karajevi rood nüüd välja jõudis, rügemendi staap. Selle kohta ettekannet teha polnud veel võimalik. Sidemehed alles vedasid siia juhet sellest poole kilomeetri kaugusel asuvast mürsuaugust, kus Sintsov enne viimast söösti asus. Nad kohmitsesid, kuid neid kiirustada ka ei tahtnud. Raporteerida, et vallutati rügemendi staap, on ju tore küll, aga asi ei piirdü üksnes sinu raportiga — kohe jagatakse sulle uusi käsk. Lahingus on hetki, kus tahaks natuke puhata, nii et sul ülemustega sidet ei ole.

«Beltsimees vanemleitnant, ehk tahate süüa?»

Sintsov pööras ringi. Lahingus polnud tal mahti poisi peale mõelda, kuigi ta teda mitu korda enda kõrval nägi. Nüüd mõtles ta korraga, et küll on ta ikka kõhn ja külmanud, hambadki plagisevad suus.

«Mis sul seal on?»

«Lihakonservid.»

«Kas soojaks teha saab?» küsis Sintsov, mõeldes, et niisuguse külмага on konservid nagu klaas.

«Mul on kuiva piiritust.»

«Tee siis pealegi.»

Ta kutsus roodukomandör Karajevi ja ütles talle, et see läheks kaevikuid mööda paremale ja kontrolliks, kuidas edeneb kuulipildujate ülesseadmine sakslaste vasturünnaku puhuks.

«Vasakul lähen vaatan ise.»

Sõdurid, tuule pärast küürus, surusid end vastu kaevikuseina. Mõni tegi suitsu, mõni tuhnis sakslaste laipade kallal. Üks näris raginal kuivikut, mis oli kõva nagu tislerriliim, teine oli padrunid peo peale puistanud ja plöksutas trofeeks saadud «Walterit».

Lahingu meeletu tormamine ja pinge oli asendunud väsimusega. Sõdurite pilkudest võis lugeda sedasama küsimust, mis oli sul endalgi: mis saab edasi? Kas tänaseks on kõik või tuleb veel mõni käsk? ... Muidugi tahaks, et tänaseks oleks kõik.

Viiesajalisel kaardil oli läbikäidud maa pikkus üheksa sentimeetrit. Maastikul koosnes esimene positsioon kolmest tranšeest, esimesest teiseni oli nelisada meetrit, teisest kolmandani seitsesada. Lagedat välja mööda oli teise positsioonini kaks kilomeetrit. See koosnes omakorda kolmest tranšeest — jälle poolteist kilomeetrit, kuni need läbi löigati, ja olgugi et suurtükid kündsid ettevalmistava tule ajal ja ka hiljem, kui nad jalaväge toetasid, kõik ümberringi segi, anti ometi igast tranšeest tuld. Ja igal sammul ikka tugevamat. Nii et sõduritest võis aru saada: kuni kõik see tee läbi käidi, tuli päeva jooksul niigi mitu korda inimlike võimete piiri ületada, ja nüüd ei tahtnud sellele mõeldagi, et tuleb käsk seda veel kord teha.

Tuisklumi vihises üle kaevikute sakslaste poole ja

hakkas silma nähes mürsulehtrite ja laipade surnud laike valgeks tegema.

Kuigi kindlustumise käsk oli antud silmapilkselt pärast viimase tranšee vallutamist, ei olnud kuulipildujaid ikka veel üles seatud. Tuli peale kätatada ja sundida tegema seda, mis kästud. Sõdurid ei tahtnud jännata uute, sakslaste poole suunatud kuulipilduja positsioonidega. Andis tunda väsimus pärast lahingut ja arvamus, et sakslased vaevalt täna vasturünnakut teevad, ja kui me öösel edasi ei lähe, siis hommikul läheme igal juhul, nii et kogu vaev oleks asjata.

Tranšee lõpus, kus tuli sakslastest mahajäänud jäätunud lauale üles seada ringtulistusega kuulipilduja, seisis Sintsov mitu minutit sõdurite juures, et neid oma kohalekuga kiirustada.

Seal seistes nägi ta selgesti eemalt paistvat suurt kõrgendikku ja saksa tranšeede jätku vasakul, mille Lunini rood oli vallutanud. Nende kaevikute vahel, kus tema seisis, ja nende vahel, mis Lunini rood oli vallutanud, oli umbes nelisada meetrit lagedat välja. Sakslased polnud sinna katkematut liini ehitanud. Nõgu sai hästi tulistada eemalt, veel praegu sakslaste käes olevalt kahelt kõrgendikult — suurelt, mis oli kaugemal, ja veel ühelt väikeselt, mille kaugus Lunini roodu positsioonidest oli umbes seitsesada meetrit.

Seda väikest kõrgendikku vaadates, mis Lunini roodu ees kükitas, mõtles Sintsov korraks, et me satume selle vallutamisega suure kõrgendiku tiivale. Ja sel juhul langeb ka suur hõlpsamini meie kätte.

Kuid tal ei jätkunud veel jõudu sundida end sellele üksikasjalisemalt mõtlema.

Ta mõtles hoopis muud — seda, et Bogoslovskil, kes asendab nüüd roodus teise positsiooni ründamise algul langenud Luninit, oleks juba aeg saata sidemees raportiga pataljoni.

Mis ta seal venitab? Ei taha riskida sidemehega, ei taha teda valges läbi selle sakslastele nähtava nõo saata?

Sintsov läks kaevikuid pidi tagasi, mures Bogoslovski pärast, kes vallutas küll kõik, mis kästi, kuid viivitab nüüd ettekandega, ja ei tea ju, kuidas ta üldse Lunini asemel edaspidi rooduga toime tuleb.

See mõte asendus vähehaaval teisega — et peaks varsti ise Bogoslovski roodus ära käima. Siis tõrjus nii selle kui ka eelmise kõrvale kolmas, kõige olulisem mõte, mis vilksatas tal peast läbi juba siis, kui ta oli kuulipilduja ülesseadmise juures seisnud ja Lunini roodu positsioonide ees olevat kõrgendikku silmitsenud: mõistlik oleks kõrgendik ruttu ja viivitamata vallutada, niipea kui pimedaks läheb. Sakslased arvavad, et me asume seda ründama homme hommikul või hilja öösel, kuid see tuleks vallutada kohe, sel ajal, kui me nende teada alles vägesid järele ootame ja ette valmistume. Vallutada ootamatult, väikeste jõududega, ilma suur-
tükide ettevalmistava tuleta. Ja seda tuleb tal endal teha. Et jõuaks enne pimedat kõik välja arvestada ja kõrgendiku lähised ära vaadata, peab ta kõige hiljem poole tunni pärast, veel valges, läbi selle lageda nõo Bogoslovski juurde minema.

Kogu tagasitee vaevas teda see mõte; lahti ta sellest enam ei saanud. Kuigi see oli koormav ja kuigi ta tahtis mõelda millelegi muule, mis oleks kergem, — nimelt et tänaseks on sõda juba lõppenud —, teadis ta, et see koormav mõte jääb alles ja kasvab, ja kui ta on selle läbi mõtelnud, kannab ta selle ikkagi ette, ei saa kandmata jätta. Kusjuures ta küll endale risti vastu loodab, et ta ei saa luba ja rünnak lükatakse homseni edasi.

Poiss soojendas kaeviku põhjas kaht suurt lihakonservipurki, mis olid pandud püsti kahele kuiva piirituse purgile. Konservipurgid olid lahti ja nende peale olid pandud kuivikud, et need auru käes pehmeks läheksid.

Poiss istus. Sintsov ei saanud alguses aru, mille peal, siis nägi ta aga kasuka alt paistvaid saksa talvesaapaid ja taipas, et poiss istub sakslase laibal, nagu oleks see istumiseks loodud.

Karajev seisis tema kõrval, silmitsedes konservipurke ja nende all põlevat piiritust.

Tuleleeki kaeviku põhjas polnud peaaegu nähagi, nii-
sis ei olnud videvik veel käes.

«Kas kontrollisite?» küsis Sintsov.

«Just nii,» ütles Karajev ja küsis siis äkki: «Kus Lunin langes? Kas te ise nägite?»

Sintsov oli talle juba rääkinud, kus ja kuidas Lunin surma sai, kuid Karajevi küsimus polnudki õieti küsi-

mus, vaid praegu, vaikuses tekkinud ängistav soov selgusele jõuda, kuidas see nii saab olla — et oli inimene, oli Lunin, ja nüüd pole teda enam, on langenud. Langes? Kuidas see saab olla?... Sintsov mõistis seda selgusepüüdu ja kordas: jah, Lunin langes siis, kui vallutati teist positsiooni, kuulipilduja valang tappis ta silmapilkselt, nii et ta teadvusesse vist ei jõudnudki, et ta sureb. Stalingradlasel jäi oma Stalingrad nägemata. Seda rääkides nägi Sintsov silme ees Lunini heleda juukselist värsket, surmapitserita nägu ja peast ära kukkunud läkiläkit lumes tema kõrval: profiilis nägu lumel, silm lahti, lühikesed juuksed siiliokkana püsti, kõrva kohal paljaks aetud meelekoht... Jah, nii see oli, ja rohkem pole sellest midagi rääkida, sest Sintsov ei tea ise ka rohkem. Teab, et Lunin oli oma rooduga vallutanud esimese positsiooni, kõik kolm tranšeed, ja jäänud ellu, teise positsiooni ees tormijooksu ajal aga sai surma.

Väga vähe on lahingust rääkida, kui see on alles äsja lõppenud, kui pole veel aega olnud sellele mõelda.

Esimene positsioon vallutati peaaegu ilma kaotusteta. Järgmisel aga, juba esimeses tranšees, oli terveks jäänud kuulipilduja, ja seal langeski Lunin... Tema, Sintsov, käis teise positsiooni vallutamise ajal esimeses, teises ja kolmandas roodus. Ta viis rünnakule esimese tranšee ees mahaheitnud sõdurid, ja kui see oli nii vaskul kui ka paremal vallutatud, ainult siin, keskel, Karajevi juures polnud veel midagi vallutatud, roomas ta tule all Karajevi juurde ning viis päralt jõudes koos temaga roodu rünnakule, ja paljud said nende silma all surma ja haavata, kuid nad tungisid siiski esimesse ja teise tranšeesse.

Seejärel ei tohtinud peatuda, tuli rünnata kolmandat. Kuid sakslased tegid ise vasturünnaku, ja tekkis viivitus. Iljin läks Tšugunovi juurde, tema aga jäi siia Karajevi juurde ja ootas lumes, mürsuaugus, kuni meie suurtükid sakslaste ridades veel kord laastamistööd tegid, tõusis siis üles ja tuli kohe viimaste mürskude järel koos rooduga nende kaevikuteni...

Nii see kõik oli... Kõik see tuli läbi teha!... Kui meelde tuletada. Aga lahingus on kõik tunded pinna-pealsed ja pole aega millelegi muule mõelda kui oma

tööle, ning sellelegi tuleb mõelda kohe algul ja lühidalt: kas jah või ei!

Oli tunne, et töö on tehtud, ja see oligi peamine, mis lahingust meeles oli. Ja veel oli meeles, et sina ise jäid ellu. Ütelda enda kohta, et sul polnud aega karta, sest juhatasid pataljoni, poleks tõsi. Kartmiseks jääb alati aega.

Kõik muu, peale üldise lahingust tuleku tunde ja teadmise, et oled elus, talletus esialgu mälus ainult kildude ja katkenditena.

Nende kildude ja katkendite hulgas oli surnud Lunini kõrgelt paljaks aetud meelekohaga profiil ja õõnes, liiveldama ajav tunne, kui sakslased alustasid vasturünnakut ja äkki tundus, et nad tõrjuvad meid tagasi... Ja Tumanjani tige hää telefonis, kui tuli viivitus: «Kus teie siis olete? Võtke end kohe kokku — ja edasi, edasi...» Ja tema enda tige vastus: «Sellest kokkuvõtmisest on sama palju kasu kui paljal mehel püksirihmast...» Ja hetkeline solvumistunne, mis segunes süütundega, ja veel üks tormijooks tule all üle lume-lagendiku... Ja veel üks katkend: tuld andvad miinipildurid ning naine, seesama, kellest oli öösel juttu, — suurt kasvu, laia seljaga, kuldsed juuksed mütsi alt väljas vatikuue õlgadel, paneb kahe käega miini miinipilduja torusse. Ja hiljem, tunni aja pärast, juba teisel positsioonil — mürsu otsetabamusest lõhkikistud miinipildurite surnukehad, mida on kole vaadata, ja teiste surnute hulgas ka see naine lumes selili, lõhutud keha ja terveks jäänud näoga... Kui ta elus oli, nägi Sintsov teda ainult selja tagant, nüüd aga nägi lumel tema nägu — surnud, hambad huulde vajutatud, silmad pärani. Nägi korra ja läks edasi, sest aega ei olnud, oli vaja edasi minna...

Ja veel: tulevad vastu viis vangivõetud sakslast ja nendega koos noorukene sõdur, kes palub murelikult: «Lubage, ma viin ise ära.» — «Miks ise?» — «Muidu panevad jooksu...»

Ja veel üks sõdur lumeväljal, keda tuleb tükk aega nagaaniga selga taguda, et ta üles tõuseks...

Ja veel üks sõdur vallutatud kaevikus, kes päästab su surmast, ja sakslane, kes tapab selle sõduri ja kelle sa sealsamas maha lased, nii et ta langeb otse sinu peale

ja lööb surnud käega nagu piitsaga nagaani su sõrmede vahelt maha...

Ja veel midagi, mis meelde ei tule, kuid aina keerleb peas. Mingi auk keset välja, kuhu sa jooksu pealt kukud ja püüad kukkudes kinni mütsi, mille kuul on peast maha löönud... Ja sõrmetes lakkamatult mürgise, püssirohusuitsuse lume kole ving. Nii suitsune on see lumi, et ära proovigi suhu võtta, kuigi on janu... Ja veel midagi... Mis see on? Praegu ei meenu...

«Me lõpetasime temaga koos sõjakooli,» kostab äkki Karajevi hääl.

Jah, seda ütleb Karajev. Jah, õige küll. Ta oli kuulnud juba öösel, et Karajevil ja Luninil on vedanud: lõpetasid koos kooli ja sattusid nüüd ühte pataljoni...

«Soojad, võib sööma tulla...»

Seda ütles poiss. Tõstis labakindaga konservipurgi tulelt ära.

Kus tal need kaks purki kogu aeg olid, põues või?

«Pataljonikomandör, lähme muldonni. Seal on soojem, puruks küll, aga tuult peab ikka.»

Seda ütles Iljin, kes muldonnist välja ronis. Selgus, et ta on juba Tšugunovi juures ära käinud.

Ta ei teagi veel, et see tüdruk on surma saanud, ma pole talle rääkinud, käis Sintsovil peast läbi.

«Mis Tšugunovi pool kuulda oli?»

«Kõik on korras.»

«Ja side?»

«Ikka venivad veel. Saatsin Rõbotškini neid kiirustama.»

Sintsoville ei tulnud kohe meelde, kes see Rõbotškin on. Ah jah, Rõbotškin on pataljoni adjutant...

«Siis hakkame sööma,» ütles ta.

«Lähme muldonni,» soovitas Iljin veel kord.

«Pärast, praegu ei taha,» ütles Sintsov ja kordas murelikult: «Miks ometi sidet ei looda?»

Ta ei tahtnud praegu muldonni minna, sest ta oli juba otsustanud, et niipea kui ta Tumanjaniga telefoniühenduse saab, palub ta luba viia oma plaan täide, mis puutub Lunini roodu ees asuvasse väikesesse kõrgendikku. Kui ta loa saab, pole mõtet end soojaga ära hõõrutada, niikuinii tuleb roodu minna. Iseasi, kui see homme hommikuni edasi lükkub...

Ta võttis pussi ja torkas selle otsapidi rasvases leemes ujuvasse lihatükki. Isu ei olnud, aga oli mõnus, et liha on tuline. Enne kui ta purgi Iljinile edasi andis, tahtis ta ka leent võtta: ta vaatas ringi, kas kellelgi on lusikat. Poiss aga oli juba vildisäärest lusika välja tõmmanud ja hõõrus seda kasuka taskust võetud riideräbalaga.

«Sähke, seltsimees vanemleitnant.»

Sintsov võttis mõne suutäie ning ulatas purgi ja lusika Iljinile.

«Miks nii vähe?» küsis Iljin.

«Mulle aitab,» ütles Sintsov, ja märgates, kui kiiresti Karajev teist purki tühjendab, näitas ta poisi poole: «Jäta kokale ka.»

«Ehk tahate üks lonks? ...» küsis Iljin. «Mu käskjalal on kaasas.»

Sintsov raputas pead.

«Lahingu ajal ma ei joo.» Seda öeldes märkas ta Iljini pilgus välgatavat imetust: kas siis tänaseks polegi veel lõppenud?

Sõjas kujunevad alluva ja ülemuse suhted niisuguseks, et kõike ei hakatagi sõnades küsima. Aga küsimus jääb ikkagi küsimuseks, ja kui sa seda oled silmist lugenud, tuleb vastata «jah» või «ei».

«Kuule, Iljin,» ütles Sintsov Iljinil õlast kinni võttes ja teda veidi eemale viies. «Mul on tänaseks üks plaan, mis sina sellest arvad? ...»

Samal ajal kui ta oma plaani selgitama hakkas, taipas ta, et enam ta sellest ei tagane, ka siis mitte, kui Iljin teisiti arvab. See otsustavus põhines tundel, et tal on õigus, ja mine tea miks tekkinud aimusel, et kordaminek on kindel.

Iljin kuulas ära ega vaielnud vastu. Kuid pataljoni-komandöri asemele pakkus ta ennast täideviijaks — kas enesearmastusest või harjumusest võtta enda peale kõik rasked asjad, mis ette tulevad.

«Sul on niikuinii tegemist, sinu hoole alla jääb kaks roodu,» ütles Sintsov. «Otsi luurajad kokku, nii palju kui sa neid leiad, ja saada sinna, minu juurde.»

Iljin noogutas vastuseks, kuid pilgus oli sõnatu küsimus: kas minna kohe luurajaid kokku kutsuma, nagu olöks asi lõplikult otsustatud, või oodata, kuni pataljoni-komandör polgukomandöriga ühenduse saab?

«Kutsu kokku,» lõi Sintsov käega. «Luurajad ja käskjalad, kõik, kes vähegi kõlbavad. Et oleks umbes viisteist meest veel peale roodu omade.»

Seda öelnud, mõtles ta, et oma käskjalga ta küll kaasa ei võta, jätab siia. Ta on ikkagi laps. Üks asi on käia komandöri sabas kaitseliinil, teine asi on olla lahingus. Ühe päevaga on ta rohkem läbi elanud kui muidu terve kuuga! Nutku kui palju tahes, aga hommepäev tuleb ta tagalasse saata.

«Kuule, Iljin,» hüüdis ta Iljini, kes asus käsu täitmiseks minekule.

Iljin keeras ringi.

«Vaata, et soe toit oleks kohal, rooduvanemad passiivad muidu poole ööni tagalas...»

«Meil pole seda kommet, seltsimees vanemleitnant,» ütles Iljin. «Kõik saab tehtud. Lubate minna?»

«Mine.»

Vaevalt oli Iljin läinud, kui kaevikusse Sintsovi kõrvale hüppas Rõbotškin, adjutant, ning tema järel sidemees telefoni ja traadirulliga.

«Lõpuks ometi,» ütles Sintsov. «Öö jõuab enne kätte, kui te meelt märkate!»

«Tema paarimees sai haavata. Sel ajal kui...» hakkas Rõbotškin seletama, kuid Sintsov katkestas teda:

«Pärast seletate. Pange telefon üles.» Ta näitas blindaaži sissekäigu poole.

Ta läks blindaaži adjutandi ja sidemehe järel ning komistas põiki ukse ees lebava laiba otsa. Blindaažis põles tattnina, kuid silmad ei seletanud päevavalgest tulles midagi.

«Hei!» hüüdis Sintsov, blindaažist pead välja pistes. «Tehke ometi blindaaž puhtaks! See on ju komandopunkt.»

Iljini käskjalg, vuntsidega vanamees, ja poiss läksid blindaaži ning tassisid laiba välja.

«Ohvitser?» hüüdis Sintsov neile järele.

«Ohvitser jah, ristiga,» hõikas poiss väljast vastu.

Täna nottisime neid küll hulka maha, mõtles Sintsov. Enamasti tegi seda suurtükivägi, aga eks meie ka. Mitu korda rohkem, kui ise kaotasime.

«Ikka koperdate veel?»

«Valmis,» ütles sidemees.

Kuuldavus oli halb, juhe andis kuskil maaühendust. Telefoni juures oli vastu ootust Levašov, ja mitte Tumanjan.

«Kadunud mees ka viimaks välja ilmunud!» karjus Levašov torusse ja lisas rõõmu pärast paar vägevat vandesõna. «Kus sa oled?»

Sintsov kandis ette, kus ta on ja et selles kaitselõigus on viis suurt blindaaži — nähtavasti oli siin saksa rügemendi staap. Praegu on nad kõik muidugi pillapalla, aga paar-kolm tükki saab korda seada.

«Väga hea!» ütles Levašov. «Kui polgukomandör tagasi tuleb, toome oma komandopunkti sinna ja püksime sind edasi.»

«Kuhu edasi? Ees on sakslased. Kus polgukomandör siis on?»

«Läks esimesse pataljoni, uut pataljonikomandöri kohale panema. Endine läks miini otsa, viis tuju kohe täitsa nulli... Kas lehemees on sinu juures?»

«Missugune lehemees?» küsis Sintsov. Talle meenus, et kui nad sakslaste esimest tranšeed vallutasid, nägi ta mõni samm eemal mõlemat lehemees, pärast aga polnud ta enam kumbagi näinud.

«Prill on minu juures,» ütles Levašov. «Aga vanempolitjuht peab sinu juures olema. Prill on tema pärast mures.»

«Pole näinud,» ütles Sintsov.

«Otsi üles, sina vastutad tema eest.»

«Kuulen. Kus staabiülem on?»

«Liigub kuskil,» ütles Levašov. «Vanast kohast on ära tulnud, siia pole veel jõudnud. Mis sa temast tahad?»

Sintsov otsustas mitte Tumanjani tulekut ootama jääda ja kandis Levašovile oma plaani ette: vallutada Lunini roodu ees olev kõrgendik kohe pärast pimeduse saabumist — vaikselt, suurtükkide ettevalmistava tulega. Ta seletas, et niipea kui see on meie käes, ähvardame me teist, suuremat kõrgendikku tiivalt.

«Oota, ma vaatan kohe kaarti.» Levašov vaikis natuke aega. «Jah, käes, selge. Usud, et läheb korda?»

«Ma ei paluks luba, kui ma ei usuks.» Sintsov oli juba lõplikult jagu saanud mahasurutud, kuid südamepõhjas püsinud soovist, et rünnak homseni edasi lükataks.

«Noh, sel juhul ma vastu ei ole! Aga kui tunned, et

vastupanu on kõva, jäta pooleli, ära mehi ilmaasjata magama pane.»

«Selge,» vastas Sintsov rahulolematult; Levašovi soovitus oli täiesti ülearune: tema sõnad, kuigi head sõnad, jäid ikkagi ainult sõnadeks.

«Otsi lehemees üles,» hüüdis Levašov. «Sina vastutad tema eest.»

«Mul pole aega, ma lähen roodu.»

«Ikkagi vastutad sina.»

«Annan käsu otsida. See on minu poolt kõik.»

«Hea küll, valmistu siis ette. Aga enne algust hellista veel kord, küsi polgukomandöri nõusolekut.»

Sintsov läks blindaažist välja ja imestas, et valgus nii teravalt silmi löikab. Blindaažis olles arvas ta, et väljas on hakanud hämarduma, aga nüüd selgus, et on veel päris valge. Ja mõne minuti pärast tuleb valges minna läbi selle lumise nõo, mis on sakslastel lausa peo peal.

«Sintsov!» kuulis ta rõõmsat hüüdu, pööras ringi ja nägi, et kaevikut mööda tulevad tema poole Ljussin ja Zavališin.

«Tervist!» hüüdis Ljussin ikka niisama valjusti, kui ta Sintsovi juurde jõudis, ja raputas tal kõvasti kätt, nagu poleks nad täna teineteist näinudki. «Sa ei kujuta ette, kui hea meel mul on, et sa ikka elus oled!» Sõnadest «sa ei kujuta ette» kostis selgesti palve unustada kõik, mis nende vahel oli olnud. Eile tegi näo, nagu polekski midagi olnud, täna aga palub unustada. Arvab, et kui on päev otsa pataljonis olnud ja samad ohud läbi elanud, mis Sintsov, siis on vana võlg kustutatud. Kurat sinuga, olgu siis pealegi kustutatud, mõtles Sintsov Ljussini rõõmust säravat nägu nähes.

«Muudkui küsis kogu aeg, kus teie olete,» ütles Zavališin Ljussini poole näidates.

Sintsov laskis need sõnad kõrvust mööda:

«Kuule, Zavališin. Mul pole aega, ma lähen ära, sina helista polgu poliitasetäitjale ja teata, et lehemees on üles leitud. Ta helistas, tundis muret.»

«Ah tundis muret!» naeris Ljussin heast meelest. «Ei maksa muretseda! Sina ja mina oleme hullemastki supist eluga välja tulnud.»

«Kuhu te lähete?» küsis Zavališin.

Sintsov seletas lühidalt.

«Lubate kaasa tulla?» küsis Zavališin.

«Ole Iljini tulekuni siin,» ütles Sintsov. «Siis otsustate koos, vastavalt olukorrale.»

«Ma tulen siis ise,» ütles Ljussin.

«Pole mingit vajadust,» ütles Sintsov.

«Mispärast?»

«Beda me arutama ei hakka. Pole vaja, ja punkt,» vastas Sintsov järsult ja pöördus Zavališini poole.

«Helistage kohe.»

«Poiss võttis automaadi ja pani kaela.»

«Sina ei tule kaasa,» ütles Sintsov.

«Miks?»

«Jäta see «miks». Jääd siia.»

«Aga kapten Polivanoviga ma...»

«Kapten Polivanoviga oli nii, aga minuga on teisiti. Tee vahepeal blindaaž korda, kuni ma ära olen. Selge?»

Pikemalt ta ei rääkinud, keeras ümber ja läks välja, võttes sidemeheks kaasa võõra käskjala, vanema vuntsidega mehe.

Kaevikust välja ronides mõtles ta jälle: ikka veel valgel! Aga selleks ta ju asuski otsemaid teele, et enne pimedat kohal olla.

Iljini käskjal, kes Sintsovi järel kaevikust välja ronis, kõndis nüüd vaikides taga; pataljonikomandöri käsk — tuli minna. Ei saagi teisiti — pataljonikomandör ei tohi lahingu ajal üksinda liikuda.

Alguses läksid nad püsti, sumbates sügavas lumes. Kui kuulipilduja kaugelt kõrgendikult täristama hakkas, heitsid nad maha ja roomasid umbes kolmkümmend sammu. Siis tõusid nad püsti ja jooksid, kuid sügavas lumes ei saanud korralikult joosta. Kuulipildujast täristas jälle üks valang, ikka sellelt kaugelt kõrgendikult, huupi, peaaegu maksimaalsest laskekaugusest.

Lähemal künkjal aga valitses vaikus — ei tea, mis pärast. Võib-olla ei tahetud vastutulistamist välja kutsuda.

Kui nad olid nõo keskele jõudnud, hakkas maapind vähehaaval tõusma. Aga ka kõige lagedamas ja ohtlikumas kohas, kus Sintsov arvas, et tuleb veel üks valang, läks kõik õnnelikult. Sakslased ei tulistanud enam.

Seljandiku varjus hingasid nad kergendatult. Väike, eemalt nähtamatu langus varjas neid sakslaste eest ja

viimased sada meetrit olid ohutud. Nad polnud veel kaevikuteni jõudnud, kui Bogoslovski välja ronis ja neile vastu tuli.

«Mulle kanti ette, et tullakse. Jooksin ise vaatama, kes tuleb. Selgub, et teie...»

«Miks te pole siiaaani ülesande täitmisest ette kandnud?» katkestas Sintsov teda pahaselt.

«Pool tundi tagasi saatsin virgatsiga kirja. Arvasin, et te juba...»

«Kuhu te ta saatsite? Sinna tahapoole, tont teab kuhu?»

«Tahapoole, sinna, kus te varem olite.»

«Mõtelge ometi peaga,» ütles Sintsov. «Kuidas ma võiksin praegu olla eeslinist poolteist kilomeetrit kaugel? Ja pealegi ütlesin ma teie juurest ära minnes, et ma lähen Karajevi juurde.»

«Ju ma siis suures saginas ei kuulnud, seltsimees vanemleitnant.»

Sintsov nägi Bogoslovski näost, et ta ei valeta — ta ei kuulnud tõesti või ei saanud aru. Ja sel hetkel valitses ka täielik tohuvabohu: Lunin oli surma saanud, tema oli just alles roodu juhtimise üle võtnud, nii et ta võis tõepoolest kõrvust mööda lasta.

Nad olid juba kaevikusse hüpanud ja läksid nüüd edasi.

«Kas saite sakslastelt palju traati?»

«Palju jah,» ütles Bogoslovski. «Telefonist keris terve rulli täis.»

«Vedage siis juhe ruttu sinna, kust ma tulin. Parandage viga ära! Las tõmbab otse, meie pääsime läbi, küll tema ka pääseb. Mul on sidet vaja. Kas kaotust oli?»

Bogoslovski raporteeris kaotustest, mida rood oli tema juhatusel viimase kahe tranšee vallutamisel kandnud. Kaotused ei olnud suured; see asjaolu hõlbustas eelseisva ülesande täitmist.

«Rühmakomandör vanemseersant Tšitšibabin päästis kaotustest,» ütles Bogoslovski. «Hüppas viimasel hetkel kuulipildujale peale ja kattis selle oma rinnaga.»

Sintsov vaatas talle umbusklikult otsa. Ta teadis, et niisuguste asjade ettekandmisel luuletatakse vahel pool juurde.

«Just nii,» ütles Bogoslovski pataljoni komandöri pilgu tähendust taibates. «See on mul kirjalikus raportis sees. Seal see kuulipilduja on...»

Nad läksid saksa kuulipildujapesa juurde. Kaevikus lebasid surnud sakslased, aga lume peal, otse kuulipilduja ees lamas löögijõust tagasipaisatuna meie sõduri surnukeha, kasukahõlmad lahti. Keset rinda mustendas pluuil suur jäätunud laik. Vilte tal jalas ei olnud. Üks jalg oli paljas, jalarätt oli lahtiselt lume peal.

«Kangelane... Ja vildid juba ära võetud,» ütles Sintsov. «Raporti kirjutate küll, aga ära koristada, vähemalt kaevikussegi viia ei taibanud!»

«Kohe annan käsu,» ütles Bogoslovski. Ta hakkas ennast õigustades seletama, et üks sõdur kaotas rünnakul suures saginas vildi ära — hüppas kaevikusse, teine jalg paljas. Seepärast tuli tal lubada surnu jalast vildid võtta.

«Kõik käis teil muudkui suures saginas,» ütles Sintsov ikka veel pahaselt, kuigi ta teadis, et oleks Bogoslovski asemel sedasama teinud.

Kaks sõdurit astusid surnukeha juurde ja hakkasid seda kaevikusse tassima. Sintsovi süda läks raskeks, kui ta surnut vaatas. Paistab nagu, et oleks juba aeg kõige harjuda, aga tuleb mõni hetk — ja selgub ikka, et seda harjumust pole olemas. Ei ole.

«Kas dokumendid võtsite ära?»

«Võtame.»

«Hoidke enda käes,» ütles Sintsov ja mõtles, et nüüd tuleb see vanemseersant Tšitšibabin, kelle nime ta alles pärast tema surma teada sai ja kelle nägu ta elusast peast ei mäleta, esitada kangelase nimetuse saamiseks. Küllap pärast kirjutatakse temast ka ajalehes. Jah, ta jooksis kõige ees, tormas esimesena kuulipilduja juurde, aga kas ta langes teadlikult rinnuli sellele peale või oli see lihtsalt juhus, et ta sattus otse kuulipilduja toru ette ning päästis sellega teised, — sellele enam tema käest vastust ei saa. Jah, ta oli julge ja tegi kõik, mis suutis. See on tõsi! Muu kirjutatakse juurde. Ja see muu, mis juurde kirjutatakse, on ka tõsi. Ta oli mees, kes ei säästnud oma elu, vaid langes, ja juba on tema vildidki käigus... Selle üle nuriseda oleks puhas lollus...

«Lähme vaatame teie positsiooni üle,» ütles Sintsov.

«Kustkohast sellele kõrgendikule kõige paremini juurde pääseb? Teie tulistasite seda, ega ta täie võimsusega ei vastanud?»

«Ega vist,» vastas Bogoslovski. «Raske öelda, mis neil seal tegelikult olemas on. Nende riismed, kes siit põgenema said, on praegu seal. Ja enne oli seal ka mehi. See on tähtis kõrgendik...»

«See'p see ongi,» ütles Sintsov.

Nad läksid piki kaevikuid ja ajasid end aeg-ajalt sirgu, et paremini ümbrust näha. Sakslased ei tulistanud. Alles siis, kui nad hakkasid tagasi tulema, andis üks kergekuulipilduja äkki kõrgendikult tuld, aga mitte kaevikute pihta, vaid paremale, sinna nõkku, kust Sintsov oli enne läbi tulnud.

«Huvitav, keda nad lasevad?»

«Sidemees läks juba läbi, teda ei tulistatud,» ütles Bogoslovski.

Kuulipilduja lühikesed valangud jätkusid.

Kui nad tranšee parempoolsesse otsa jõudsid, nägid nad, milles on asi: õhtueelses hämaruses liikusid lumel väljal kaks inimest, heitsid maha, jooksid paar sammu edasi ja heitsid jälle tule all maha.

Sintsov pidi just andma käsu tulijaid tulega katta, kui sõdurid juba isegi taipasid. Kaks meie kuulipildujat, üks siit, teine Karajevi juurest, tulistasid kõrgendikku pikkade valangutega. Saksa kergekuulipilduja jäi korraks wait, kuid avas siis uuesti tule ja temaga ühines raskekuulipilduja. Nad olid otsustanud neid kahte elusalt mitte läbi lasta.

Tulijad heitsid veel kord maha, jooksid natuke maad ja heitsid jälle maha — nüüd juba seljandiku lähedal, mille taga algas ohutu kallak meie poole. Kui nad viimast järku jooksid, taipas Sintsov kahe kogu järgi, et väiksem tagapool on poiss.

«No on siga!» ütles Sintsov läbi hammaste; söimuse sõna ei käinud poisi, vaid selle teise kohta, kes oli julgenud poissi keelust hoolimata kaasa võtta.

Poiss ja see teine — Sintsov ei näinud veel, kes ta on, — hüppasid jälle püsti ning jooksid lumise seljandikuni. Seal tabas neid veel üks valang. Täiskasvanu jooksis edasi, poiss aga peatus ja jäi seisma, sest ta oli pihta saanud. Ta seisis veel sekundi või kaks, enne kui

kukkus, ja langes siis otse seljandikul lumele, viis sammu enne nõlvaku algust...

See, kes ees tuli, jooksis veel mõne sammu, komistas, kukkus maha, tõusis püsti ning jooksis siis tagasi vaatamata nõlvakust alla kaevikute poole.

Sakslased ei tulistanud enam. Ainult meie kaks kuulipildujat täristasid edasi, püüdes hilinenult aidata seda, keda enam aidata ei saanud.

Ljussin — Sintsov nägi nüüd, et see on Ljussin, — jooksis kordagi tagasi vaatamata kaeviku äärde ja hüppas paar sammu Sintsovist eemal alla. Ta nägu oli higine ja naerul. Ühe käega hoidis ta läkiläkit, mis kippus kange jooksmisega peast lendu.

«Jõudsin ikka kohale,» ütles ta õnnelikult ja ohkas südamepõhjast.

Sintsov ei vastanud midagi ja vaatas temast mööda lumise seljandiku poole, kus mustendas väike liikumatut keha, käed üle pea sirutatud.

Alles nüüd, järgides temast möödavaatavate silmade pilku, tegi Ljussin lõpuks seda, mis oleks olnud tema kohus, mida ta oleks pidanud tegema juba enne, mitu korda — viis, kümme, kakskümmend korda: ta vaatas tagasi ja temagi nägi väikest liikumatut keha lumisel seljandikul.

«Ma ei märganudki,» ütles Ljussin nii kergelt, nagu oleks ta kellelegi jala peale astunud.

Sintsov ei vastanud midagi, ta vaatas ikka poisi poole, arvates, et ta on surnud, ja samal ajal ometi lootes näha kas või ühtainust liigatust, mis näitaks, et see nii ei ole.

«Ma arvasin, et ta on kogu aeg minu kannul... Ma ei tulnud selle pealegi...» ütles Ljussin teistsuguse, vabandava tooniga. Rõõmus teadmise, et ta ise on ellu jäänud, polnud tal seni lasknud millelegi muule mõelda.

Sintsov, kes ikka veel midagi ei vastanud, nägi, et lumel liigatas algul üks ettesirutatud käsi, siis teine. Seejärel nõksatas jalg, siis liikus natuke edasi kogu keha... See poiss seal lumisel seljandikul püüdis roomata. Aga kas ta ei näinud või ei saanud ta aru, mida ta teeb, — igatahes ei roomanud ta mitte päästva kallaku poole, vaid sinna, kuhupoole oli kukkumisel jäänud pea, ja nimelt piki seljandikku sakslaste poole.

«Minge tooge ära!» ütles Sintsov Ljussini poole pöör-

dudes ja nägi kohe tema näost, et see mees ei lähe praegu vabatahtlikult kuhugi ega too kedagi ära. Üle elatud surmaohu järel oli maha käinud ka tema julgusevedru, mis oli ta nõost läbi toonud.

Ljussini nagu oli nagu seismajäänud kell.

«Miks te mind käsitate?» hüüdis ta võõra, kiljuva häälega.

Sintsov sirutas juba käe kabuuri järele, kuid käsi peatus poolel teel. Oleksid nad praegu kahekesi, sunnika ta seda meest, kes polnud kordagi tagasi vaadanud... Sunniks tagasi poisi juurde minema. Ja kui ta ei kuulaks, laseks ta maha ja läheks ise. Nüüd aga, sõdurite ees, ei tohtinud seda teha, ta ei saanud seda endale lubada.

«Juba mindi,» hüüdis Ljussin ikka samasuguse kiljuva häälega.

Sintsov nägi isegi, et mindi. Vuntsidega vanamees, Iljini käskjal, oli kaevikust välja roninud ja läks kiiresti üle lume poisi poole, kes roomas ikka sakslastele vastu. Läks sõna lausumata, ilma et oleks oodanud käsku või luba.

«Bogoslovski,» hüüdis Sintsov, «tuld sakslaste pihta kõigist relvadest! Kas miinipilduritega sidet on?»

«Nad on alles teel.»

«Saatke sidemees! Las tulistavad sellest paigast, kus te nad kätte saate!»

Seda öeldes ei pöördunud ta Bogoslovski poole, vaid jälgis kogu aeg poissi ning temale lähenevat käskjalga. Ta aimas, et sakslased, avavad kohe uuesti tule. Peab neid kahte tulega katma, katma nii hästi, kui vähegi saab!

Käskjalg läks nõlvast üles ja liikus siis enne harjale jõudmist mitu sammu piki seljandiku külge, tahtes sel kombel jõuda otse poisi kohale, et oleks vähem mööda lagedat maad roomata. Siis läks ta harjale, heitis maha ja hakkas roomama. Ja niipea kui ta roomama hakkas, tärises kõrgendikul kohe kuulipilduja. Üks valang, teine, kolmas... Käskjalg roomas ikka edasi. Veel üks, neljas... Käskjalg tardus paigale ega liigutanud enam.

Poiss aga roomas pikkamisi uute valangute all edasi — teisele poole, ikka kaugemale liikumatult lamavast sõdurist.

«Siia poole, kuuled sa, siia poole!» karjus keegi meeleheitlikult kaevikus Sintsovi kõrva juures.

Sintsov kiskus automaadi kaelast, pani kaeviku põhja ja ronis välja. Nüüd, kus sõdur oli langenud, ei mõtelnud ta enam sellele, et ta on pataljonikomandör, et tal seisab ees lahing ja et ta peaks selle sammu tegemata jätma. Need ohjad, mis teda seni pidasid, kuni sõdur poisi poole roomas, rebenesid ja katkesid. Kas see on tema kohus või mitte... Et sõjas ka edaspidi teha kõike, mis on tema kohus, peab inimene vahel kõigest üle astudes tegema seda, mis pole tema kohus. Komandör, kes niisugusel hetkel teeb midagi, mis pole tema kohus, ja sureb, jääb alluvatele igavesti komandörina meelde. Kui ta aga seda ei tee ja jääb ellu, ei jää ta enam iseendaks.

Sintsov jooksis nõlva mööda üles; jalad vajusid sügavasse lumme, ta kiskus nad välja ja vajus uuesti sisse; ta jooksis, teadmata, et tema järel oli kaevikust välja roninud ja jooksmata hakanud üks sõdur ja selle kannul veel üks. Kui ta harjale jõudis ning jalge all lumme tuisanud valangu sihinat kuulis, heitis ta maha ja roomas näoli maas lamavast sõdurilaibast mööda poisi poole...

«Vanja, Vanja!» hüüdis ta.

Lumes sihisesid veel ühe valangu kuulid, paisates Sintsoville lund näkku.

Poiss ei roomanud enam. Ta lamas nüüd liikumatult, mütsita, paljakspöetud pea püsti.

«Peida pea!» hüüdis Sintsov.

Poiss aga lebas ikka liikumatult, pea püsti, nagu oleks ta midagi kuulatanud, taipamata seejuures, mida ta kuuleb.

Sintsov roomas poisi juurde ja vajutas ta pea lumme. Siis võttis ta poisil ühe käega kaenla alt kinni, pööras jalgadega lumes rübeldes ringi ja hakkas tagasi roomama, vedades poissi enda järel. Kuuldes kõrval veel ühe valangu sihinat, mis lund üles tuiskas, ning eespool meie miinipildujate raksatusi ning miiniplahvatusi selja taga, sakslaste territooriumil, nägi ta peaga läbi lume puurides endale vasturuumavat sõdurit.

«Andke minu kätte,» ütles sõdur.

«Pole vaja,» ütles Sintsov. «Vaata parem Prohhorovi, minu meelest on ta surnud.»

Sõdur ei vastanud midagi, viidates ainult silmadega, et ta on aru saanud, ja roomas edasi.

Sintsov tundis, et vasak käsi, mis poissi vedas, teeb valu, pühkis lume näolt ning nägi enda ees kalakut ja teist sõdurit, kes talle seda mööda vastu tuli. Alles nüüd taipas ta, et sakslased teda enam ei näe; ta tõusis istukile, tõmbas poisi endale sülle ja nägi esmakordselt ta nägu — vastu lumekoorikut veriseks kriimustatud suletud silmadega nägu.

«Laske ma kannan...» ütles sõdur.

«Viime koos,» ütles Sintsov püsti tõustes.

Sõdur võttis poisil mõlema kaenla alt, Sintsov põlvede ümbert kinni, kusjuures ta haarates tundis teravat valu. Käsi oli verine. Ta liigutas sõrmi — sõrmed liikusid. Järelikult polnud luud katki, kuul oli ainult pöidla ja nimetissõrme vahelt lihast läbi läinud.

Poiss avas silmad ja oigas.

«Elus,» ütles sõdur. «Teie minek ei olnud siis ilmaaegu, seltsimees pataljonikomandör.»

«Miks sa, rumal, siis sakslaste poole roomasid? Laksid ähmi täis?» küsis Sintsov, kuigi polnud mõtet seda küsida.

«Pole midagi...» ütles poiss. Ja nõrga häälega veel kord: «Pole midagi...»

«Prohhorov on täitsa surnud,» ütles Sintsovi esimehe sõdur, kes oli talle seljandiku harjale vastu roomanud ja nüüd neile järele jooksis. Kui ta Sintsovi kõrvale jõudis, küsis ta: «Või tooks ta ära? Sakslased ei lase enam.»

«Toome siis, kui pimedaks läheb,» ütles Sintsov.

«Las mina kannan...» Sõdur sirutas käed poisi poole.

Sõdurid kandsid poissi, Sintsov käis nende kõrval ja kobas oma vatipükste taskuid. Seal pidi olema esmaabipakk, kuid ei olnud. Alguses ta imestas, et miks siis ei ole, aga seejärel meenus talle, et ta oli selle juba hommikul esimeses vallutatud tranšees ühele haavatule ära andnud.

«Minul on,» ütles üks sõdur, kui nägi, et Sintsov oma taskuid kobab, ja peatas teist: «Oota, ma võtan paki.»

«Ei ole vaja,» ütles Sintsov. «Varsti oleme kohal...»

Bogoslovski oli ära, vist juhtis tuleandmist, Ljussin aga seisis endiselt paigal, nagu oleks ta sinna naelutatud.

Sintsov nägi tema kahvatut nägu ja läks mööda.

«Saninstruktor pataljonikomandöri juurde!»

«Siin,» vastas hääl ligidalt.

«Kas sõduri jätsite sinna?» küsis Ljussin Sintsovi selja tagant. «Oli surnud?»

«Oleks elus olnud, poleks jätnud...» kostis samuti Sintsovi selja tagant ühe poissi kandva sõduri hääl, ja see hääl oli põlastav.

«Viige mõnda muldonni ja vaadake üle,» ütles Sintsov tema juurde tulnud sanitaarinstruktorile.

«Aga teie, seltsimees pataljonikomandör?»

«Minge! Selle seome ise kinni.» Sintsov katsus sõrmedega pehmet liha haava ümber. Jah, luud olid terved!

Üks tranšeesse tulnud sõdur kaksas hammastega esmaabipaki nõori katki, tõmbas paki kärinal lahti ja hakkas pataljonikomandöri kätt siduma.

«Kõvemini,» ütles Sintsov.

«Kas saite tõsiselt haavata?» küsis Ljussin tema selja tagant.

Sintsov tõstis nüüd pilgu sõdurilt, kes tema kätt sidus.

«Kaks meest on rivist välja löödud,» ütles ta läbi hammaste, vaadates näost kahvatule Ljussinile otse silma. Kuigi ta väljendus umbisikuliselt, ei jätnud tema pilk mingit kahtlust — see süüdistus ei käinud sakslaste, vaid just Ljussini pihta.

«Aga poiss jäi ellu,» ütles Ljussin.

See vastus ajas Sintsovi veel rohkem vihale. Surma saanud sõduri peale Ljussin enam ei mõtle, surnud sõduri on ta juba mõttes üle parda heitnud! «Poiss jäi ellu.» Aga sõdur? Sõdur, kes tegi selle võõra poisi heaks mõne minuti jooksul rohkem kui mõni lihane isa tervel eluajal. Läks käsku ootamata teda päästma ja sai tema pärast surma. Sai surma ja jättis oma lapsed orbudeks! Ja see mees ei mõtlegi enam tema peale!

«Kes teil lubas poisi kaasa võtta?» küsis Sintsov. «Kui tahtsite tulla, tulnud üks! Mis õigus on teil teise elu kaalule panna?»

«Ta ise tahtis kaasa tulla, mind saata,» ütles Ljussin kohmetult.

Sintsov ei ütelnud enam midagi ja mõtles: võib-olla küll. Aga siga oled sa ikkagi! Poiss sureb vist, ma kar-
dan...

Esimest korda oli ta mõelnud seda siis, kui ta alles lumeväljal roomas, hiljem aga, kui ta teda tassis, oli poisi kehas nagu midagi lootusetut; ta oli elus, ja samal ajal juba ka elutu...

«Seltsimees pataljonikomandör, võtke.»

Sõdur, kes Sintsovi kätt sidus, ulatas talle aasa seotud sideme.

«Pange käsi kaela, muidu tuleb liiga palju verd...»

Sintsov laskis pea rinnale ja sõdur pani talle sideme kaela.

Sintsov pistis käe aasast läbi ja hakkas mööda kae-
vikut muldonni poole minema.

«Noh, kuidas on?» küsis ta sisse astudes.

«Kohe,» ütles sanitaarinstruktor.

Onni laes haigutas suur auk, seinte voodriks pandud lauad olid plahvatustest sissepoole kummis ja nende vahelt varises sahinal mulda.

«Kas paremat onni ei leidnud? See kukub ju kohe kaela,» ütles Sintsov.

«Teised on veel hullemad, päris purud,» ütles sani-
taarinstruktor.

Ta oli kummargil poisi kohal, lõpetades sidumist. Poissi ühe käega tõstes tõmbas ta sideme veel kord selja alt läbi. Poiss oigas pikalt ja kähinal. Sanitaarinstruktor ajas end sirgu, kattis poisi kasukaga ja pöördus Sintsovi poole.

«Kaks kuuli,» ütles ta. «Üks kõhtu, teine külje sisse...»

Vist see, mis mul läbi käe läks, mõtles Sintsov.

«Tuleks ruttu ära viia,» ütles sanitaarinstruktor. «Pulss pole paha. Kui kohe opereeritakse, jääb ehk ellu.»

«Organiseerige,» ütles Sintsov ja kummardus poisi kohale. «Noh, kuidas on?»

Poiss katsus silmi avada, kuid ei suutnud. Katsus uuesti, avas nad korra ja pani jälle kinni. Sintsov lõi

käega ja hakkas välja minema. Muldonni uksel pörkas ta Bogoslovskiga kokku.

«Otsi mulle homseks oma roodust korralik käskjalg. Mõni vanem mees,» ütles Sintsov ja pöördus nende juurde tulnud Ljussini poole: «Küsi sõduritelt, nad räägivad teile vanemseersant Tšitšibabini kangelasteost. Selle tranšee ründamisel kattis ta oma rinnaga kuuli-
pildujatoru ja kindlustas meile edu. Otsige üles need, kes seda nägid. Kui te juba siin olete, siis tehke oma tööd...»

Enam ta Ljussinist välja ei teinud, läks Bogoslovskiga pikki kaevikut edasi ja selgitas lähemalt eelseisva kõrgendiku ründamise plaani.

Pataljoni adjutant Rõbotškin tuli oma meestega õigel ajal kohale, isegi varem, kui oli lubanud, enne pimedat.

Sakslaste käes olev kõrgendik paistis ähmaselt hämar-
duvast kaugusest. Iljin oli sellel raskel päeval veel kord oma kohusetruudust näidanud: ta oli kokku kogunud rohkem mehi, kui Sintsov oli palunud. Mitte viisteist, vaid kakskümmend meest, arvestamata adjutanti ning temaga koos tulnud Zavališinit ja volinikku.

«Sa jääd nüüd Lunini asemel roodukomandöriks...» ütles Zavališin Bogoslovskile. Ja kui nad kõik koos olid muldonnis istet võtnud, et tulevalgel kaarti vaadata, lisas ta prille pühkides: «Nüüd olen mina siis ainuke dekabrist pataljonis...»

Sintsov vaatas talle otsa, ja kui ta mõttes kõigist päeva sündmustest oli läbi rüsinud, tuli talle meelde see nüüd juba kaugena tunduv öine jutuajamine muld-
onnis, kus Zavališin naljatamisi rääkis kahest dekabristist — endast ja Luninist.

Poissi ei olnud enam muldonnis, ta oli ära viidud.

«Ma rääkisin juba ammu, et nii see kord lõpeb,» ütles volinik vihaselt. «Isegi kirjutasin oma liinis, et poiss sinu eelkäija Polivanovi käest ära võetaks.»

«Ah isegi kirjutasid?» küsis Sintsov.

«Jah,» ütles volinik. «See on minu õigus ja kohus. Ja nüüd lõppeski nii, nagu ma arvasin...»

Tema sõnad kõlasid pigem kibestunult kui vihaselt, ja Sintsov mõtles teda kuulates millegipärast, et tal on

vist endal suur perekond. Võib-olla ta sellepärast kirjutaski, et kujutles oma lapsi selle poisikese asemel.

«Kus te olite?» küsis ta volinikult. «Ma pole teid täna näinudki.»

«Ega ma pole teie juurde kinnitatud, vaid pataljoni juurde. Ma pole kohustatud teie silma all tolknema.»

«Aga ikkagi tulite?»

«Tulin sellepärast, et teistes roodudes pole enam midagi oodata, siin aga seisab lahing ees.»

«Tulite osa võtma?»

«Just nimelt. Kas on veel küsimusi?»

«Ära pahanda,» ütles Sintsov. «Ma norin ilmaasjata Süda valutab poisi pärast...»

«Arvad, et sul üksil!» ütles volinik. «Kui ta nüüd ometi satuks hea kirurgi kätte, et teie vaev poleks asjata olnud...»

«Prohhorovist on kahju,» ohkas Zavališin. «Oli ustav ja kindel vana. Iljin kutsus teda nelja silma all ikka taadiks...»

«Nii et komandopunkti jäi nüüd Iljin üksipäini?» küsis Sintsov.

«Side on olemas...» ütles adjutant prigisema hakanud telefoni toru võttes. «Iljin tahab teiega rääkida.»

Iljini hääl oli Sintsovi meelest telefonis teistsugune kui muidu, kuigi ta raporteeris täpselt ja selgelt nagu alati: kõik on korras, kõikide roodudega on side olemas, varsti peaks meelele toodama sooja toitu... Ta helistab juba teisest muldonnist. Selles, kus nad varem olid, on nüüd polgu komandopunkt. Levašov on juba seal ja Tumanjan peab ka varsti tulema.

«Helistage neile kahe kaudu, kui teil kõik valmis on. Levašov tuletas veel kord meelde, et te enne ikka nõusolekut küsiksite.»

«Veerand tunni pärast helistan,» ütles Sintsov.

Ta mõtles veel kord sellele, et Iljin räägib küll nii nagu alati, aga hääl on tal kuidagi teistmoodi. Võib-olla teab ta juba, et tema miinipildurit pole enam elavate kirjas. Seda mõeldes ei hakanud Sintsov langenud käskjalast rääkima, vaid pani toru ära ja pöördus Zavališini poole.

«Miks te poisi lehemehega siia tulla lasksite? Ma ütlesin ju teie kuuldes, et ta ei tohi minuga kaasa tulla...»

«Ma olin telefoni juures,» seletas Zavališin. «Kui välja läksin, olid nad juba...»

Sintsov lõi käega. Ei tahtnud sellest rääkida, mis kasu sellest ka nüüd enam oleks olnud.

Muldonni tuli Ljussin.

«Sain teie kangelasest selge pildi,» ütles ta sisse astudes. «Sellest tuleb haruldane lugu.»

Sintsov tõusis ja läks talle vastu.

«Kas lõpetasite?»

«Põhiliselt jah.»

«Siis hakake astuma! Huvasti! Ja et teie lõhnagi enam pataljonis poleks! Rõbotškin!» pöördus Sintsov adjutandi poole. «Andke üks sõdur, las viib vanempoliitjuhi polku.»

«Kust te võtate sellise õiguse?» ägestus Ljussin.

«Käi, tead, ...» ütles Sintsov vihaga ropu sõna, «muidu löön sul näo üles. Said aru?»

«Ma teatan teie käitumisest diviisi,» ütles Ljussin.

«Minupärast kas või armeesse,» ütles Sintsov. «Mis te ootate, Rõbotškin?» pöördus ta adjutandi poole. «Täitke käsku!»

«Seltsimees vanemleitnant...» ütles Zavališin arusaamatuses ja tõusis püsti.

Kuid Sintsov peatas teda käega.

«Rõbotškin, mis teile öeldi?»

«Lähme, seltsimees vanempoliitjuht,» ütles Rõbotškin.

«Ma ei saa aru, võib-olla seletate?» ütles Zavališin, kui Ljussin ja Rõbotškin olid läinud.

«Bogoslovski, seletage vanempoliitjuhile, mis siin juhtus,» ütles Sintsov.

Sel ajal kui Bogoslovski rääkis, ei seganud ta kordagi vahele. Ta kõndis edasi-tagasi, hambad kokku surutud, püüdes kogu keha raputavast värinast jagu saada. Kust see tuleb, kurat võtaks? Vihast, väsimusest, kõigest sellest, mis päeva jooksul on läbi elatud? Või sellest, et kahekümne minuti pärast tuleb jälle peale tungida? Sel juhul on lugu hoopis paha...

«Miks te teda kohe pataljonist minema ei saatnud?» küsis Zavališin.

«Sellepärast, et oli veel valge, ta oleks võinud surma saada, mul polnud selleks õigust. Nüüd aga on,» ütles Sintsov. «On või ei ole?» Ta jäi Zavališini ette seisma.

«On küll. Aga väljendusviis... Ta võib kaevata.»
 «Äh, ... temaga, las kaebab,» ütles äkki volinik. «Meie ei kinnita, ja lool lõpp.»
 «Hulk aega ei ropendatud, ja kus nüüd läks lahtile» ütles Bogoslovski.
 «Aeg on mehed kokku kutsuda,» ütles Sintsov ja väljus esimesena muldonnist.

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

Sintsovi aimus osutus õigeks. Kõrgendikuni jõuti imehõlpsasti — viimse hetkeni märkamatuks jäädes. Arvestus oli õige: sakslased ootasid enne hämardumist päevase rünnaku jätkamist, ootasid ja lakkasid siis ootamast, õist rünnakut aga ei teadnud veel oodata, ei osanud arvata, et me ilma ühegi pauguta rünnakule läheme, kui meil on selja taga nii palju suurtükke. Aitas kaasa ka pilutuisust saanud lumetorm, mis sakslastele lund otse vastu nagu kühveldas. Õieti oli raske öelda, nagu see on lahingus sageli, mis osutus õigeks — kas arvestus või aimus.

Aga oleks võinud ka halvasti minna! See rühm, mida Bogoslovski juhtis, jäi teistest ainult minuti jagu maha, sakslased jõudsid teda raketivalgel näha ja kuulipildujatulega lumme pikali sundida. Mehed heitsid maha ja olid niikaua maas, kuni teised kõrgendikule tungisid ja kuulipilduja granaatidega kahjutuks tegid. Seda oleks võinud juhtuda ka teistega, kuid ei juhtunud, ainult Bogoslovski käsi käis halvasti: kaotas mehi ja sai ise raskesti haavata; nüüd lamas ta kõrgendikul sakslaste muldonnis, jalaluu põlve kohalt puruks. Velsker oli ta jala juba kinni sidunud ja pani seda nüüd kahe laua vahele lahasse. Raske oli valu kannatada, ja Bogoslovski oigas läbi hammaste.

Osa sakslasi hävitati kõrgendikul, osa põgenes sealt lumisele väljale... Nende tagaajamiseks ei jätkunud enam jõudu. Juba siis, kui Sintsov mehi rünnakuks ette valmistas, tundis ta, et neil on viimane piir käes. Aga nad läksid ometi ja tegid, mis vaja. Ja nüüd, kus nad selle olid ära teinud, ei olnud nad rohkemaks enam

suutelised. Põgenejate kohale lasti mõned raketid ja tulistati neile järele, sellega asi piirduski.

Sintsov jõudis alles praegu muldonni. Enne seda oli ta kaevikud läbi käinud ja nõudnud kõigilt, et nad oleksid valmis võimalikku vasturünnakut tagasi lööma.

Kõrgendik oli tööpoolest olulise tähtsusega. Kaks vangi rääkisid, et siin oli veel keskpäevani olnud diviisi-komandöri vaatluspunkt.

«Kui otsustada paljude tundemärkide — blindaažide arvu, nende katte ja sisseseade ning purunenud käärpikksilmade järgi, paistis see vastavat tõe.

Mõned eriti tugeva kattega blindaažid jäid päris terveks, ja lahingust kurnatud külmunud mehed, kes väsimuse ja une pärast jalul ei seisnud, kippusid kõigest väest sinna sooja.

Kuid väsimust sai ainult mõnevõrra arvesse võtta. Sakslased, kellele kaotatud kõrgendik on nüüd pinnuks silmas, võivad öösel sellele kaugemalt suurelt kõrgendikult vasturünnaku teha. Ja kui nad seda teevad, võivad nad meid tagasi tõrjuda. Ja kui nad tõrjuvad, siis tuleb meil juba oma kaevikuteni tagasi minna.

Sintsov käis ja ei andnud meestele armu: ajas neid muldonnidest välja, nõudis, et kõik kuulipildujad oleksid laskevalmis ja et igatühe juures oleksid mehed vaheldumisi valves. Ta käis ja kontrollis ning sundis teisigi tegema seda, mida ta ise tegi. Volinik ja adjutant käisid samuti ringi ja sundisid mehi taga. Kõrgendik polnudki teab kui suur, aga tranšeed ja käigud olid õige pikad, kõige järele ei jõudnud korraga vaadata. Mehed said küll ise ka ohust aru, kuid mis loeb arusaamine, kui pakane ja väsimus teevad oma töö...

Sintsov närvitses veel sellepärast, et seniajani ei olnud polguga sidet. Kaevikuist tõmmati kõrgendikule kohe juhe, aga kui telefon üles seati, oli ta tumm: kuskil oli katkestus. Ta saatis ühe mehe kontrollima ja kaks sidemeest saksa trofeetelefoni ja juhtmega otse polgu vaatluspunkti.

Ta oli kindel, et rakettide ja granaaditule põhjal on polgu staabis juba teada, et kõrgendik on vallutatud, ja lootis, et vastavad korraldused on tehtud — saadetud mehed välja neid vasturünnaku korral toetama. Aga esialgu peab lootma ainult endale ja nendele,

kes on sinuga koos! Ta tundis, kui tähtis on saavutatud edu homse lahingu puhul, ja seepärast oli ta mure veel suurem; niisugusel hetkel on vastutus kogu ürituse eest rängem koorem kui igasugune hirm oma elu pärast.

Niipea kui ta muldonni jõudis, küsis ta seal istuvalt Zavališinilt, mis telefon teeb.

«Ikka vait?»

«Praegu küll.»

Siis alles läks ta Bogoslovskit vaatama, kelle juures askeldas velsker.

«Külmavärinad,» ütles Bogoslovski. «Käskige velskril viina anda.»

«Ma juba andsin.»

«Ühe piisakese ainult... Rohkem ei raatsi,» kaebas Bogoslovski.

«Küll ta ise teab, kui palju ta annab,» ütles Sintsov.

«Midagi ta ei tea. Ei raatsi anda, hoiab endale...»

«Sähke, olge lahked, jooge!» ütles velsker pahaselt, võõrihma küljest välipudelit võttes.

«Ei maksa anda, kui te leiate, et seda on palju.»

«Mis ta süüdistab, seltsimees vanemleitnant.» Velsker hoidis välipudelit nõutult peos. «Selle normi, mis ma õigeks pean, sai ta kätte.»

«Kui sai, siis aitab. Mõni süüdistus või asi!» ütles Sintsov. «See värisemine ei tule külmast, vaid verekaotusest. Ma tean omast käest. Said esimest korda haavata?»

«Jah.»

«Mina neli korda. Kuula targemaid, kes teavad.»

«Teda peaks ruttu evakueerima,» ütles velsker.

«Evakueeri siis, kui peab,» ütles Sintsov. «Mis sa sest minule räägid, mul on oma töö. Kus su mära on?»

«Mindi tooma.»

«Kas haavatud on kõik üles korjatud?»

«Peaks olema küll.»

«Vaata,» ütles Sintsov, «et mõni maha ei jää, külmub öösel ära.»

«Selge, seltsimees vanemleitnant.»

Sintsov tundis, et see «selge» on pisut kõhklev.

«Kas kontrollisid?»

«Kohe kontrollin veel kord, seltsimees vanemleitnant.»

See «kontrollin veel» tähendas, et ta polnud kontrollinud.

«Mine kontrolli! Side on tehtud, mis siin enam koperdada.»

Sintsov keeras telefonivänta ja võttis automaatselt toru, kuigi ta juba vändates taipas, et ühendust ei ole.

«Ikka vaikib, raibe!» Seda öeldes märkas ta blindaaži burgas istuvat vangilangenud saksa majorit.

Sakslasel polnud mütsi. Kaks kolmandikku sinelikraest oli lahti kärisenud, kui teda kaevikut pidi blindaaži lohistati.

Sakslase vastas istus Bogoslovski vana käskjalg, automaat põlvedel. Tema tigidast näoilmeist võis järeldada, et kui ei oleks vastavat käskkirja, teeks ta sellele fašistile kas või siinsamas otsa peale, seda enam, et vanemleitnant Bogoslovski lahingus haavata sai. Kui Sintsov vaikivasse torusse kirudes sakslasele otsa vaatas, tundus talle, et see muigab. Aga sakslane ei muianud, vaid krimpsutas valu pärast nägu. Kogu ta parem põsk ja silmaalune oli üksainus suur sinine muhk — vist püssilae hoobist.

«Kuulasid ta üle?» küsis Sintsov Zavališinilt.

«Jah,» vastas Zavališin. «Kordas sedasama, mida ta alguseski rääkis: neljateistkümnenda jalaväediviisi neljakümne teise rügemendi kolmanda pataljoni komandör. Alguses oli kaitsel positsioonil, mis päeval meie poolt vallutati. Kui siia taganes, sai käsu kõrgendikku kaitsta. Rohkem ta midagi rääkida ei taha.»

«Võib-olla oskad sa niisama vähe saksa keelt kui meie Rõbotškin?» muigas Sintsov, kuna talle tuli meelde, kuidas adjutant eile öhtul ülejooksnud austerlast üle kuulata püüdis.

«Mina oskan saksa keelt päris hästi,» ütles Zavališin. «Just nädal aega tagasi vingerdasin suure vaevaga välja — taheti rinde staapi tõlgiks panna.»

«Mis selgi töö on viga?»

«Põrgusse!» ütles Zavališin. «Ei taha nendega üldse tegemist teha. Aga keelt on vaja. Ma olen ju filosoof, ja filosoofias pole saksa keelele midagi peale hakata. Juhul kui sa valmismälutud asju korrutada ei taha.»

«Hea küll, filosoof,» ütles Sintsov, «ma olen natuke aega telefoni juures, soojendan ennast, aga sina mine

kontrolli kaevikutes vahiposte ja aja tarbe korral mehed halastamatult muldonnidest välja...» Ta rõhutas veel kord: «Halastamatult! Said aru?»

«Selge, aga kerge see pole.» Zavališin tõusis püsti.

«Kerget põlve pole meile keegi lubanudki,» ütles Sintsov. «Meil pole õigust lasta oma mehi nagu kanu une pealt maha tappa — nii nagu see seal —,» ta näitas sakslase poole. «Mehed on nii väsinud, et surmahirm on kadunud, kui saaks ainult magada! Aga kui me seda lubame, oleme tõprad!»

«Kõik on selge,» ütles Zavališin.

«Saatke volinik mind välja vahetama!» hüüdis Sintsov talle järele. «Oleme siin kordamööda.»

«Ma võin telefoni juures valvata,» ütles Bogoslovski nõrga, kustuva häälega. «Pange ainult telefon mulle lähemale...»

«Sinu valvamised on seks korraks valvatud,» ütles Sintsov. «Rõbotškin võttis su roodu ajutiselt üle. Sinul pole nüüd muud muret kui ruttu jalule saada ja pataljoni tagasi tulla.»

«Nii lihtsalt see ei lähe,» ütles Bogoslovski.

«Ega ma ei arvagi, et lihtsalt. Jää magama: uni parandab haavu.»

«Avdeitš,» ütles Bogoslovski pärast üürikest vaikust oma käskjalale, «kas sul kuivikuid on?»

«On. Tahate süüa?»

«Ei. Anna sakslasele üks kuivik.»

Käskjalg kõhatas tusaselt ja tõstis maast kõhetu seljakoti, automaati käest ära panemata. Ta tegi kotisuu lahti, soris seal natuke ja ulatas sakslasele vaikides kuiviku. Sakslane ei liigutanud vastuvõtmiseks kättki.

«Ei võta,» ütles Avdeitš.

«Miks sul nüüd süda äkki haledaks läks?» küsis Sintsov.

«Ei tea isegi,» ütles Bogoslovski.

Sintsov võttis nagu krimpsutades käe mustaks määratud kaelasidemest välja ja pani tasakesi enda ette lauale. Haav valutab kõvasti. Näppudes torkisid nagu külmad nürid nõelad: kas oli käsi liiga kõvasti seotud või oli ikkagi närv läbi lõigatud — siis on lugu halvem, kui ta arvata võis. Ta silmitses liikumatult istuvat sakslast. Millegipärast tuli tal tahtmine sellelt sakslaselt

küüda, kus ta sõda alustas ja mida ta mõtles sel ööl, kui ta üle piiri tuli, kui ta üldse ongi esimesest päevast peale sõjas. Kas ta mõtles, kuhu ta välja jõuab, kas ta kujutles, millega ta lõpetab? Kah pataljoni komandör, ainult et saksa oma. Neljateistkümnenda diviisi neljakümne teisest rügemendist. Seal nad siis nüüd istuvad — pataljoni komandör pataljoni komandöri vastas, pataljon pataljoni vastas! Varem see nii ei olnud, varem sakslased sel kombel vangi ei langenud. Ja kui langesidki seda sorti mehed nagu see, siis käidi nendega nagu imeviguritega ümber... Kohe viidi rinde allaapi.

See varasem vihkamisega segunenud lugupidamine sakslaste vastu, ei, mitte sakslaste vastu, vaid nende sõdimisoskuse vastu, mida tundis tema ja tundsid teised, tundsid ka siis, kui sakslastest kirjutati, et nad on haisevad, kärnased fritsud, tundsid igal juhul, sest iseennast petta ei saa, — see lugupidamine hakkas tal juba Stalingradis kaduma. Ja mitte novembris, kui me peale tungile asusime, vaid juba varem, siis, kui oli päris põrgu, oktoobris, kui paistis peaaegu, et sakslased lõikavad diviisi pooleks ja ajavad Volgasse — aga ei lõiganud ega ajanud.

Ei saa öelda, et enne seda poleks iseendasse usutud. Usuti varemgi, aga mitte sel määral. Oktoobris aga hakati palju rohkem iseendasse uskuma ja seega palju vähem uskuma sakslastesse, see tähendab mitte nendes, vaid nende sõdimisoskusesse. Üks tuleneb teisest, see on täitsa loomulik! Nii see on ikka olnud, on praegu ja ka edaspidi.

Istud nüüd selle sakslase vastas ja ei usu enam, et ta saaks olla sinust tugevam. Mitte sellepärast, et ta on praegu vang... Üldse ei käi need mõtted otseselt tema kohta... Tema võib ju olla hea pataljoni komandör, võib-olla koguni väga hea komandör, kuigi ta täna oma pataljoni maha magas, aga sellega pole veel midagi tõestatud, seda juhtub kõige paremategagi, kui meelde tuletada.

Kui poiss seal lumisel seljandikul roomas, siis võis just seesama sakslane vaadata alguses binokliga, kas ta liigutab või ei, ja anda siis käsu tulistada. Ei tea, kas poiss on elus või surnud. See sakslane aga on elus...

Imelik küll, kuidas ta ellu jäi. Kanti ju ette, et ta tulla-
tas viimse võimaluseni. Parabellum löödi tal käest
maha.

Ta vaatas jälle sakslast ja mõtles äkki: võib-olla on
tal praegu hea meel, et ta on elus ja vangis ja et kõik
on seljataga. Neil on seal katlas niikuinii praegu ainult
üks väljavaade: kes vangi ei lange, saab surma...

Kuid sakslase nägu — kõhn, kindel, kinnine, rahuli-
kult põlastav — ei kinnitanud mingil määral seda mõtet.
Ei, tal pole hea meel, et ta vangis on. See oleks kohe
näha, kui tal hea meel oleks, aga tal ei ole. Seesugused
mehed on veel suur jõud, nendega tuleb veel vaeva
näha...

Huvitav, kas nad ikka teevad vasturünnaku või lepi-
vad olukorraga. Vaevalt küll, et lepivad. See kõrgendik
on võtmeks. Ega nende vaatluspunkt muidu siin poleks
asunud.

Samal ajal kui see mõte, mis kangekaelselt ikka jälle
teiste hulgast esile kerkis, teda murelikuks tegi, kuulis
ta vaikset telefonisuminat ja haaras rõõmsalt toru, lüües
haavatud käe valusasti vastu lauda ära.

«Kahekümne esimene, kus te olete?» kostis torust
Tumanjani hääl.

Sintsov raporteeris, et ta on kõrgendikul ja et tema
enda järelduste ning vangilt saadud andmete põhjal
asus siin saksa diviisikomandöri vaatluspunkt.

«Ja vaenlane? Kas ta vasturünnakut pole teinud?»

«Siamaani mitte.»

«Täpsustage tõkketule koordinaadid.»

Sintsovil mõlkus endalgi mõttes paluda suurtükkide
tõkketuld kõrgendiku ette juhuks, kui sakslased vastu-
rünnaku teevad. Kuigi tal olid koordinaadid peas, vaatas
ta enne veel kord südame rahustuseks kaardilt järele.

«Saab tehtud,» ütles Tumanjan. «Tšugunovi võtsin
positsioonidelt ära, ta on teel teie poole. Iljin ootab
vahetust. Annab sektori üle ja toob teised järele. Siis
oled t e r v e l t seal, kus sa oled. Said aru?»

«Sain küll,» vastas Sintsov rõõmsalt. Tal oli hea meel,
et naabrid endise löigu juba üle võtavad ja et varsti on
kogu tema pataljon siin ühes löögirusikas koos.

«Kus teie miinipildurid on? Iljin kaotas nad ära...»

«Ma andsin käsu kohe minu juurde tulla, kui ma

raketiga märku annan, et kõrgendik on võetud. Küllap
nad on teel.»

«Siis on selge,» ütles Tumanjan. «Automaaturite
roodu saadan ka teie juurde.»

Ta rääkis avalikult: tahtis meeleolu tõsta ega pidanud
nähtavasti võimalikuks, et sakslased antud olukorras
võiksid pealt kuulata. Alles siis, kui peamine, mis temale
ja Sintsoville muret tegi, oli ära räägitud, päris ta kao-
tuste suurust. Sintsov kandis ette.

«Ja sakslaste kaotused?»

«Mitu korda suuremad,» vastas Sintsov. «Kõik ei ole
veel üle loetud.»

Need ei olnud enam paljad sõnad nagu sageli varem,
nüüd oli see tõepoolest nii.

«Pataljonikomandöri võtsime vangi.» Sintsov vaatas
silmanurgast liikumatult istuva sakslase poole.

«Saatke minu juurde.»

«Kardan, et mehed ei too kohale.»

«Saatke ohvitseriga.»

«Pole, kellega saata, kõigil on praegu tegemist,» ütles
Sintsov. «Bogoslovski sai haavata. Rõbotškini määrasin
roodukomandöriks. Palun kinnitada.»

«Kinnitan. Kas Bogoslovski viidi ära?»

«Praegu on siin,» ütles Sintsov.

«Raskelt haavatud?»

«Jah,» vastas Sintsov Bogoslovski poole vaadates.

«Kuidas teil seal ruumi on? Mahutate kõik ära, kes
tulevad?»

«Kindlasti.»

«Seadke mulle muldonn korda, ma tulen hiljem.
Levašov tuleb koos Tšugunoviga. Jääge ootama!»

«Kuulen.»

«Kui hommikuni elame, esitan ordeni saamiseks,»
ütles Tumanjan. «Praegu aga aitäh!»

Kas elame või ei, aga elusalt ei tagane, mõtles
Sintsov, kuid ei öelnud seda. Parema vaikides teha kui
öelda ja tegemata jätta.

«Mis ta rääkis?» küsis Bogoslovski. «Küsis minu
järele?»

«Palus sind kõrgendiku vallutamise eest tänada,»
ütles Sintsov; polgukomandöri «aitäh» oli mõeldud kõi-
gile, olgu siis võrdsel määral või mitte.

Volinik astus muldonni.

«Zavališin saatis.» Ta hõõrus kindaga nägu ja härmas kulme. «Mis minult nõutakse?»

«Side on olemas,» ütles Sintsov. «Rääkisin Tumanjaniga, kogu pataljon tuleb siia. Sinult aga nõutakse, et sa end soojendaksid. Istu telefoni juures, ma lähen.»

«Seal on kõik korras,» ütles volinik, «ja mul pole aega soojendada. Üks haavatu on leidmata — seersant Kotenkot ei ole. Ta tuli minuga koos ja kukkus päris kõrgendiku jalal... Surma ta ei saanud, ma kuulsin, kuidas ta mu selja taga haava pärast valjusti kisendas. Velsker aga ütleb, et ta olla kõik üles korjanud. Valetab! Ta on salalik koer, ma olen teda juba tükk aega jälginud. Ülemuste ees poeb, aga meestest ei hooli. Võtan ühe sõduri kaasa ja lähen ise, mul on koht meeles.»

«Hea küll, mine,» ütles Sintsov, «aga tee kähku. Rõbotškin saada kohe siia. Las istub telefoni juures, ma siiski lähen.»

Volinik noogutas ja läks.

«Jah, kui üles ei korjata, oled varsti külmunud,» ütles Bogoslovski vist enda peale mõeldes.

Rõbotškin tuli kohe pärast seda, kui volinik oli lahkunud. Kasuka peal rippus tal rihma otsas saksa parbellumi kolmnurkne must kabuur.

«Võtke, seltsimees vanemleitnant,» ütles ta põuest teist samasugust parbellumit võttes. «Tema oma,» näitas ta peaga sakslase poole. «Võtsin ise tema käest ära ja hoidsin teie jaoks. Ma proovisin juba enda oma, vägev riistapuu, vaata ja imesta!»

Sintsov muigas.

«Jäta endale tagavaraks. Ma olen nagaaniga harjunud. Istu telefoni juures: side on olemas ja mehed tulevad kohe meie juurde.»

«Oh, kui mõnus soe teil on!» Rõbotškin trampis vildid lumest puhtaks.

Seda lõdisevat õnnelikku poisivolaskit vaadates ei saanud Sintsov lõõpimata jätta.

«Soojenda, nii et higipullid otsaesel! Ära ainult magama jää, muidu jookseb su trofee käest minema.» Ta nooksas lõuaga sakslase poole ja läks muldonnist välja.

Tagasi jõudis Sintsov alles tunni aja pärast. Kohe, kui ta välja sai, oli tööd-tegemist laialt. Alguses tulid miinipildurid, ja nendele tuli positsioon välja valida. Siis tõi volinik koos ühe sõduriga Kotenko ära. Kui ta poleks ise läinud, oleks haavatu neljakümne sammu kaugusel muldonnist ära külmunud. Ta oli meelemärkuseta, ja kuna ta häält ei teinud, mindi temast nagu surnust mööda. Sintsov sai vihaseks, käskis velskri üles otsida, tahtis talle pähe anda. Aga velsker aimas seda vist ette — ta oli nagu maa alla vajunud. Öeldi, et läks hobuse järele ja pole tagasi tulnud.

Siis venis läbi tuisu vähehaaval kohale Tšugunovi rood. Mehed olid kõvasti külmetada saanud, tuli nad koos Tšugunoviga kiiresti ära majutada, et nad sooja pääseksid.

Levašovile, kes tuli koos Tšugunoviga, kandis Sintsov kõige hädavajalikuma ette käigu peal, kaevikus, ja palus teda siis muldonni minna. Liiatigi, et temaga oli kaasas see teine lehemees, see kokutaja. Ikka oli ta Levašoviga koos tulnud, tont teda võtaks. Levašov ajas vastu, tahtis kaevikud läbi käia, aga Sintsov käis peale:

«Lubage mul endal kontrollida ja kord majja teha, siis kannan teile ette. Te tulete otse teelt, mina aga muldonnist, mul on juba soe.»

Levašov läks sooja. Pakane oli oma töö teinud, ja kaine mõistus rääkis ka pataljonikomandöri poolt.

Kui Sintsov oli Levašovi ära saatnud, majutas ta koos Tšugunoviga roodu lõplikult ära. Käskis kontrollida, kas on mahajäänuid, ja sai oma rõõmuks teada, et jumal tänatud — viimaks ometi on rooduvanemad termostega päralt jõudnud.

Sakslased ei andnud endast elumärki. Vist olid nad selle kõrgendiku ründamisest loobunud või valmistasid midagi tõsisemat ette. Nüüd polnud see aga enam nii kohutav kui kahe tunni eest. Tulgu, kui tahavad! Mida rohkem me neid öösel hävitame, seda kergem on homikul. Nüüd võib juba hakata söömise ja soojendamise peale mõtlema. Kui arvestada olukorda, on praegu just paras aeg. Pärastpoole on hullem — tulevad ülemused platsi, ja siis pole enda jaoks enam aega. Teel astus ta sisse ühte muldonni ja käskis selle polgu vaatluspunk-

tile vabaks teha. See muldonn oli ruumikam kui tema oma. Ülemustele antakse ikka parem, nagu kord ette näeb!

Kui ta oma muldonni jõudis, polnud Bogoslovskit enam seal. Velsker oli ta juba ära viinud. Nii ei saanudki Sintsov Bogoslovskiga hüvasti jätta ega velskrile soolasolevat keretäit kätte anda.

«Noh, pataljonikomandör,» küsis Levašov, «kas sa külalistele süüa annad?»

«Annan. Soe toit jõudis kohale.»

Sintsov pöördus Bogoslovski käskjala poole. Nüüd, kui Bogoslovski oli ära viidud, kujunes asi iseenesest nõnda, et Avdeitš jäi pataljonikomandöri käskjalaks.

Praegu ei valvanud ta enam pingil sakslase vastas, vaid kükitas ukse juures koos Levašovi käskjalaga ja suitsetas nii suure naudinguga naabri antud koni, et oleks olnud patt seda sõdurirõõmu katkestada. Aga polnud midagi parata, tuli ta rooduvanema juurde toidu järele saata.

Lehemees — Sintsovil oli ta nimi jälle meelest läinud, aga suure vaevaga tuli siiski meelde, — Gurski istus sakslase vastas ja vahtis teda nii tähelepanelikult, nagu tahaks ta temast pilti maalida.

«Frits vaikib,» ütles Levašov ja osutas peaga Gurski poole. «See mees on teda küll nii- ja naapidi küsitlenud, pakkus suitsugi — ei suitseta. Tumanjan helistas ja küsis, kus frits on. Diviisi luurajad tunnevad huvi. Tuleb ta ära saata.»

«Ei tea, kellega ma saadan läbi niisuguse tuisu,» ütles Sintsov. «Kas viivadki kohale, löövad teel maha...»

Levašov ohkas. Ilmselt ei tahtnud ta seda teha, mida ta nüüdsama oli otsustanud.

«Hea küll,» ütles ta. «Siis ei aita muu nõu. Feoktistov!»

«Kuulen, seltsimees pataljonikomissar,» hüppas tema käskjalg kogu oma tohutuse pikkuses püsti. Hüppas püsti ja ajas end sirgu — nii et pea ulatus peaaegu muldonni lakke.

Sakslane liigatas ja vaatas kole pikka käskjalga.

«Vii polgu staapi,» ütles Levašov näpuga sakslase peale näidates. «Ja mitte mingit ettekäänet! Ma ei usu,

kui sa pärast räägid, et tahtis põgeneda. Vastutad oma peaga tema eest, said aru?»

«Just nii, seltsimees pataljonikomissar,» vastas käskjalg kurvalt. Ta näost oli näha, kui vastumeelt on talle see vantsimine koos sakslasega läbi tuisu tagalasse.

«Kui just nii, siis hakka minema.»

«Tal pole mütsi, seltsimees pataljonikomissar.»

«Pole viga midagi, võtad tee peal mõnelt surnud fritsult ja paned talle pähe,» ütles Levašov. «Mine, ära viida aega.»

«Lähme,» ütles käskjalg sakslase juurde minnes ja müksas talle vastu õlga. «Noh, lähme, lähme...»

Sakslane tõusis püsti. Sintsov nägi hetkeks tema pilgus ahastust; näis, et nüüd võpatab vang ehmunult, hakkab paluma ja küsimustele vastama. Kuid sakslane ei võpatanud ega hakanud paluma. Keeras pilgu ära, tõstis pea, ajas selja sirgu nagu surma minnes ja läks käskjala ees muldonnist välja.

«Kange frits,» ütles Levašov, kui sakslane ja käskjalg olid lahkunud. «Niisugused mulle meeldivad!»

«Ah k-koguni meeldivad?» ütles Gurski.

«Mulle meeldib vangi võtta pigem niisuguseid kui tatiseid mehi. Üks jälle vähem...»

Levašov oli pärinud, mis Sintsovi käel viga on, aga nüüd, kui Sintsov maha istus, käe kaelaseotud sidemest välja võttis ja lauale pani, küsis ta veel kord:

«On see haav ikka kerge, ega sa ei valeta?»

«Ei valeta.»

«Päris ausalt?»

«Ausalt — valutab ja kardab külma, aga luu on puutumata.»

«Kas Bogoslovski oli lahingus täitsamees?»

«Teie kartus oli asjata.»

«Esita autasustamiseks, kui pead vajalikuks,» ütles Levašov, näidates valmisolekut loobuda oma senisest ebaõiglasest suhtumisest Bogoslovskisse.

«Autasustamiseks pole veel põhjust.»

«Ma näen, sa oled vali mees!»

Sintsov kehtas õlgu: üks sa näed paremini, mis-sugune ma olen, mina aga olen niisugune, nagu ma olen.

«Vanempoliitjuht, tema paarimees,» nooksas Levašov lõuaga Gurski poole, «oli tagasi tulles sinu pataljonist lausa vaimustuses.»

Sintsov ei saanud kohe aru, et jutt on Ljussinist. Nii kaugel olid ta mõtted praegu sellest mehest. Ta siis ikka ei kaevanud minu peale. Selge see: lahingus öeldud jämeduste pärast pataljonikomandöri ei karistata. Ja seletamine, miks ta pataljonist minema aeti, ei tule seltsimees Ljussinile kasuks.

«Ta rääkis meile, et Tšitšibabin olla oma rinnaga katnud kuulipilduja toru. On see tõsi?»

«On küll,» ütles Sintsov. «Zavališin teeb sellest täna poliitraporti.»

«Jah, inimesed on nüüd valmis ennast ohverdama,» ütles Levašov. Ja lisas mõtlikult, otsekui iseenesega vaieldes: «Ja on, tõtt öelda, alati olnud. Ma mäletan jefreitor Maksjutat, oli suvel Kupjanski juures kuulipilduriks. Lahingus löikas mürsk tal vasaku jala alt-poolt põlve ära, rippus veel üheainsa lihariba küljes. Ta löikas selle ise maha, et ei segaks, ja jäi kuulipilduja juurde, kuni jooksis verest tühjaks! Oma silmaga nägin; kui mõni teine oleks rääkinud, ma poleks uskunud. Noh, ütle nüüd, kas võib inimeselt veel suuremat mehisust nõuda! Mis ta veel peaks tegema? Ja ometi me taganesime. Kuidas see kokku käib? Kas sõdur on selles süüdi? Teda on kõige kergem süüdistada... Või jälle vastupidi — ajada kõik puha ülemuste kaela. Aga kas meie ise pole teinud lolle tempe? Küll ja küll! Ise tead ja tunned, et rünnakule minekust pole kasu, aga käsid ikkagi minna! Või jälle tead ja tunned, et tuleks taanduda, kuni pole veel hilja, iga lollgi saab sellest aru, sina aga kükitad paigal!»

«T-te näite olevat täna k-kriitilises meeleolus,» ütles Gurski.

«Jäta oma lõõpimine...» ütles Levašov. «Ma pole kriitilises, vaid enesekriitilises meeleolus... Aga tead, mis on kriitika ja enesekriitika?»

«T-tean. Liikumapanev jõud,» vastas Gurski.

«Kui tead, siis pea moka maas.»

«Kus teie kaaslane on?» küsis Sintsov Gurskilt, mõeldes, et Ljussin võib veel viimati koos Tumanjaniga siia tulla.

«Juba diviisis,» ütles Gurski. «K-korjab ülemustelt t-täiendavat materjali. Me peame homme hommikul ära lendama. Muide,» pöördus ta Levašovi poole, «k-kas viite mind enne valget d-diviisi staapi?»

«Kuhu sul kiiret on?» ütles Levašov. «Jää meie juurde. Nädala pärast teeme fritsudele lõpu peale, lenda siis.»

«Kuidas ma pean t-teie ettepanekust aru saama?» küsis Gurski. «Kas te k-kahtlete minu vapruses? Ma ju rääkisin teile, et meie t-toimetaja ütleb alati, kuigi ta on juut: «Munadest saab hinda ikka enne lihavõttepühi.» Homme on tal vaja joonealust «Esimesed p-pealetungi-päevad»... Hilisem asi huvitab t-teda hiljem.»

«Hea küll,» ütles Levašov. «Ära hädalda. Kui mõni ülemus tuleb, kauplen välja, et sind tagasi saadetakse.»

«Kes see tuleb?» küsis Sintsov.

«Arvan, et diviisikomandör. Ei jõua hommikut ära oodata, ilmub platsi. Ta on rahutu vaimuga mees.»

Käskjalg tõi katelokiga lõunat — hirsikontsentraadi supp konservlihaga.

«Priske lõuna,» ütles Levašov suppi segades ja tõstis sealt välja terve lusikataie paksu. «Kas termosest õngitseti kõik liha meile või jäeti sõduritele ka?»

Käskjalg vaikis. Rooduvanam oli üle pakkunud. Sintsovil oli piinlik: kui ta oleks üksi olnud, oleks ta mehe läbi söimanud ja supi tagasi saatnud... Aga Levašov oli pataljonis ikkagi külaline — tema juuresolekul ei sobinud seda teha. Nähtavasti oli ka Levašovil piinlik, kuid ainult Gurski ees. Ta ei öelnud enam midagi, vaid hakkas liha välja õngitsema ja kateloki kaanele panema. Kui kaas oli poolest saadik liha täis, valas ta sinna ka suppi ja nihutas kaane Gurski ette.

«Sööge...»

«M-midagi on nagu p-puudu...» ütles Gurski lusikat võttes.

Sintsov ulatas talle välipudeli.

«Jooge siitsamast, kruusi ei ole.»

Gurski keeras korgi pealt ära, võttis kaks suurt lonksu, jättis pudeli lahti ja vaatas küsivalt Levašovile ja Sintsoville otsa.

«Mina, nagu te teate...» ütles Levašov. «Aga sina tee, nagu tunned.»

Ta võttis Gurski käest pudeli ja ulatas Sintsovi. Sintsov võttis ühe lonksu, keeras korgi peale ja pani välipudeli lauale. Juua ta ei tahtnud, külmavärinad käisid üle selja, vist käehaava pärast.

«Pole võrdselt võetud,» ütles Gurski.

«Ma joon olukorrale vastavalt,» ütles Sintsov, «võrdselt võtame pärast sõda...»

Ja Levašovi poole pöördudes teatas ta, et muldonn polgu vaatluspunkti jaoks on korras.

«Parem või halvem kui teie oma?» küsis Levašov. «Kui on halvem, võtab Tumanjan ikka teie oma ära. Selles mõttes on ta egoist.»

«Kõik on nii, nagu ette nähtud. Me tunneme korda.»

«Siis on hästi,» ütles Levašov. «Meie Tumanjanil on kõik ikka tipp-toppp, nagu Lev Tolstoi ütleb: «Erste Kolonne marschier... zweite Kolonne marschier...» Kuni ta pole kindel, et kõik on korras, ei hakka ta komando- ega vaatluspunkti vahetama.»

Ja nähtavasti kartes, et tema hinnang polgukomandöri kohta võiks kõlada laetusena, lisas ta:

«Armastab korralikku lage pea kohal, selles suhtes on ta sakslane, ja mitte armeenlane, aga kui vaja, siis on ta kange mees ka, pole põhjust nuriseda. Ma lähen vaatan, missuguse blindaaži te talle korda seadsite.»

Ta võttis kähku mitu suutäit suppi järjest, pani lusika lauale ja ütles äkki asja ees, teist taga:

«Ümberatesteerimine on lõpul, ma lähen poliitöölt ära, rivisse. Hakkan nagu sinagi pataljoni juhtima.»

«Ma arvan, et teile antakse rohkem kui pataljon,» ütles Sintsov.

«Aitäh, kui rohkem antakse. Sõja esimesest päevast peale olen olnud polgu poliitasetäitja, ei saa edasi ega tagasi.»

«Võtke k-kätte ja soovitage, et t-teid kõrgemale kohale määrataks,» pistis Gurski vahele.

«Ma ei taha kõrgemale, ma tahan asjale lähemale,» ütles Levašov ja tõusis püsti.

Sintsov tõusis ka.

«Jää siia, küll ma leian ise,» ütles Levašov ja näitas näpuga Gurski peale. «Aja temaga juttu, kuni veel aega on. Ma helistan, kui sind vaja peaks minema...»

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK

«Teate, mis Levašov mulle teie kohta ütles?» küsis Gurski, kui nad olid Sintsoviga kahekesi jäänud.

«Mida siis?»

««Räägi pataljonikomandöri, pataljonikomandör on laiksus!»»

«Millest ta seda järeldas?»

«Sellest, et te t-tahtsite ise k-kõrgendikku vallutada.»

«Eks me ole kõik omal kombel isiksused.»

«M-muide, ega seda sõjas alati ei arvestata.»

Väga halb, kui ei arvestata, tahtis Sintsov öelda, kuid kehtas selle asemel ainult õlgu.

«Mis on t-teie arvates k-komandöri kõige t-tähtsam omadus?»

«Julgus ja õiglus,» vastas Sintsov. «Kõik muu ei tule arvesse.»

«Mis mõttes?»

«Selles mõttes, et igast tühjast ei maksa tüli teha.»

«Noh, aga kui mees on julge ja õiglane, aga joodik?»

«Purjuspäi ei saa keegi lahingus õige mees olla.»

«Kas teie olete p-paljudest lahingutest osa võtnud?» küsis Gurski.

«Arvestage ise,» ütles Sintsov. «Poolteist aastat sõda, sellest neli kuud hospitalides, kolm kursustel, muidu eesliinil.»

«Ja t-täpsemalt?»

«See läheks pikale,» ütles Sintsov.

Kas lahingus või mitte... Kui liita ainult need tunnid sõjast, mis ta on olnud otseselt lahingus, ei tuleks kuud aegagi kokku. Mismoodi seda üldse peaks arvestama? Enne lahingut, lahingus, pärast lahingut?... Mis piiri saab siin tõmmata, kui lahingu ootamine sööb vahel rohkemgi närve kui lahing ise? Ja pärast lüüasaamist, kui kõik on otsas ja niisugune kivi on südamel, et ei tahaks eladagi! On ka küsimus: mitmes lahingus?... Ühesainsas, ja see pole veel lõppenud. Kas tuleks lugeda kuule või mürske, mis su kõrvale on langenud?... Jah, kui oled ainult üheks päevaks sõtta tulnud, siis võib ju lugeda. Siis pistetakse kildki, mis su kõrvale kukkus, taskusse...

«Noh, hea küll, mis teiega ikka teha.» Gurski vaatas vaikivat Sintsovi ja võttis märkmiku välja. «Räägime siis t-täpsemalt t-tänašest lahingust...»

Vastates lühidalt Gurski küsimustele, taipas Sintsov, et kui nad oleksid Gurskiga kohad vahetanud, oleks temagi vist sedasama küsinud. Ja samal ajal kui ta vastas, liigatas tema hinges hetkeks mingi ammune mälestus iseendast, nagu ta kunagi oli, liigatas ja kadus. Ta ei saanud end enam kujutleda inimesena, kes küsib teistelt inimestelt, kuidas nad sõdivad.

«Nüüd üks isiklik k-küsimus,» ütles Gurski märkmikku kinni lüües. «Mis teil selle Ljussiniga oli?»

«Mis ta teile rääkis?» küsis Sintsov, vaadates talle teraselt otsa. Niisiis oli Ljussin rääkinud Levašovile ühte ja Gurskile teist.

«Ütles, et te olete s-siga.»

«Ja teie uskusite?»

«Ma olen harjunud ise oma arvamusi k-kujundama. Sellepärast ma k-küsingi teilt, mis juhtus. Miks te ta m-minema ajasite?»

Sintsov seletas. Ehkki ta ei tahtnud seletada.

«P-pole tema moodi,» ütles Gurski. «Ta p-pole sugugi argpüks.»

«Ega ma ei ütlegi, et ta argpüks on.»

«K-kuulge, te olete ju ammu t-tuttavad, ta rääkis mulle...»

«Mind ei huvita, mis ta teile minust rääkis,» katkestas teda Sintsov.

«Ma k-küsin sellepärast, et ma ei usu teda hästi...»

«Kui te inimest ei usu, miks te siis temaga koos sõidate?» katkestas Sintsov teda jälle.

«Nähtavasti avaldub siin mulle omane ebap-printsiipaalsus t-teisejärgulistes asjades.»

«Hea küll, mis me tühja seletame,» ütles Sintsov.

«Ma ei tea, mismoodi teie käitute, aga kui mina kedagi vihkan, siis teen ma seda vaikides.»

«Vahel t-tundub mulle, et ta jõuab k-kaugele,» ütles Gurski mõtlikult, nagu peaks ta selles asjas iseendaga aru, ja mitte Sintsoviga. «Sile poiss, k-kuskilt pole

k-kinni hakata. Väga t-töenäoline, et mul tuleb veel k-kunagi tema alluvuses töötada.»

Sintsov ei ütelnud selle peale midagi.

«Te ei taha sellel t-teemal rääkida?»

«Ei taha.»

«Siis vahetame k-kõneainet. Üks k-küsimus endisele ajakirjanikule: kas te p-päevikut peate?»

«Ei,» vastas Sintsov.

«Miks?»

«Kas te vastavat käskkirja pole lugenud?»

«Olen küll, aga mõned k-katsuvad sellest mööda hõlida.»

«Mina ei katsu,» ütles Sintsov.

Tal oli ülihästi meeles see mullune käskkiri, mis keelas tribunali ähvardusel päevikute pidamise tegevarmees. Käskkirja rikkujate hulka sattus mineval suvel ka polgu poliitasetäitja ja läks oma vihiku pärast kiiremas korras trahvipataljoni.

«Minu meelest pole see just k-kõige õnnestunud k-käskkiri,» ütles Gurski. «P-pärast sõda k-katkume endal juuksed peast. Ma räägin seda sellepärast, et mu erialaks on ajalugu. Mis teie arvate?»

Sintsov ei vastanud: ta kuulis õige lähedal saksa kuulipilduja valangut ja kargas püsti. Aga teist ei järgnenud. Küllap mõni omadest proovis lihtsalt saksa kuulipildujat.

«Kas teil relv on?» küsis ta Gurskilt.

«On üks naisteplökat, valisin k-kõige k-kergema kaalulise. Mis siis?»

«Pole sugugi võimatu, et sakslased teevad veel vasturünnaku.»

«Ärge hirmutage,» muigas Gurski.

«Ei. Väheusutav see on, aga võimatu mitte,» ütles Sintsov, mõeldes endamisi, et kui sakslased vasturünnakut ei tee, siis oleme neil täna tõesti võhma välja võtnud. Mitte küll muidugi jäädavalt, aga ikkagi...

«Ma olen üheksandat k-korda rindel, aga pole veel k-kellegi p-pihta lasknud,» ütles Gurski. «Kas te k-kujutate niisugust asja ette?»

«Väga hästi.» Sintsov mõtles, kui palju teab juba temagi neid mehi, kes langesid, ilma et oleksid jõudnud kordagi tulistada.

«Seltsimees vanemleitnant, lubage ette kanda!»
Sintsov pöördus ringi. Muldonni uksele seisid velsker.
«Vanemleitnant Bogoslovski on teie käsul hobuse-
reega ära viidud.»

«Hästi,» ütles Sintsov.

«Mulle öeldi, et te olla minu järele küsinud...»

Sintsov vaatas talle otsa ja sai aru: see mees teab juba ammu, et tema järele on küsitud, aga mõtles, et nüüd, lehemehel juuresolekul, on kõige parajam aeg näole tulla.

«Kus Kotenko on?»

«Saatsin koos vanemleitnandiga hospidali. Tema ja veel kolm raskelt haavatut.»

«On ta külmunud?»

Velsker oli kimbatuses. Tahtis valetada, kuid ei julgenud.

«Natuke on.»

«Pidage meeles: kui te veel kord valetate, et olete kõik üles korjanud, ärge siis halastust lootke.»

«Seda ei juhtu enam, seltsimees vanemleitnant.»

«See on kõik.» Saades võitu vihast ja vastumeelsusest velskri vastu, võttis Sintsov kaelaseotud käe sidemest ja pani lauale. «Vaadake üle.»

«Ma ju ütlesin teile ometi, seltsimees vanemleitnant!» hüüdis velsker liialdatult etteheitva tooniga.

Sintsov vaikis, kuni ta oma tööd tegi; vaikis ka Gurski. Nii palju ta igatahes taipas, et teisel on valu. Nähes suurt vaeva, et mitte oiata, märkas Sintsov Gurski pilku. Haav nägi tööpoolest kõle välja ja valutab ka kõvasti. Veelgi halvem oli see, et põial ja nimetissõrm ei andnud peaaegu liikuma. See oli kõige hullem.

Velsker tegi vaikides oma tööd. Ilmselt polnud ta muidu miski mees, aga oma tööd ta tundis. Alles siis, kui ta oli käe uuesti kinni sidunud ja uue marlisideme Sintsoville kaela pannud, ütles ta:

«Peaksite medsanpatti minema, seltsimees vanemleitnant. Luu on viga saanud, võib-olla on närv katkenud. Kui jääb hooletusse, olete käest ilma.»

Sintsov vaatas talle vaikides otsa. Mine võta kinni! Kas ta arvab tööpoolest nii või pakub ülemusele lahkelt võimalust meditsiini abiga tagalasse pääseda? On ju neidki, kes ütlevad: «Lubage rivisse jääda!» Ise aga

ootavad, et neid selle eest kiidetaks ja ei lubataks jääda. Katsu sa teise inimese sisse näha. Mina praegu kat-
sun — ja tema katsub omakorda...

«Võite minna,» ütles Sintsov.

«Minu kohus on hoiatada.»

«Võite minna.»

«Te olete tema vastu liiga karm,» ütles Gurski, kui velsker oli läinud.

«Lamage kord haavatuna lumes ja ütlege siis, kas ma olen liiga karm või ei ole,» ütles Sintsov.

«Mulle meeldib t-tigedus,» ütles Gurski. «Enne sõda olite vist p-parem?»

«Enne sõda polnud ma liha ega kala,» ütles Sintsov, vaikis pisut ja lisas: «Ei mäletagi õieti, missugune ma olin.»

Ta pani parema, terve käe pea alla ja jäi silmapilkselt magama nagu surnu, enne kui ta veel arugi sai, et uni tuleb.

Tema aju hakkas lahti kerima pikka ühetoonilist suveunenägu. Oli suvi, oli palav, ta läks läbi metsa ja tundis, et on palav suveilm, aga väga raske oli käia, sest metsa all oli paks lumi, ja see tegi käimise raskeks, aga imestama see teda ei pannud. Ta sumpas kogu aeg lumes ja ei saanud kuidagi jalgu tõsta; vasaku käega tõrjus ta lehis oksa, mis talle vastu nagu löid. Ta teadis, et seal metsa taga on Volga, ja millegipärast oli see hea, et Volga on seal. Ta teadis, et niipea kui ta sinna jõuab, on korraga kõik hästi. Kuid oksad takistasid teda kogu aeg ja löid valusasti vastu kätt, ja iga kord, kui ta tahtis vaadata, kas Volga paistab juba sealt eemalt okste tagant, ei näinud ta midagi käe tõttu, sest käsi oli kogu aeg silmade ees. See tegi talle viha, ta püüdis vaadata üle käe, kuid ei saanud.

Ta ärkas mingi seostumatu heli peale ja mõtles pool-unes, et ta ei maga enam, et ta äratati üles, tahtis kaela-
pandud käega telefonitoru haarata, nii et side soonis valusasti kätte, ning ärkas siis päriselt üles...

Laua prigises telefon. Ta keeras vända ja võttis parema, terve käega toru.

«Sintsov kuuleb.»

«Polgukomandör jõudis siia,» ütles Levašov torusse.
«Me ootame sind.»

Sintsov pani toru ära, tõusis püsti ja vaatas Gurskile otsa.

«Kas ma kaua magasin?»

«Umbes kümme minutit.»

Gurski silmad olid punased, pilk lühinägelikult haju- vil. Märkmik oli tema ees laual ja prillid selle kõrval.

«Nagu me enne sõda toimetuses ütlesime: «Ladu on alles tindipotis!»» muigas Sintsov märkmiku poole nooksates.

Gurski vaatas uurivalt tema poole üles.

«K-kunagi te k-kirjutate sellest kõigest veel ise. T-tuletage siis mu sõnu meelde.»

«Elame — näeme,» ütles Sintsov. «Istuge siin, ma lähen ära. Saadan adjutant Rõbotškini siia.»

«Olge lahked. Häda korral saan üksigi hakkama,» ütles Gurski telefoni poole vaadates. «Ütlen, et väljaõpetamata reamees Gurski k-kuuleb.»

Tumanjani muldonnis oli palju rohkem rahvast, kui Sintsov teadis arvata.

Juba lävel läks ta velskrist mööda, ja ta peast käis mõte läbi: kas mõni on haavata saanud?

Kuid muldonnis olid kõik elus ja terved, jumalale tänu. Peale Tumanjani ja Levašovi oli seal toonane ümarik suurtükiväemajor, veel üks tundmatu suurtükiväelane, sapööriväekapten, kirved sineli lõkmeil, üks kapten diviisi staabist, keda ta oli seal eile vilksamisi näinud, ja veel trobikond mehi tagapool, lambi valguse- sõõrist väljas.

Olukord hakkas selguma. Tumanjan oli tulnud terve kaaskonnaga, ja see võis tähendada ainult ühte: polgu mastaabis oli homme pealööks sakslaste pihta otsustatud anda just siit.

Seepärast tuligi käsk koondada pataljon üheks löögirusikaks, ja automaatrite reservrööd saadetakse ka siia. Ja kui löögirusikas siia koondub, siis lüüaksegi homme selle rusikaga, see tähendab meiega, mõtles Sintsov eelseisvat surmaohtu kõrvale jättes endast ja oma pataljonist, nagu oleks see ainult punane nool kaardil.

Tumanjan tervitas.

«Teie hinnang antud olukorrale ja edasise tegevuse perspektiiv?»

Sintsov ütles, mida ta mõtles: nüüd on sakslased terve öö valvel. Suur kõrgendik tuleb vallutada hommikul pärast korralikku ettevalmistust, pealööks aga suunata kõrgendikust vasakule, et sakslastel taganemisteed ära lõigata.

Tumanjan noogutas. Nähtavasti ta ei oodanudki teist- august vastust. Edasine tegevusplaan tulenes nüüd ise- enesest selle väikese kõrgendiku vallutamisest, niipea kui pilk kaardile langes. Ilmselt tahtis ta vaid kontrol- lida, mida pataljonikomandör ise oma homsest üles- andest arvab. Pataljonikomandör arvas õigesti, ja Tumanjan ei saanud oma rahulolu varjata.

«Kas olete puhanud pärast lahingut?» küsis ta.

«Ma magasin natuke, seltsimees major,» ütles Sint- sov, ilma et oleks täpsemalt aega nimetanud.

«Avaldan teile kõrgendiku vallutamise eest tänu ja esitan autasustamiseks.»

«Teenin Nõukogude Liitu!» Sintsov tõstis parema käe kõrva äärde, kusjuures vasak käsi tahtmatult nõk- satas, nii et ta valu pärast nagu krimpsutas.

See, mis nüüd järgnes, tuli Sintsoville täiesti ootama- tult, kuivõrd ta oli juba harjunud mõttega, et kõik, mis homme kavas on, jääb tema teha.

«Kohe tuleb Iljin,» ütles Tumanjan. «Ma käskisin tal automaaturid ära oodata, et nad valesse paika ei satuks. Andke talle pataljon ajutiselt üle ja minge med- sanpatti.»

«Ma saan sõdida, seltsimees major,» ütles Sintsov. «Palun mind komandöri ülesannetest mitte kõrval- dada.»

«Kes sind kõrvaldab?» segas Levašov vahele. «Ei keegi muu kui sõda.» Ta osutas Sintsovi kätt. «Kui käsi terve, tuled tagasi.»

Tumanjan vaatas silmanurgast Levašovi poole. Vist leidis ta, et polgukomandöri sõnad ei vaja mingit üle- seletamist.

«Ma saan sõdida, seltsimees major,» kordas Sintsov Tumanjanile otsa vaadates.

«Velsker ütles, et ei saa,» segas Levašov jälle vahele.

«Kutsusime ta eraldi välja ja küsisime; ta ütles, et sa võid käest ilma jääda.»

Küll see velsker on siga, mõtles Sintsov. Iljiniga klappib, näeb, et minuga ei klapi, ja tahab nüüd minust lahti saada.

See võis olla ka ülekohtune mõte; velskril oli ju lõpuks õigus öelda, mida ta arvab.

«Palun luba jääda veel ainult üheks päevaks,» ütles Sintsov üksisilmi Tumanjanile otsa vaadates.

«Mis tähendab — palute?» Tumanjan tõmbas paksud, tihedad kulmud pahaselt ninajuurele kokku. «Kui olukord nõuaks, peaksin teid ilma palumatagi kinni. Aga kuna ei nõua, siis on olemas kord.»

Ta rõhutas teravalt sõna «kord», nagu oleks ta tahtnud öelda: ah arvad, et kui sa täna olid tubli, siis ei saa enam homme ilma sinuta hakkama? Küll me saame.

Sintsov vaatas vargsi Levašovi poole; Levašovi näost oli näha, et talle see asi ei meeldi. Aga vahele segada ta ei või, ja ei segagi. Ja ei sega ka ükski teine juuresolijaist, kuigi näost on näha, et nad saavad Sintsovist aru ja tunnevad talle kaasa.

Noh, olgu, kurat võtaks, sündigu siis teie tahtmine, andis Sintsov solvumise ja teda äkki vallanud ränga väsimuse ajal endamisi järele.

«Kuulen, seltsimees major. Lubate minna?»

«Oodake!» ütles Tumanjan ja hõikas: «Zõrjanov!»

Tema selja tagant pimedusest astus välja pikk turjakas mees, seesama hallipäine nässus ninaga leitnant, keda ta oli eile armee staabis näinud. Tumanjan pööras hetkeks oma morni näo leitnandi poole ja vaatas siis jälle Sintsoville otsa.

«Määrän leitnant Zõrjanovi teie asetäitjaks, võtke ta endaga kaasa.»

Sõna «teie» tähendas: «Ma ei kanna sind arvelt maha, usun, et sa tuled ikka tagasi.» Kuid Sintsov teadis väga hästi, et inimene mõtleb, aga sõda juhib, nii et see sõna «teie» ei parandanud ta meeleolu.

«Soovin peatset terveksaamist ja tagasijõudmist!» Tumanjan sirutas käe.

Pakutud kätt surudes ja polgukomandörile silma vaadates taipas Sintsov, et see morn mees saab väga hästi kõigest aru: ta teab, kui raske on pataljonist lahkuda,

kui sa oled vaevalt hakanud end koduselt tundma, ja kui väga sa tahaksid homme oma ränga vaevaga saavutatud esimest võitu edasi arendada. Saab aru, aga ei muuda oma otsust. Tuleb välja, et see pagana armeelane on ka käre mees, kuigi ta ei lõuga nagu teised, keda käredateks meesteks peetakse.

Hüvasti jättes surus Levašov tal sõbralikult ja tähevdusrikkalt kätt. Kuid Sintsovi see suurt ei liigutanud. Mis see käesurumine aitab, kui sa ennist vait olid ja häält ei teinud. Oleksid sa olnud komissar nagu varem, siis oleksid ehk teinud, aga kuna sa oled nüüd poliitasetäitja, siis oled sellistel puhkudel vakka. Küllap sa sellepärast räägidki riviteenistusest, et praegune amet sulle ei istu.

Nüüd arutab Tumanjan homse operatsiooni ettevalmistamist juba Iljiniga, ei hakka minu peale asjata aega raiskama, mõtles Sintsov muldonnist väljudes.

Ta hakkas mööda kaevikut minema ja kuulis, kuidas lumi kriuksub tema selja taga nässus ninaga leitnandi saabaste all. Nüüd siis on teada, kes seal reservis Bogoslovski taga järke ootas. Ja võib-olla mitte ainult Bogoslovski taga, vaid ka minu taga, ta oli ju kunagi polkovnik, täna on Iljini asetäitja, ülehommest saab minu asemele pataljonikomandöriks. See ei võta kaua aega. Kindlasti määratakse tema, kui ta joodik ei ole.

«Ära muretse, pataljonikomandör, elus juhtub hullematki,» ütles nässus ninaga leitnant tema selja taga. Ta häält ei olnud kähisev ega tige nagu seekord armee staabis. Häält oli kõlav ja lahke.

Nüüd oled kaine peaga tark küll, mõtles Sintsov. Aga ma tean ilma sinu seletamatagi, mis elus juhtub.

«Ära muretse,» kordas leitnant veel kord. «Kui tuled medsanpatist tagasi, anname sulle pataljoni ilusti üle.»

Seda kuuldes mõtles Sintsov jälle: väga võimalik, et see Zõrjanov ilmutab juba mõne päevaga oma polkovnikuauastme väärilisust ja ta määratakse pataljoni-komandöriks. Tagasitulekust räägib ta lihtsalt äramineva seltsimehe trööstimise mõttega. Seda öelda on tema võimuses. Aga kõik muu ei ole tema võimuses. Ka mitte tema pataljonikomandöriks määramine. Ega ta keelduda ei saa, kui määratakse!

«Miks sa midagi ei ütle?» küsis Zõrjanov, kui nad olid paarkümmend sammu edasi läinud.

«Mida ma peaksin ütlema?» tegi Sintsov kogu selle aja jooksul esimest korda suu lahti.

Tõepoolest, mida ta veel peaks ütlema? Pataljon tuleb üle anda ja medsanpatti minna. Ja nüüd juba — mida rutem, seda parem, mis siin enam suud pruukida ja oma tuju rikkuda! Ta mõtles vihaga Ljussinile ja oma haavatud käele: selle sea pärast langesin rivist välja!

«Kuhu me lähme?» küsis Zõrjanov

«Ma viin teid kõigepealt pataljoni adjutandi juurde, ta täidab roodukomandöri aset. Ta tutvustab teile oma roodu ja kolmandat ka, et mitte asjata aega raisata, kuni Iljin kohale jõuab. Kõik muu jääb uue pataljonikomandöri hooleks,» lisas ta, nimetades esimest korda Iljini nii mõttes kui ka sõnades nõndaviisi.

«Selge,» ütles Zõrjanov ja haaras Sintsovil päris muldonni ukse ees vatikuue varrukast kinni. «Paar sõna, nii omavahel!»

«Ma kuulan teid.»

«Seda juttu, mis ma sulle eile rääkisin, pole olnudki. Eks?»

«Jah.»

«Ja seda, et ma purjus olin, pole ka olnud. Mul oli põhjust. Muidu joon normi piires, sõdurite tagant ei varasta.»

«Kõik on selge,» ütles Sintsov.

Gurski istus samal kohal, kus ta Sintsovi ära minnes oli istunud, pikk Rõbotškin aga küünitaskas kasuka krae varjust oma kõhna poisikaela, mudis talvemütsi kahe käe vahel ja deklameeris vaimustunult, miitingukõneleja kõuehäälega:

Nüüd küll
enam silm meil ei eksi.
Me teame, kes variseb ees.

Sintsovi nähes jäi ta vait.

«Miks sa pooleli jätsid, läse edasi! Omalooming või?»

«Majakovski, seltsimees vanemleitnant, ise ma ei luuleta.»

«Meil oli väike vaidlus,» ütles Gurski. «Mina räägin talle, et inimestele on sõja ajal vaja: «Sind asjata ootab su emake veel», tema aga p-põrutab mulle M-majakovskit...»

«Ma tahan tõestada, seltsimees vanemleitnant, et Majakovski sobib igas olukorras,» ütles Rõbotškin, mudides ikka veel mütsi käes.

Sintsov muigas. See kõik oli liiga ootamatu: vaidlus luule üle ja vanemleitnandi kohtumõistjaks kutsumine. Aga keda siis kutsudagi, kui on sõda?

«Loe edasi, mida sa pidid lugema.»

«Ja ma tõestan...»

«Sa ära tõesta, vaid loe edasi, mida sa pidid lugema.»

Rõbotškin sirutas mütsiga käe välja, heitis pea kuklasse ja kärkis:

Nüüd küll
enam silm meil ei eksi.
Me teame, kes variseb ees!
Jalad teavad,
kelle
laipadest
üle viib tee.

Ei kahklust, ei soigumist enam!
Maha teolik «aega küll»!
Käed teavad
keda
tapma peab kuulikülv.

«See laipade koht on vägev küll!» ütles Zõrjanov Sintsovi selja taga.

Rõbotškin peatus, vaatas Sintsoville otsa ja ütles innukalt:

«Ma võin veel lugeda.»

«Pole aega,» ütles Sintsov.

Ta esitles Rõbotškini Zõrjanovile ning käskis Rõbotškinil viia uus pataljonikomandöri asetäitja oma roodu ja Tšugunovi juurde.

Peast käis läbi mõte minna ise, kuid ta loobus sellest. Inimesel on kuidagi kõhe tunne seal, kus tal pole enam midagi teha, kuigi alles äsja paistis, nagu ei tulduks seal ilma temata üldse toime.

Gurski tõusis püsti, pistis märkmiku kasuka taskusse ja ütles, et kui seltsimehed komandörid vastu ei vaidle, läheb väljaõpetamata reamees Gurski koos nendega roodudesse.

«Minge,» ütles Sintsov ükskõikselt ja ulatas Gurskile käe. «Igaks juhuks.»

«Me näeme veel, ma tulen siia t-tagasi.»

Sintsov ei vastanud. Ei tahtnud seletama hakata.

Üksi jäädes mõtles ta oma seljakotile. Kuigi selles polnud teab mis varandust, oleks medsanpatis ikkagi paha ilma habemenoa ja vahetuspesuta. Hiljem, lahingute ajal, ei saa keegi sinule ja sinu seljakoti medsanpatti saatmisele mõelda. Võib-olla on Iljin juba tagalas kogu staabikraami kokku korjanud, sealhulgas ka seljakoti. Peab küsima, kui ta tuleb... Tahaks väga, et ta rutem tuleks. Et ei tarvitseks kaua oodata. Nii-sugusel puhul on viivitamine kõige hullem.

Iljin otsekui tundis seda ja astus muldonni just sel hetkel, kui Sintsov kärsitult temale mõtles. Astus sisse, soovis kõrgendiku vallutamise puhul õnne, hõõrus kiiresti külmast kangestunud nägu ja kandis ette, et on toonud kohale kõik korraga: Karajevi roodu, automaatid ja kogu staabikraami.

Siis vaatas ta ringi, nagu oleks otsinud veel kedagi, kes peaks praegu tingimata siin muldonnis olema, vangutas pead ja ohkas. Ta ei lausunud sõnagi, kuid oli selge, kelle pärast ta ohkas, — Prohhorovi pärast. Ohkas ja küsis, kuidas käega lood on. Paar tundi tagasi oli ta kuulnud, et Prohhorov on langenud ja pataljoni-komandör kergelt haavatud, aga sellest polnud tal aimugi, et temal tuleb pataljon üle võtta.

«Pole viga,» ütles Sintsov. Pärast uut sidumist ei andnud käsi end nagu kiuste üldse tunda, ja seepärast oli eelseisev äraminek nagu veel ülekohtus. «Mul on käsk medsanpatti minna ja pataljon sulle üle anda.»

«Ah nii,» ütles Iljin resigneerunult. «Mis seal ikka, vastuvõtmine käib mul kähku. Annad üle, võtan vastu.»

Tema nägu oli täiesti ükskõikne, seal polnud ei rõõmu ega osavõtlikkust, mitte midagi. Tema ükskõikset nägu vaadates taipas Sintsov äkki, miks see niisugune on: Iljin teab juba, et neiu miinipilduja meeskonnast on surma saanud.

Ja seda mõeldes küsis ta kõhklemata, sest kui ta olekski eksinud, oleks Iljin pidanud seda ükskord ikka teada saama:

«Solovjova saatust tead?»

Ja kuigi Iljin polnud pataljoni-komandöriga sellest neiu kunagi varem rääkinud, vastas ta nii, nagu oleks Sintsov ammu seda lugu algusest lõpuni teadnud:

«Raja sai surma. Sa ei tea, kuidas ma teda palusin, et ta miinipilduja meeskonda ei jääks! Üleeile veel käisin peale. Eluisu on läinud...»

Ta istus pingile, pea norus, käed ripakil põlvede vahel.

Sintsov seisis tema ees, vaatas tema norus pead ja jõuetult rippuvaid käsi, ning esimest korda kogu selle lahingupäeva jooksul mõtles ta oma Maša peale. Mitmel korral oli ta siin olles tema peale erinevalt mõtelnud: kord nii, nagu oleks ta elus, kord nii, nagu oleks ta surnud, siis jälle nii, nagu oleks ta elus. Praegu Iljini vaadates mõtles ta Mašale jälle nii, nagu oleks ta surnud.

«Hea küll,» ütles ta, «võta pataljon vastu. Ma lähen medsanpatti.»

Mitte südamekalkusest ei öelnud ta nii, vaid teadmises, et ainult tegutsemine leevendab Iljini leina. Millegi muuga seda leevendada ei saagi.

«Kohe,» Iljin tõusis püsti ja hakkas, pea kuklas, edasi-tagasi kõndima. Ta ei tahtnud nutma hakata, aga ometi valgusid pisarad silma.

«Sain juba lõuna paiku teada, aga kuidagi ei saa sellest üle,» ütles ta väriseva häälega, kõndides, pea kuklas, edasi-tagasi.

Ja Sintsoville tuli meelde, et ta oli juba päeval telefonis Iljini häält kuuldes mõelnud, et mees teab. Ta astus Iljini juurde, võttis tal terve käega õlgade ümbert kinni ja ütles, otsekui manitsedes teda end kokku võtma ja murest võitu saama:

«Noh, Iljin! ... Iljin! ...»

Iljin aga nihkus tema käe alt ära ja ütles kõlatul häälel, läbi pisarate:

«Iljin, Iljin! ... Sa mõtled, et lits on surnud — ja las olla? Et ega ta mu naine ei olnud, et taga nutta? ...»

«Ma ei mõtle ju sugugi nii. Miks sa seda arvad?»

«Sellepärast, et ma tean, mis temast räägiti. Viha pärast, et ta neid ligi ei lasknud. Aga kui sa teada tahad, ei lasknud ta ka minul ennast puudutada. Ja läks sanitaarväeosast ka sellepärast ära, et poleks jutte. Ütles, et ta pole selleks sinelit selga pannud, ta tuli sõdima. Ma tahtsin ju temaga abielluda, mulle oli ta sama, mis naine!»

«Ta ei armastanud siis sind,» ütles Sintsov.

«Kas mul sellest kergem on,» ütles Iljin. «Temal oleks küll olnud kergem, kui mina tema asemel...»

Ta jättis lause lõpetamata, nuuksatas, võttis kasuka taskust musta rätiku, pühkis silmi, pistis rätiku taskusse tagasi ja küsis:

«Kus meie medsanpatt on, kas tead?»

Muldonni uks läks järsku lahti: justkui oleks keegi teda tagant tõuganud, kargas sisse diviisikomandör kindral Kuzmitš, läkiläki peas ja rihmaga vöötatud lühike vatikuub seljas. See väike jässakas, külmast punase näo ja jämedate soldativurrudega mees meenutas pigem vana vahvat rooduvanemat kui kindralit, ainult lahtise vatikuue alt paistvad punased lõkmed ja kindralitähed näitasid tema tõelist auastet.

«Seltsimees kindral,» võttis Sintsov tema ees valveisangu, «kolmesaja kolmekümne teise laskurpolgu kolmanda pataljoni komandör vanemleitnant Sintsov. Minule usaldatud pataljonis...»

Kuzmitš katkestas raporti. Ta lõi järsult käega ja ütles: «Aitäh kõrgendiku eest! Selle kõrgendiku pärast pean sind surmatunnini meeles, pataljonikomandör!» Kahe kiire sammuga oli ta Sintsovi juures, kaelustas teda ja suudles, nii et vurrud Sintsovi põske torkisid, astus niisama kähku sammukese tagasi ja silmitses hetke jooksul Sintsovi pealaest jalatallani.

«Nii tubli mees ja lasksid ennast haavata?»

«Fritsud ei küsinud luba, seltsimees kindral.»

«Kergelt?»

«Jah.»

«Ega sa ei valeta?»

«Ei valeta.»

«Näed sa,» naeratas Kuzmitš, «ma ütlesin sulle eile, et me saame veel kokku. Ja saimegi.» Ta pöördus kiiresti Iljini poole ja surus ka temal kätt. «Õnnitlen sind

ka, Iljin. Teie tegudest võib näha, et olete pataljoni-komandöriga teineteist leidnud.»

«Just nii,» ütles Iljin.

«Vapraste meeste käes edeneb asi alati,» ütles Kuzmitš rõõmsalt. «Ja kui ei edene, siis leiab vaprale mehele alati abi, aga millega saab argpüks aidata? Meest, kes on arg, ei saa ma millegagi aidata. Kui ehk ainult talle lühike lõpp teha. Tänu teile oleme nüüd mäel. Nüüd on mul ainult üks mure: jätkata homme nii, nagu me täna alustasime. Annaks jumal, et asi lõrri ei läheks! See teeb praegu kõigile peavalu. Suurtükiväelased annavad meile veel kaks polku ettevalmistustuleks, kuigi meile on juba rohkem antud, kui kiri ette näeb. Kus Tumanjan on? Vii mind tema juurde,» pöördus ta sama rõõmsalt Sintsovi poole.

«Kuulen, seltsimees kindralmajor!» võttis Sintsov jälle valveisangu. Ja äkki, nähes kindrali rõõmsalt lahket vanainimesepilku, sõandas ta teha seda, mida ta oli juba võimatuks pidanud, sõandas juba sellegipärast, et ta ei saanud oma südames nagunii olukorraga leppida, ja Iljin oli tema meelest niivõrd rusutud, et päris hirm oli talle täna pataljoni üle anda.

«Lubage teie poole pöörduda isikliku palvega, seltsimees kindral!»

«Tahad naist võtta või?» muheles Kuzmitš ja vaatas Sintsoville uudishimulikult otsa.

«Ei, mitte seda,» ütles Sintsov ja jätkas tema toonis. «Ma ei taha lahutada! Polgukomandör käskis pataljoni Iljinile üle anda ja medsanpatti minna. Aga mina palun end siia jätta.»

Muhelus kadus kindrali näolt. Ta jäi järsku tõsiseks.

«Kui polgukomandör käskis, tuleb käsku täita.»

«Ma täidangi. Annan pataljoni üle. Aga palun käsutäitmine seisma panna. Ma saan sõdida.»

«Ja haav?»

«Kasvab kinni nagu koeral.»

«Oleks hea, kui kasvaks,» ütles Kuzmitš. «Vigaseid on meil niigi küllalt.»

«Haav ei valuta, seltsimees kindral. Kõik on korras.»

«Ei tarvitse sugugi veel korras olla, kuigi ei valuta,» ütles Kuzmitš. «Külma käes hakkab kiskuma. Mul oli üheksateistkümnendal aastal Koltšaki rindel käsi haa-

vatud. Tead, kuidas ta kiskus? Mine või lahinguväljalt minema.»

«Aga te ikka ei läinud, seltsimees kindral?»

«Minu olukord oli lihtsam kui sinu oma. Mul polnud polgukomandöri käsku. Juhatasin ise polku, kommunistide eripolku.»

Jätteski õieti Sintsovi palvele vastamata, kordas ta seda, millega oli alustanud:

«Vii mind Tumanjani juurde.»

Piki kaevikuid Tumanjani muldonni poole minnes ei meenutanud Sintsov enam oma palvet, teades, et kui diviisikomandör kohe oleks eitavalt otsustanud, siis poleks ta tema kannatust proovile pannud. Kuna ta vaikib, siis pole ta veel otsustanud või tahab, et polgukomandör ise oma otsust muudaks.

«Palju sa päeva jooksul mehi kaotasid?» küsis Kuzmitš tee peal, kui ta kaevikust väljaviskamata sakslaste laipadest üle astudes käiku pidi aeglustama.

Sintsov ütles arvu ja lisas, et peale selle on palju raskelt haavatuid.

«Jah,» ohkas Kuzmitš. ««Mis oli, kõik ohvriks te andnud...» Jah, just. Kas tead, mis laulust see on?»

«Tean,» ütles Sintsov. ««Täis piirita ohvrimeelt leegitsev rind.» Me laulsime seda koolis.»

«Teie laulsite koolis, aga meie punastel matustel,» ütles Kuzmitš. «Ja nüüd pole mahti sedagi teha. See sõda on niisugune, et pole aega laulda.»

Kui nad Tumanjani muldonni juurde jõudsid, jäi Kuzmitš seisma ja ütles äkki:

«Ära tule kaasa, oota siin.»

Sintsov taipas: ta otsustab asja nüüd seal, muldonnis, koos polgukomandöriga. Ja ei taha otsustada tema juuresolekul.

Ta seisis kaevikus muldonni ukse ees ja ootas pinevalt, kas teda kutsutakse sisse või ei, ja kui kutsutakse, siis missugune on otsus.

Kella helendavad osutid näitasid kakskümmend kaks. Kui hakata aega arvama tema väljakutsumise hetkest peale, siis pole veel kahte päevagi täis — ja ühtegi ööpäeva sellest hetkest peale, kui ta koos Iljiniga pataljoni

tuli. Rohkem mitte! Mida võib inimene ühe ööpäevaga sõja ja teiste inimeste heaks teha? Mida on nemad temast teada saanud või tema neist — nendest, kes on ülemad, ja nendest, kes on alamad? Kõiki nimesidki, mis ta välimärkmikku kirjutas, pole jõudnud meeles pidada... Mõnda mäletab ta kindlalt, praegu tundub, et koguni eluajaks, teised ei jää meelde, tuleb veel märkmikust vaadata. Mõnda nägi ta lahingus mitu korda, teisi polegi veel näinud, ainult kuulis neist ette kantavat. Ja selle sõduri nime, kes teda päästis ja ise surma sai, ei saa ta enam kunagi teada, sest see mees jäi lamama sinna, selja taha, ning sel hetkel polnud kelleltki küsida, mis ta nimi oli, nüüd aga on ta juba koos teistega ühishauas, mille peal on ainult väike silt surmasaanute nimedega, üks nimi teise all... Ja jääbki teadmata, missugune neist on tema nimi...

Jah, kõike jõuab inimene sõjas ühe päevaga. Jõuab otse uskumatult palju! Anda oma elu sõprade eest, mõnda surma saata, mõnda päästa ja mõnda mitte päästa, kuigi võib-olla oleks saanud päästa. Kui hakkad sõjas kõige selle üle pärast järele mõtlema, mida oleks saanud paremini teha, kui sa tegid, võid hulluks minna!

Praegu muidugi tundub, et sa mäletad eluaeg neid inimesi, kellega saatus sind täna kokku viis, seda enam, et sa võib-olla lähed ära ja ei tulegi enam nende juurde tagasi. Kuid varemgi on see mitmel korral nii tundunud, ja pärast on ometi ühed meelde jäänud, teised aga on jäänud kõige selle varju, mis tuli hiljem... Kõigest üks päev tagasi ütlesid sa mõttes «minu pataljon» selle kohta, mis oli seal, Stalingradis; nüüd aga, pärast päev läbi kestnud lahinguid, on «minu» juba see pataljon siin, ja sa pole märganudki, millal, mis hetkest peale ta selleks sai. Mitte sellepärast, et sa oleksid kallid mälestused unustanud või üle parda heitnud, vaid lihtsalt üks sõjasündmus on varjutanud teise. Tänane varjutas selle, mis oli enne. Muidugi, rinde või isegi armee seisukohalt on see pataljon, mille komandöriks sa täna olid, väga väike üksus. Kuid sinu enda ja kolmesaja mehe seisukohalt, kellega sa koos sõdisid, oli see pataljon täna kogu teie elu. Ja sa ei taha ei meestest ega pataljonist lahkuda... Nii kolmsada inimest kui ka üks inimene ei saa ennast oma südames tunda väga väikese üksusena.

Sa võid end küll pidada väga väikeseks üksuseks. Aga end sellena tunda sa ei saa, sest olgu sa kui väike tahes ja olgu maailm kui suur tahes, algab ja lõpeb kõik, mis sind maailmaga seob, ikkagi sinus endas. Kui sa sured, elab maailm edasi ka ilma sinuta, aga niikaua kui sa elus oled, on teid ainult kaks: sina ja tema. Sina oled sina, ja tema on kõik muu — kõik, mis ei ole sina.

Omaette probleem on see, et mitte ainult sinuga pole see nii, vaid igahüega, ja kellegi elu pole sinu omast odavam, ja kui vaja, tuleb ta kõhklemata ohverdada. Aga see on omaette probleem, hoopis omaette probleem...

Lumi tuiskas aina ühe ja sama kiirusega sinna, edasi, sakslaste poole. Ees oli kõik valuvalge, nii valge, et lume tagant ei paistnud enam mitte kui midagi. Ja ometi olid selle valge lõputuse taga sakslased. Nelikümmend kilomeetrit jäässe, maasse ja kivisse kaevunud sakslasi. Siit kuni Volgani välja. Ei, täna, praegu, pärast esimest pealetungipäeva ei olnud seda maad siit eesliinilt, enam nelikümmend, vaid kolmkümmend viis kilomeetrit. Viis kilomeetrit vähem. Ja see oligi päeva jooksul elatud elu sisu...

Esimese raamatu lõpp